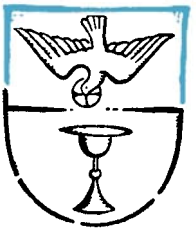
SACRIS ERUDIRI

Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen

XXV
1982

ALBUM AMICORUM
NICOLAS-N. HUYGHEBAERT O.S.B.

UITGAVE VAN DE SINT PIETERSABDIJ STEENBRUGGE
N.V. MARTINUS NIJHOFF, 's-GRAVENHAGE

UITGEGEVEN MET DE STEUN VAN DE UNIVERSITAIRE STICHTING VAN BELGIË
EN VAN HET MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING EN NEDERLANDSE CULTUUR

SINT PIETERSABDIJ — STEENBRUGGE — 8320 BRUGGE 4

Fasiculus S. Benedicti

(= SACRIS ERUDIRI XXIV)
1980, 354 p. — 900 BFr

W. Buntinx, De tragedie van Gaspar Vinck. Abt van de Sint-Pietersabdij te Gent (1643-1650).

B. Delmaire, Un état des recettes affermées de l'abbaye de Marchiennes en 1269-1270.

M. de Waha, Quelques rapprochements entre les *Annales Sancti Jacobi* et l'œuvre de Sigebert de Gembloux.

R. Didier, Une sculpture de Conrad Meit? La Vierge de Georges d'Egmond à Saint-Amand-les-Eaux.

G. Evans, Alan of Lille's *Distinctiones* and the problem of theological language.

N. N. Huyghebaert, Le « *Sermo de Adventu SS. Gudwali et Bertulfi* ». Étude critique et Édition.

H. Platelle, Crime et châtiment à Marchiennes. Étude sur la conception et le fonctionnement de la justice d'après les Miracles de sainte Rictrude (XIIe s.).

W. Simons, Deux témoins du mouvement canonial au XIIe siècle. Les prieurés de Saint-Laurent-au-bois et Saint-Nicolas de Regny et leurs démêlés avec l'abbaye de Corbie.

C. Van den Bergen-Pantens, Un dessin aux armes de Jacques Joigny de Pamele († 1587).

R. Vander Plaetse, Nota's betreffende Wazelinus, abt van Saint-Laurent te Luik.

E. van Mingroot, De Kamerijkse stichtingsbrief voor de abdij Affligem (Novum Monasterium, 1086).

L. Waelkens-D. Van den Auweele, La collection de Thérouanne en IX livres à l'abbaye de Saint-Pierre-au-Mont-Blandin : le codex Gandavensis 235.

MARTINUS NIJHOFF — LANGE VOORHOUT 9-11 — DEN HAAG

SACRIS ERUDIRI

JAARBOEK VOOR GODSDIENSTWETENSCHAPPEN

Redactie en Administratie :
Sint Pietersabdij Steenbrugge
Baron Ruzettelaan 435, 8320 Brugge, België.
Postrekening : 000/0133319/41
Bankrelatie : Bank van Roeselare en Westvlaanderen 716-0200660-63

Medeuitgever :
Martinus Nijhoff, Lange Voorhout 9-11, 's-Gravenhage, Nederland.

Abonnementsprijs : 900 BFr

Adressen van de Medewerkers :

K. CARLVANT, Riverside Drive 285, Apt. 12/A, New York, New York 10025, USA.

M. COUNE, Sint Andriesabdij, 8200 Brugge, België.

L. DE VLIEGHER, Ten Hove 17, 8200 Brugge, België.

A. HOSTE, Sint Pietersabdij, 8320 Brugge, België.

R. LIEVENS, Oude Baan 363, 3040 Leuven (Korbeek-Lo), België.

J. MERTENS, Leon Spilliaertstraat 35, 8400 Oostende, België.

L. MILIS, Vlieguit 20, 9830 Sint-Martens-Latem, België.

D. MISONNE, Abbaye de Maredsous, 5642 Denée, Belgique.

H. PLATELLE, 12 rue de la Bassée, 59000 Lille, France.

H. SILVESTRE, Avenue de l'Atlantique 42, 1150 Bruxelles, Belgique.

A.-T. VAN BIERVLIET, Sint Pietersabdij, 8320 Brugge, België.

L. VAN BIERVLIET, Sint Annarei 11, 8000 Brugge, België.

D. VAN DEN AUWEELE, Villapark 10, 3040 Leuven (Korbeek-Lo), België.

E. VAN MINGROOT, Merellaan 18, 3202 Linden, België.

E. WARLOP, Blauwpoort 36, 8710 Kortrijk (Heule), België.

SACRIS ERUDIRI

Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen

Ten geleide

Van jongsaf aan neusde Dom Nicolaas Huyghebaert graag op zolders en in boekenkasten en genoten « oude papieren » zijn belangstelling. Toch was het bij zijn intrede als novice in de abdij St.-Andries te Brugge, in mei 1935, niet de bedoeling dat hij historicus zou worden. Zijn belangstelling voor het verleden kwam echter snel weer boven en reeds als novice las hij liever de artikelen van Dom Ursmer Berlière dan het kleur- en geurloos proza van Dom Columba Marmion.

Hij werd priester gewijd op 31 maart 1940, op de vooravond van de Duitse invasie. Teruggekeerd in het klooster begin juni, moest er voor hem een bezigheid worden gevonden. St.-Andries zat in die oorlogsjaren vol jonge mensen zonder werk en dat was een eerste meevaller. Vader Abt Nève suggereerde hem namelijk op een dag, tijdens de recreatie, om naar Leuven te gaan « om wat aan paleografie te doen en een beetje diplomatiek en zo ». Dus volgde inschrijving bij Wijsbegeerte en Letteren, groep moderne geschiedenis, in oktober 1941. Daar Dom Nicolaas reeds eerder een kandidatuur Wijsbegeerte en Letteren gehaald had als voorbereiding op de rechtenstudie, kon hij in drie jaar tijds afstuderen, namelijk in juni 1944, tijdens de euforie rond de landing in Normandië. Zijn licentiaatsverhandeling handelde over « Saint-Airy de Verdun et la diffusion des coutumes clunisiennes » en werd met een grote onderscheiding bekroond.

Kanunnik Albert De Meyer was promotor van de jonge monnik, maar liet hem vrijwel geheel aan zijn lot over. Hij zou het waarschijnlijk niet hebben gered zonder de broederlijke hulp van P. Camille Joset, S.J., en zonder een jonge student uit Kortrijk, priester J. M. De Smet, die zich opwierp als mentor, ook al was hij jonger in leeftijd.

De verhandeling was nauwelijks voltooid of de jonge licentiaat meende een kleine ontdekking te hebben gedaan in

de inventaris van de sacramentaria van V. Leroquais. Hij signaleerde dit aan prof. De Meyer die hem zeer vriendelijk uitnodigde om er « een kleine notitie » over te maken voor de *Revue d'histoire ecclésiastique.* Hij schreef er twee : één over legaat Warmond van Vienne, verschenen in 1944 te Leuven, en één over het sacramentarium van Manasses van St.-Winoksbergen, verschenen in 1947 in de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis « Société d'Émulation » te Brugge.* Dat was de tweede en zeker niet de laatste keer dat hij geluk had. Dom Nicolaas zegt in zijn bescheiden buien graag dat hij in zijn leven meer is gezegend met geluk dan met talent . . .

Eenmaal terug in Sint-Andries ontving hij de opdracht om aan zijn jonge medebroeders Kerkgeschiedenis te doceren, van Oudheid tot heden, gedurende drie uur per week. Ook dat was een meevaller, net als de opdracht die Dom Théodore Ghesquière hem gaf, om de hagiografische notities bij te werken — of te herschrijven —, voor een nieuwe uitgave van het *Missel Quotidien* van Dom Gaspar Lefebvre. Zo ontwikkelde hij al snel de vaardigheden van een professioneel hagiograaf.

In 1950 richtte prof. L. E. Halkin van Luik, samen met prof. F. L. Ganshof van Gent en kanunnik A. De Meyer van Leuven een « Interuniversitair Centrum voor Religieuze Geschiedenis » op. Prof. Ganshof liet in het programma van dat nieuwe Centrum het, door Dom Ursmer Berlière nooit voltooide, *Monasticon belge* zetten. Dom Nicolaas Huyghebaert werd meteen genoemd als mogelijk medewerker en inderdaad heeft hij zich, gedurende meer dan vijftien jaar, voor dit project ingezet. Hij nam de verantwoordelijkheid voor deel III op zich, gewijd aan de kloosters van West-Vlaanderen, en schreef daarvoor het merendeel van de notities.

Maar de oude charters bleven trekken als belangrijke en vaak enige bron voor de mediëvist. De *Actes des comtes de Flandre,* bijeengebracht voor F. Vercauteren, zijn praktisch altijd op zijn werktafel te vinden. In 1959 verzocht de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis hem om de uitgave te bezorgen van de oorkonden van de bisschoppen van Noyon-Doornik, voor zover daterend van vóór de splitsing van de

twee bisdommen. Dit werk is voor het grootste deel voltooid. Laten we de wens uitspreken, dat de auteur nog eens de publikatie ervan zal mogen meemaken. In elk geval weet hij zich verzekerd van assistentie voor dit moment en voortzetting later, dank zij de medewerking van één van zijn oudleerlingen, dr. Jacques Pycke.

In 1967 werd het onderricht in kerkgeschiedenis aan de Theologische Faculteit van de Leuvense universiteit (Franse sectie) sterk uitgebreid. De leeropdracht die kanunnik Cauchie en later kanunnik A. De Meyer op zo'n schitterende wijze hadden vervuld, werd in drie delen gesplitst. Professor R. Aubert noemde de naam van Dom Nicolaas Huyghebaert voor het doceren van het tijdvak Middeleeuwen. Onze confrater werd daarop in 1968 benoemd tot lector. Hij accepteerde deze zware taak niet zonder aarzelen, maar lijkt er zich behoorlijk van gekweten te hebben, gezien de publikaties die uit deze leeropdracht zijn voortgekomen. Wijze men slechts op de twee artikelen over het *Constitutum Constantini*, de zogenaamde « valse Constantijnse schenking », waarvan hij stelt dat zij niet meer is dan het verslag van de stichting van de basiliek van Lateranen, opgesteld in de vorm van een keizerlijke pseudo-oorkonde, met het doel te worden opgehangen aan de muren van de basiliek. Deze stelling is goed ontvangen, zelfs door specialisten zoals prof. Horst Führmann, hoofdredacteur van de *Monumenta Germaniae Historica*.

Deze nieuwe aktiviteiten brachten de verplichting mee om zitting te nemen in universitaire jury's en doctoraatsproefschriften te beoordelen. Naar Dom Nicolaas' mening was het hachelijk en zelfs niet helemaal gepast om een uitspraak te doen over de werken van anderen, zonder zelf ooit een dergelijke studie te hebben ondernomen. Hij schreef daarom zijn proefschrift, dat hij verdedigde op 25 maart 1975. De kern van dit werk, de uitgave van de *Sermo de Adventu sanctorum Wandregisili, Ansberti et Wulframni in monte Blandinium rite vocato*, met inleiding en notenapparaat, vormde een publikatie van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (1978), in de « Verzameling teksten voor de studie van de geschiedenis in België ». De inleiding geeft het wetenschappelijke verslag

van ontstaan en geschiedenis van deze editie. Wie meer wil weten kan smakelijke détails vinden in een informeel artikel, verschenen in *Zevenkerken - le Trait d'Union* nr. 115, onder de titel « D'Astérix à Mgr. van Caloen » ; hij zal zien dat er niet zo'n grote afstand ligt tussen kinderdromen en zware proefschriften . . .

We zeiden het al, in de jaren waarin onze historicus zijn opleiding kreeg, werd hij wel enigszins aan zijn lot overgelaten. Maar een jong geleerde kan niet zonder leermeesters om te bewonderen en na te volgen. Vragen we Dom Nicolaas Huyghebaert naar zijn « meesters », dan zal hij in de eerste plaats prof. Léon van der Essen noemen, niet de van der Essen van Farnese, maar de auteur van « L'étude critique et littéraire sur les Vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique ». Deze wijdde één van zijn cursussen in het licentiaat aan middeleeuwse hagiografie, een terrein waar onze jubilaris zich ook graag op waagt.

Nog als student las hij enthousiast het boekje van Félix Rousseau : « La Meuse et le Pays mosan ». De beminnelijke Félix Rousseau, toentertijd conservator in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, stond open voor studenten, luisterde geduldig naar hun verhalen... en antwoordde met de charme en eruditie die hem zoveel vriendschappen opgeleverd hebben.

De senior van de Bollandisten, Pater Maurice Coens, stelde zich aanvankelijk gereserveerd op, maar was uiteindelijk degene die de weg effende naar de werkgemeenschap van de Boulevard Saint-Michel. En wie Pater Maurice Coens voor zich kon winnen, wist zich eveneens verzekerd van de vriendschap van Pater Baudouin de Gaiffier, om nog maar te zwijgen over hun andere confraters.

Nog heel wat anderen, bijvoorbeeld de professoren F. L. Ganshof, E. I. Strubbe en J. Dhondt uit Gent, getuigden van hun vriendschap met Dom Nicolaas en steunden hem in zijn werk. Op allerlei manieren hebben ook bescheidener geleerden, zoals de archivaris van het Bisdom Brugge, de spitsvondige priester M. English, de zeer geleerde hoofdredacteur van het Brugse tijdschrift *Biekorf* en tevens stadsgenoot, priester A. Viaene, en de pastoor van Snellegem J. Noterdame, een rol gespeeld in het verloop van zijn carrière. Eenzaam-

heid is dodelijk voor een geleerde ; onze confrater heeft er nooit onder geleden.

Maar degenen die hij bewonderde en die hem direct of indirect gevormd hebben, zij zijn er bijna geen van allen meer. Zo is het leven... Het leven zorgt er ook voor dat anderen de plaats van de ouderen innemen : studiegenoten, collega's, leerlingen die vrienden zijn geworden. Het is waar, dat is niet meer helemaal hetzelfde, het perspectief wijzigt zich : de jongere wordt op zijn beurt de oudste, die met belangstelling, met genegenheid en soms zelfs met een zekere nieuwsgierigheid wordt gevolgd. Totdat ook die eens een dierbare herinnering zal zijn voor hen, die hij op zijn beurt verlaten heeft.

Rest er dan niets van deze vriendschappen? Ik heb gesproken over het geluk dat voor historici is weggelegd. Zij krijgen nog meer in de schoot geworpen op het moment dat het emeritaat zich aandient. Al degenen die zij begeleid hebben, of met wie zij onderzoek hebben verricht, nemen de gelegenheid waar om hun genegenheid schriftelijk uit te drukken. Vandaar het ontelbaar aantal *Miscellanea* of *Libri amicorum*, waar men soms mee lacht of spot, maar die zullen blijven verschijnen tot de laatste geleerde de pen heeft neergelegd.

Vader Abt Anselm Hoste en de monniken van Steenbrugge, waarvan zich enkele tot de beste vrienden van de jubilaris kunnen rekenen, hebben de zeventigste verjaardag van Dom Nicolaas Huyghebaert aangegrepen om hem dit *Album Amicorum* aan te bieden. Zij brengen het uit als het 25e en 26e nummer van het zelf ook jubilerende tijdschrift *Sacris Erudiri*, waarvan Dom Nicolaas van begin af aan een trouw medewerker is geweest. Bij deze danken we hen, en al degenen die met hun kennis, werk en vriendschap aan het tot stand komen van deze bundel hebben bijgedragen.

De abt van een abdij kan ook geluk hebben. Het mijne, vandaag, ligt daarin dat ik deze bladzijden mag inleiden, die de oogst vormen van één begeesterd zoeken naar de rol van de mens in een verleden, dat zich ononderbroken voortspoedt naar de toekomst. Ik doe dit als vroegere leerling van Dom Nicolaas (in 1954 namelijk, toen hij ons les gaf in de geschiedenis van de Christelijke Oudheid) en als bewonderaar van zijn enorme werkijver, zijn methodische rechtlijnigheid en

zijn snaakse humor. En dat zijn eigenschappen die hij evenzeer botviert op het onkruid in onze kloostertuin, de detectives van onze bibliotheek, het wel en wee van het communitaire leven en de aktualiteit, als op zijn wetenschappelijk vakgebied. Laat me nog slechts, uit naam van zijn talloze vrienden, Dom Nicolaas toewensen : *ad multos annos ac felices* !

Dom Michel COUNE
abt van Sint-Andries

Tabula gratulatoria

Dr. Gerard Achten, Berlin, Deutschland
De heer Valère Arickx, Kortrijk
Prof. dr. Roger Aubert, Louvain-la-Neuve
Prof. dr. Michel Baelde, Brugge
E.Z. Overste M. Bardijn, Menen
Dr. John F. Benton, Caltech, Pasadena, U.S.A.
Baron Albert Bonaert, Bruxelles
De heer Robert Boterberge, Blankenberge
Prof. dr. A. H. Bredero, Amsterdam, Nederland
Prof. dr. Robert Bultot, Louvain-la-Neuve
Jw. Magda Cafmeyer, Brugge
Rév. Sœur Marie-Thérèse Cantillon, Kortrijk
Dr. Kerstin B. Carlvant, New York, U.S.A.
Chanoine Jean Cassart, Tournai
Prof. dr. Marc Caudron, Leuven
De heer Leo-Jozef Claeys, Zedelgem
Mevrouw Elly Cockx-Indestege, Dilbeek
Prof. dr. Giles Constable, Washington, U.S.A.
Monseigneur Godfried Danneels, Mechelen
Dr. R. Deberdt, Ieper
Baron Emmanuel de Bethune, Marke
E. P. Alfred Deboutte, Leuven
De heer Georges Declercq, Zwevegem
De heer V. Declercq, Poperinge
R.P. Baudouin de Gaiffier, Bruxelles
De heer Willy Degheldere
Dr. Jan De Grauwe, Destelbergen
Dr. Thérèse de Hemptinne, Kalken-Laarne
De heer Alfons Dehulster, Brugge
Monseigneur L.-K. De Kesel, Gent
Prof. dr. Raphaël De Keyser, Leuven
Dr. Bernard Delmaire, Lille, France
De heer Roland Demeulenaere, Brugge

E.H. C. De Muelenaere, Hooglede
Dr. A. L. W. Demyttenaere, Amsterdam, Nederland
Prof. dr. Adelbert Denaux, Brugge
De heer Carlo Depoortere, Kortrijk
Monsieur Georges De Prey, Wauthier-Braine
E.H. Paul Depuydt, Brugge
Monsieur Daniel Dereck, Frameries
Dr. Charles Dereine, Bruxelles
Prof. dr. Antoine De Schryver, Gent
Monseigneur Emiel-Jozef De Smedt, Brugge
Prof. dr. J. M. De Smet, Leuven
Prof. Georges Despy, Limal
De heer Christian Devyt
Dr. Michel de Waha, Bruxelles
De heer Alfons Dewitte, Brugge
Dr. Elisabeth Dhanens, Eeklo
De heer Rik Dhondt, Varsenare
Dr. Robert Didier, Bruxelles
Monsieur Alain Dierkens, Bruxelles
Dr. François Dolbeau, Meudon-la-Forêt, France
De heer Schepen Omer Dombrecht, Brugge
R.P. Jacques Dubois, Paris, France
Chan. Jean Dumoulin, Tournai
Monsieur Jean-Marie Duvosquel, Bruxelles
Prof. dr. Kaspar Elm, Berlin, Deutschland
Monsieur Timoty Fenwick, Bruxelles
De heer G. Franchoo, Brugge
Dr. Maurits Geerard, Brugge
De heer Noël Geirnaert, Oostkamp
E.H. Jozef Geldhof, Meetkerke
Prof. dr. Léopold Génicot, Louvain-la-Neuve
Dr. A. J. Geurts, Nijmegen, Nederland
De heer Patrick Gillis, Antwerpen
De heer Frans Glorie, Brugge
Prof. Dr. Ph. Godding, Louvain-la-Neuve
E.P. Louis Goeghebeur, Knesselare
De heer Marc Goetinck, kunsthistoricus, Brugge
Dr. Jan Goossens, Gent
De heer Deken Stefaan Gyselen, Gistel
P. Dr. Rhaban Haacke, Siegburg, Deutschland

Prof. dr. Silvère HANSSENS, Kortrijk
Prof. dr. Marcel HAVERALS, Leuven
Prof. dr. Andreas HEINZ, Trier, Deutschland
Prof. dr. Martin HEINZELMANN, Paris, France
Abbé Eugène HERBECQ, Dinant
Dr. James HOGG, Salzburg, Oesterreich
De heer A. G. HOMBLÉ, Melle
Prof. dr. R. B. C. HUYGENS, Leiden, Nederland
De heer Emmanuël HUYGHE, Westouter
De heer Xavier HUYGHEBAERT, Linkebeek
De heer Jacques HUYGHEBAERT, Oostkamp
Mlle Marie-Geneviève HUYGHEBAERT, Bruxelles
De heer Georges HUYGHEBAERT, Kortrijk
De heer Bernard HUYGHEBAERT, Kortrijk
De heer A. JANS, Mechelen
De heer Antoon JANSSENS, Brugge
Dr. A. JANSSENS DE BISTHOVEN, Brugge
Kan. Boudewijn JANSSENS DE BISTHOVEN, Brugge
Prof. dr. A. C. F. KOCH, Deventer, Nederland
Kan. Robert LAGRAIN, Brugge
Hoogeerw. heer Abt Bernard LAMBERT, Scheyern, Deutschland
E.H. Jan LAVAERT, Knokke-Heist
Prof. dr. Robrecht LIEVENS, Leuven
Prof. dr. Willem LOURDAUX, Leuven
E.H. Antoon LOWYCK, Brugge
Prof. Dr. M. J. H. MADOU, Voorschoten, Nederland
Rme Père Abbé Eugène MANNING, Oelenberg, France
Monseigneur Édouard MASSAUX, Louvain-la-Neuve
Dr. Michael MCCORMICK, Dumbarton Oaks, U.S.A.
Dr. D. MERLEVEDE, Drongen
Dr. Jacques MERTENS, Oostende
De heer Guillaume MICHIELS, Brugge
Chan. Albert MILET, Tournai
R.P. Daniël MISONNE, Maredsous, Denée
De heer C. MOEYAERT, Ieper
E.P. Albert PIL, Steenbrugge, Brugge
Chan. Henri PLATELLE, Lille, France
Prof. dr. Maurits NAUWELAERTS, Bonheiden
Prof. Michel PARISSE, Essey-lès-Nancy, France
Prof. dr. Walter PREVENIER, Sint-Martens-Latem

Dr. Jacques PYCKE, Limal
De heer Schepen Raymond REYNAERT, Brugge
Rev. P. L. RICARD, Chantilly, France
Dr. Hubert RONSE-DE CRAENE, Brugge
Dr. Marc RYCKAERT, Gent
De heer Alfons RYSERHOVE, Knesselare
Prof. Hubert SILVESTRE, Bruxelles
Dr. Walter SIMONS, Gent
De heer Paul SOETAERT, Nijmegen, Nederland
Prof. dr. Jacques STIENNON, Liège
Kan. Robert STOCK, Brugge
De heer Luc STOCKMAN, Aalter
E.Z. Priorin Agnes TORREKENS, Hunnegem - Geraardsbergen
De heer Lucien VAN ACKER, Ardooie
P. Dr. Augustinus VAN BERKUM, Vaals, Nederland
E.P. Aubert-Tillo VAN BIERVLIET, Steenbrugge, Brugge
Mevrouw Lori VAN BIERVLIET, Brugge
De heer Jacques VAN CALOEN DE BASSEGHEM, Varsenare
De heer Paul VANCOILLIE, Torhout
De heer Andries VAN DEN ABEELE, Brugge
Dr. Dirk VAN DEN AUWEELE, Korbeek-Lo, Leuven
Kan. Felix VANDEN BERGHE, Brugge
Dr. Paul VAN DEN BOSSCHE, Menen
De heer Fernand VANDEN BROELE, Brugge
E.H. Jozef VAN DEN HEUVEL, Knokke-Heist
Drs. André VANDEWALLE, Brugge
Drs. R. Th. M. VAN DIJK, Nijmegen, Nederland
De heer Roel VANDER PLAETSE, Brugge
De heer Bob VANHAVERBEKE, Brugge
E.H. Lodewijk VANHEULE, Izenberge-Alveringem
Prof. dr. Erik VAN MINGROOT, Linden
E.P. R. VAN PUYVELDE, Lummen
Notaris Paul VAN RUYMBEKE, Gullegem
De heer August R. VANSEVENANT, Gistel
Dr. W. VERBEKE, Leuven
De heer Guido VERFAILLE, Ardooie
Kan. J. VERHEECKE, Kortrijk
Prof. dr. Adriaan VERHULST, Gent
E.H. Karel VERSCHAREN, Mechelen
Verzekeringskantoor Luc VERSTRAETE, Brugge

Dr. Ernest WARLOP, Heule, Kortrijk
Prof. dr. Joachim WOLLASCH, Münster, Deutschland
Achel, Sint Benedictusabdij
Andernach, Abtei Maria Laach
Antwerpen, Bibliotheek van het Seminarie
Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel
Antwerpen, Ruusbroecgenootschap
Antwerpen, Stadsbibliotheek
Antwerpen, Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius
Antwerpen, Standaard Boekhandel
Aubel, Abbaye de Val Dieu
Bailleul, Abbaye du Mont-des-Cats
Beuron, Erzabtei St.-Martin
Bornem, Cisterciënzerabdij
Brugge, Abdij Sint Godelieve
Brugge, Archief van het Bisdom
Brugge, Brugse Boekhandel P. De Meester
Brugge, Dienst van de Stedelijke Musea
Brugge, Gidsenbond Brugge en West Vlaanderen
Brugge, Provinciale Bibliotheek
Brugge, Sint Andriesabdij
Brugge, Sint Andriesabdij, Benedictusheem
Brugge, Sint Pietersabdij van Steenbrugge
Brugge, Stadsarchief
Brugge, Stedelijke Openbare Bibliotheek
Brugge, Westvlaamse Gidsenkring
Brussel, Koninklijke Bibliotheek
Brussel, Stadsarchief
Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
Bruxelles, Librairie Alpha
Bruxelles, Office International de Librairie
Bruxelles, Société des Bollandistes
Bruxelles, Université Libre de Bruxelles
Burgos, Abadia de Silos
Chevetogne, Monastère
Comines-Warneton, Société d'histoire de Comines-Warneton et de la région
Dendermonde, St. Pieters- en Paulusabdij
Denée, Abbaye de Maredsous

El Escorial, Monasterio de S. Lorenzo
Firenze, Università degli Studi
Forges-lez-Bourlers, Abbaye Notre Dame de Scourmont
Gent, Rijksuniversiteit, Centrale Bibliotheek
Gent, Seminarie voor Algemene en Institutionele Geschiedenis der Middeleeuwen
Gent, Stadsarchief
Hasselt, Provinciale Bibliotheek
Hekelgem, Abdij Affligem
Ieper, Stedelijke Bibliotheek
Ieper, Reizende Bibliotheek, K.V.C.L.
Kinshasa - Limete, Faculté de Théologie
Köln, Diözesan-Bibliothek
Kortrijk, Stedelijke Openbare Bibliotheek
Leuven, Abdij Keizersberg
Leuven, Katholieke Universiteit, Centrale Bibliotheek
Leuven, Katholieke Universiteit, Instituut voor Middeleeuwse Studies
Leuven, Studiehuis Paters Assumptionisten
Leuven, Dominikanen-klooster
Leuven - Heverlee, Paters Augustijnen
Ligugé, Abbaye Saint-Martin
Lille, Institut Catholique
London, British Library, Department of Acquisitions
London, The Warbourg and Courtauld Institutes
Louvain-la-Neuve, Université Catholique, Institut d'Études Médiévales
Mechelen, Uitgeverij Sinfra
Montréal, Institut d'Études Médiévales
Montréal, Université, Bibliothèque
München, Stiftsbibliothek, St. Bonifaz
Münster, Diözesan-Bibliothek
Namur, Grand Séminaire
Mol, Abdij van Postel
Ottignies, Monastère Saint-André
Oxford, The Bodleian Library
Paris, Les Études Augustiniennes
Paris, Institut Catholique
Paris, Deutsches Historisches Institut - Institut Historique Allemand

Poitiers, Centre d'Études supérieures de Civilisation Médiévale
Roma, Collegio San Anselmo
Scheyern, Hl. Kreuzabtei
Sint-Truiden, Instituut voor Franciscaanse Geschiedenis
St. Étienne, Centre Européen de Recherches sur les Congrégations et Ordres Monastiques
Stratton-on-the-Fosse, Downside Abbey
Tilburg, Theologische Faculteit
Torino, Università Pontificia Salesiana
Tournai, Grand Séminaire
Scherpenheuvel-Zichem, Abdij Averbode
Vaalbeek, Bibliotheek der Paters Franciscanen
Westerlo, Abdij Tongerlo
Westmalle, Abdij der Trappisten
West-Vleteren, Abdij Sint Sixtus
Wien, Institut für Oesterreichische Geschichtsforschung

Bibliografie van Dom N.-N. Huyghebaert

door

Anselm HOSTE

(*Brugge*)

Naar aanleiding van de zestigste verjaardag van Dom N. Huyghebaert, verscheen in *Sacris Erudiri* XXI (1972-73), p. 483-519, een Bibliografie die de jaren 1931 tot en met 1972 overstreek. Deze wordt nu aangevuld met wat sinds 1972 verschenen is, en met enkele titels die vergeten werden in de eerste opsomming.

Het œuvre van Dom Huyghebaert is uiteraard monastiek gericht. In Engeland zou men hem een « monastic Historian » noemen. Zonder daarom exclusief Benediktijns te blijven. In 1974 publiceerde hij trouwens het derde deel van het *Monasticon Belge*, dat handelt over de Vlaamse Premonstratenserabdijen, en waarin zijn studies over de Sint-Nikolaasabdij van Veurne en de Eeckhoutabdij te Brugge belangrijke werkinstrumenten zijn voor andere historici.

Het mag niet verwonderen dat Dom Huyghebaert het liefst verwijld in gezelschap van heiligen als Wandregisilus, Ansbertus en Wulfram. Hun relieken zijn immers autentiek, hun translatie biedt alle wetenschappelijke garanties. Hij pelgrimeert graag naar de aloude Sint-Pietersabdij van Gent, en gaat op beeweg naar de mirakuleuze O.L.Vrouwebeelden te Ieper en te Kortrijk. Een *stabilitas in peregrinatione* is dus constant in zijn geschriften aanwezig.

Talrijk zijn de *In memoriam* die Dom Huyghebaert heeft gewijd aan gestorven vrienden-historici. Daarin kan hij moeilijk verbergen wat hijzelf waardeert en nastreeft, doorheen leven en werk van de overledene. Men voelt er zijn milde

humanitas (of *human kindness*), zijn kultuur van de vriendschap, zijn gelovig *desiderium* naar wat ons door het Evangelie werd aangezegd.

Toch voelt Dom Huyghebaert zich veiligst op Benediktijnse grond, in elke priorij of abdij, bij monniken, abten en abdissen. Bij voorkeur schrijft hij over de laatste abt, alsof hij droomt dat er geen meer zouden opstaan. Hoe dan ook, Dom Nikolaas Huyghebaert is uniek, en daarom pretieus, in de *historia monastica*. Zijn typische verschijning (met Franse alpenmuts en drieëntwintigste pijp), zijn gevat betoog in een eigen Nederlandse zinswending met uitdrukkingen die in geen enkel idioticon voorkomen, zijn humor die alles en iedereen relativeert, zijn merkwaardige en doordringende visie op het monastieke leven van vroeger en nu, maken hem tot een gewaardeerde, vereerde, en beminde gids naar het wetenschappelijk hoogland van elke Benediktijnergeschiedenis.

1950

Une œuvre perdue de l'école brugeoise du XVIe siècle: le retable de l'abbaye de Saint-André, in *Arts. Journal des beaux-arts,* n. 291, 29 dec. 1950.

1961

In memoriam P. Maurice De Meulemeester, in *A. S. É. B.,* 98, 1961, blz. 235-237.

1964

Steenkiste (Jean-Aloys, Van), in *B.N.,* 32 (*Supplément* 4), Bruxelles, 1964, k. 680-683.

Visscher (Jean de), dit Visscherius, in *B.N.,* 32 (*Supplément* 4), Bruxelles, 1964, k. 735-738.

Zachmoorter (Michel), in *B.N.,* 32 (*Supplément* 4), Bruxelles, 1964, k. 797-804.

1965

Aernoudt (Pierre-Jacques), in *B.N.,* 33 (*Supplément* 5), Bruxelles, 1965, k. 21-23.

Driessche (Jacques, van den), in *B.N.,* 33 (*Supplément* 5), Bruxelles, 1965, k. 268-270.

1967

Aux origines de Beuron, in *Les Cahiers de Saint-André,* 24, n. 3, 1967, blz. 12-14.

Lambot (Dom Cyrille), in *Catholicisme hier, aujourd'hui, demain,* 6, Paris, 1967, k. 1707-1708.

1968

La nomination de Félix-Marie de Neckere à St.-Julien-des-Belges, Rome, 1851, in *Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome,* 39, 1968, blz. 555-588.

1969

Lefebvre (Dom Gaspar), in *Catholicisme hier, aujourd'hui, demain*, 7, Paris, 1969, k. 190-191.

1972

Winghe (Antoine de), abbé de Liessies, in *B.N.*, 37 (*Supplément* 9), Bruxelles, 1972, k. 847-854.

In memoriam François Schmitt, in *R.H.E.*, 67, 1972, blz. 1068-1069.

Recensies

C. Coppens, *Selecta ex Beda Regaus († 1800)*, Hekelgem-Affligem, 1971 (= *Fontes Affligemenses*, 12) — *R.H.E.*, 67, 1972, blz. 960.

L. J. Crampton, *S. Gregory's Homily XIX and the Institution of Septuagesima*, in *Texte und Untersuchungen*, 107, Berlin, 1970, blz. 333-336 (= *Studia Patristica*, 10) — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 155, n. 129.

P. Dronke, *The Composition of Hildegard of Bingen's Symphonia*, in *Sacris Erudiri*, 19, 1969-1970, blz. 381-393 — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 374, n. 699.

A. Ebel, *Ex libris sancti Petri Corbeiensis*, in *Sacris Erudiri*, 19, 1969-1970, blz. 395-413 — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 376, n. 705.

A. Eckhardt, *Studia Corbeiensia*, Aalen, 1970 (= *Bibliotheca rerum historicarum*, 1-2) — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 232-233, n. 552.

L. Eizenhöfer, *Das Gebet aus dem Polykarp martyrium als Kommunionsgebet im 'Brevier' des Abtes Oderisius von Monte Cassino*, in *Sacris Erudiri*, 19, 1969-1970, blz. 5-25 — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 376, n. 706.

B. Fischer, *Die Elfenbeintafel des Trierer Domschatzes. Zu ihrer jüngsten Deutung durch Stylianos Pelekanidis 1952*, in *Kur-Trierisch Jahrbuch*, 9, 1969, blz. 5-19 — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 166-167, n. 197.

Kl. Gamber, *Fragmenta liturgica*, in *Sacris Erudiri*, 19, 1969-1970, blz. 199-260 — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 380, n. 733.

R. Grégoire, *Nouveau témoin du Commentaire de Remi d'Auxerre sur S. Matthieu*, in *Revue des Études Augustiniennes*, 16, 1970, blz. 283-287 — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 175, n. 241.

J. Leclercq, *Bref traité sur la confession dans un ms. d'Orval*, in *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 37, 1970, blz. 142-147 — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 394, n. 808.

M.B. Moreton, *Mohlberg, Chrysogonus and the Gelasians of the eight Century*, in *Texte und Untersuchungen*, 107, Berlin, 1970, blz. 391-395 (= *Studia Patristica*, 10) — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 209, n. 407.

A. MUTZENBECHER, *Zur Datierung von Augustinus 'De octo Dulcitii Quaestionibus'*, in *Sacris Erudiri*, 19, 1969-1970, blz. 365-379 — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 401, n. 851.

M. PARISSE, *Le nécrologe de Gorze. Contribution à l'histoire monastique*, Nancy, 1971 (= *Annales de l'Est*, 40) — *R.H.E.*, 67, 1972, blz. 992-993.

A. PATTIN, *Petrus Abelard (1079-1144) als mens en als denker. Aantekeningen bij het lezen van zijn werken*, in *Tijdschrift voor Filosofie*, 33, 1971, blz. 572-582 — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 405, n. 870.

R. SCHIEFFER, *Die Romreise deutscher Bischöfe im Frühjahr 1070*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 35, 1971, blz. 152-174 — *R.H.E.*, 67, 1972, blz. 929.

J. D. THOMPSON, *The Ordination Masses in Vat. Reg. 316*, in *Texte und Untersuchungen*, 107, Berlin, 1970, blz. 436-440 (= *Studia Patristica*, 10) — *Scriptorium*, 26, 1972, blz. 235, n. 566.

A. VIAENE, *De Veronike als pelgrimsteken van de Romevaarders*, in *Biekorf*, 72, 1971, blz. 129-136 — *R.H.E.*, 67, 1972, blz. 221-222.

1973

Het hoogaltaar van de Duinenabdij te Koksijde, in *Biekorf*, 74, 1973, blz. 73-76.

Abdijen in West-Vlaanderen, in *Biekorf*, 74, 1973, blz. 193-201.

Morsa (Roger-François-Joseph), in *B.N.*, 38 (*Supplément* 10), Bruxelles, 1973-1974, k. 618-622.

Le cas de Mirolfe, un 'potens' indigent en Boulonnais, in *Le Moyen Age*, 79, 1973, blz. 25-34.

en W. PAPEIANS DE MORCHOVEN, *In Memoriam Dom Raphaël Vinciarelli*, in *Le Trait d'union*, n. 105, 1973, blz. 56-52.

Dom Théodore Nève et la fondation de l'École abbatiale de Saint-André, in *Le Trait d'union*, n. 107, 1973, blz. 1-48.

Le moine face au monde du XIXe siècle, in *Revue bénédictine*, 83, 1973, blz. 258-277.

L'abbé Rumold de Bergues, auteur de la vie interpolée de S. Winnoc?, in *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 5-28.

In memoriam Aliette de Rohan-Chabot, marquise de Maillé, in *R.H.E.*. 68. 1973. blz. 301.

Recensies

P. Acht, *Mainzer Urkundenbuch. Zweiter Band : Die Urkunden seit dem Tode Erzbischof Adalbert I. (1137) bis zum Tode Erzbischof Konrads (1200). Teil I, 1137-1175*, Darmstadt, 1968 ; *Teil II, 1176-1200*, Darmstadt, 1972 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 399, n. 781.

J.-M. Bienvenu, *Le conflit entre Ulger évêque d'Angers, et Pétronille de Chemillé, abesse de Fontevrault*, in *Revue Mabillon*, 68, 1972, blz. 113-132 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 357-358, n. 624 ; *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 647.

Y. Christe, *Le Jugement dernier des Carmina Sangallensia. Essai de reconstitution*, in *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 29, 1972, blz. 19-22 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 131, n. 112.

B. de Gaiffier, *La mention de sainte Colombe de Sens dans le calendrier de Cordoue*, in *Bulletin de littérature ecclésiastique*, 73, 1972, blz. 193-197 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 153, n. 203.

E. Demm, *A Program for Revolution in a medieval monastery : Herbord's Vita of Bishop Otto of Bamberg*, in *Studia Monastica*, 14, 1972, blz. 49-74 — *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 254-255.

A. J. Dirks, *Observationes ad notam 'The medieval Processional Donaueschingen Ms. 882'*, in *Ephemerides liturgicae*, 86, 1972, blz. 76-79 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 142, n. 156.

D. N. Dumville, *Liturgical Drama and Panegyric responsory from the eight century? A re-examination of the origin and content of the ninth-century section of the Book of Cerne*, in *Journal of Theological Studies*, n.s., 23, 1972, blz. 374-406 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 143-144, n. 162.

J.-M. Duvosquel, *Le domaine de l'abbaye de Maroilles à l'époque carolingienne*, in *Contributions à l'histoire économique et sociale*, 6, 1970-1971, blz. 9-24 — *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 231.

J.-M. Duvosquel, *La « vita » de S. Humbert, premier abbé de Maroilles (premier moitié du XIe s.)*, in *Le Moyen Age*, 78, 1972, blz. 41-53 — *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 659.

A. Etchegary-Cruz, *Le rôle du De catechizandis rudibus de Saint Augustin dans la catéchèse missionaire dès 710 jusqu'à 847*, in *Texte und Untersuchungen*, Berlin, 1972, blz. 316-321 (= *Studia Patristica*, 11) — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 146, n. 170.

J. Hinnebusch, *The Historia occidentalis of Jacques de Vitry. A critical edition*, Fribourg, 1972 (= *Spicilegium Friburgense*, 17) — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 162, n. 258.

T. Leccisotti, *Abbazia di Montecassino. I Regesti dell'archivo*, t. VI-VII, Rome, 1972-1972 (= *Publicazione degli Archivi di Stato*, 74 en 78) — *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 690.

D. LÜCK, *Miszellen zur Geschichte Annos II. von Köln und ihren Quellen*, in *Annalen des Historischen Vereins für die Niederrhein*, 173, 1971, blz. 183-304 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 178, n. 337.

Ch. MUNIER, *La tradition du IIe Concile de Carthage*, in *Revue des sciences religieuses*, 46, 1972, blz. 193-211 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 191, n. 385.

O. MUS, *Inventaris van het Archief van de Commissie van Openbare Onderstand Ieper. Oud Regime, zonder oorkonden*, Ieper, 1972 (= *Bijdragen tot de geschiedenis van de liefdadigheidsinstellingen te Ieper*, 9) — *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 948.

B. NEUNHEUSER, *L'Eucharistie, t. II : Au moyen âge et à l'époque moderne*, Paris, 1966 (= *Histoire des dogmes*, fasc. 3) — *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 646-647.

Pietro Casaretto e gli inizi della congregazione Sublacense, 1810-1880. Saggio storico nel I° centenario della congregazione, 1872-1972, in *Studia Monastica*, 14, 1972, blz. 347-525 — *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 979-980.

M. RICHTER, *Archbishop Lanfranc and the Canterbury Primacy. Some Suggestions*, in *The Downside Review*, 90, 1972, blz. 110-118 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 205, n. 459.

T. STRUVE, *Zur Geschichte der Hersfelder Klosterschule im Mittelalter*, in *Deutsches Archiv*, 27, 1971, blz. 530-543 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 220, n. 528.

M.-L. THÉREL, *Remarques sur une illustration du livre de la Génèse dans la Bible de Montalcino*, in *Revue d'histoire des textes*, 2, 1972, blz. 231-238 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 424, n. 894.

E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde van de abdij van Tongerlo : echt of vals?*, in *Archives et bibliothèques de Belgique*, 43, 1972, blz. 615-654 — *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 958-959.

P. VOLK, *Die Generalkapitels-Rezesse der Bursfelder Kongregation, Bd. IV : Register*, Siegburg, 1972 — *R.H.E.*, 68, 1973, blz. 937.

S. P. WOLFS, *Een fundatie voor de familie van Bylant bij de Nijmeegse dominicanen*, in *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen*, 19, 1972, blz. 45-52 — *Scriptorium*, 27, 1973, blz. 232-233, n. 588.

1974

en H. ANECA, *Abbaye de Saint-Nicolas, à Furnes*, in *Monasticon Belge*, t. III, 3, Liège, 1964, blz. 585-629.

Prieuré de Sainte-Cécile, à Dixmude, in *Monasticon Belge*, t. III, 3, Liège, 1974, blz. 631-636.

Prévôté de Beauregard, à Proven, in *Monasticon Belge*, t. III, 3, Liège, 1974, blz. 637-644.

Prieuré de Saint-Joseph de Béthanie, à Furnes, in *Monasticon Belge*, t. III, 3, Liège, 1974, blz. 645-652.

Prieuré du Vrouwenhof, à 's Heerwillemskapelle, près de Furnes, in *Monasticon Belge*, t. III, 3, Liège, 1974, blz. 653-654.

Abbaye de Saint-Barthélemy de l'Eeckhout, à Bruges, in *Monasticon Belge*, t. III, 3, Liège, 1974, blz. 757-801.

Abbaye de Notre-Dame, à Zonnebeke, in *Monasticon Belge*, t. III, 3, Liège, 1974, blz. 855-883.

Prévôté de Sainte-Gertrude, à Hertsberge, in *Monasticon Belge*, t. III, 3, Liège, 1974, blz. 991-1010.

Joseph (Brugs notarius), in *N.B.W.*, 6, Brussel, 1974, k. 496-498.

Jozef van Brugge, in *N.B.W.*, 6, Brussel, 1974, k. 500-502.

Joseph (deken), in *N.B.W.*, 6, Brussel, 1974, k. 498-500.

Recensies

L. Aubry, *A la recherche du vrai portrait de M. de Rancé. Essai sur l'iconographie du réformateur de la Trappe*, in *Citeaux. Commentarii Cistercienses*, 23, 1972, blz. 171-208 — *R.H.E.*, 69, 1974, blz. 232-233.

R. H. Bautier - M. Gilles - M. E. Duchez - M. Huglo, *Odorannus de Sens. Opera omnia*, Paris, 1972 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 190-192.

J.-P. Bouhot, *Remarques sur l'histoire du texte de l'Opus imperfectum in Mattheum*, in *Vigiliae Christianae*, 24, 1970, blz. 197-209 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 122, n. 49.

A. Bourgeois, *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais (Xe-XVIIe s.)*, Arras, 1972 — *R.H.E.*, 69, 1974, blz. 268-269.

B. de Gaiffier, *Recherches d'hagiographie latine*, Bruxelles, 1971 (= *Subsidia hagiographica*, 52) — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 147-148, n. 179.

J. Dufour, *La bibliothèque et le scriptorium de Moissac*, Paris, 1972 — *R.H.E.*, 69, 1974, blz. 269.

M. Dykmans, *Le cérémonial du cardinal-évêque vers 1280*, in *Questions liturgiques*, 54, 1973, blz. 81-128 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 369, n. 686.

M. GIBSON, *Lanfranc's Note on Patristic Texts*, in *The Journal of Theological Studies*, n.s., 22, 1971, blz. 435-450 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 150, n. 189.

E. HACHEY, *King George V and the Vatican Visit of 1923 : Controversy and Contention*, in *The American Benedictine Review*, 23, 1972, blz. 456-468 — *R.H.E.*, 69, 1974, blz. 262-263.

K. HOFFMANN, *Taufsymbolik im mittelalterlichen Herrschersymbolik*, Düsseldorf, 1968 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 161, n. 235.

L. HOLTZ, *Sur trois commentaires irlandais de l'Art de Donat au IXe siècle*, in *Revue d'histoire des textes*, 2, 1972, blz. 45-72 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 161, n. 238.

C. JEUDY, *L'Institutio de Nomine, Pronomine et Verbo de Priscien. Manuscrits et commentaires médiévaux*, in *Revue d'histoire des textes*, 2, 1972, blz. 74-144 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 166, n. 252.

O. KRESTEN, *Kodikologische Rekonstruktion einer Chrysostomus-Handschrift : Cod. Vind. theol. gr. 13*, in *Revue d'histoire des textes*, 2, 1972, blz. 145-170 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 172, n. 286.

W. LACKNER, *Zu einem bislang unbekannten Bericht über die Translation der Ignatios-Reliquien nach Antiochien*, in *Vigiliae Christianae*, 22, 1968, blz. 287-294 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 172, n. 289.

A. LAURIER, *Problèmes posés par la formalisation et l'automatisation des méthodes d'analyse de textes. Commentaires de recherches sur un corpus de manuscrits relatant la fondation de la ville de Florence*, in *Revue d'histoire des textes*, 2, 1972, blz. 251-279 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 173, n. 294.

D. LÜCK, *Die Vita Annonis und die Annalen des Lamperts von Hersfeld*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 37, 1973, blz. 117-140 — *R.H.E.*, 69, 1974, blz. 548.

A. MASSON, *Le décor des bibliothèques du moyen âge à la Révolution*, Genève, 1972 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 183-184, n. 337.

A. MAZZINI, *Lettera del concilio di Arles (314) a Papa Silvestro tradita dal codex Parisinus Latinus 1711*, in *Vigiliae Christianae*, 27, 1973, blz. 282-300 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 409, n. 846.

I. MÜLLER, *Disentiner Initialkunst des 9. Jahrhunderts*, in *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 30, 1973, blz. 101-110 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 416, n. 872.

M. PARISSE, *Le nécrologe de Gorze. Contribution à l'histoire monastique*, Nancy, 1971 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 196, n. 383.

P. PETITMENGIN, *Cinq manuscrits de saint Cyprien et leur ancêtre*, in *Revue d'histoire des Textes*, 2, 1972, blz. 197-230 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 199, n. 394.

H. RICHTER, *Die Persönlichkeitsdarstellung in cluniazenzischen Abtsviten*, Nürnberg, 1972 — *R.H.E.*, 69, 1974, blz. 509-511.

V. RICHTER, *Handschriftliches zu Crathorn*, in *Zeitschrift fur katholische Theologie*, 94, 1972, blz. 445-449 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 432-433, n. 953.

I. ROBINSON, *Gregory VII and the Soldiers of Christ*, in *History. The Journal of the historical Association* (of London), 58, 1973, blz. 169-192 — *R.H.E.*, 69, 1974, blz. 314-315.

M.-J. RONDEAU, *L'Épitre à Marcellus sur les psaumes*, in *Vigiliae Christianae*, 22, 1968, blz. 176-197 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 205, n. 432.

R. M. THOMSON, *Tractatus Garsiae or the Translation of the Relics of SS. Gold and Silver*, Leiden, 1973 (= *Textus minores...*, 46) — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 449-450, n. 1025.

W. VERLEYEN, *De monniken van Affligem in de XVIe eeuw*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 56, 1973, blz. 409-414 — *R.H.E.*, 69, 1974, blz. 230-231.

H. WELLMER, *Persönliches Memento im deutschen Mittelalter*, Stuttgart, 1973 — *Scriptorium*, 28, 1974, blz. 456-457, n. 1054.

1975

La consécration de l'église abbatiale de Saint-Pierre de Gand (975) et les reliques de S. Bertulfe de Renty, in *Corona Gratiarum. Miscellanea E. Dekkers O.S.B. ... oblata*, t. II, Brugge - Den Haag, 1975, blz. 129-141 (= *Instrumenta Patristica* 11).

en E. ROBTON, *Les prieurs de Notre-Dame de de Beaurepaire à Somain (Nord)*, in *Bulletin de la Commission départementale des Monuments historiques du Pas-de-Calais*, 9, 1975, blz. 378-390.

Het mirakuleus beeld van O.L. Vrouw ter Nieuwe Plant, Roesbrugge - Ieper, in *Biekorf*, 76, 1975-1976, blz. 15-22.

In memoriam H. Suso Brechter, in *R.H.E.*, 70, 1975, blz. 204.

In memoriam Hieronymus Frank, in *R.H.E.*, 70, 1975, blz. 205.

RECENSIES

B. BISCHOFF, *Lorsch im Spiegel seiner Handschriften*, München, 1974 = (*Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung. Beiheft*) — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 21*-22*, n. 68.

G. DE ANDRÈS, *'De martyribus Palaestinae et collectio antiquorum martyrum' de Eusebio de Cesarea. Historia del texto griego Escurialen-*

se, in *La Ciudad de Dios*, 181, 1968, blz. 592-600 — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 163*, n. 664.

M. C. Díaz y Díaz, *El codice monastico de Leodegundia (Escorial a. I. 13)*, in *La Ciudad de Dios*, 181, 1968, blz. 567-587 — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 203*, n. 870.

J.-M. Duvosquel, *Documents comptables de l'hôpital de Comines XI Ve-XV e s.*, in *Mémoires du Cercle royal historique et archéologique de Courtrai*, 40, 1973, blz. 60-124 — *R.H.E.*, 70, 1975, blz. 861.

G. Folliet, *Les éditions du 'Contra Gaudentium' de 1505 à 1576*, in *La Ciudad de Dios*, 181, 1968, blz. 601-613 — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 213*, n. 926.

A. Freeman, *Further Studies in the 'Libri Carolini'. III: The Marginal Notes in Vaticanus latinus 7207*, in *Speculum*, 46, 1971, blz. 597-612 — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 214*, n. 933.

R. J. Hesbert, *Le répons 'Suscipe Verbum' dans les antiphonaires romains*, in *Questions liturgiques*, 54, 1973, blz. 29-43 — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 74*-75*, n. 302.

S. Krüger (ed.), *Konrad von Megenberg. Werke. Ökonomik (Buch I)* (= *M.G.H., Staatsschriften des späteren Mittelalters, III, 5, 1*) — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 237*, n. 1066.

T. Leccisotti, *Abbazia di Montecassino. I Regesti dell'archivo*, t. VIII, Rome, 1973 — *R.H.E.*, 70, 1975, blz. 941-942.

Millénaire de l'abbaye de Mouzon, 971-1971, in *Revue historique ardennaise*, 7, 1972 — *R.H.E.*, 70, 1975, blz. 271-272.

T. E. Moehs, *Gregorius V, 996-999. A biographical Study*, Stuttgart, 1972 (= *Päpste und Papsttum*, 2) — *R.H.E.*, 70, 1975, blz. 180-181.

J. Nazet, *Un psautier à collectes illustré du XIe siècle à l'usage de Saint-Vincent de Soignies (Leipzig, Univ. Bibl. 774)*, in *Anciens Pays et Assemblées d'État*, 56, 1972, blz. 65-82 — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 107*, n. 434.

A. Quacquarelli, *L'ogdoade patristica e suoi riflessi nella liturgia e nei monumenti*, Bari, 1973 — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 277*, n. 1274.

P. Rado - L. Mezey, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, Budapest, 1973 — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 277*-278*, n. 1275.

Saggi e ricerche nel VII centenario della nascitá dal Beato Bernardo Tolomei, 1272-1972, Siena, 1972 (= *Studi Olivetani*, 1) — *R.H.E.*, 70, 1975, blz. 324-325.

P. Verbraken, *Le sermon ancien sur la paix du manuscrit R. II. 18 de l'Escurial*, in *La Ciudad de Dios*, 181, 1968, blz. 560-566 — *Scriptorium*, 29, 1975, blz. 311*, n. 1453.

1976

en A. HOSTE, *Abt Eligius Dekkers. Claustri mitis incola*, Steenbrugge, 1976.

Gertrude de Saxe, in *B.N.*, 39 (*Supplément* 11), Bruxelles, 1976, k. 429-432.

Godefroid de Bath, in *B.N.*, 39 (*Supplément* 11), Bruxelles, 1976, k. 442-444.

Gunhilde, in *B.N.*, 39 (*Supplément* 11), Bruxelles, 1976, k. 453-456.

Kervyn de Lettenhove (*Henri-Léon-Marie-Bruno*), in *B.N.*, 39 (*Supplément* 11), Bruxelles, 1976, k. 521-531.

Lefebvre (*Gaspard*), in *Dictionnaire de spiritualité*, 9, Paris, 1976, k. 516-517.

Francon d'Affligem, in *D.H.G.E.*, 18, Paris, 1976, k. 983-985.

Les deux translations du roi S. Oswald à Bergues-Saint-Winnoc, in *Revue bénédictine*, 86, 1976, blz. 83-93.

La Donation de Constantin ramenée à ses véritables dimensions. A propos de deux publications récentes, in *R.H.E.*, 71, 1976, blz. 45-69.

In memoriam Matthäus Bernards, in *R.H.E.*, 71, 1976, blz. 543-544.

In memoriam Georges Coolen, in *R.H.E.*, 71, 1976, blz. 631.

In memoriam C. Damen, in *R.H.E.*, 71, 1976, blz. 631.

RECENSIES

J.-P. BOUHOT, *L'Homéliaire des 'Sancti catholici Patres'. Reconstitution de sa forme originale*, in *Revue des études augustiniennes*, 21, 1975, blz. 145-196. — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 102*, n. 559.

J.-P. BOUHOT, *Deux exemplaires de l'homéliaire des 'Sancti catholici Patres'*, in *Revue de études augustiniennes*, 19, 1973, blz. 287-304 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 9*, n. 52.

J.-P. BOUHOT, *Notes sur trois 'Sermons anonymes'*, in *Revue de études augustiniennes*, 20, 1974, blz. 135-142 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 9*-10*, n. 53.

A. BOUTEMY, *Similitudes et parentés. A propos d'enluminures de Saint-Amand, d'Anchin et de la cathédrale de Cambrai*, in *Mélanges*

Edmond-René Labande, Poitiers, 1974, blz. 55-61. — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 10*, n. 54.

A. CANTIN, *Sur quelques aspects des disputes publiques au XIe siècle latin*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 89-104 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 13*, n. 72.

H. CHADWICK, *John Moschus and his Friend Sophronius the Sophist*, in *The Journal of Theological Studies*, n.s., 25, 1974, blz. 41-74 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 15*, n. 80.

J. COQUET, *Le tombeau présumé de la Comtesse Aumode à Ligugé*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 161-167 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 17*, n. 92.

P. COURCELLE, *Le précepte delphique dans le De Contemplatione issu de Saint-Victor de Paris*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 169-174 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 18*-19*, n. 97 bis.

L. DAILLIEZ, *Le plus ancien texte de la Règle du Temple. Le manuscrit 131 de la Bibliothèque de Bruges*, in *A.S.É.B.*, 111, 1974, blz. 175-200 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 113*, n. 622.

A. DAVRIL, *Les épîtres et les évangiles des semaines après la Pentecôte dans l'Ordo de Fleury*, in *Ephemerides liturgicae*, 88, 1974, blz. 65-76 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 21*, n. 105.

B. DE GAIFFIER, *Odalric de Reims, ses manuscrits et les reliques de saint Clément à Cherson*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 315-319 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 33*, n. 157.

M. DELBOUILLE, *'El chief de cest comencement...'* (*Marie de France, Prologue de Guigemar*), in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 185-196 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 21*, n. 108.

Ph. DELHAYE, *L'enseignement moral des Sententiae Parisienses*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 197-207 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 22*, n. 110.

M. C. DÍAZ Y DÍAZ, *Para un estudio de los penitenciales hispanos*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 217-222 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 25*, n. 121.

P. DRONKE, *William of Conche's Commentary of Martianus Capella*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 223-235 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 25*, n. 124.

S. DUFRENNE, *Note sur le mode de travail des miniaturistes byzantins d'après un des cahiers de l'Octoteuque du Sérail*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 247-253 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 26*, n. 126.

W. DÜRIG, *Das Ordal der Psalterprobe in Codex Latinus Monacensis 100*, in *Münchener Theologische Zeitschrift*, 24, 1973, blz. 266-278 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 26*, n. 128.

H. GRÄF, *Ad monachum faciendum. Die Mönchsprofess nach einem Fest-Sakramentar von Venedig aus dem 11. Jh.*, in *Ephemerides liturgicae*, 88, 1974, blz. 353-369 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 36*, n. 174.

J. E. GUGUMUS, *Das Kalendar der Abtei Hornbach*, in *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte*, 25, 1973, blz. 179-201 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 37*, n. 181.

C. HEITZ, *Adoratio Crucis. Remarques sur quelques crucifixions préromanes en Poitou*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 395-405 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 39*, n. 199.

A. HUDSON, *A Lollard compilation in England and Bohemia*, in *The Journal of Theological Studies*, n.s., 25, 1974, blz. 129-140 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 42*, n. 209.

C. JEUDY, *Les manuscrits de l'Ars de verbo d'Eutychès et le commentaire de Remi d'Auxerre*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 421-436 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 44*, n. 223.

V. LAGORIO, *The text of the 'Quicumque vult' in Codex Ottob. Lat. 663*, in *The Journal of Theological Studies*, n.s., 25, 1974, blz. 127-129 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 48*, n. 245.

G. LANDOTTI, *I Lezionari in lingua italiana nel secoli XIII-XIX*, in *Ephemerides liturgicae*, 88, 1974, blz. 401-446 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 48*, n. 246.

J. LECLERCQ, *Pour l'histoire de l'encyclique de saint Bernard sur la croisade*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers. 1974, blz. 479-490 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 48*-49*, n. 249.

A. LUBLINSKAYA, *Le manuscrit de la chronique d'Adémar de Chabannes à Leningrad*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 503-508 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 51*-52*, n. 273.

E. MANNING - E. BROUETTE - A. DIMIER, *Dictionnaire des auteurs cisterciens*, Rochefort, 1975 — *R.H.E.*, 71, 1976, blz. 226-227.

B. MCGLINN, *Joachim and the Sibyl. An early Work of Joachim of Fiore from Ms. 322 of the Biblioteca Antoniana in Padua*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 24, 1973, blz. 98-138 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 53*, n. 281.

Th. METZGER, *Le manuscrit enluminé Cod. Hebr. 5 de la Bibliothèque de l'État à Munich*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 537-552 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 57*, n. 307.

A. REINLE, *Ein Labyrinth an der Abteikirche im Murbach im Elsass*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1976, blz. 611-616 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 69*, n. 387.

A. RONCORONI, *Sul De Passione Domini Pseudo lattanziano*, in *Vigiliae Christianae*, 29, 1975, blz. 208-221 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 165*, n. 940.

L. SOLTNER, *Solesmes et dom Guéranger (1806-1875)*, Solesmes, 1974 — *R.H.E.*, 71, 1976, blz. 201-203.

G. SPRECKELMEYER, *Das Kreuzugslied des lateinischen Mittelalters*, München, 1974 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 180.

D. A. TRAILL, *Walahfrid Strabo's Visio Wettini. Text, Translation and Commentary*, Bern-Frankfurt, 1974 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 162-163.

D. VAN DEN AUWEELE, *Fragmenta disjecta van een Digestum vetus met Glossa ordinaria*, in *A.S.É.B.*, 111, 1974, blz. 106-113 — *Scriptorium* 30, 1976, p. 175*, n. 1006.

N. VAN DEN BOOGAARD, *L'art d'aimer en prose*, in *Mélanges Edmond-René Labande*, Poitiers, 1974, blz. 687-698 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 80*-81*, n. 463.

A. VIAENE, *Vlamingen op strafbedevaart naar Compostella, 1300-1540*, in *Biekorf*, 75, 1974, blz. 379-395 — *R.H.E.*, 71, 1976, blz. 562.

A. VIAENE, *St. Matthijs te Trier. Een bedevaart in het oude Vlaamse strafrecht*, in *Corona Gratiarum. Miscellanea ... Eligio Dekkers ...oblata*, 2, Brugge - Den Haag, 1975, blz. 271-278 (= *Instrumenta Patristica*, 11) — *R.H.E.*, 71, 1976, blz. 562.

B. VON SCARPATETTI, *Die Kirche und das Augustiner-Chorherrenstift St. Leonhard in Basel (11/12. Jh. - 1525). Eine Beitrag zur Geschichte der Stadt Basel und der späten Devotio Moderna*, Basel - Stuttgart, 1974 — *Scriptorium*, 30, 1976, blz. 163-164.

W. WATTENBACH - W. LEVISON, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger. V. Heft: Die Karolinger vom Vertrag von Verdun bis zum Herrschaftantritt der Herrscher aus dem sächsischen Hause. Das westfränkische Reich*, bearbeitet von Heinz LÖWE, Weimar, 1973 — *R.B.Ph.H.*, 54, 1976, blz. 711-713.

1977

Les miniatures du Scivias — La connaissance des Voies de Sainte Hildegarde de Bingen, tirées du codex de Rupertsberg, par Adelgundis FÜHRKOTTER. Texte français de N. N. HUYGHEBAERT O.S.B., Turnhout, 1977.

Onze-Lieve-Vrouw van Groeninge op het slagveld der Gulden Sporen, in *De Leiegouw*, 19, 1977, blz. 367-387.

Drogo van Winoksbergen, in *N.B.W.*, 7, Brussel, 1977, k. 184-187.

L'énigme des reliques de S. Vulfram, archevêque de Sens, in *Revue bénédictine*, 87, 1977, blz. 180-194.

Lefebvre (Pierre-Gaspar-Joseph, en religion Dom Gaspar), in *B.N.*, 40 (*Supplément* 12), Bruxelles, 1977-1978, k. 607-615.

Les premiers travaux missionnaires du P. Léon Nève (1945-1946), in *Le Trait d'union*, 124, dec. 1977, blz. 39-49.

In memoriam Joseph Croquison, in *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 182-183.

In memoriam Emmanuel van der Elst, in *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 455-456.

In memoriam Paulus Volk, in *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 160.

Recensies

A. Chavasse, *Les lettres du pape Léon le Grand (440-461) dans l'Hispana et la collection dite des Fausses décrétales*, in *Revue de droit canonique*, 25, 1975, blz. 28-29 — *Scriptorium*, 31, 1977, p. 24*, n. 117.

G. Constable, *Medieval monasticism : a select bibliography*, Toronto, 1976 — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 183.

P. Declerck, *Een Jaargetijdenboek van de Sint-Trudoabdij te Brugge*, in *Corona Gratiarum. Miscellanea ... Eligio Dekkers ... oblata*, t. 2, Steenbrugge - Den Haag, 1975, blz. 229-270 (= *Instrumenta Patristica*, 11) — *Scriptorium*, 31, 1977, blz. 131*-132*, n. 702.

A. Derolez, *De valse oorkonde van Graaf Arnulf I van Vlaanderen voor het Sint-Donatiaanskapittel te Brugge, 961, juli 31*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 140, 1974, blz. 431-499 — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 453-454.

K. S. Frank, *Grundzüge der Geschichte des christlichen Mönchtums*, Darmstadt, 1975 (= *Grundzüge*, 25) — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 139.

J. Geldhof, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen te Brugge, 1275-1975. Zeven eeuwen geschiedenis van het St. Juliaansgasthuis en van de psychiatrische kliniek O.L. Vrouw te Brugge - St. Michiels*, Brugge, 1975 — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 456-457.

J. Lohr Endres, *Catalogo dos bispos, gerais, provinciais, abbades e mais cargos de orden de Sao Bento do Brasil, 1582-1975*, Salvador - Bahia, 1976 — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 461.

F. Lotter, *Der Brief des Priesters Gerhard an den Erzbischof Friedrich von Mainz. Ein kanonisches Gutachten aus frühottonischer Zeit*, Sigmaringen, 1975 (= *Vorträge und Forschungen*, 17) — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 440.

J. H. Lynch, *Monastic recruitment in the eleventh and twelfth centuries : some social and economic considerations*, in *The American Benedictine Review*, 26, 1975, blz. 425-447 — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 205.

M. McCormick, *Les annales du haut moyen âge*, Turnhout, 1975 (= *Typologie des sources du moyen âge occidental*, fasc. 14) — in *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 173-174.

H. Platelle, *Le problème du scandale : les nouvelles modes masculines aux XIe et XIIe s.*, in *R.B.Ph.H.*, 53, 1975, blz. 1071-1096 — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 454-455.

G. POLLARD, *Some Anglo-Saxon Bookbindings*, in *The Book Collector*, 24, 1975, blz. 130-159 — *Scriptorium*, 31, 1977, blz. 186*, n. 1001.

K. SCHMID - J. WOLLASCH, *Societas et fraternitas. Begründung eines kommentierten Quellenwerkes zur Erforschung der Personen und Personengruppen des Mittelalters*, Berlin - New York, 1975 — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 440-441.

W. SETZ, *Lorenzo Vallas Schrift gegen die Konstantinische Schenkung, De Falso credita et ementita Constantini Donatione. Zur Interpretation und Wirkungsgeschichte*, Tübingen, 1975 (= *Bibliothek des deutschen historischen Instituts in Rom*, 44) — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 102-105.

A. STACKPOOLE, *The making of a monastic Historian. Dom David Knowles 1896-1940*, in *The Ampleforth Journal*, 80, 1975, blz. 71-91 — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 249-250.

Thomas Becket. Actes du colloque international de Sédières, 19-24 août 1973, publiés par Raymonde FOREVILLE, Paris, 1975 — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 394-396.

E. VAN DER ELST, *L'Hôpital St.-Jean de Bruges de 1188 à 1500*, Bruges, 1975 — *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 455-456.

J. VEZIN, *Les Scriptoria d'Angers au XIe siècle*, Paris, 1974 — *Scriptorium*, 31, 1977, blz. 318-319.

1978

Une translation de reliques à Gand à 944. Le 'Sermo de Adventu Sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium', Bruxelles, 1978, CXXXV - 74 p. (= *Commission royale d'histoire. Recueil de textes pour servir à l'Histoire de Belgique*).

Quelques lettres de W.H. James Weale relatives à l'exposition des primitifs flamands de 1902, in *A.S.É.B.*, 115, 1978, blz. 187-206.

Een zonderling paneel in Kortrijk. Het 'Cort begryp van de fundatie van de Groeningeabdij' in de St. Michielskerk, in *Biekorf*, 68, 1978, blz. 65-78.

De oorsprong van de Sint-Amandsproosdij bij Kortrijk, in *De Leiegouw*, 20, 1978, blz. 11-22.

en P. CALLEBERT, *Abbaye Notre-Dame de la Nouvelle Plante à Roesbrugge, puis à Ypres*, in *Monasticon Belge*, t. III, 4, Liège, 1978, blz. 1067-1094.

en M. Th. STERKEN en N. GEIRNAERT, *Monastère de Ste Elisabeth, appelé Sarepta, à Moerkerke, à Damme et à Bruges*, in *Monasticon Belge*, t. III, 4, Liège, 1987, blz. 1095-1121.

Prieuré de Béthanie à Bruges, in *Monasticon Belge*, t. III, 4, Liège, 1978, blz. 1123-1142.

Prieuré Notre-Dame de Coninckscdale à Ypres, in *Monasticon Belge*, t. III, 4, Liège, 1978, blz. 1167-1177.

Simplicius, 'propagateur' de la Règle bénédictine. Légende ou tradition, in *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 45-54.

In memoriam William M. Newman, in *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 210.

RECENSIES

J. BECQUET, *Collégiales et sanctuaires de chanoines séculiers en Limousin aux Xe-XIIe s.*, in *Bulletin de la Société archéologique et historique du Limousin*, 103, 1976, blz. 75-106 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 220-221.

K. J. BENZ, *Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchenweihe unter Teilnahme der deutschen Herrscher im hohen Mittelalter*, Kallmünz, 1975 — *Cahiers de civilisation médiévale*, 21, 1978, blz. 288-290.

P. BLOESCH, *Das Anniversarbuch des Basler Domstifts (Liber Vite ecclesie Basiliensis). 1334/38 - 1610*, Basel, 1975 — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 155-156.

B. DE GAIFFIER, *Recueil d'hagiographie*, Bruxelles, 1977 (= *Subsidia hagiographica*, 61) — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 344-345.

B. DE GAIFFIER, *Le légendier hispanique, British Museum Add. 17357. Origine du manuscrit*, in *Homenaje a Fray Justo Pérez de Urbel*, t. II, Silos, 1977, blz. 117-123 (= *Studia Silensia*, 4) — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 154*, n. 858.

TH. DE HEMPTINNE, *Peter van de Elzas, leven en loopbaan, ca 1145-1176*, in *A.S.É.B.*, 113, 1976, blz. 135-160 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 182.

E. DELEBEQUE, *Le tombeau vide (Jean, XX, 6-7)*, in *Revue des études grecques*, 90, 1977, blz. 239-248 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 807 ; *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 212.

A. DEROLEZ, *Inventaris van de handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent*, Gent, 1977 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 763.

J. DUFOUR, *Le rouleau mortuaire de Boson, abbé de Suse (vers 1130)*, in *Journal des Savants*, 1976, blz. 237-254 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 221.

L. FALKENSTEIN, *Alexander III. und der Streit um die Doppelwahl in Châlons-sur-Marne, 1162-1164*, in *Deutsches Archiv*, 32, 1976, blz. 444-494 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 154-155.

M. GIBSON, *Lanfranc of Bec*, Oxford, 1978 — *Scriptorium*, 23, 1978, blz. 157*-158*, n. 873.

G. HENDRIX, *Gerardus Leodiensis. De Doctrina cordis*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 27, 1976, blz. 135-138 — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 162*, n. 895.

J. KASTNER, *Historiae fundationum monasteriorum. Frühformen monastischer Institutionsgeschichtschreibung im Mittelalter*, München, 1974, — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 320-322.

J. KRIMM - BEUMANN, *Der Traktat 'De investitura episcoporum' von 1109*, in *Deutsches Archiv*, 33, 1977, blz. 37-83 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 750-751.

K. W. LITTGER, *Studien zum Auftreten der Heiligennamen in Rheinland*, München, 1975 — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 335-336.

A. OLIVAR, *Catàlog dels manuscrits de la bibliotheca del monastir de Montserrat*, Montserrat, 1977 (= *Scripta et documenta*, 25) — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 787-788.

D. PARSONS, *The Pre-Romanesque Church of St.-Riquier: The Documentary Evidence*, in *Journal of the British Archeological Association*, 130, 1977, blz. 21-51 — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 184*-185*, n. 1012.

M. PETRY, *Die Gründungsgeschichte der Abtei St. Vitus zu Mönchengladbach*, Mönchengladbach, 1974 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 749-750; *Scriptorium*, 33, 1979, p. 34*, n. 172.

E. PIOVESAN (trad.), *Guglielmo di Saint-Thierry. La lettera d'Oro*, in *Analecta Cartusiana*, 37, Salzburg, 1977 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 171.

N. K. RASMUSSEN, *Unité et diversité des pontificaux latins au VIIIe, IXe et Xe siècles*, in *Liturgie de l'église particulière et liturgie de l'Église universelle*, Rome, 1976, blz. 393-410 — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 88*, n. 505.

L. SANTIFALLER, *Liber Diurnus. Studien und Forschungen von Leo Santifaller*, herausgegeben von H. ZIMMERMANN, Stuttgart, 1976 — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 343-344.

TH. SCHIEFFER - H. FUHRMANN, *In Memoriam Wilhelm Levison, 1876-1947*, Köln - Bonn, 1977 (= *Alma Mater. Beiträge zur Geschichte der Universität Bonn*, 40) — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 756.

K. SCHUBERT, *Die Miniaturen des Ashburnam Pentateuch im Lichte der rabbinischen Tradition*, in *Kairos. Zeitschrift für Religionswissenschaft und Theologie*, N.F., 18, 1976, blz. 191-212 — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 194*, n. 1059.

U. SCHUBERT, *Die Erschaffung Adams in einer spanischen Haggadah-Handschrift der 14. Jahrhunderts (Br. Mus. Or. 2884) und ihre spätan-*

tike jüdische Bildvorlage, in *Kairos. Zeitschrift für Religionswissenschaft und Theologie*, N.F., 18, 1976, blz. 213-217 — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 194*, n. 1060.

W. SETZ (ed.), *Lorenzo Valla. De falso credita et ementita Constantini Donatione*, Weimar, 1976 (= *Monumenta Germaniae Historica, Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, 10) — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 455-456.

D. VAN DEN AUWEELE - A. WELKENHUYSEN, *Membra disiecta Flandrensia. Fragments de manuscrits conservés à la Bibliothèque Universitaire de Gand*, in *Archives et bibliothèques de Belgique*, 48, 1977, blz. 107-141 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 764.

R. J. VAN NESTE, *The Epistemology of John of Mirecourt. A Reinterpretation*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 27, 1976, blz. 5-28 — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 112*, n. 641.

A. VERHULST - TH. DE HEMPTINNE, *Le chancelier de Flandre sous les comtes de la Maison d'Alsace, 1128-1191*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 141, 1975, blz. 267-311 — *R.H.E.*, 73, 1978, blz. 182.

P. WILLMES, *Der Herrscher-Adventus im Kloster des Frühmittelalters*, Munchen, 1976 — *Scriptorium*, 32, 1978, blz. 351-352.

1979

Les 'Miracula Sancti Theodorici' et leurs auteurs, in *Saint-Thierry. Une abbaye du VIe au XXe s. Actes du colloque international d'histoire monastique. Reims - Saint-Thierry, 11 au 14 oct. 1976*, Reims, 1979, blz. 245-257.

Les 'Acta vitae beati Garemberti' édités par Charles-Louis Devillers. Examen critique. Réédition, in *Analecta Praemonstratensia*, 55, 1979, blz. 5-31.

Epitaphium Antonii [*In memoriam Antoon Viaene*], in *Biekorf*, 79, 1979, blz. 193-199.

O.-L.-Vrouw van Roesbrugge en O.-L.-Vrouw van Beveren. Een aanvulling, in *Biekorf*, 79, 1979, blz. 323-331.

Arberg et de Vallengin (*Charles-Alexandre, comte d'*), in *B.N.* 41 (*Supplément* 13), Bruxelles, 1979, k. 9-22.

Furnes, in *D.H.G.E.*, 19, fasc. 110, Paris, 1979, k. 444-468.

Adela van Frankrijk, gravin van Vlaanderen, stichteres van de abdij Mesen, ca 1017-1079, in *Iepers Kwartier*, 15, 1979, blz. 65-132.

Karel de Goede en Torhout, in *Jaarboek van de Heemkundige Kring Houtland*, Torhout, 1979, blz. 1-10.

Une légende de fondation. Le Constitutum Constantini, in *Le Moyen Age*, 85, 1979, blz. 177-209.

Un billet de Raimbert, chantre de Saint Pierre de Lille, aux chanoines de Tournai, in *Miscellanea codicologica F. Masai dicata*, Gand, 1979, blz. 255-264 (= *Les publications de Scriptorium* 8).

Observations sur la date de quelques chartes rédigées à la prévôté de Voormezele dans le premier quart du XIIe siècle, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 145, 1979, blz. 115-140.

Le voyage en Grèce du P. Jean Baptiste de Meester (1937), in *Le Trait d'union*, 128, janv. 1979, blz. 10-20.

Recensies

M. Augé, *L'abito religioso. Studio storico e psico-sociologico dell'abbigliamento religioso*, Rome, 1977 (uittreksel uit *Claretianum*, 16, 1976 en 17, 1977) — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 819-820.

U. R. Blumenthal, *The Early Councils of Paschal II, 1100-1110*, Toronto, 1978 (*Studies and Texts*, 43) — *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 322-323.

É. Brouette, *Note sur Torfinn, évêque de Hamar*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 29, 1978, blz. 133-136 — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 753.

R. Carletti, *Il 'Sacramentario Fuldense' di Udine Cod. 1*, in *Ephemerides liturgicae*, 91, 1977, blz. 483-490 — *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 15*, n. 73.

C. Coppens, *Cartularium Affligemense ab anno 1254 ad annum 1309*, Hekelgem - Affligem, 1977 (= *Fontes Affligemenses*, 22) — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 173.

B. de Gaiffier, *Translation à Ottobeuren de S. Alexandre, martyr (BHL 281). Les manuscrits*, in *Vallesia*, 33, 1978, blz. 87-88 — *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 139*, n. 713.

B. de Gaiffier, *La Vie de sainte Mélanie (BHL 5885). Notes bibliographiques sur les manuscrits*, in *Miscellanea Amato Pietro Frutaz*, Rome, 1978, blz. 147-152 — *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 139*, n. 714.

J. Deschamps, *Middelnederlandse vertalingen van Levens en legenden van de H. Franciscus van Assisi. Handschriften en drukken*, in *Franciscana*, 31, 1976, blz. 59-73 — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 173-174.

M. DE WAHA, *La lettre d'Alexis I Comnène à Robert le Frison*, in *Byzantion*, 47, 1977, blz. 115-125 — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 748-749.

J. DUBOIS, *Un sanctuaire monastique au moyen âge : Saint-Fiacre-en-Brie*, Genève, 1976 — *R.B.Ph.H.*, 57 1979, blz. 103-106.

K. ELM, *Fratres et sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge zu Fraternitas, familia und weiblichen Religiosentum im Umkreis des Kapitels vom Hlg. Grab*, in *Frühmittelalterlichen Studien*, 9, 1975, blz. 287-233 — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 738-739.

H. FICHTENAU, *Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsatze, Zweiter Band : Urkundenforschung*, Stuttgart, 1977 — *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 316-317.

Galbert de Bruges. Le meurtre de Charles le Bon, traduit du latin par J. GENGOUX. Iconographie établie par A. DEROLEZ et L. DEVLIEGHER, Antwerpen, 1978 — *A.S.É.B.*, 116, 1979, blz. 114-117.

J. GELDHOF, *Karel de Goede, patroonheilige van de anti-liberale strijd te Brugge*, in *Biekorf*, 77, 1977, blz. 167-182 — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 749-750.

N. HÄRING, *Manuscripts of the De Planctu Naturae of Master Alan of Lille*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 19, 1978, blz. 93-115 — *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 144*, n. 745.

R. G. HEATH, *Crux imperatorum philosophia. Imperial Horizons of the Cluniac confraternitas*, Pittsburgh, 1976 (= *Pittsburgh Theological Monograph Series*, 13) — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 503-505.

PH. JEBB, *A Gift from Bishop Alexander of Clifton to the Downside Library*, in *The Downside Review*, 95, 1977, blz. 120-123 — *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 44*, n. 226.

TH. KLAUSER, *Henri Leclercq, 1869-1945. Vom Autodidakten zum Kompilator grossen Stils*, Münster i. Westf., 1977 (= *Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband*, 5) — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 744-745.

S. KRÜGER (ed.), *Konrad von Megenberg, Werke. Oekonomik (Buch II)*, Stuttgart, 1977 (= *M.G.H., Staatsschriften des späteren Mittelalters*, III, 5/2) — *Scriptorium*, 33, 1979, p. 49*, n. 246.

FR. LOTTER, *Der Brief des Priesters Gerhard an den Erzbischof Friedrich von Mainz. Ein kanonischen Gutachten aus frühottonischer Zeit*, Sigmaringen, 1975 — *R.B.Ph.H.*, 57, 1979, blz. 257-260.

A. MARTINI, *Il 'Liber Mortuorum' dell'Archivio Capitolare della Cattedrale di Alba (Cuneo)*, in *Ephemerides liturgicae*, 91, 1977, blz. 491-498 — *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 62*, n. 328.

J. MEHNE, *Cluniacenserbischöfe*, in *Fruhmittelalterliche Studien*, 11, 1977, blz. 241-287 — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 145-146.

H. PLATELLE, *Le développement de Valenciennes du Xe au XIIIe s. : le castrum, les bourgs, les enceintes. Étude topographique*, in *Valen-*

ciennes et les anciens Pays-Bas. Mélanges offerts à Paul Lefrancq, Valenciennes, 1976, blz. 21-52 — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 218.

P. RICHÉ - B. DE VRÉGILLE - CL. MONDÉSERT (ed.), *Dhuoda. Manuel pour mon fils*, Parijs, 1975 (= *Sources chrétiennes*, 225) — *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 346-347.

A. SCHOUTEET, *Stadsarchief van Brugge. Regesten op de oorkonden, dl. III : 1301-1339*, Brugge, 1978 (= *Brugse Geschiedbronnen uitgegeven door het Genootschap 'Société d'Émulation' te Brugge*, 5) — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 165.

TH. J. STUMP, *Mit Stift und Zirkel. Gabriel Bucelinus 1599-1681 als Zeichner und Kartograph, Architekt und Kunstfreund*, Sigmaringen, 1976 — *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 98*-99*, n. 527.

R. THOMSON, *The Life of Gundulf, Bishop of Rochester*, Toronto, 1977 (= *Toronto Medieval Latin Texts*, 7) — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 189-190 ; *Scriptorium*, 33, 1979, blz. 349.

C. VOGEL, *Les 'Libri paenitentiales'*, Turnhout, 1978 (= *Typologie des sources du moyen âge occidental*, 27) — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 747-748.

I. WILSON, *Tomb of Turin. The burial Shroud of Christ?*, in *The Ampleforth Journal*, 83, 1978, blz. 9-23 — *R.H.E.*, 74, 1979, blz. 244-245.

1980

Un texte prémontré méconnu : l'Adventus (secundus) S. Gerulfi in Trunchinium (XIIe s.), in *Analecta Praemonstratensia*, 56, 1980, blz. 5-20.

Over Koning Basijn en zijn legende te Drongen, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 31, 1980, blz. 3-20.

La diplomatie occulte de Mgr Félix de Neckere, recteur de l'hospice Saint-Julien à Rome, in *Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome*, 50, 1980, blz. 217-235.

Galbert de Bruges, in *D.H.G.E.*, 19, fasc. 112, Paris, 1980, k. 737-739.

Galbert de Marchiennes, in *D.H.G.E.*, 19, fasc. 112 Paris, 1980, k. 739-740.

Chrysole de Comines : un saint du IIIe ou du XIIIe siècle ?, in *Mémoires de la Société d'histoire de Comines-Warneton et de la région*, 10, 1980, blz. 11-42.

Le 'Sermo de Adventu SS. Gudwali et Bertulfi'. Édition et étude critique, in *Sacris Erudiri*, 24, 1980, blz. 87-113.

Les armoiries de l'abbaye de Saint-André-lez-Bruges, in *Le Parchemin*, 1980, blz. 191-199.

Adèle de France, comtesse de Flandre (ca. 1017-1079), in *Les Amis du vieux Dunkerque*, n. 11-12, 1980, blz. 27-39.

Examen de la 'passio sancti Chrysolii', in *XLVe Congres van de Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België. Congrès de Comines. Actes*, 1, Comines, 1980, blz. 247-248.

De raadselachtige afwezigheid van Mgr. Charles Alexandre van Arberg, laatste bisschop van Ieper, uit zijn bisschopsstad (1791-1793), in *Biekorf*, 80, 1980, blz. 153-158.

Une princesse belge oubliée : Adèle de France, comtesse de Flandre, in *Revue générale*, 1980, blz. 51-63.

In memoriam Paul Antin, in *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 217.

In memoriam Justo Pérez de Urbel, in *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 195.

In memoriam Albert Siegmund. in *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 423.

In memoriam Antoon Viaene, in *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 180.

In memoriam Jeanne Vieillard, in *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 216-217.

Recensies

A. Ampe, *Walter Bosch, monnik van Affligem, en zijn twee bewerkingen van Jan van Boendale's Brabantse Yeesten*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 60, 1977, blz. 3-84 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 167.

M. Blöcker, *Ein Zauberprozess im Jahre 1028*, in *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 29, 1979, blz. 533-555 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 778-779.

M. Blöcker, *Zur Häresie im 11. Jht.*, in *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte*, 73, 1979, blz. 193-234 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 778.

C. Coppens, *Cartularium Fraxinense ab anno 1310 ad annum 1710. Epistolae ad praepositum Bedam Regaus (1766-1793)*, Hekelgem - Affligem, 1979 (= *Fontes Affligemenses*, 23-24) — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 437.

G. Declercq, *Het ontstaan van het St.-Salvatorskapittel in Harelbeke*, in *De Leiegouw*, 20, 1978, blz. 163-189 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 435.

J. De Cuyper, *Nikolaas de Ruyter, kanunnik van de Kortrijkse kapittelkerk en bisschop van Atrecht (ca 1442-1509)*, in *De Leiegouw*, 20, 1978, blz. 226-236 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 651.

L. Devliegher, *De Sint-Salvatorkathedraal te Brugge. Inventaris*, Tielt, 1979 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 646.

K. Elm, *St. Pelagius in Denkendorf. Die älteste deutsche Propstei des Kapitels vom Hlg. Grab in Geschichte und Geschichtsschreibung*, in *Landesgeschichte und Geistesgeschichte. Festschrift für Otto Herding zum 65. Geburtstag*, Stuttgart, 1977, blz. 80-130 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 151.

A. Hoste, *Dom Paulus Luyckx, eerste overste van Steenbrugge, 1879-1887*, Steenbrugge, 1979 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 652-653.

J. Longère, *Théologie et pastorale de la pénitence chez Alain de Lille*, in *Ctteaux. Commentarii Cistercienses*, 30, 1979, blz. 125-188 — *Scriptorium*, 34, 1980, blz. 166*, n. 834.

W. M. Newman, *Charters of St.-Fursy of Péronne*, Cambridge (Mass.), 1977 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 197.

V. J. Odermann, *Abbot Placid Hoenerbach and the bankruptcy of St. Mary's Abbey, Richardton*, in *The American Benedictine Review*, 29, 1978, blz. 101-131 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 198-199.

O. G. Oexle, *Forschungen zu monastischen und geistlichen Gemeinschaften in westfrankischen Bereich*, München, 1978 — *Scriptorium*, 34, 1980, p. 173*, n. 868.

M. Parisse, *Remarques sur les fondations monastiques à Metz au moyen âge*, in *Annales de l'Est*, 5e série, 31, 1979, blz. 193-223 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 698-699.

Fr. J. Schmale, *Quellen zum Investiturstreit. I : Ausgewählte Briefe Papst Gregors VII*, Darmstadt, 1978 (= *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, 12 A) — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 411-412.

St.-Thierry, une abbaye du VIe au XXe s. Actes du Colloque international d'histoire monastique, Reims - St.-Thierry, 11-14 oct. 1976, Reims, 1979 — *R.H.E.*, 75, 1980, blz. 711-714 ; cfr. *R.H.E.*, 72, 1977, blz. 781.

1981

La mère de Godefroid de Bouillon : La comtesse Ide de Boulogne, in *Publications de la Section Historique de l'Institut du Grand-Duché de Luxembourg*, 95, 1981, blz. 43-63.

Garembert (Bienheureux), in *D.H.G.E.*, 19, fasc. 113, Paris, 1981, k. 1259-1262.

De eerste Zwarten te Sint-Andries, in *Biekorf*, 81, 1981, blz. 175-177.

Les premiers Noirs à Saint-André, in *Le Trait d'union*, 138, juli 1981, blz. 27-30.

In memoriam Jan De Cuyper, in *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 460.

In memoriam Robert Weber, in *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 161.

Recensies

G. Achten, *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter. Andachts- und Stundenbücher in Handschrift und Frühdruck*, Berlin, 1980 — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 425-426.

G. Achten, *Die theologischen lateinischen Handschriften in-Quarto der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin. Teil I : Ms. theol. lat. qu. 141-266*, Wiesbaden, 1979 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 104*-105*, n. 603.

E. Assmann, *Godeschalcus und Visio Godeschalci*, Neumünster, 1979 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 5*, n. 21.

C. Bammel, *From the School of Maximinus. The Arian Material in Paris Ms. lat. 8907*, in *The Journal of Theological Studies*, n.s., 31, 1980, blz. 391-402 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 108*, n. 618.

M. Bévenot, *The Oldest Surviving Manuscript of St. Cyprian now in the British Library*, in *The Journal of Theological Studies*, n.s., 31, 1980, blz. 368-377 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 109*-110*, n. 630.

J. Carley, *Melkin the Bard and Esoteric Tradition at Glanstonbury Abbey*, in *The Downside Review*, 99, 1981, blz. 1-17 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 115*, n. 656.

M. T. Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066-1307*, London, 1979 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 20*-21*, n. 101.

H. Cowdrey, *Two Studies in Cluniac History 1049-1126*, in *Studi Gregoriani*, 11, 1978, blz. 5-298 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 119*, n. 673.

N. Daniel - G. Kornumpf - G. Schott, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek München, T. III : Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften aus der Folioreihe*, Wiesbaden, 1974 — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 84-86.

B. de Gaiffier, *Sainte Andragisma (VIIe siècle). A propos de son culte*, in *Pietas. Festschrift für Bernhard Kötting*, Münster i. Westf., 1980, blz. 280-283 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 36*, n. 189.

Ch. Dereine, *Gérard, évêque de Thérouanne (1083-1096), face aux moines exempts. Le cas des prieurés de Nieppe, Andres et Framecourt*, in *Mémoires de la Société d'histoire de Comines-Warneton et de la région*, 10, 1980, blz. 249-264 — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 706.

E. Dewindt, *The 'Liber Gersumarum' of Ramsey Abbey. A Calendar and Index of B. L. Harley Ms. 445*, Toronto, 1977 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 122*, n. 681.

G. EVANS, *Gilbert Crispin on the Eucharist : A Monastic Postscript to Lanfranc and Berengar*, in *The Journal of Theological Studies*, n.s., 31, 1980, blz. 28-43 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 29*, n. 153.

W. HAGENMAIER, *Kataloge der Universitätsbibliothek Freiburg im Breisgau, T. I : Die Handschriften der Universitätsbibliothek und anderer öffentlicher Sammlungen in Freiburg im Breisgau und Umgebung, Vol. 3 : Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek Freiburg im Breisgau (ab Hs. 231)*, Wiesbaden, 1980 — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 84-86.

G. HAMMER, *Das Zisterziensergraduale D 19 aus Altenberg*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 32, 1981, blz. 115-127 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 136*, n. 751.

A. HEINZ, *Die Zisterzienser und die Anfänge des Rosenkranzes. Das bisher unveröffentliche älteste Zeugnis für den Leben-Jesu-Rosenkranz in einem Zisterzienzerinnengebetbuch aus S. Thomas a.d. Kyll (um 1300)*, in *Analecta Cisterciensia*, 33, 1977, blz. 262-309 — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 225.

M. HEINZELMANN, *Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultus*, Turnhout, 1979 (= *Typologie des sources du moyen âge occidental*, 33) — *Le Moyen Age*, 87, 1981, blz. 288-289.

G. HENDRIX, *Hugh of St. Cher O.P., Author of two Texts attributed to the 13th-century Cistercian Gerard of Liège*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 31, 1980, blz, 342-356 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 45*, n. 246.

P. JOURNEL, *Le culte des saints dans les basiliques du Latran et du Vatican au douzième siècle*, Paris, 1977 (= *Collection de l'École française de Rome*, 26) — *R.B.Ph.H.*, 59, 1981, blz. 481-482.

L. KURRAS, *Kataloge des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg. Die Handschriften des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg, T. I : Die deutschen Handschriften, Vol. 2 : Die naturkundlichen und historischen Handschriften, Rechtshandschriften, Varia*, Wiesbaden, 1980 — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 84-86.

J.-L. LEMAITRE, *Répertoire des documents nécrologiques français*, Paris, 1980 — *Revue bénédictine*, 91, 1981, blz. 218-220.

J. LONGÈRE, *Un sermon inédit d'Odon de Soissons († 1172) : Quaerite Dominum dum inveniri potest*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 31, 1980, blz. 163-191 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz, 60*, n. 342.

F. NEISEKE, *Das ältere Necrolog des Klosters S. Savino in Piacenza. Edition und Untersuchung der Anlage*, München, 1979 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 122-123

Occident et Orient au Xe siècle. Actes du IXe Congrès de la Société des médiévistes de l'enseignement supérieur. Dijon, 2-4 juin, 1978, Paris, 1979 — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 512-513.

M. PIGEON, *Étienne de Fougères et les Cisterciens*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 31, 1980, blz. 181-191 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 72*, n. 425.

PH. RACINET, *Un prieuré clunisien au moyen âge (XIIe-XVe s.). St.-Pierre et St. Paul d'Abbeville*, Abbeville, 1975 — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 501-503.

G. RACITI, *Un opuscule inédit d'Adam de Perseigne : Le 'Livre de l'amour mutuel'*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 31, 1980, blz. 297-341 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 76*, n. 442.

TH. REUTER (ed.), *The Greatest Englishman. Essays on S. Boniface and the Church at Crediton*, Exeter, 1980 — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 519-520.

I. ROBINSON, *Eine unbekannte Streitschrift über die Sakramente von Exkommunizierten in Münchener Kodex lat. 618*, in *Studi Gregoriani*, 11, 1978, blz. 299-395 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 168*-169*, n. 907.

M. ROUCHE, *Les Saxons et les origines de Quentovic*, in *Revue du Nord*, 59, 1977, blz. 457-478 — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 725-726.

H. J. SIEBEN, *Voces. Eine Bibliographie zu Wörtern und Begriffen aus der Patristik (1918-1978)*, Berlin - New York, 1980 (= *Bibliographia Patristica. Supplementum*, I) — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 134.

G. SILAGI, *Poetae latini medii aevi*, t. V, fasc, 3 : *Die Ottonenzeit*, München, 1979 (= *MGH Antiquitates*, 1) — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 135-136.

W. TELESCA, *The Order of Cîteaux during the Council of Basel 1431-1449*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 32, 1981, blz. 17-36 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 178*, n. 957.

A. VANDEWALLE, *Beknopte inventaris van het Stadsarchief van Brugge. Deel I : Oud Archief*, Brugge, 1979 (= *Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het Gemeentebestuur Brugge*, 8) — *R.H.E.*, 76, 1981, blz. 144.

M. YÁÑES NEIRA, *Los primos usos de la congregacion de Castilla*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 32, 1981, blz. 1-16 — *Scriptorium*, 35, 1981, blz. 185*, n. 995.

1982

De twee sermoenen van Drogo van Sint-Winoksbergen over de Koning-Martelaar St. Oswald, in *Ons Geestelijk Erf*, 56, 1982, blz. 97-108.

L'usurpation du domaine de Tamise. Note sur le faux diplôme de Charles le Chauve pour Saint-Pierre de Gand (870), in *Revue bénédictine*, 92, 1982, blz. 82-104.

La translation de Sainte-Amelberge à Gand, in *Analecta Bollandiana*, 100, 1982, blz. 443-458.

Drogo van Sint-Winnoksbergen, Vita Godeliph. Latijnse tekst ingeleid door Nikolaas HUYGHEBAERT, Nederlandse vertaling met noten voorzien door Stefaan GYSELEN, Tielt, 1982.

In memoriam kan. Paul Declerck, in *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 242 ; in *A.S.É.B.*, 119, 1982, blz. 111-117.

In memoriam Dom Jean Laporte, in *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 301-302.

In memoriam Dom Tommasso-Dominico Leccisotti, in *R.H.E.* 77, 1982, blz. 360.

RECENSIES

Contribution à l'année S. Benoît (480-1980). La Champagne bénédictine, Reims, 1981 (= *Travaux de l'Académie Nationale de Reims*, CLX) — *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 296.

C. COPPENS (ed.), *Vitae praepositorum Affligemensium (1520-1801) auctore Beda Regaus*, Hekelgem - Affligem, 1981 (= *Fontes Affligemenses*, 25) — *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 233.

N. DANIEL - G. SCHOT - P. ZAHN, *Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften aus der Folioreihe*, vol. 2, Wiesbaden, 1980 (= *Die Handschriften der Universitätsbibliothek München*, III) — *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 184-185.

R. FOLZ, *S. Oswald roi de Northumbrie. Étude d'hagiographie royale*, in *Analecta Bollandiana*, 98, 1980, blz. 49-74. — *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 229.

J. HOGG (ed.), *Analecta Cartusiana*, fasc. 82, 1-2, Salzburg, 1980 — *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 215-216.

J. HOGG (ed.), *Analecta Cartusiana*, fasc. 84, Salzburg, 1981 — *R.H.E.* 77, 1982, blz. 213.

M. PARISSE, *La Lorraine monastique au moyen âge*, Nancy, 1981 — *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 281-282.

A. A. SECHI, *La certosa di Trisulti da Innocento III al concilio di Constanza, 1204-1414*, Salzburg, 1981 (= *Analecta Cartusiana*, 74, 1) — *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 213-214.

CL. SOETENS, *La reprise du Collège grec de Rome par les bénédictins. Léon XIII et Hildebrand de Hemptinne à l'œuvre*, in *Revue bénédictine*, 90, 1980, blz. 85-131 — *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 235-236.

J. WOLLASCH, *Bemerkungen zur goldenen Altartafel von Basel*, in C. MEIER - U. RUBERG (ed.), *Text und Bild. Aspekte des Zusammenwir-*

kens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit, Wiesbaden, 1980, blz. 383-404 — *R.H.E.*, 77, 1982, blz. 195-196.

In druk :

De Sint-Winnoksabdij te Bergen in de vroege middeleeuwen, in *De Franse Nederlanden - Les Pays-Bas français*, 1983.

Autour de quelques chartes fausses pour Saint-Pierre au Mont-Blandin, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire.*

De twee schenkingen van Vrouwe Levildis, castellana van Broekburg, in *Pascua Medievalia. Studies voor Prof. Dr. J. M. De Smet*, Leuven, 1982.

Arnould ou Abond? A propos d'une épitaphe de Villers-en-Brabant, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses.*

Une crise à Cluny en 1157 : l'élection de Robert le Gros, successeur de Pierre le Vénérable, in *Revue bénédictine*, 93, 1983.

Gérard de Brogne et sa dévotion aux reliques

par

Daniel MISONNE

(*Maredsous*)

Le mardi 3 septembre 944, un imposant cortège pénétrait dans l'abbaye gantoise de Saint-Pierre au Mont Blandin : Gérard de Brogne, abbé de ce monastère, procédait à la translation d'un lot considérable de reliques laissées à Boulogne par les derniers moines de Fontenelle. L'événement était d'importance et méritait d'être commémoré. Aussi l'abbé pria-t-il l'un de ses moines d'en rédiger un récit circonstancié. Ce n'était pas la première fois que Gérard manifestait ainsi son culte pour les corps saints. A maintes reprises déjà il s'était montré soucieux d'en acquérir, et son zèle à s'entourer ainsi de reliques est peut-être un des traits marquants de sa piété — bien de son siècle. Il voyait dans les saints — ce sont ses propres termes — « des protecteurs de son monastère et des patrons intercédant auprès du Juge éternel pour la rémission de ses péchés » [1]. Passer en revue les diverses manifestations de cette dévotion de l'abbé de Brogne, tel est le propos de ces pages amicalement dédiées au savant éditeur de la « Translation des reliques à Gand en 944 » [2].

[1] B. FISEN, *Sancta Legia Romanae ecclesiae Filia*, Liège, 1642, p. 212.

[2] N.-N. HUYGHEBAERT, *Une Translation de Reliques à Gand en 944 : le « Sermo de Adventu sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium »*, Commission Royale d'Histoire, Bruxelles, 1978

Lorsque, jeune laïc encore, Gérard exprimait sa volonté de fonder un monastère sur sa terre de Brogne — ce qu'il fit par une charte datée du 2 juin 919 [3] — il savait où chercher les moines qui constitueraient la nouvelle communauté. Quelques jours après, d'ailleurs, il se mettait en route vers l'abbaye de Saint-Denis, près de Paris, d'où il reviendrait vers la mi-août avec quelques religieux. Mais ce voyage avait aussi un autre objectif : acquérir la relique insigne d'un saint sous le patronage duquel serait placée la future abbaye [4]. On ne pouvait concevoir, en effet, communauté monastique sans reliques. Le nouvel oratoire de Brogne ne pouvait être béni que s'il abritait des corps saints ; telle était devenue la coutume au xe siècle [5]. De plus, puisque lors de leur engagement les moines doivent rédiger une pétition *ad nomen sanctorum quorum reliquiae ibi sunt* [6] et que c'est en présence des reliques encore que s'effectuent les donations importantes faites au monastère [6bis], il fallait que Gérard, dès le départ, se mît en quête d'en pourvoir son monastère.

Il exposa donc l'objet de sa démarche aux moines de Saint-Denis [7]. On vénérait là, depuis 879, année de leur transfert de Deuil à l'abbaye, le corps de saint Eugène [8]. Un moine

[3] F. L. GANSHOF, *Note sur une charte de saint Gérard pour l'église de Brogne*, dans *Études d'Histoire et d'Archéologie Namuroises dédiées à F. Courtoy*, t. I, Namur, 1952, p. 219-255.

[4] L'auteur des *Virtutes S. Eugenii*, qui écrivait dans le dernier quart du xe siècle, déclare à propos de Gérard : « (...) incidit illi (*scil. Gerardo*) cogitatio non esse ratum ut isdem locus (*scil. Bronium*) absque alicuius sancti solamine corporali maneret, licet multorum ibi sanctorum reliquiae conditae haberentur » (*Virt. S. Eug.*, § 3, éd. D. MISONNE, dans *Rev. bén.*, t. LXXVI, 1966, p. 260-261).

[5] N. HERRMANN-MASCARD, *Les reliques des saints : Formation coutumière d'un droit*, Coll. d'Hist. instit. et sociale, n° 6, Paris, 1975, p. 150-155.

[6] *Benedicti Regula*, éd. Ph. SCHMITZ, Maredsous, 1962, p. 167-169.

[6bis] N. HERRMANN-MASCARD, *op. cit.*, p. 282-283.

[7] Sur l'acquisition de la relique de saint Eugène par Gérard de Brogne, cfr *Sermo de Adventu S. Eugenii*, éd. D. MISONNE dans *Rev. bén.*, t. LXXIV, 1964, p. 99-101.

[8] *Ib.*, p. 100.

du lieu avait écrit la *Passio* du saint et ses Miracles [9]. Ses restes recouverts d'un dais en métal précieux avaient été déposés derrière l'autel de la crypte de saint Martin [9bis]. Sa fête était célébrée avec honneur, et l'office du saint comportait des pièces liturgiques qui lui étaient propres [10].

Les moines offrirent au jeune Gérard le « corpus » de saint Eugène. Le mot, on le sait, ne doit pas être pris au pied de la lettre ; il désignait des reliques importantes [11]. En l'occurrence elles l'étaient, puisqu'il s'agissait d'un os de l'avant-bras et de quelques côtes [12]. A ce don, l'abbé de Deuil, Leutgarius, ajouta personnellement un petit coffret contenant des reliques de nombreux saints [13].

Gérard tint à ce que cette donation fût consignée par écrit. Un acte fut rédigé à la date du 4 des Kalendes d'août (29 juillet) au nom des dignitaires de l'abbaye qui attestaient l'authenticité de la relique et la régularité de la cession [14].

[9] Sur saint Eugène, cfr J. DUBOIS, *Saint Eugène de Deuil, sa personnalité et son culte*, dans *Rev. bén.*, t. LXX, 1960, p. 83-100.

[9bis] *Sermo de Adv. S. Eug.*, § 8, p. 100.

[10] Dans le Missel de Saint-Denis (*Paris B.N. ms. lat.* 9436) du XIe s., la messe de saint Eugène comporte une préface propre et une oraison originale.

[11] G. M. GAGOV, *Uso e significato del termine 'corpus' nell'antica agiografia cristiana*, dans *Miscellanea Francescana*, t. XLVIII, 1948, p. 51-73.

[12] On en est instruit par un catalogue, dressé en 1588 sur l'ordre de François Waloncapelle, évêque de Namur, donnant la liste des reliques conservées à Brogne : « Item, un bras d'argent qu'ont donné leurs Altezes Serenissimes dans lequel est enchassé l'os du bras S. Eugene premier Archevesque de Tolede, et martyr, l'un des patrons de Broigne ». « Deux parties notables des costes dudit martyr S. Eugene, avec beaucoup de menues parcelles, et de sa Tunique ». On trouvera le texte de ce catalogue à la fin de cette étude.

[13] « Qui (*scil. Leutgarius*) etiam scriniolum multorum sanctorum reliquiis refertum nobis contulit » (*Sermo de Adv. S. Eug.* § 8, p. 100). Peut-être y avait-il dans le lot l'une ou l'autre relique de saint Eugène, notamment ses sandales que l'on donnait à vénérer aux pèlerins de Brogne au Xe siècle (*Mirac. S. Eug. Bron.*, § 2, éd. D. MISONNE dans *Rev. bén.*, t. LXXVI, 1966, p. 283).

[14] L'existence de cette charte de donation, aujourd'hui perdue, est prouvée par un faisceau d'indices qui se dégagent du texte du *Sermo de Adv. S. Eug.* et de celui des *Virt. S. Eug.* Voir à ce sujet D. MI-

Gérard obtint aussi un codex contenant non seulement la Vie et les Miracles du saint, mais également les textes liturgiques nécessaires à la célébration de sa fête [15].

Sans tarder Gérard reprit le chemin de Brogne où il arriva trois semaines plus tard, le 18 août 919. L'évêque de Liège, Étienne, dans le diocèse duquel se trouvait Brogne, autorisa, probablement sur la foi de l'acte du 29 juillet délivré par les moines de Saint-Denis, l'introduction des reliques et le culte du saint. On déposa le « corpus » dans l'ancienne église dédiée à saint Pierre, et le monastère prit dès lors le titre des SS Pierre et Eugène [16]. C'est le successeur d'Étienne, Richer (921-945), qui peu après vint bénir le nouvel oratoire, non sans avoir procédé à la reconnaissance de la relique et l'avoir déposée dans un coffret précieux [17]. Celui-ci fut placé derrière un autel, vraisemblablement l'autel-majeur, tout comme à Saint-Denis où les reliques du patron de l'abbaye étaient déposées *post altare* [18]. Les pèlerins pouvaient ainsi s'en approcher pour y faire leurs dévotions.

L'arrivée des reliques de saint Eugène à Brogne était un événement trop important pour qu'il ne fasse point l'objet

SONNE, *La légende liturgique de la translation de saint Eugène de Saint-Denis à Brogne*, dans *Rev. bén.*, t. LXXIV, 1964, p. 105.

[15] Des fragments de ce codex subsistent dans le ms. 1820-27 de la Biblioth. Royale de Bruxelles. Cfr D. MISONNE, *Manuscrit exécuté au Xe siècle dans le scriptorium de Brogne*, dans *Rev. bén.*, t. LXXIV, 1964, p. 308-315.

[16] Le plus ancien témoignage du titre de saint Eugène attaché au monastère de Brogne se lit dans le diplôme de Henri l'Oiseleur du 5 avril 932 pour l'abbaye de Brogne « ... coenobium (...) in loco qui dicitur Bronium conversus (*Gerardus*) nuper construxerat in honore sancti Petri principis apostolorum nec non et sancti Eugenii Toletani archiepiscopi et martyris » (*M.G.H., Diplom. Reg. et Imper. Germ.*, t. I[1], 1879, p. 77-78). Il est très vraisemblable que l'exposé de ce diplôme se lisait déjà dans le diplôme (interpolé) de Charles le Simple de 921 (D. MISONNE, *Le diplôme de Charles le Simple accordant l'immunité à l'abbaye de Brogne, 27 août 921*, dans *Rev. bén.*, t. LXXIII, 1963 p. 57-72).

[17] « Rikarius (...) benedixit nova oratorii aedificia, sanctumque corpus Eugenii in loco ubi requiescebat revisit, et condito aromatibus in scrinio optimo reposuit » (*Sermo de Adv. S. Eug.*, § 8, p. 101).

[18] D. MISONNE, *Les Miracles de saint Eugène à Brogne*, dans *Rev. bén.*, t. LXXVI, 1966, p. 244.

d'une fête liturgique. Le calendrier comme le martyrologe signale à la date du 18 août la *Translatio sancti Eugenii in Bronio* [19]. A cette occasion on lisait à l'office de Matines un *Sermo de adventu S. Eugenii*, qui rappelait les circonstances dans lesquelles Gérard avait obtenu le corps saint, la date de l'arrivée des reliques et comment celles-ci avaient été mises à l'honneur lors de la bénédiction du nouveau monastère [20]. A n'en point douter, c'est l'abbé Gérard qui prit l'initiative de faire consigner ce récit.

Si son voyage à Saint-Denis en 919 n'était pas le premier, il n'en fut assurément pas le dernier. Il se rendit, en effet, à Paris à plusieurs reprises dans les années qui suivirent la fondation de Brogne ; c'est là notamment qu'il reçut les ordinations entre 921 à 927 [21]. Au cours d'un de ces séjours, il rencontra Hugues le Grand qui était abbé-laïc de Saint-Denis. Comme il le savait aussi abbé de Saint-Martin de Tours, il lui fit part de son désir d'obtenir cinq manses que l'abbaye tourangelle possédait en Hesbaye. Il ne pouvait trouver plus sûr appui. Hugues fit donc rédiger une lettre de recommandation à l'adresse des chanoines par laquelle il les priait de faire don au jeune abbé de Brogne de cette propriété hesbignonne. Ce qui fut fait. Mais Gérard voulut mettre à profit son passage à Tours pour acquérir des reliques du *patrocinium* de saint Martin. Les chanoines acquiescèrent d'autant plus volontiers à sa requête qu'il promettait de les placer en un endroit honorable de son église [22]. On ignore la nature de la relique qui lui fut remise. Un inventaire de Brogne, datant de 1588, mentionne : « Du

[19] Martyrologe de Brogne (ms. Sémin. de Namur 48, f° 92^{v}) et calendrier liturgique du Bréviaire de Jacques Le Tourier (ms. Sémin. de Namur 54, f° 6^{v}).

[20] Sur le genre littéraire de l'*Adventus*, cfr M. HEINZELMANN, *Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultes*, Coll. : « Typologie des Sources du moyen âge occidental » fasc. 33, Turnhout, 1979, p. 66-77.

[21] *Vita Gerardi*, *c.* IX, *M.G.H. SS.*, t. XV^{2}, p. 660.

[22] Sur tout ceci cfr D. MISONNE, *La Charte de Saint-Martin de Tours en faveur de Gérard de Brogne*, dans *Rev. bén.*, t. LXX, 1960, p. 540-561.

corps S. Martin, evesque de Tours » [23]. Mais il ne peut s'agir d'une parcelle du corps, celui-ci étant resté intact jusqu'au début du XIVe siècle. Sans doute s'agissait-il simplement d'un fragment du sarcophage ou d'un morceau de vêtement liturgique dont le saint était censé s'être servi [24]. Quoi qu'il en soit, il est notable que le don de la relique soit notifié avec une telle insistance dans l'acte qui faisait état de la cession des cinq manses de Hesbaye [25]. Pour Gérard la possession d'une relique — surtout quand il s'agit de saint Martin — était aussi importante qu'une propriété terrienne.

Ce zèle qu'il mettait à se procurer des reliques, Gérard le manifesta encore en une occasion bien particulière. Un jour qu'il se rendait à Crespin, où l'on conservait le corps de saint Landelin, fondateur de l'abbaye, il exprima le désir d'en obtenir une parcelle, d'autant que Brogne, disait-il, était proche de Lobbes et d'Aulne, abbayes fondées par le saint. Les religieux commencèrent par s'y opposer ; mais devant l'insistance de Gérard, ils finirent par céder. On brisa le triple sceau qui fermait la châsse, et Gérard put obtenir ce qu'il voulait [26]. Mais ici encore, comme pour les reliques de saint Eugène et de saint Martin, il tint à ce qu'un écrit commémorât le souvenir de la provenance de la relique. Il rédigea donc un récit circonstancié où, se mettant personnellement en scène, il racontait comment la relique était arrivée à Brogne. Ce parchemin était encore conservé au XVIIe siècle.

On sait que la mission réformatrice de Gérard l'amena dans de nombreux monastères. Il aurait été étonnant qu'il n'en ramenât point l'une ou l'autre relique. Ainsi, on ne peut s'empêcher de mettre en relation la présence à Brogne « des reliques S. Remy archevesque de Reims et de ses vêtemens » que

[23] Le texte de ce catalogue est publié à la fin de cet article ; cfr n° 16.

[24] *La Charte de Saint-Martin*, p. 552.

[25] « Gerardus abbas nos adiit deprecans obnixe dari sibi reliquias ex magnifici patroni nostri patrocinio Martini... » (*La Charte de Saint-Martin*, p. 546).

[26] D. MISONNE, *Un écrit de saint Gérard de Brogne relatif à une relique de saint Landelin*, dans *Analecta Bollandiana*, t. LXXXIII, 1965, p. 75-80.

mentionne l'inventaire de 1588 [27], avec le séjour prolongé que fit Gérard à l'abbaye rémoise de Saint-Rémy, entre 940 et 945 [28].

Gérard fut appelé aussi à restaurer le monastère de Salles, fondé en 887, non loin de Chimay. Il avait tenté d'y rétablir la discipline régulière, mais en vain : la décadence s'avérait irrémédiable [29]. Il abandonna donc cette maison à son sort, non sans en emporter des reliques, celles des saints Innocents. On est instruit de ces circonstances par un écrit rapportant la découverte de ces ossements à Brogne en 1116 [30]. Cette année-là, on exhuma de dessous le pavement du sanctuaire de l'abbatiale un coffret à l'intérieur duquel quelques petits ossements avaient été enrobés dans une étoffe de soie, protégée elle-même par un sac de cuir de cerf. Comment les témoins de la découverte purent-ils attribuer ces ossements aux saints Innocents et surtout assurer qu'ils avaient été amenés depuis Salles jusqu'à Brogne par saint Gérard, d'autant que le monastère de Salles (*Aulas*) avait disparu depuis longtemps et qu'il était totalement oublié? Ce ne pouvait être que sur la foi d'un document, mis au jour avec les reliques, et qui devait émaner de Gérard lui-même, qui l'aura déposé à côté des reliques pour en garantir l'authenticité. Tout comme il avait veillé à rapporter en détail la provenance de la relique de saint Landelin, il aura fait de même ici pour celles des saints Innocents.

A partir de 941, l'action de Gérard se déroulera principalement en Flandre, où le comte Arnoul l'avait appelé à restaurer la vie monastique. C'est ainsi qu'il sera abbé de Saint-Pierre au Mont Blandin puis de Saint-Bavon à Gand, qu'il dirigera Saint-Bertin et participera à la réforme de

[27] Cfr n° 8 du Catalogue publié à la fin de cette étude.

[28] D. MISONNE, *Gérard de Brogne à Saint-Rémy de Reims*, dans *Rev. bén.*, t. LXX, 1960, p. 167-176.

[29] D. MISONNE, *Une intervention de saint Gérard de Brogne au monastère de Salles, près Chimay*, dans *Doc. et Rapp. de la Soc. Royale d'Arch. et de Paléont. de l'Arr. jud. de Charleroi*, t. LI, 1963-1965, p. 263-269.

[30] D. MISONNE, *L'Invention des saints Innocents à l'abbaye de Brogne en 1116*, dans *Annales de la Soc. archéol. de Namur*, t. LIII, 1966, p. 293-303.

Saint-Riquier et de Saint-Amand [31]. Durant cette période flamande, il continuera à manifester une égale ferveur pour les corps saints. On en est instruit par divers documents, dont le plus notable est le récit d'une translation de reliques au Mont Blandin en 944. Le texte ne nous est parvenu qu'à travers des remaniements successifs, mais grâce à la minutieuse analyse qu'en a donnée le P. Huyghebaert, on peut aujourd'hui en dégager les éléments primitifs, contemporains des faits [32].

Les moines de Fontenelle, dans leur fuite devant les Normands commencée vers le milieu du IXe siècle, errèrent en divers lieux pour échouer finalement à Boulogne-sur-Mer [33]. Ils avaient emporté avec eux tout un ensemble de reliques, au nombre desquelles se trouvaient les corps de saint Wandrille, leur fondateur, et de saint Ansbert, un successeur de celui-ci [34]. La communauté s'étant éteinte, les reliques restèrent à Boulogne. En 944, Gérard, abbé du Mont Blandin, et le comte Arnoul décidèrent de mettre la main sur ce trésor et de l'amener à Saint-Pierre. Qui des deux, de Gérard ou d'Arnoul, prit l'initiative de cette expédition? Les textes nous laissent incertains. Tantôt c'est le comte qui semble prendre la tête, Gérard n'étant là que pour cautionner en quelque

[31] Art. *Gérard de Brogne* dans *Dict. d'Hist. et de Géogr. eccl.* (à paraître).

[32] Cfr note 2 (p. 1).

[33] F. LOT, *Études critiques sur l'abbaye de Saint-Wandrille*, Paris, 1913, partic. le ch. III, *La destruction de l'abbaye au IXe siècle et les pérégrinations des religieux de Saint-Wandrille*, p. XXX-XLVI ; J. LAPORTE, *L'Abbaye Saint-Wandrille pendant les invasions nordiques : Histoire des reliques des saints Wandrille et Ansbert en Flandre au Xe siècle*, dans *L'Abbaye Saint-Wandrille*, 1953, p. 23-31 et 1960, p. 10-13 ; H. VAN WERVEKE, *Saint-Wandrille et Saint-Pierre de Gand (IXe et Xe siècles)*, dans *Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*, Groningen, 1967, p. 79-92.

[34] Saint Wandrille mourut le 22 juillet 668 ; saint Ansbert, troisième abbé et archevêque de Rouen, mourut à Hautmont-sur-Sambre vers 694 (cfr J. LAPORTE, art. *Fontenelle* ou *S.-Wandrille* dans *Dict. d'Hist. et de Géogr. eccl.*, t. XVII, col. 916-917). Sur l'histoire des reliques du fondateur de Fontenelle, cfr J. THIRON, *Les reliques de saint Wandrille* dans *L'Abbaye de S. Wandrille de Fontenelle*, n° 20, 1970, p. 4-12, et n° 21, 1971-1972, p. 32-38.

sorte la manœuvre [35] ; tantôt c'est Gérard lui-même qui paraît être le chef de l'entreprise, Arnoul lui apportant son soutien militaire [36]. Cette dernière manière de voir pourrait bien être la plus vraisemblable. Elle s'appuie sur ce que nous savons des agissements antérieurs de l'abbé de Brogne et surtout sur la liberté avec laquelle par la suite il disposera, à l'avantage de son monastère d'Entre-Sambre-et-Meuse, d'une partie importante des reliques de Boulogne.

Cette translation n'eut rien de pacifique ; bien au contraire, elle prit les allures d'un véritable raid [37]. L'évêque de Thérouanne, Wicfrid, dont dépendait Boulogne, et qui avait en dernier ressort autorité sur les reliques, avait été convoqué sur les lieux où il ne s'était rendu qu'à contre-cœur. Les notables et le peuple tentèrent de résister au coup de force ; à leur tête, le sacriste Étienne, qui avait la garde du trésor de l'église où étaient conservées les reliques des saints Wandrille et Ansbert. Malgré le mutisme obstiné des habitants qui se refusaient à indiquer la cachette, les moines gantois la découvrirent et ils emportèrent les corps des deux saints ainsi que tout un lot de nombreuses reliques provenant de Fontenelle. De là ils se dirigèrent vers l'église Saint-Vulmer où ils exigèrent qu'on leur ouvrît la châsse qui contenait les restes du saint. Ils en prélevèrent une partie, quelques ossements avec l'accord résigné de l'évêque, d'autres à son insu. L'opération terminée, la troupe reprit le chemin de Gand où elle arriva le 3 septembre 944.

Peut-être faut-il expliquer ce comportement violent par un autre motif que celui de la seule dévotion aux reliques. Il n'est pas interdit de penser, en effet, sur la foi d'une tradition locale recueillie à Saint-Wandrille au XVIIe siècle par le mauriste Alexis Bréard, que les derniers moines de Fontenelle avaient trouvé refuge, à la fin du IXe siècle, à Saint-Pierre du

[35] Cfr p. ex. : « Arnulfus, assumpto secum eodem venerando abbate (*scil. Gerardo*) » *Adventus sanct. Wandreg., Ansb. et Vulfr. in Blandin.*, § 24 (éd. N.-N. HUYGHEBAERT, p. 26).

[36] Cfr notamment : « (...) monachi, preeunte abbate (*scil. Gerardo*), ad sancta sanctorum accedunt » *Ibid.*, § 28, p. 29 ; « insignis pater Gerardus sanctique itineris comites in obsequio sanctorum... » *Ibid.*, § 35, p. 39.

[37] Voir surtout les §§ 24-29.

Mont Blandin, et que dès lors les moines gantois, s'estimant leurs héritiers, se seraient crus autorisés à récupérer les corps saints qui leur revenaient de plein droit [38]. Quoi qu'il en soit, l'acquisition de ces reliques et singulièrement celles de saint Wandrille conférait à Gérard, leur détenteur, le titre et les droits d'abbé de Fontenelle. N'est-ce pas, du reste, en cette qualité qu'il agira lorsque, emportant avec lui le corps du saint, il se présentera au prieuré de Rivecourt, près de Senlis, pour exiger de son usurpateur la restitution de ce bien appartenant à Fontenelle [39]? Et peu après, en se rendant à Rouen auprès du duc de Normandie pour obtenir la remise des propriétés de l'abbaye, ne se comportera-t-il pas comme abbé de Fontenelle lorsqu'il propose au duc, qui refusera d'ailleurs, de ramener les reliques de saint Wandrille à l'abbaye qu'il est prêt à restaurer [40]? Bien plus, ne portera-t-il pas le titre d'*abbas congregationis sancti Wandregisili* quand il délèguera son successeur à Gand, Womar, pour faire acte de propriété sur des biens situés à Pecq dans la région parisienne, biens qui ont toujours fait partie du patrimoine de Fontenelle [41]? A n'en point douter, c'était la possession du corps du saint qui l'investissait dans cette fonction.

Mais revenons à la translation des reliques à Gand. L'opération terminée, Gérard, en administrateur consciencieux, fit dresser sans tarder le catalogue des reliques trouvées dans l'église Notre-Dame à Boulogne, là où étaient cachés les corps des saints Wandrille et Ansbert [42]. A partir des authen-

[38] J. LAPORTE, *Gérard de Brogne à Saint-Wandrille et à Saint-Riquier*, dans *Rev. bén.*, t. LXX, 1960, p. 142-157.

[39] *Inventio et Miracula sancti Vulfranni*, éd. J. LAPORTE, Rouen, 1938, § 9-10, p. 22-23.

[40] *Ibid.*, § 11, p. 23-24. Cfr J. LAPORTE, *art. cit.*, p. 155-156.

[41] *Liber Traditionum*, éd. A. FAYEN, Gand, 1906, p. 87-88 ; voir à ce sujet, J. DEPOIN, *Les comtes de Beaumont-sur-Oise et le Prieuré de Sainte-Honorine*, Pontoise, 1915, p. 232-238 ; F. LOT., *op. cit.*, p. CIII, n. 8 et p. 203 ; H. VAN WERVEKE, *art. cit.*, p. 82-85 ; art. « Gérard de Brogne » dans *Dict. d'Hist. et de Géogr. eccl.* (à paraître).

[42] Ce catalogue a été inséré dans la rédaction définitive du *Sermo de Adventu Sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium* (§ 29b-32a dans l'édition de N.-N. HUYGHEBAERT, *op. cit.*, p. 31-37). Dom Huyghebaert a démontré (*op. cit.*, p. XXXVI-XLIII)

tiques, on transcrivit avec soin la nature de ces innombrables restes : ils étaient plus de cent ! Toutefois ces reliques avaient beaucoup souffert des longues pérégrinations des moines de Fontenelle, d'autant que les châsses dans lesquelles primitivement elles se trouvaient avaient dû être vendues par les moines errants pour subvenir à leurs besoins [43]. Certaines inscriptions en étaient devenues illisibles. Le copiste du Mont Blandin le signala honnêtement à la fin de son inventaire : « et de aliis XX.VII. sanctis, quorum reliquiarum breves non potuimus legere » [44]. Selon l'usage courant, la liste est partagée en trois catégories : d'abord les « souvenirs » du Sauveur, puis les reliques des saints et enfin celles des saintes femmes. Il s'agit d'une nomenclature assez sèche. On y relève cependant l'une ou l'autre notice développée qui n'a pu être rédigée que sur la base des authentiques (*breves*) que le copiste avait sous les yeux, comme celle-ci : « Ex sancti enim Kiliani pontificis et martiris articulis manuum gaudemus habere nobiscum, quas reliquias Erkengerus comes et Arnoldus, de Germania Bononiensem civitatem deportaverunt » [45].

Le 3 septembre, date de l'arrivée des reliques des saints Wandrille et Ansbert, allait être désormais fêté dans le calendrier liturgique du Mont Blandin. On rappellerait dans les lectures de l'office de Matines le souvenir de cette translation. Aussi Gérard fit-il rédiger à cet effet un *Sermo de adventu sanctorum Wandregisili et Ansberti in Blandinium* [46], tout comme, une vingtaine d'années plus tôt, il l'avait fait à Brogne pour la fête de la translation de saint Eugène. Ici à Gand, comme naguère à Brogne, il eut le souci d'accompagner toute introduction de relique dans son monastère d'un écrit qui relatait les circonstances de son acquisition.

que son « auteur est un moine de Saint-Pierre de Gand qui a pris part à la translation de 944 et qui a terminé son travail avant la mort de St Gérard ».

[43] *Sermo de Adventu* § 32b (p. 37).

[44] *Sermo de Adventu*, § 32a (p. 37).

[45] *Ibid.*, p. 33-34.

[46] Sur la date de composition du *Sermo* primitif, cfr N.-N. HUYGHEBAERT, *op. cit.*, p. CVII-CXIII.

Un peu plus tard, un 3 décembre, mais avant 953, Gérard présida une autre translation : celle des saints Gudwal et Bertulfe [47]. L'auteur de la *Vita Bertulfi*, qui raconte ce transfert, dit expressément s'appuyer sur un *libellus qui de eorum adventu scriptus est* [48]. Ce *libellus* a disparu, mais comment ne pas penser à un *Sermo de adventu sanctorum Gudwali et Bertulfi* que l'abbé du Mont Blandin aurait fait rédiger pour la célébration de la fête [49] ? Le contraire serait étonnant. Avec ces deux corps saints, il transféra aussi des reliques des saints Bertin et Omer [50].

Peu de temps après avoir été investi par le comte de Flandre de la charge abbatiale à Saint-Pierre, Gérard se vit confier aussi celle de l'abbaye voisine de Saint-Bavon. En 942, les moines bavoniens n'avaient pas encore réintégré leur ancien monastère qui avait beaucoup souffert des invasions normandes. Les reliques de saint Bavon que les moines avaient emportées dans leur fuite avaient été déposées provisoirement dans un oratoire que l'évêque Transmar, à la demande de Gérard, venait de consacrer. C'est en 946 seule-

[47] « Facta est autem translatio haec tertio Nonas Decembris (...) Erat praecipue idoneus huius Translationis minister una cum religioso grege monachorum abbas, quem diximus, Gerardus, cuius prudenti dispositioni gloriosus Marchio credidit, quidquid in translatione illa agendum videretur, qui in monasterium Blandiniense, cui ipse tunc praefuit, sacrosanctos artus transtulit ac in orientali abside cum magna psallentium melodia reposuit ». *Vita Bertulfi* § 33, *AA.SS. Febr.* I, éd. Palmé 1863, p. 691.

[48] *Vita Bertulfi Rentiacensis abbatis* (*B.H.L.*, 1316) § 30, *M.G.H., SS.*, XV, p. 637.

[49] Ce *libellus* n'est pas à confondre avec le *Sermo de Adventu SS. Gudwali et Bertulfi*, rédigé au Mont Blandin sous l'abbé Gislebert entre 1132 et 1138 (N. HUYGHEBAERT, *Le « Sermo de Adventu SS. Gudwali et Bertulfi. Édition et Étude critique*, dans *Sacris Erudiri*, t. XXIV, 1980, p. 87-113). Mais la substance du *libellus* se retrouve dans les chap. VI-VII de la *Vita Bertulfi*.

[50] La *Vita antiqua S. Bertulfi* (édit. partielle dans *Anal. Boll.*, t. VI, 1887, p. 206) dit que Gérard procéda aussi à la translation des « pignora sanctorum Audomari episcopi et Bertini abbatis et monachi ». On retrouve ces éléments dans le *Sermo de Adv. SS. Gudw. et Bert.* du XIIe s. : « transtulit corpora sanctorum Gudwali et Bertulfi cum reliquiis sanctorum Audomari et Bertini ». Cfr N. HUYGHEBAERT, *ibid.*, p. 96 et n. 35.

ment que les religieux regagnèrent leur monastère reconstruit, et le 30 septembre de cette année, les reliques du patron de l'abbaye furent solennellement transférées dans l'église restaurée. Gérard y prit une part importante : « Dispositisque quae ad opus erant, id est II Kal. octobris, quod eiusdem depositionis sancta celebratur vigilia, deliberaverunt efficere. Huic negotio intererat et magna pars extiterat Gerardus abbas » [51].

En 953, Gérard se démit de la charge abbatiale qu'il assumait dans les deux monastères gantois. Il désigna son propre neveu Guy à la tête de Saint-Bavon [52], tandis qu'à Saint-Pierre ce fut Womar, un moine du lieu, qui lui succéda [53]. Le réformateur pouvait regagner son cher monastère de Brogne. Il n'y retournerait pas les mains vides. Comment aurait-il résisté, en effet, à la tentation d'emporter avec lui une partie du riche butin qu'il avait accumulé au cours de son séjour gantois?

Nous avons été amenés à citer déjà à plusieurs reprises un catalogue de reliques conservées à Brogne et dressé à la fin du XVIe siècle. Il faut y revenir à présent, car ce document est un témoin précieux de la dévotion que Gérard portait aux reliques. En 1588, l'évêque de Namur, François Waloncapelle, qui était aussi abbé de Brogne, procéda à la reconnaissance officielle de toutes les reliques que conservait le monastère. A cette occasion il en fit dresser l'inventaire. On ne possède plus le document original. Mais une copie en fut publiée trente ans plus tard par le prieur Gérard Souris, en annexe à *La Vie du glorieux sainct Gerard, abbé de Broigne*, petit livret, imprimé à Namur en 1618, et destiné aux pèlerins [54].

[51] *Miracula S. Bavonis*, § 10, *M.G.H., SS.*, t. XV, p. 594.

[52] M. GYSSELING et A. C. F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, t. I, Bruxelles, 1950, p. 225-228.

[53] *Annales Blandinienses*, éd. Ph. GRIERSON, Bruxelles, 1937, *ad annum 953*, p. 19.

[54] On ne connaît plus que deux exemplaires de ce livret ; l'un est conservé dans la bibliothèque des Bollandistes à Bruxelles et l'autre à la cure de Saint-Gérard. Sur l'imprimeur Henry Furlet qui exécuta cet ouvrage cfr A.-M. GOFFIN, *L'imprimerie à Namur de 1616 à 1636*, Namur, 1981.

On se demandera peut-être la raison qui poussa dom Souris à produire cet inventaire à la suite de la biographie de saint Gérard. Sans doute, comme il s'agissait d'un manuel de pèlerinage, il n'était pas sans intérêt pour le pèlerin de connaître le contenu du trésor conservé dans l'église qu'il visitait. Mais dom Souris était poussé par un autre motif : un très grand nombre de ces reliques avaient été amenées à Brogne par saint Gérard lui-même. Le titre qu'il donna à son catalogue l'exprime clairement : « Cathalogue des sainctes reliques, desquelles le monastere de S. Pierre à Broigne est enrichy par la diligence et pieté de S. Gerard son fondateur, depuis sept cent ans ou environ, et y sont honorablement conservées iusques à présent ».

Les moines de Brogne savaient donc au XVIIe siècle que Gérard avait amassé lui-même un grand nombre de ces reliques. Comment en étaient-ils informés? Y avait-il des écrits pour l'attester? Certes, pour les reliques de saint Eugène ils disposaient du *Sermo de adventu S. Eugenii*, pour celles de saint Wandrille et de saint Pierre de la *Vita Gerardi*, pour celles des saints Innocents du récit de leur *Inventio* et pour celle de saint Landelin de la *schedula* de Gérard lui-même. Mais pour les autres? Le fondateur de Brogne aurait-il laissé pour l'une ou l'autre d'entre elles un récit qui en relatait l'acquisition, comme c'est le cas pour la relique de saint Landelin? C'est possible. Mais certains authentiques pouvaient aussi fournir des éléments relatifs aux circonstances dans lesquelles Gérard les aurait obtenues. En tous cas, à Brogne on conservait le souvenir que le fondateur était un dévôt des reliques et qu'il s'était employé à en acquérir un grand nombre. Étant donné l'importance, pour notre sujet, du catalogue publié par dom Souris, nous l'éditons à nouveau ici. On le trouvera en annexe.

Que Gérard ait transféré de Gand à Brogne une partie du trésor qu'il s'était constitué, le catalogue en fournit la preuve. Certaines notices l'affirment expressément. Ainsi le n° 7 : « Item, quelques ossemens de S. Pierre Prince des Apostres, lesquels S. Gerard a apporté du Monastere de Blandin lez Gand. Item de son vestement, de son autel, et de son baston ». On comprend que le fondateur de Brogne ait tenu à posséder une relique de saint Pierrre, car le monastère était

On se demandera peut-être la raison qui poussa dom Souris à produire cet inventaire à la suite de la biographie de saint Gérard. Sans doute, comme il s'agissait d'un manuel de pèlerinage, il n'était pas sans intérêt pour le pèlerin de connaître le contenu du trésor conservé dans l'église qu'il visitait. Mais dom Souris était poussé par un autre motif : un très grand nombre de ces reliques avaient été amenées à Brogne par saint Gérard lui-même. Le titre qu'il donna à son catalogue l'exprime clairement : « Cathalogue des sainctes reliques, desquelles le monastere de S. Pierre à Broigne est enrichy par la diligence et pieté de S. Gerard son fondateur, depuis sept cent ans ou environ, et y sont honorablement conservées iusques à présent ».

Les moines de Brogne savaient donc au XVIIe siècle que Gérard avait amassé lui-même un grand nombre de ces reliques. Comment en étaient-ils informés? Y avait-il des écrits pour l'attester? Certes, pour les reliques de saint Eugène ils disposaient du *Sermo de adventu S. Eugenii*, pour celles de saint Wandrille et de saint Pierre de la *Vita Gerardi*, pour celles des saints Innocents du récit de leur *Inventio* et pour celle de saint Landelin de la *schedula* de Gérard lui-même. Mais pour les autres? Le fondateur de Brogne aurait-il laissé pour l'une ou l'autre d'entre elles un récit qui en relatait l'acquisition, comme c'est le cas pour la relique de saint Landelin? C'est possible. Mais certains authentiques pouvaient aussi fournir des éléments relatifs aux circonstances dans lesquelles Gérard les aurait obtenues. En tous cas, à Brogne on conservait le souvenir que le fondateur était un dévôt des reliques et qu'il s'était employé à en acquérir un grand nombre. Étant donné l'importance, pour notre sujet, du catalogue publié par dom Souris, nous l'éditons à nouveau ici. On le trouvera en annexe.

Que Gérard ait transféré de Gand à Brogne une partie du trésor qu'il s'était constitué, le catalogue en fournit la preuve. Certaines notices l'affirment expressément. Ainsi le n° 7 : « Item, quelques ossemens de S. Pierre Prince des Apostres, lesquels S. Gerard a apporté du Monastere de Blandin lez Gand. Item de son vestement, de son autel, et de son baston ». On comprend que le fondateur de Brogne ait tenu à posséder une relique de saint Pierrre, car le monastère était

placé sous son patronage. L'inventaire blandinien du xe siècle mentionne des reliques « de sancto Petro atque de lecto et (de) pallio ipsius » [55]. Est-ce de celles-ci qu'il aurait prélevé quelques parcelles? Il n'est pas exclu cependant qu'il les ait prises dans celles que le Mont Blandin — lui aussi avait saint Pierre pour titulaire — possédait depuis ses origines et que la tradition disait avoir été transférées à Gand par saint Amand lui-même [56]. Les moines de Brogne attachaient grand prix à cette relique, et l'auteur de la *Vita Gerardi*, au xie siècle, la considérait comme la plus importante de celles qui provenaient de Gand : « Nam praeter cetera a Gandavo istuc delatum (...) et, quod est praecipuum, inaestimabilia pignora primatis Apostolorum » [57].

L'autre relique d'origine gantoise, signalée par la *Vita Gerardi*, est un bras de saint Wandrille [58]. Elle aussi figure sur la liste de dom Souris, sous le no 9 : « Item, un bras de S. Wandrille Abbé de Fontenelle, lequel sainct Gerard a aussi apporté du Monastere de S. Pierre à Gand ». Les nos 10 et 11 devaient faire partie du même lot, bien que le catalogue ne dise pas expressément que ces restes provenaient de Gand : « Item, une partie notable de sa teste, avec une de ses dents et deux doigts de sa main. Item, de ses Cheveux, Chasuble, vestemens, chausses, oreillier, suaire, sepulchre ; et du drap dans lequel Il a esté ensevely ». On a vu plus haut comment Gérard avait emporté de Boulogne le corps de saint Wandrille, et que la possession de cette relique insigne l'avait en quelque sorte investi de la charge d'*abbas congregationis sancti Wandregisili*. Ce titre était passé à son successeur Womar. Malgré cela cependant, Gérard préleva sur le corps saint des restes importants. L'abbaye de Brogne a conservé jusqu'à la Révolution française ces reliques et les authentiques qui

[55] N.-N. HUYGHEBAERT, *op. cit.*, p. 32.

[56] Charte de Saint-Pierre de Gand du 8 juillet 941 : « ... reliquiis beati Petri apostolorum principis multorumque sanctorum, quas a Roma secundo rediens secum detulit (*scil. Amandus*), solemniter nobilitavit ». M. GYSSELING et A. C. F. KOCH, *Diplomata belgica*, t. I, Bruxelles, 1950, p. 144. Cfr aussi *Sermo* § 14 (p. 15).

[57] *AA.SS. oct.* II, p. 317.

[58] *Ibid.*

les accompagnaient. L'un de ceux-ci existe encore ; son écriture est du xe siècle et il n'est pas exclu qu'elle soit de la main de Gérard [59]. Voici le texte de l'inscription : « Iste pannus conti / net partē magnā / de capiti preciosis / simi confessoris Xp̄ī / Wandregisili abba / tis Fontenalensis / cenobii . dens ipsius . et / de capillis eius . atq ; duo / digitis de manu . cuius de / posicio celebratur XI k̄l. / augusti » [60]. A la fin du xixe siècle il subsistait encore trois autres authentiques relatifs à saint Wandrille et originaires de Brogne. Dom Morin, qui put les examiner, affirmait qu'ils étaient de la même époque que celui du chef du saint. Il n'en a pas donné le texte original, mais seulement la traduction française : « Du petit vase dans lequel le bienheureux Wandrille, le saint pontife Audoenus et le précieux confesseur Philibert buvaient dans la charité du Christ » ; « De souliers dont se servait dans sa vieillesse le bienheureux Wandrille abbé de Fontenelle » ; « Du suaire dont son corps sacré fut couvert dans le sépulcre » [61]. Quelques-uns de ces éléments se retrouvent dans la courte liste des « souvenirs » de saint Wandrille apportés de Boulogne à Gand : « De casabula sancti Wandregisili. Capellum etiam capitis eius. Unam ex caligis ejus, subtalares, sportam, partemque illius crocie » [62]. La comparaison entre les authentiques d'une part et les inventaires (ceux de Gand et de Brogne) d'autre part montre bien que ceux-ci ne mentionnent pas dans le détail toutes les reliques, et encore moins les particularités qui s'attachent à elles.

Le nº 12 du catalogue de Brogne signale encore une autre relique apportée de Gand : « L'Os du genoux S. Lion deuxiesme

[59] (G. Morin), *Le chef de saint Wandrille, fondateur et abbé de Fontenelle*, dans *Le Messager des Fidèles*, t. I, 1884, p. 287. Idem, *De la vie et des miracles de saint Wandrille, abbé de Fontenelle* (par un moine bénédictin de l'Abbaye de Maredsous), Paris, 1884, p. 78-79.

[60] Le chef de saint Wandrille avec son authentique a été trouvé en 1877 dans une armoire de sacristie de l'église Saint-Loup à Namur où on l'avait caché lors de l'occupation française à la fin du xviiie siècle. Il fut donné à l'abbaye de Maredsous en 1883 qui le conserva jusqu'en 1969, année où il fut rendu à l'abbaye de Fontenelle. C'est là qu'il est conservé aujourd'hui.

[61] *Le chef de saint Wandrille*, p. 288.

[62] N.-N. Huyghebaert, *op. cit.*, p. 30.

Pape, lequel avoit esté donné audit S. Wandrille par S. Martin Pape, et depuis transporté à Broigne par S. Gerard, du Monastere de Blandin ». Effectivement cette relique figure déjà dans l'inventaire blandinien : « Pixides duae ex ebore quas ferunt a sancto Wandregisilo ab urbe Roma delatas, e quibus una retinet partem genu sancti Leonis pape, cum balsamo sacrato ... » [63]. On aura remarqué les différences entre la notice de Gand et celle de Brogne. La première rapporte une tradition (*ferunt*) selon laquelle deux pyxides auraient été apportées de Rome par saint Wandrille, et que l'une d'elles contenait une partie du genou de saint Léon. La notice de Brogne, elle, est plus développée ; certes, il n'est pas question de la pyxide (sans doute avait-elle été laissée à Gand), mais elle précise que le saint Léon est Léon II et que la relique venait de Rome, donnée personnellement à saint Wandrille par le pape saint Martin. Que le saint Léon soit Léon II c'est là manifestement une erreur, puisqu'il mourut en 683 après saint Wandrille ; mais que le pape Martin l'ait donnée à saint Wandrille, il n'y a là rien d'impossible, les deux saints étant contemporains, et l'on sait par ailleurs que Martin octroyait volontiers des reliques à qui l'en priait, comme ce fut notamment le cas de saint Amand [64]. D'où tenait-on à Brogne ce renseignement sur l'origine de la relique et les circonstances de sa donation à saint Wandrille ? Certainement pas du catalogue du Mont Blandin qui ne cite pas le nom du pape Martin, ni davantage d'une *Vita Wandregisili* qui ne souffle mot de cette relique et des relations entre le pape et l'abbé de Fontenelle. A coup sûr, la relique de Brogne devait être accompagnée d'une notice — due à Gérard ? — qui fournissait ces éléments. Comment ne pas penser que ceux-ci avaient été puisés dans l'authentique gantois ? Encore une fois se vérifierait ce que nous disions plus haut, à savoir que les inventaires résument et simplifient les données fournies par les authentiques.

L'abbaye du Mont Blandin n'est signalée dans le catalogue de dom Souris que pour trois reliques : celles de saint Pierre, de saint Wandrille et de saint Léon. Seraient-ce les seules

[63] *Ibid.*, p. 32-33.
[64] *M.G.H., SS. rer. mer.*, t. V, 1910, p. 456.

que Gérard aurait amenées à Brogne? Certainement pas. Car comment expliquer alors la présence à Brogne d'une relique de saint Ansbert (n° 24) [65], sinon par Gérard qui avait procédé, on l'a vu, à la translation du corps de ce saint depuis Boulogne jusqu'à Gand? Par bonheur on a conservé l'authentique de cette relique ; l'écriture est du xe siècle et elle vient confirmer, si besoin en était, la date de son acquisition [66]. Et de même la relique de saint Vulmer (n° 42) dont le corps, on se le rappelle, avait été enlevé lui aussi par Gérard dans une église de Boulogne pour être apporté à Gand en même temps que ceux des saints Wandrille et Ansbert [67]. On ne s'étonnera pas non plus de trouver mention d'une relique de saint Bertulfe (n° 28) dont le corps fut transféré au Mont Blandin par Gérard [68]. A cette occasion, celui-ci procéda aussi à la translation de reliques de saint Omer, et nous lisons sous le n° 14 de notre catalogue « un doigt de S. Omer, evesque de Terouänne » [69]. Et combien d'autres reliques encore, qui sont signalées à Brogne, et qui ne peuvent venir que du Mont Blandin, comme celles de saint Maurilion (n° 18) [70], de saint Carohion (n° 27) [71], de saint Gémine

[65] « Des Reliques S. Ausbert, et de ses vestemens ». Dans le catalogue des « souvenirs » de saint Ansbert, qui a été inséré dans le *Sermo de Adventu SS. Wandr., Ansb. et Vulfr. in Bland.*, on lit : « Hec vero sunt que de sancti Ansberti habemus reliquiis : tunicam ejus et partem ipsius casabule, marsuppium vero et anaphum seu pixidem atque cultellos » (N.-N. HUYGHEBAERT, *op. cit.*, p. 31).

[66] La relique consiste en un morceau de soie, auquel est attaché l'authentique : « Reliquae de casula sc̄i Ansb̄ti ep̄i. quae in sepulcro eius fuit ». Ce fragment de *casula* est évidemment tiré de la *pars casabule* signalée dans l'inventaire du Mont Blandin.

[67] « Du corps S. Vulmaire Abbé et Confesseur ». Sur l'enlèvement violent des reliques de saint Vulmer, voir le récit du *Sermo* aux § 26-28 (N.-N. HUYGHEBAERT, *op. cit.*, p. 28-30).

[68] « Des Reliques S. Bertulphe, Saincte Gemine, et Saincte Bremorde ». Cfr ci-dessus, n. 47.

[69] Cfr *supra* n. 50.

[70] « Aucunes parcelles des testes S. Clementian et S. Maurilion ». Ce saint est le *S. Maurelianus* cité dans le catal. bland. (*Sermo*, p. 34). Il n'a pu être identifié.

[71] « et de S. Carohion martyr ». Il s'agit du *sanctus Caraunus* mentionné dans le catal. du *Sermo* (p. 34) ou saint Chéron, martyr à Chartres. On sait que les moines de Fontenelle furent accueillis

(n° 28) [72], de saint Érembert (n° 44) [73], de sainte Aurée (n° 50) [74] qui toutes sont mentionnées dans l'inventaire gantois ! Faut-il voir aussi dans les reliques de saint Grégoire (n° 19), de saint Laurent (n° 20), de saint Étienne (n° 21), de saint Éloi (n° 25), de saint Germain (n° 26), des saints Albin et Sulpice (n° 27), de saint Désiré (n° 39), de saint Hippolyte (n° 45), des saints Crespin et Crespinien (n° 48), de saint Lambert (n° 52) celles que cite le catalogue du xe siècle ? C'est vraisemblable pour plusieurs d'entre elles [75]. Il convient de signaler également les reliques de sainte Amelberge (n° 54) dont le corps reposait à Saint-Pierre de Gand. Enfin,

à l'abbaye de St-Chéron à Chartres en 865. La relique leur aura été donnée alors, et c'est de celle-ci que Gérard aura prélevé une parcelle.

[72] Cfr n. 68. Le catalogue de Brogne dit Saincte Gemine et Saincte Bremorde. Normalement les saintes sont signalées en fin de catalogue et il s'agit manifestement ici d'une faute de transcription, comme il s'en trouve de nombreuses dans le catalogue imprimé de dom Souris. Le saint Gemine est le *Geminus* signalé dans le cat. du *Sermo* (p. 34) mais qui n'a pu être identifié.

[73] « Des ossemens S. Grembert evesque ». Ici encore c'est une faute typographique pour Érembert. Le catal. du Mont Blandin porte : « de membris etiam (...) Eremberti maximam habemus partem » (*Sermo*, p. 34). Érembert, moine de Fontenelle, fut évêque de Toulouse au VIIe s.

[74] « Des cheveux S. Aurée », ce qui correspond exactement à la notice du catal. blandinien : « De capillis sancte Auree » (*Sermo*, p. 36).

[75] L' « autre S. Germain » du n° 26 pourrait être le *Germanus* du cat. bland. (*Sermo*, p. 35) ; peut-être un saint honoré dans l'Avranchin (N.-N. HUYGHEBAERT, *op. cit.*, p. 35, n. 6). « De la poudre des saincts martyrs Crispin et Crispinien » pourrait avoir été prelevée de l' « altera pixidis in qua est aliqua pars ossium sanctorum Crispini et Crispiniani » signalé dans le cat. bland. (*Sermo*, p. 33). « De l'Estole et Chappe S. Lambert, et de la Culle avec laquelle il a esté sepulturé » ; s'agit-il de saint Lambert de Tongres-Maastricht ou de saint Lambert de Lyon, moine puis abbé de Fontenelle (vers 688) et élu évêque de Lyon en 679 ? Un *S. Lantbertus* est signalé dans le cat. du *Sermo* (p. 34). On aura remarqué l'absence d'une mention de relique de saint Wulfram dans le catalogue de 1588. Si Gérard avait ramené de Boulogne à Gand le corps de ce saint, comme une tradition blandinienne a voulu le faire croire, nul doute qu'il en aurait transféré une parcelle à Brogne. Ce silence vient confirmer la position de N. Huyghebaert (*op. cit.*, p. CXXIII-CXXV) pour qui le corps de saint Wulfram ne fut pas transféré à Gand en 944.

Brogne conservait aussi des reliques « du Corps S. Bavo Confesseur, et du manteau duquel il a esté enveloppé » (n° 15) qui ont vraisemblablement été prélevées par Gérard sur le corps du patron de l'autre abbaye gantoise, à la translation duquel il avait participé [76].

Quand Gérard revint à Brogne en 953, les incursions hongroises faisaient planer l'inquiétude sur la population de la région [77]. Aussi veilla-t-il à mettre ses reliques à l'abri du pillage et de la profanation. Il était difficile de cacher à Brogne même le reliquaire qui contenait le corps de saint Eugène. Il résolut de le transporter à Namur et de le placer en lieu sûr dans l'église Saint-Hilaire située au pied du rocher où se trouvait la résidence du comte [78]. Combien de temps le corps saint y resta-t-il ? On l'ignore, tout comme on ignore si d'autres reliques, notamment celles de Gand, trouvèrent refuge en cet endroit. Celles des saints Innocents toutefois ne furent pas transportées à Namur, mais cachées sous le dallage du sanctuaire de Brogne. Un document glissé dans le coffret qui les contenait disait que c'était Gérard lui-même, dans sa vieillesse, qui les avait emmurées là [79]. Quelques années après, en 959, le fondateur de Brogne mourut, emportant avec lui le secret de la cachette. Ce n'est que près de 150 ans plus tard, en 1116 exactement, qu'on la découvrit. Le même avatar devait être réservé à tout le lot des reliques de Brogne lors de la Révolution française ; on les mit à l'abri à Namur lors de l'approche des troupes françaises et on ne

[76] Cfr *supra* n. 51.

[77] « Eademque tempestate quo timor Hungrorum omnes invasit qui morabantur in regno Lotheriense » (*Virtutes S. Eugenii*, § 34, p. 279).

[78] « (...) devectus est isdem emeritus Christi miles Eugenius ad memoratum portum (*scil. Namuco*), ibique susceptus est officiosissime a Berengario, illustre comite, et intra ecclesiam sancti Hilarii collocatus » (*Ibid*).

[79] Dans le texte de l'*Inventio*, les saints Innocents sont censés s'exprimer ainsi : « Beati senis (*scil. Gerardi*) prudentia in ecclesia Broniensi ubi legitur evangelium inter murata sumus murati cum altero dimidio ; in illo loco sacra nos oblivioni dedit antiquitas » (*L'Invention des saints Innocents*, p. 301).

devait les redécouvrir qu'en 1877 par le plus grand des hasards. Mais c'est là une autre histoire [80].

Le zèle de Gérard de Brogne pour les reliques fut-il exceptionnel au xe siècle ? N'y eut-il pas, en ce temps, des hommes d'Église ou de pieux laïques tout aussi dévôts aux restes saints ? C'est vraisemblable. Son ami, le comte Arnoul de Flandre, par exemple, qui lui avait prêté main forte dans son raid sur Boulogne, avait laissé le souvenir d'un passionné de reliques au point que Folcuin, le chroniqueur de Saint-Bertin, le qualifia expressément de *avidus sanctarum reliquiarum* [81]. Pour le désigner ainsi, il fallait que son attachement aux reliques fût inaccoutumé pour son temps. Et toutefois, mis à part le récit de la Translation de 944 au Mont Blandin, on ne connaît pas d'autres faits qui lui auraient valu cette réputation. Or ce qui est intéressant dans le cas de Gérard, c'est précisément le nombre et la diversité des documents qui attestent sa dévotion aux reliques : chartes, récits de miracles, textes liturgiques, catalogues, authentiques, autant de sources variées qui viennent éclairer cette expression particulière de sa piété. En trouverait-on autant pour d'autres personnages du xe siècle ?

On présente souvent la dévotion aux reliques comme une forme de « religion populaire ». Et c'est bien vrai que le peuple l'affectionna, tout particulièrement au xe siècle. « C'est par excellence l'époque des translations de reliques, de vols que l'on justifie ingénûment, de pèlerinages s'ébranlant vers de nouveaux sanctuaires » [82]. Mais cette ferveur fut-

[80] Toutes les reliques de Brogne n'ont pas été retrouvées. Parmi celles qu'on découvrit en 1877 la plus importante est assurément le chef de saint Wandrille. Cfr à ce sujet les deux travaux de G. Morin cités à la n. 59 et J. THIRON, *Les reliques de saint Wandrille : II, La Révolution, La découverte du Chef*, dans *L'Abbaye Saint-Wandrille de Fontenelle*, n° 21, 1971-1972, p. 32-38. Nous comptons revenir prochainement sur ce sujet.

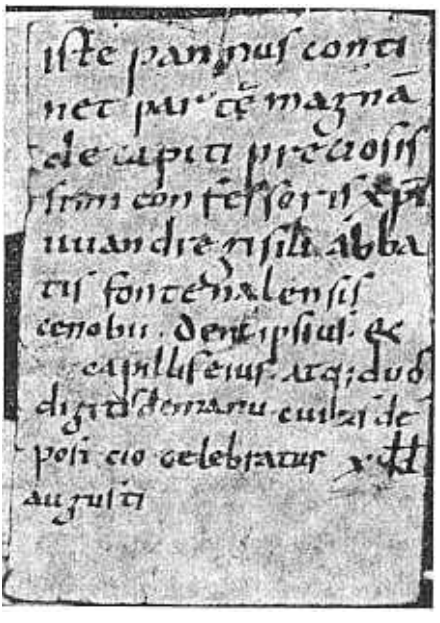
[81] FOLCUIN, *Gesta abbatum Sithiensium*, *M.G.H.*, *SS.*, XIII, p. 630.

[82] E. DELARUELLE, *La pietà popolare nel secolo XI*, dans *Relazioni del X Congresso internazionale di Scienze storiche*, III, Florence, 1955, p. 326, article repris dans E. DELARUELLE, *La piété populaire au moyen âge*, Turin, 1975, p. 20.

elle le monopole des foules populaires ? Était-ce surtout pour elles que clercs et moines collectionnèrent les restes saints, les entourant de tant d'honneurs ? Combien d'évêques, d'abbés ou de princes trouvèrent dans cette forme très concrète de piété une expression personnelle de leur foi ! Pour Gérard, la relique a une fonction quasi sacramentelle ; elle est comme la « présence réelle » du saint qu'il vénère. Comme ses contemporains, Gérard est un homme du concret, du tangible, et la relique est un moyen d'approcher le surnaturel ; l'objet saint est considéré comme le gage de la communion avec la divinité ; les saints dont il garde les reliques sont les « praesides » de son monastère et « ses avocats auprès du Juge éternel » [83].

Si l'étude du culte des reliques est utile pour saisir certains aspects de la mentalité religieuse d'une époque, elle l'est aussi par l'éclairage qu'elle peut apporter sur les liens noués entre les institutions ou les personnes. N'est-ce pas parce que Gérard ramena de Saint-Denis une relique de saint Eugène et qu'à cette occasion il fit rédiger un récit de cette translation que nous connaissons les relations qui ont existé entre l'abbaye parisienne et Brogne ? De même, c'est parce qu'il enleva les reliques des saints Innocents du monastère de Salles que nous apprenons qu'il fut appelé à réformer cette maison. D'autre part, comment saurions-nous que saint Wandrille avait rencontré le pape Martin à Rome si une brève mention d'une relique de saint Léon ne se lisait dans le catalogue de Brogne ? Les reliques, comme les manuscrits, ont voyagé. Leur itinéraire, parfois mouvementé, nous renseigne sur le réseau de fraternité qui pouvait exister entre les monastères. Étrange périple, par exemple, que celui de cette parcelle prélevée sur le corps de saint Chéron par les moines de Chartres pour l'offrir à leurs hôtes de Fontenelle accueillis là en 865 et qui l'emportèrent avec eux jusqu'à Boulogne où, cinquante ans plus tard, Gérard l'enleva avec les autres reliques pour l'amener à Gand, et de là à l'abbaye de Brogne. Derrière les notations, souvent sèches, des catalogues de reliques se profilent les traits d'une histoire sociale qui dépasse largement la chronique locale.

[83] Ce sont les termes utilisés par Gérard lui-même dans la *scedula* qui rapportait l'acquisition de la relique de saint Landelin (D. MISONNE, *Un écrit de saint Gérard*, p. 76).

1. — Authentique du chef de saint Wandrille, conservé actuellement à l'abbaye Saint-Wandrille de Fontenelle. 8 × 5,4 cm. Un lecteur s'est efforcé, par grattage, d'adapter des accusatifs ; il est aisé de reconnaître le texte original.

2. — Authentique de la relique de saint Ansbert, conservée actuellement à l'abbaye de Maredsous. 12 × 2 cm. Fortement attaché au parchemin, un morceau de soie verte aux reflets mordorés.

Annexe *

Cathalogue des sainctes reliques, desquelles le monastere de S. Pierre à Broigne est enrichy par la diligence et pieté de S. Gerard son fondateur, depuis sept cent ans ou environ, et y sont honorablement conservées iusques à present.

Copie selon l'inventaire qu'en a faict feu Messr François Waloncapelle deuxiesme Evesque de Namur, apres les avoir toutes visitées l'an 1588.

(1) Premierement un fietre contenant le Chef et autres parties du Corps Monsieur S. Gerard, fondateur, et premier Abbé dudit monastere.

(2) Item un autre fietre contenant les sacrez osses du corps S. Legier Evesque et martyr : excepté la Teste, laquelle repose en la celebre Abbaye de S. Vast en Arras.

(3) Item, un autre fietre plus petit que les precedents, contenant les osses des deux Innocens martyrisez par Herode, l'un desquels s'appelle Philippe, et l'autre Beniamin.

(4) Item, une partie notable de la tres-precieuse Croix de nostre Sauveur et Redempteur Iesus-Crist, laquelle par plusieurs beaux miracles a moult illustré ledit Monastere.

(5) Item, un bras d'argent qu'ont donné leurs Altezes Serenissimes dans lequel est enchassé l'os du bras S. Eugene premier Archevesque de Tolede, et martyr, l'un des Patrons de Broigne.

* On ne connaît ce catalogue de 1588 que par la publication qu'en a donnée Gérard Souris en annexe à sa biographie de saint Gérard (*La vie du glorieux sainct Gerard, abbé de Broigne. Tirée des escrits du R. P. Ribadeneira, prestre de la compaignie de Jesus et augmentée d'aucuns poincts extraicts de l'originel, par frère Gérard Souris, prieur de l'abbaye de Saint-Gerard.* A Namur. Par Henry Furlet, Imprimeur Juré demeurant en la rue de la Croix à l'enseigne du Chapeau de Rose, 1618, p. 22-26). Sur ce livret cfr F.-D. Doyen, *Bibliographie Namuroise*, I, Namur, 1884, n° 94, p. 86-87, et A.-M. Goffin, *L'Imprimerie à Namur de 1616 à 1636*, Namur, 1981. Il existe dans les papiers des Mauristes (ms. Paris, Bibl. Nat. lat. 12673, f° 58) une copie du XVIIIe s. de cet inventaire prise sur le texte de G. Souris. Deux rééditions ont été faites de ce catalogue : Ch. Toussaint, *Histoire de saint Gérard*, Namur, 1884, p. 51-55, et Th., *Les reliques de l'abbaye de Saint-Gérard*, dans *Le Messager de saint Benoît*, 1905, p. 182-184. Ces deux rééditions ne reproduisent pas exactement le texte de G. Souris, les éditeurs ayant normalisé l'orthographe et n'ayant pas donné le document dans son intégralité. Nous reproduisons ici le texte de 1618. Pour en faciliter l'utilisation, nous avons mis en tête de chacune des notices un numéro d'ordre entre parenthèses.

(6) Item, encore une chasse couverte d'un rouge tapis, dans laquelle reposent beaucoup de Relique de plusieurs Saincts comme il s'ensuit. Premier, deux parties notables des costes dudit martyr S. Eugene, avec beaucoup de menues parcelles, et de sa Tunique.

(7) Item, quelques ossemens de S. Pierre Prince des Apostres, lesquels S. Gerard a apporté du Monastere de Blandin lez Gand. Item de son vestement, de son autel, et de son baston.

(8) Item, un bras de sainct l'Andelin Abbé et Confesseur, lequel S. Gerard a transporté de l'Abbaye de Crespin en Haynaut.

(9) Item, un bras de S. Wandrille Abbé de Fontenelle, lequel sainct Gerard a aussi apporté du Monastere de S. Pierre à Gand.

(10) Item, une partie notable de sa teste, avec une de ses dents et deux doigts de sa main.

(11) Item, de ses Cheveux, Chasuble, vestemens, chausses, oreillier, suaire, sepulchre ; et du drap dans lequel Il a esté ensevely.

(12) L'Os du genoux S. Lion deuxiesme Pape, lequel avoit esté donné audit S. Wandrille par S. Martin Pape, et depuis transporté à Broigne par S. Gerard, du Monastere de Blandin.

(13) Un Artere du pied S. Bertuin Evesque et Confesseur, le corps duquel repose en l'Abbaye de Malone.

(14) Un doit de S. Omer evesque de Teroüane.

(15) Du corps S. Bavo Confesseur, et du manteau duquel il a esté enveloppé.

(16) Du corps S. Martin evesque de Tours.

(17) De la teste S. Nonnival Abbé, et de son bras.

(18) Aucunes parcelles des testes S. Clementian et S. Maurilion.

(19) Des Reliques S. Lyon, S. Gregoire, et S. Silvestre Papes.

(20) Des Reliques S. Laurent martyr.

(21) Des Reliques S. Estienne premier Martyr.

(22) Des Reliques S. Gervais, et S. Prothais Martyrs.

(23) Des Reliques S. Remy, Archevesque de Rheims : et de ses vestemens.

(24) Des Reliques S. Ausbert, et de ses vestemens.

(25) Des Reliq. S. Eloy Evesque ; et de ses Cheveux, de sa Cappe, de son Pourpoint, et de son lict.

(26) De reliq. S. Germain Evesque de Paris : et d'un autre S. Germain evesque et Confesseur.

(27) Des Reliques des SS. Confesseurs, Martin, Albin, Sulpice : et de S. Carohion Martyr.

(28) Des Reliques S. Bertulphe, Saincte Gemine, et Saincte Bremorde.
(29) Des Reliques S. Maurion, et S. Damian.
(30) Des Reliques S. Sigismond Roy.
(31) Des Reliques S. Romain.
(32) De l'esponge de nostre Seigneur.
(33) Du bas de Chausses nostre Dame.
(34) Des Reliques S. Panthaleon martyr.
(35) Des Reliques S. Vitus martyr.
(36) Des Reliques S. Pancrace martyr.
(37) Des Reliques S. Victor martyr.
(38) Des Reliques S. Zacharie, de S. Capraise martyr, et de saincte Foy.
(39) Des Reliques S. Desiré martyr.
(40) Des Reliques S. Quintian martyr.
(41) Des Reliques S. Magare martyr.
(42) Du corps S. Vulmaire Abbé et Confesseur.
(43) Du Corps S. Matolgise Confesseur.
(44) Des ossemens S. Grembert evesque.
(45) Un dent de sainct Hypolite martyr.
(46) Des reliques sainct Amian.
(47) Des Reliques sainct Andeole.
(48) De la poudre des saincts matyrs Crispin et Crispinien.
(49) De la poudre S. Eleuthere.
(50) Des cheveux S. Aurée.
(51) Des Cheveux S. Foeuillien Evesque et martyr et de ses vestemens.
(52) De l'Estole et Chappe S. Lambert, et de la Culle avec laquelle il a esté sepulturé.
(53) Des vestemens S. Alexandre.
(54) Des Vestemens saincte Amalberge Vierge, et de la poudre de son corps.
(55) Du Voile, et de la chemise saincte Waltrude.
(56) Du Voile Saincte Sadelberge.
(57) Du Voile saincte Austrude Vierge.
(58) Des Vestemens saincte Perpetuelle.
(59) Item de plusieurs autres saincts martyrs, Confesseurs et Vierges, les noms desquels sont cogneus à Dieu seul.
Fin du Cathalogue.

Justus ut Palma
Symboliek als politiek-ideologisch wapen op de zegels van Diederik en Filips van de Elzas, graven van Vlaanderen (1128-1191)

door

Ludo MILIS

(*Gent*)

1. Probleemstelling

1.1. *Voorkomen van een « gestileerde plant » op de zegels van Diederik van de Elzas.*

Diederik van de Elzas kwam in 1128 aan de macht. Na de moord op graaf Karel de Goede (1127) was de grafelijke waardigheid door tussenkomst van de Franse koning Lodewijk VI aan Willem Clito verleend. Kort daarop was burgeroorlog uitgebroken. Willem sneuvelde en liet zo plaats aan Diederik, wiens regering duurde tot 1168. In deze veertig jaar beschikte hij over verschillende zegeltypes. Het zijn ruiterzegels, waarbij echter telkens onderaan een gestileerde plant staat afgebeeld.

1.2. *Voorkomen van een « gestileerde plant » op een zegel van Filips van de Elzas.*

Ook zijn opvolger Filips heeft op één van zijn zegeltypes een gestileerde plant, waarin bovendien drie vogels zitten. Op

de andere zegeltypes komt deze afbeelding niet voor en heeft men gewoon met een ruiterzegel te maken. Het zegel met de plant en de vogels werd gebruikt tussen 1170 en 1180, althans voor zover de bewaarde documentatie toelaat dit vast te stellen [1].

1.3. *Louter decoratief element of symboliek?*

De vraag is of de plant enkel als een versiering moet gezien worden, die er omwille van de esthetiek (de opvulling van de ruimte onderaan het zegelveld) is aangebracht ofwel of er een bepaalde zin moet achter gezocht worden. Symboliek is moeilijk te bewijzen. Door de coherentie van aanduidingen, van « betekenissen » wordt de aanwezigheid van symbolen waarschijnlijk. Dat ze in de romaanse kunst meer voorkomen dan in andere cultuurfases en dat veel van de symboliek ons zelfs gewoon ontsnapt hoeft niet meer te worden bewezen. Laten we voor gegeven accepteren wat O. Beigbeder zegt: « *Le symbole est d'autant plus riche de capacités qu'il est plus insaisissable par nature et c'est dans la mesure où l'on admet ce privilège irritant et merveilleux qu'on est à même d'en pénétrer l'essence* » [2].

2. Identifikatie van de plant

2.1. *Beschrijving*

Al wijken de zegeltypes van Diederik lichtjes van mekaar af voor wat de afbeelding van de plant betreft, toch kan een gemeenschappelijke beschrijving volstaan. Op een stammetje

[1] We verwijzen hiervoor naar het nog uitgegeven proefschrift van mej. Th. DE HEMPTINNE, *De oorkonden van de graven van Vlaanderen Diederik en Filips van de Elzas*, Gent, 1977-78, II, pp. 471-491. We danken haar hartelijk voor allerlei hulp en enkele interessante suggesties.

[2] *Lexique des symboles*, La-Pierre-qui-Vire, 1969, p. 7.

ontschieten aan weerszijden drie gegroepeerde takken, die breed uitwaaieren. Daarboven, ook aan weerszijden, krult een tak lichtjes naar boven die neigt naar de uitloper van het stammetje [3].

Op het zegeltype van Filips van de Elzas krult het stammetje onderaan als een blad lichtjes naar boven op. Drie overhangende takken aan weerzijden volgen mekaar naar boven toe op, waar centraal het stammetje stomp eindigt. Bovenop zit een vogel naar rechts gekeerd, terwijl twee vogels, naar mekaar gewend, op de opkrulling onderaan zitten [4].

Al is er een duidelijk merkbaar verschil tussen de types van Diederik enerzijds en het type van Filips anderzijds, toch ligt het voor de hand (gezien de band tussen de twee vorsten — vader en zoon — en de zeldzaamheid van een zulkdanig zegelmotief) dat de plant bij Filips de uitbeelding continueert van die bij Diederik, m.a.w. dat het om dezelfde plant gaat.

2.2. *Is een identificatie mogelijk?*

Kan men verwachten deze plant te identificeren? Hier stelt zich het probleem decoratie of symbool. Zijn afbeeldingen uit de romaanse periode de weergave van wat de kunstenaar of de ambachtsman heeft waargenomen, of is het een « teken », waarmee men een gegeven uit de natuur wenst aan te passen aan een idee? Er is natuurlijk niemand die in de romaanse kunst een realistische kunst ziet. Toch baseren sommigen hun scepticisme ten aanzien van identificatie en symboliek op het niet-realistische van de uitbeelding.

2.3. *Het palmmotief.*

Bij de beschrijving van het type Filips hebben we angstvallig het gebruik van het woord « palmtakken » of « palm » vermeden, om niet onmiddellijk in de identificatie partij te

[3] Zie afb. 1, 2, 3.
[4] Zie afb. 4.

kiezen. De overeenkomst tussen de realiteit en de afbeelding van een palmboom is — ondanks de romaanse kunstopvatting — inderdaad frappant. Zowel vorm als openwaaiering van de palmtakken doen sterk aan echte palm denken.

Dat de plant bewoond wordt door vogels doet eveneens in die richting denken : het gaat om een boom, niet om een bloem of een struik. Daarenboven is de palm natuurlijk een veel gebruikte decoratieve plant in de romaanse kunst, meestal echter in een gestileerde vorm, nl. als palmet, waarbij het soms moeilijk wordt om het te onderscheiden van het acanthusmotief.

Op al de zegeltypes heeft de plant negen uiteinden : of het nu gaat om de 'takken' van de zegels bij Diederik of om de bladeren op het zegel van Filips. Negen is precies het aantal bladeren dat vaak in palm- of palmetmotieven voorkomt (maar verre van uitsluitend). Zo laat het bijvoorbeeld geen twijfel dat het motief dat in de Spaanse kerk van San Juan de la Peña voorkomt bovenaan een kapiteel inderdaad palm is. De scene beeldt precies de intrede van Christus te Jeruzalem af op Palmenzondag [5]. Het aantal voorbeelden van gelijkende afbeeldingen kan zonder moeite uitgebreid worden [6].

Afbeeldingen van volledige palmbomen zijn eveneens bekend. Enkel dient men natuurlijk minder gelijkenis met de afbeelding op de zegels te zoeken : in het ene geval gaat het erom de palmboom geheel uit te beelden, in het andere geval enkel om onderaan de open ruimte van het zegelveld op te vullen [7]. Bewijskracht heeft gelijkenis of niet derhalve niet.

[5] Zie afb. 5 (A. CANELLAS-LOPEZ & A. SAN VICENTE, *Aragon roman*, La-Pierre-qui-Vire, 1971, pl. 13).

[6] O.m. R. OURSEL, *Bourgogne romane*, La-Pierre-qui-Vire, 1968^5, pl. 72. — H. HAUG & R. WILL, *Alsace romane*, La-Pierre-qui-Vire, 1970^2, pl. 75. — J. FONTAINE, *L'art préroman hispanique*, La-Pierre-qui-Vire, 1967, pl. 29.

[7] Gent, Universiteitsbibliotheek, hs. 92, f. 76^v en 139^v (A. DEROLEZ & E. I. STRUBBE, *Lamberti S. Audomari canonici Liber Floridus*, Gent, 1968). — *Les jours de l'Apocalypse*, La-Pierre-qui-Vire, 1967, pl. 22 (BEATUS, *In Apocalipsin libri duodecim*, volgens het hs. Gerona f. 147^v).

Laten we op basis van hogergenoemde beschouwingen de identificatie met een palm aannemen, wetend dat O. Vredius in de zeventiende eeuw al in zijn *Sigilla comitum Flandriae* in deze plant een palm herkende [8]. Dat hij het motief toeschreef aan de reizen van Diederik naar het H. Land, moge dan onjuist zijn (Diederik ging er pas naartoe in 1138), latere tochten kunnen misschien wel verklaren dat visueel contact met palmbomen geleid heeft tot een natuurgetrouwere uitbeelding op het zegel van Filips.

3. Symboliek van de palm

Nemen we aan dat de afgebeelde plant een palm is, nemen we aan dat er een symbolische waarde in de uitbeelding steekt, dan komt het erop aan het symbool te 'herkennen'.

Nu is de palm het symbool van verschillende dingen. Zo is hij het teken van de Verlossing [9], maar men ziet niet onmiddellijk in wat dit in de context van de Elzasser precies zou betekenen. De palm is ook de afbeelding van een der acht *beatitudines* die in Eccli. 24. 18 worden vermeld : *Quasi palma exaltata sum in Cades*, maar de context om in de palm de Kerk weer te vinden ontsnapt eveneens [10]. Het was nochtans zo dat de *Glossa ordinaria*, foutief aan Walafridus Strabo toegeschreven, de palm beschouwden. De samensteller kon er verder niet meer over vertellen, dan wat hij uit de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla haalde [11].

Met de palm met zeven takken, zoals die in een hele reeks palmboomtractaten in het latijn, het frans en het nederlands voorkomt, heeft onze afbeelding schijnbaar niets te maken [12].

[8] Brugge, 1639, pp. 18 en 21.

[9] BEATUS, *In apocalipsin libri duodecim* (cf. nt. 7). — Cf. Apoc. 7-9.

[10] *Commentarii in Ecclesiasticum*, V, Patrologia Latina (= PL) 109, c. 929.

[11] *Glossa Ordinaria Lib. Eccli.*, PL 113, cc. 1208-9. Cf. F. BRUNHÖLZL, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München, 1975, pp. 346 en 557. Cf. *Liber Floridus*, f. 139^{v}.

[12] Zie hierover W. FLEISCHER, « Ascendam in palmam ». *Ein Beitrag zur Überlieferung der Palmbaumallegorie im Mittelalter*, in :

Men schiet waarschijnlijk meer op wanneer Psalm XCI, 12-13 in de discussie wordt betrokken, waarin staat: *Justus ut palma florebit: sicut cedrus Libani multiplicabitur...* « De rechtvaardige zal als een palmboom bloeien, als een ceder van de Libanon zal hij zich uitbreiden ». Dit leidt ons tot de commentaar van Hrabanus Maurus, een der prominenten van de Karolingische Renaissance en die de werken van Isidorus aan nieuwe kennis en opvattingen aanpaste [13]. Na het citeren van Isidorus' '*Etymologiae*' [14], vergelijkt hij de ruwe stam van de palmboom, de uitwaaierende bladeren en de zoete vruchten met de levenswandel der rechtvaardigen, die lastig is op aarde, maar zeer mooi in de hemel: *sic justorum conversatio in hoc mundo duris est laboribus plena: sed in supernis probatur esse pulcherrima.* Hierna neemt hij de ideeën over die Gregorius de Grote al had verkondigd [15]. Dan gaat Hrabanus verder: *Palma autem significare potest homines virtutum decore semper virentes, et dictoriam de vitiis omnibus spiritualibus capientes.* De palm wordt hier dus het symbool van de deugdzamen.

Kijkt men naar de iconografie, dan leert het Liber Floridus, de encyclopedie die Lambrecht van Sint-Omaars rond 1120 (acht jaar voor de machtsovername van Diederik en in een zelfde geografische ruimte) opstelde, iets analoogs. De palmboom staat er afgebeeld met een waaier van bladeren, waartussen telkens een deugd is neergeschreven. Aan de buitenzijde staat de corresponderende ondeugd [16].

Hrabanus Maurus [17], net als Ps.-Walafridus Strabo [18] kennen ook de palm als symbool der overwinning in de klassieke

Literaturwissenschaftliches Jahrbuch, *N. F.* 10, 1969, pp. 1-52; Id., *Untersuchungen zur Palmbaumallegorie im Mittelalter*, München, 1976 (*Münchner Beiträge zur Germanistik*, 20) en J. Reynaert, *Het vroegste middelnederlandse Palmboomtraktaat*, in: *Ons Geestelijk Erf*, 52, 1978, pp. 3-32, 195-228 en 296-310.

[13] *De universo*, PL 111, c. 511.

[14] XVII. vii. 1.

[15] Gregorius Magnus, *Moralia in Job*, lib. XIX, 49 (PL 76, c. 129).

[16] Cf. nt. 7. Hier afb. 6 We danken de heer A. Derolez, conservator, die ons vriendelijk enkele inlichtingen verschafte.

[17] PL 109, c. 930.

[18] PL 113, c. 1209.

westrijd (*agon, ἀγών*) : het wordt natuurlijk bij hen in een verchristelijkte zin gebruikt.

4. De deugden

De palm als symbool van de deugdzame : heeft dit zin in de context van Diederik van de Elzas? Welke deugden zijn precies bedoeld? Ook hier zullen de encyclopedisten uit de Karolingische periode helpen. Hrabanus erkent vier *virtutes morales* : bezonnenheid (*prudentia*), dapperheid (*fortitudo*), gerechtigheid (*iustitia*) en zelfbeheersing (*temperantia*), hij die in zijn *Tractatus de anima* breedvoerig beschrijft en definiëert [19]. Wanneer in de *Dialogus de rhetorica et virtutibus* Karel de Grote aan zijn leermeester Alcuinus vraagt hoeveel delen er in de deugden te onderscheiden zijn, is het antwoord vier : *prudentia, iustitia, fortitudo* en *temperantia* [20]. In zijn *De virtutibus et vitiis* noemt dezelfde Alcuinus deze deugden de aanvoerders van het christelijk geloof tegen de strijdkrachten van de duivel [21].

Deze vier deugden vormen samen de *ethica*, die zelf, samen met de *physica* en de *logica*, de *philosophia* vormen. Hiervoor slaat Isidorus met zijn *Differentiae* de brug tussen oudheid en middeleeuwen [22].

Zelf bestaan, volgens Alcuinus, de vier genoemde « kardinale deugden » uit een reeks ondergeschikte deugden [23] :

[19] PL 110, c. 1115. — Hij volgt hier de orde die Gregorius Magnus, *Homiliae in Ezechielem*, lib. I, hom. III, 8 (PL 76, c. 809) en lib. II, hom. X, 18 (ib., c. 1068) geeft. Deze orde wijkt af van die welke dezelfde auteur geeft in de *Moralia in Job*, Lib. II, XLIX, 76 (PL 75, c. 592) en Lib. XXII, I, 2 (PL 76, c. 212) : *prudentia, temperantia, fortitudo, iustitia.*

[20] *Rhetores latini minores*, ed. C. HALM, Leipzig, 1863, p. 548. — *The Rhetoric of Alcuin and Charlemagne*, ed. W. S. HOWELL, Princeton, 1941, p. 146.

[21] PL 101, c. 637, cap. XXXIV.

[22] PL 83, c. 94, lib. II, § 154.

[23] PL 101, cc. 944-5.

Prudentia	*Memoria*	
	Intelligentia	
	Providentia	
Iustitia	*naturalis*	*Religio*
		Pietas
		Gratia
		Vindicatio
		Observantia
		Veritas
	consuetudinaria	*Pactum*
		Par
		Iudicatum
		Lex
Fortitudo	*Magnificentia*	
	Fidentia	
	Patientia	
	Perseverantia	
Temperantia	*Continentia*	
	Clementia	
	Modestia	

Nu zijn deze deugden typisch koninklijke deugden : *regia etenim excellentia quanto pluribus praeest, tanto plures eventus rerum accidentium perspicit, atque idcirco fortissimo animo cuncta superare decet.* Vooral op de *iustitia* en de *temperantia* wordt hierbij de nadruk gelegd. Aldus Hrabanus Maurus [24]. Dit sluit aan bij de al genoemde *Dialogus* tussen Alcuinus en zijn *koning* Karel de Grote.

[24] *Tractatus de anima*, PL 110, c. 1118, § X. — Cf. ook SMARAGDUS, *Via regia*, PL 102, cc. 947-9 : *Quod regale sit officium facere justitiam et judicium, Jeremias testatur.* — Meer algemeen, zie E. PETERS. *The shadow king. Rex inutilis in medieval law and literature*, Londen, 1970, pp. 36, 42, 50. Voor later, o.m. Aegidius Romanus en zijn invloed, zie D. VAN DEN AUWEELE, *Un abrégé flamand du « De regimine principum » de Gilles de Rome*, in : *Sapientiae doctrina. Mélanges... offerts à Dom H. Bascour*, Leuven, 1980, pp. 341 en 344.

Bekijkt men de palm der deugden in het *Liber Floridus* dan staan de vier genoemde deugden daar centraal, van rechts naar links (dit is in afnemende belangrijkheid) [25] in de volgorde van Alcuinus, Isidorus [26] en Cicero [27].

Wanneer *iustitia, fortitudo, temperantia* en *prudentia* hier steeds samengaan als de « kardinale deugden », dan gaat het slechts om de christelijke inkleding van een waardenschaal die al in de klassieke oudheid bekend was. De hele schaal van hoofd- en bijdeugden, die Alcuinus opgeeft, gaat inderdaad niet op toonaangevende modellen van de late oudheid-vroege middeleeuwen terug, als Quintilianus (hij heeft *abstinentia* i.p.v. *prudentia*) [28] of Martianus Capella (die *virium* heeft i.p.v. *fortitudo*) [29] of Isidorus. Hij inspireert zich rechtstreeks op de *De inventione* van Cicero [30].

Daarmee werd trouwens slechts een traditie verdergezet, die al van bij Socrates stamde. In zijn *Phaedo* schrijft Plato aan Socrates de indeling der deugden toe in : *ἀνδρεία = fortitudo, σωφροσύνη = temperantia, δικαιοσύνη = iustitia* en *φρόνησις = prudentia* [31]. In zijn levensbeschrijving van de filosoof Zeno heeft Diogenes Laertius (begin derde eeuw) het ook over de vier kardinale deugden, die er dezelfde zijn als bij Plato [32].

Vanuit de oudheid werden de vier deugden nagelaten aan de « klassieke periodes » uit de middeleeuwen, de negende en de twaalfde eeuw. De uitdrukkingen zijn dezelfde, de omschrijving echter wordt aangepast aan de christelijke etische gedachten. De deugden waren bij de klassieken eigen aan de « filosofen », bij de Karolingen eigen aan de koningen [33].

[25] f. 76v.

[26] *Differentiae*, II, § 154, PL 83, c. 94.

[27] *Cicero in twenty-eight volumes*, ed. H. M. HUBBELL, Londen, Cambridge Mass., 1968, *De Inventione*, II, 53, pp. 326-330.

[28] *Quintilian, The Institutio oratoria of —*, ed. H. E. BUTLER, IV, Londen, Cambridge Mass., 1968, pp. 46-54, I, 13-16.

[29] Ed. A. DICK, Leipzig, 1925, p. 57.

[30] Zie noot 27.

[31] *Platonis opera*, ed. I. BURNET, I, Oxford, pp. 68-9.

[32] *Lives of eminent philosophers*, ed. R. H. HICHS, Londen, Cambridge Mass., 1950, pp. 198-200.

[33] ALCUINUS, *Dialogus*, PL 101, cc. 943-4.

Kunnen deze « koninklijke deugden » echter toepast zijn op een landsheer als Diederik van de Elzas, die niet aan de macht kwam op grond van onbetwistbare rechten, maar na een opvolgingsstrijd, waarin zijn tegenstrever eerst de hoogste punten had gescoord? Diende de palmboom misschien om zich « koninklijke rechten » aan te matigen op het ogenblik van de machtsovername? Spreekt uit het gebruik van de palm een streven om zich onafhankelijk op te stellen tegen de Franse koning Lodewijk VI, die zich als suzerein was komen moeien en Willem Clito aan Vlaanderen had opgedrongen? Spreekt hieruit een identiek zelfvertrouwen en een geloof in de « eigen natie » dat ook in het gedicht « *De Laude Flandriae* » tot uiting was gekomen, dat Petrus Pictor te Sint-Omaars kort voordien had samengesteld? [34] Spreekt hieruit eenzelfde begrip als wanneer Galbert van Brugge Vlaanderen een *regnum* heet [35]? Het antwoord kan moeilijk anders dan positief zijn : zowel Vlaanderen als de nieuwe graaf moeten zich affirmeren ten aanzien van Lodewijk VI, moeten bewijzen dat ze een eigen *regnum* vormen (dus met een vorst met *koninklijke* deugden).

Men kan dit alles ook bescheidener zien, en niet de expressie van een zelfbewuste natie op een doorslaggevend ogenblik van haar geschiedenis. De « koninklijke deugden » zijn waarschijnlijk net zoals de (andere) *regalia* door lagere gezagsdragers geüsurpeerd. Wanneer immers in de dertiende eeuw Jacob van Maerlant zijn *Roman van Torec* dicht, komen dezelfde deugden voor als attributen voor de *hoge heren, lands-*

[34] *Petri Pictoris Carmina*, ed. L. Van Acker, Turnhout, 1972, p. 5 (*Corpus Christianorum, Cont. mediaeu.* XXV) : *Flandria, regali de stirpe tua...*

[35] Voorbeelden in R. C. van Caenegem, *Galbert van Brugge en het recht*, Brussel, 1978, p. 20 (Mededelingen Kon. Acad. Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten, XL, 1978, 1). Het principe van de nationale soevereiniteit kwam in de strijd tegen Willem Clito volop op het voorplan (F. L. Ganshof, *Les origines du concept de souveraineté nationale en Flandre*, in : *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XVIII, 1950, pp. 135-158).

heren en *baronnen* [36]. Het gaat om *vromecheit* (= *fortitudo*), *sin* (= *prudentia*) en *mate* (= *temperantia*) [37].

5. Waar komt de thematiek vandaan?

5.1. *Het clericaal milieu.*

Het monopolie van de grafelijke, schriftelijke activiteiten behoort toe aan de clerus. De symboliek op het zegel zal men in geen ander milieu zoeken : de achtergrond van bijbelse teksten, klassieke auteurs en karolingische encyclopedisten kan niet elders gevonden worden. De vraag is of het milieu zelf nader te omschrijven is dan gewoon als de « clericale entourgage » van de graaf.

5.2. *Het Liber-Floridus milieu?*

De deugdencode die via het zegel af te leiden valt, ging zoals we al zagen, terug op Hrabanus Maurus en Alcuinus. Er waren parallellismen met het *Liber Floridus*, dat ca. 1120 te Sint-Omaars opgesteld was door een kanunnik van het O.L.V.-kapittel. In dat belangrijke centrum van Vlaamse grafelijke cultuur en Vlaams dynastische bewustzijn [38], dat bovendien sterk geleden had onder de *iniustitia* van Willem Clito [39],

[36] Ed. J. TE WINKEL, Leiden, 1875, p. 62, respectievelijk v. 2402, 2417, 2427 en p. 63, v. 2442, 2453, 2458 enz. — Cf. W. P. GERRITSEN, *Wat voor boeken zou Floris V gelezen hebben?* in : *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw*, Den Haag, 1979, pp. 84-85.

[37] HEIN VAN AKEN, *Van den coninc Saladyn ende van Hughen van Tabaryen*, ed. P. DE KEYSER, Leiden, 1950, strofe 26 (Textus minores XV).

[38] Cf. *De Laude Flandriae* (zie nt. 34). — R. C. van CAENEGEM, *The sources of the Flemish history in the Liber Floribus*, in : *Liber Foridus colloquium*, Gent, 1973, p. 72, i.z. via de genealogieën. De auteur vergelijkt de rol van de Sint-Bertijnsabdij met die van Saint-Denis voor de Franse dynastie.

[39] *De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, ed.H. PIRENNE, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, Parijs, 1891, § 94, pp. 137-8 en § 95, p. 139.

kent men de palm als deugdenboom, kent men ook Alcuinus' en Hrabanus' werken. Ze waren in de bibliotheek van Sint-Bertijns aanwezig [40].

6. Waar komt het oudste zegel vandaan?

6.1. *Het clericaal milieu: het ovaal zegel*

Afgezien van de thematiek die op een clericale ideologische achtergrond wijst, kan ook de vorm van het oudste zegeltype een clericale oorsprong verraden. In plaats van rond zoals normaliter bij vorstelijke (dus ook grafelijke) zegels, heeft het eerste zegel van Diederik een ovale vorm, typisch voor clerici en vrouwen.

6.2. *Gebruik te Sint-Omaars*

Zegels van dit eerste type zijn bewaard aan twee oorkonden van 1128. Drie andere stukken van dat jaar hebben een zegelaankondiging of sporen van bezegeling. Alleen de oudste — helaas maar in afschrift bewaard — leert ons niets over het al dan niet aanwezig geweest zijn van een zegel [41]. Vanaf 1129 wordt een ander zegel met palmmotief, maar rond, in gebruik genomen. Het oudst gekende gebruik van het eerste zegel is onderaan de stadskeure van Sint-Omaars, waarbij Diederik de privileges van Willem Clito voor die stad (1127) bekrachtigde.

Dat het oudste type al in 1129 werd vervangen door een ander is een aanduiding dat het slechts om een noodzegel ging (tenzij het verloren is gegaan of beschadigd), dat vervangen zou worden door een definitief zegel. Ook Willem Clito had tijdens zijn korte regering een eerste, voorlopig

[40] G. BECKER, *Catalogi bibliothecarum antiqui*, Bonn, 1885 : lijst van Sint-Bertijns, vroege twaalfde eeuw : nr. 248 *Rabani liber Ethimologiarum*, nr. 39 *Alquini liber de virtutibus*.

[41] F. V[AN DE PUTTE] & C. C[ARTON], *Chronicon Vormeselense*, Brugge, 1847, pp. 38-9, nr. XXX.

zegel, en dan een tweede, dat meer bij de traditie van het Vlaamse grafelijk zegel aansloot [42].

De hypothese kan worden geformuleerd dat de oorsprong van het eerste zegel niet zo maar vaagweg in het clericale milieu rondom de graaf te zoeken is, maar welbepaald in Sint-Omaars.

Op 22 augustus 1128 bij zijn bezoek aan die stad (waarnaar Galbert van Brugge helemaal aan het einde van zijn dagboek refereert) [43] verleende Diederik een keure [44]. Ze draagt het oudst bekende zegel van Diederik, dat waarschijnlijk ook het eerste is geweest. Zijn positie was nog niet zolang voordien duidelijk geworden, zijn tegenstrever was niet zo lang voordien gesneuveld (27-28 juli). Om over een keure te kunnen beschikken met een even grote garantie als die van Clito, heeft men een zegel ontworpen. « Men » is dan volgens ons het clericale milieu rond de graaf, meer speciaal te Sint-Omaars : de abdij Sint-Bertijns of het O.L.V.-Kapittel. Gezien het om een stadskeure gaat zal men eerder aan het kapittel dan aan de abdij denken. In dit milieu, waar men kennis had van de tractaten over de palm, over de deugden, zowel door rechtstreekse lectuur als door de compilatiearbeid van Lambrecht in zijn *Liber Floridus*, wordt de zegelthematiek geconcipiëerd. In ditzelfde kapittel had Petrus Pictor zijn *De laude Flandriae* gedicht. De clericale thematiek — als wilde de clerus de graaf behoeden en vooral zijn gedachtengoed opdringen — wordt versterkt door de ovale, d.i. clericale vorm van het zegel.

Deze hypothese is niet bewijsbaar. Het enige bezwaar tegen de aanmaak te Sint-Omaars in augustus 1128 zou zijn dat Diederik hier dan toch wel lang mee zou gewacht hebben als hij al in maart door Gent en Brugge als graaf was erkend. Een aanduiding dat hij wél een zegel zou gehad hebben is er echter niet. Daarenboven lijken de omstandigheden tussen maart en eind juli 1128 zo verward, dat van een echte gezags-

[42] F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre* ; 1071-1128, Brussel, 1938, p. CVIII.

[43] *De multro*, p. 176, § 122.

[44] G. ESPINAS, *Recueil de documents relatifs à l'histoire du droit municipal. Artois*, II, Parijs, 1938, pp. 302-6, nr. 623 (origineel te Sint-Omaars, Archives municipales, AB 13[2]).

uitoefening (wat anders dan militair geweld) nauwelijks sprake kan geweest zijn [45]. Hij verleende schijnbaar in die periode nog geen oorkonden.

Wat er ook van zij, de graaf maakte van het oudste zegel slechts zolang gebruik tot er enkele maanden later een ander werd gemaakt dat misschien meer aan de traditie en aan de desiderata van de graaf was aangepast. De palmthematiek werd behouden want die had nog zin ; de vorm werd rond, dus gelaïciseerd.

De graaf is dus geconfronteerd geworden met de symboliek op het zegel. Als nieuwe graaf, na heel wat heibel aan de macht, moest hij zich nog waar maken, zijn beloften moeten getoetst worden op hun waarde opdat niet zou gebeuren wat Clito was overkomen. De traditioneel koninklijke deugden werden ingeprent. Hij kon maar een goed vorst zijn (*utilis* zou men in die tijd zeggen), wanneer hij regeerde volgens de principes van de vier kardinale deugden. Dan zou hij verzekerd kunnen zijn van de steun van de Kerk (die het ovale zegel voor hem uitdacht en eveneens de palm als symbool had). Dan is hijzelf ook de palm, overeenkomstig het psalmvers *Justus ut palma florebit.* Was het niet de *iniustitia* geweest die Galbert van Brugge en zijn tijdgenoten zo aan Clito hadden kwalijk genomen ; en hadden ze niet precies de moord op Karel de Goede en op zijn vader gezien als een *maritium pro iustitia* [46]? De vrome Diederik heeft later, zijn ganse regering lang, deze symbolentaal aangehouden. Ook zijn zoon Filips nam ze over, al verschenen er bij hem vogels in de boom.

6.3. *De verantwoordelijke : proost Ogerus*

Alles wijst bij het concept van het zegel naar Sint-Omaars en vooral naar het kapittel. Nu stond aan het hoofd van dit kapittel een proost, die binnen de kanselarij-activiteiten van

[45] Cf. R. C. Van Caenegem, *De Vlaamse crisis van 1127-1128, in : Galbert van Brugge, De moord op Karel de Goede,* Antwerpen, 1978, p. 43, waar de zwakte van Diederik tegenover Willem Clito blijkt.

[46] Cf. *De multro,* pp. 137-8, § 94 ; pp. 138-9, § 95 ; p. 150, § 104 ; pp. 174-5, § 121 ; p. 110, § 68 ; p. 114, § 70.

Afb. 1. Het eerste zegeltype van Diederik van
(Sint-Omaars, Archives municipales, AB I²).

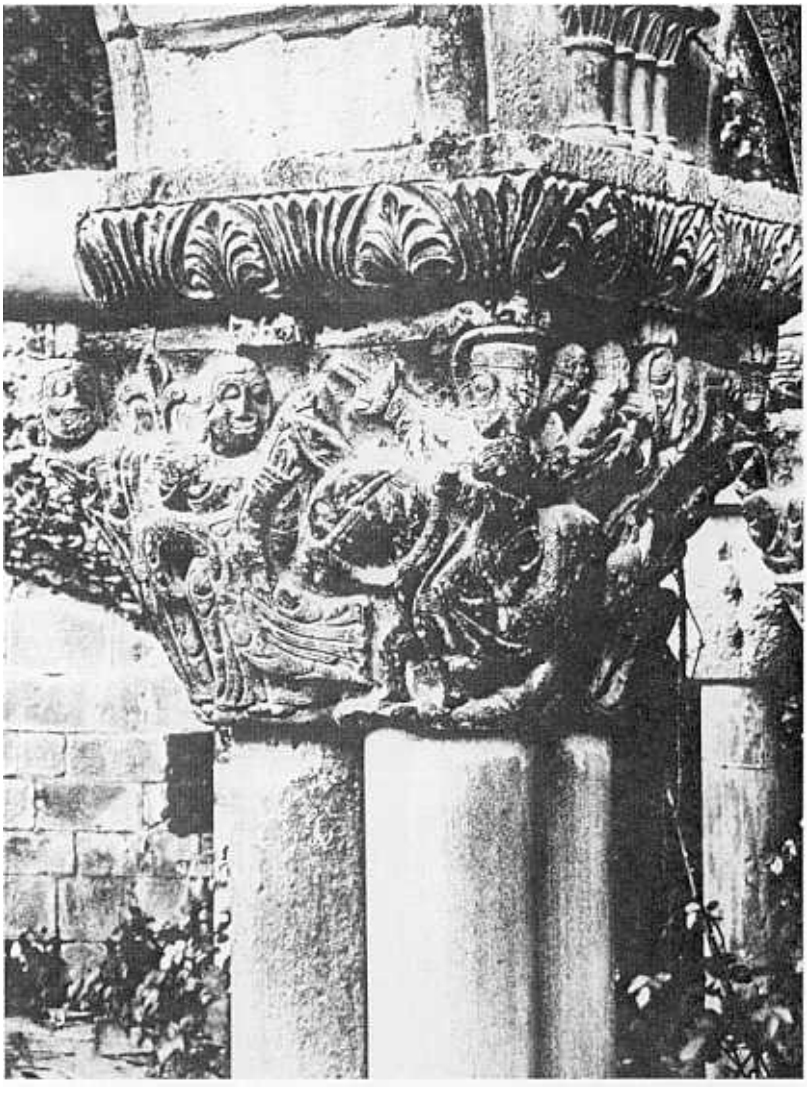
Het tweede zegeltype van Diederik van
(Stadsarchief Antwerpen K 1154).

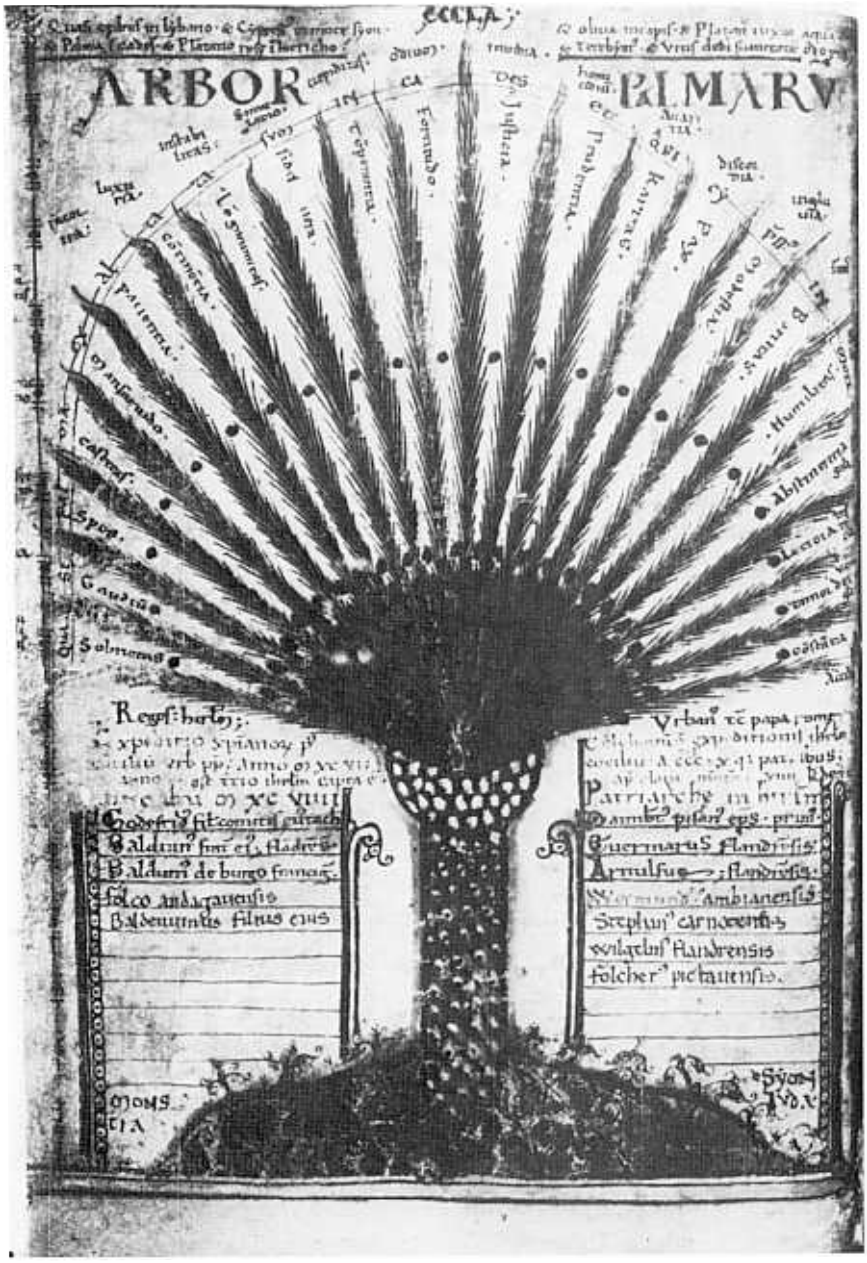
geltype ...iede... van
(Gent—Rijksarchief, Archives communales,

gel... ...ips
(Rijsel—Archives départementales

Afb. 5. Kapiteel met palmversiering. De Intrede van Christus te Jeruzalem (San Juan de la Peña) (uit : A. Canellas-Lopez — A. San Vicente, Aragon roman, La-Pierre-qui-Vire, 1971, pl. 13).

Afb. 6. De *Arbor Palmarum* als deugdenboom,
met onderaan de opsomming der koningen en patriarchen van Jeruzalem.
(Gent, Universiteitsbibliotheek, hs. 92, f° 76v).

Boudewijn VII (1111-19) en Karel de Goede (1119-27) al een rol had gespeeld. In 1114 was Ogerus — zo heet hij — proost geworden van Sint-Omaars maar hij was verder druk het grafelijke milieu blijven frekwenteren. Onder Diederik verscheen hij weer in de grafelijke entourage en tekende bv. de oorkonde voor Ename van 1128 [47]. Hij werd er ongetwijfeld als een oude rat beschouwd — een *peritus* én een getrouwe — die trouwens in 1130 en 1137 als *gerulus sigilii*, zegeldrager, zou optreden [48].

Dat hijzelf het initiatief nam om het zegel voor Diederik te laten maken (eerder dan dat de nieuwe graaf hem daartoe opdracht gaf), vertrouwd als Ogerus was met de grafelijke kanselarij-traditie, ligt dan voor de hand [49]. Ogerus verpersoonlijkte in de grafelijke kanselarij de continuïteit tussen Karel de Goede en Diederik van de Elzas. In zijn eigen kapittel vond hij als proost, de nodige ideologische bagage om de rechtvaardigheid, onder de vorm van een palm op het zegel aan te brengen als een programma voor (eerder dan van) de nieuwe landsheer.

7. De vogels op het zegel van Filips

7. *Symbool*

Als de palm een symbool is dat de deugdzame uitbeeldt, dan bestaat er weinig twijfel over dat ook de vogels op een der zegeltyes van Filips eveneens een symbolische betekenis hebben.

Er hoeft dus geen identificatie gezocht te worden in de biologische werkelijkheid : men hoeft niet op zoek te gaan naar

[47] Ch. PIOT, *Cartulaire de l'abbaye d'Eename*, Brugge, 1881, nr. 27, p. 28. Hij is de enige clericus te midden van een reeks vooraanstaande leken.

[48] DE HEMPTINNE, o.c., II, pp. 296-302.

[49] Cf. Frederik Barbarossa die abt Wibald van Stavelot en Corvey opdracht geeft om een zegelstempel te laten maken (J. DEER, *Die Siegel Kaiser Friedrichs I. Barbarossa und Heinrichs VI. in der Kunst und Politik ihrer Zeit*, in : *Festschrift H. R. Hahnloser*, Basel-Stuttgart, 1961, pp. 47-102, inz. p. 81).

vogels die écht op palmen zitten, noch op vogels waarvan de oudere literatuur vermeldt dat ze in palmen zitten [50]. Eventueel had men kunnen denken aan de feniks, omdat Isidorus in zijn *Etymologiae* een band legt tussen de palm en de feniks, via het griekse woord voor palm : φοῖνιξ. Men ziet echter moeilijk in hoe drie feniksen op het zegel enige betekenis zouden hebben. De afbeelding zelf heeft trouwens niets van de mythologische vogel, al waren het maar de vlammen die ontbreken [51].

De boom met vogels waarvan Nabukadnezar droomde en die de profeet Daniel moest uitleggen (Dn. 4. 18) is een bekend iconografisch motief, maar men vat het eventuele symbool er niet van in de Elzassercontext [52].

Omwille van het aantal, is ook weer de identificatie met de zeven vogels uitgesloten, die in bovenvermelde palmboomtractaten de boom bevolkten [53].

Gaat men er van uit — zonder in tegenspraak te vallen met wat gezegd werd i.v.m. de niet-realistische aard van de romaanse kunst — dat er toch enige gelijkenis bestaat tussen de uitbeelding en de realiteit, dan ziet men in de uitbeelding veel eerder duiven.

7.2. « *De tribus Columbis* »

De duif is daarenboven een vogel die in de thematiek een belangrijke plaats inneemt. Het is het teken van de H. Geest, maar hier heeft men te maken met drie duiven, en al moge dan drie het getal der goddelijke volmaaktheid zijn, drie duiven kent men als afbeelding voor God of de Drievuldigheid niet. De duif is eveneens het teken van de zuiverheid, en dus ook

[50] Bv. de ibis die zijn nest maakt in de palm opdat katten niet aan de jongen zouden kunnen (AELIAN, *On the characteristics of animals*, ed. A. F. SCHOLFIELD, II, Londen, Cambridge Mass. 1958, p. 327, X, 29). We danken mevr. M. De Kuiper-Waegeman hartelijk ons op dit voorbeeld te hebben gewezen.

[51] Cf. afbeelding van de feniks in Ch. DE CLERCQ, *La nature et le sens du De Avibus d'Hugues de Fouilloy*, in : *Miscellanea Mediaevalia*, VII, Berlijn, 1970, fig. 22.

[52] *Les jours de l'Apocalypse*, pl. 70.

[53] Zie noot 12.

van de ziel, maar ook hier ziet men niet onmiddellijk het verband met Filips [54].

De oplossing, dachten we, moet gezocht worden in de richting van « drie duiven ». In zijn tractaat « *De avibus* » schrijft Hugo van Fouilloy een paragraaf over de « drie duiven » — « *de tribus columbis* » (en het werk staat soms zelfs onder die naam bekend) — en wel als aanhef voor het eerste boek. Dit tractaat stelt in de inleiding de *columba* (duif) tegenover de *accipiter* (havik) [55]. Het is de tegenstelling tussen *clericus* en *laicus*. De allegorie is te verklaren door de bedoeling van Hugo zijn geschrift te richten aan oud-*miles* Raynerus, die zich tot het religieus leven bekeerd had [56].

In zijn tractaat zegt Hugo : « *In sacra Scriptura, frater, tres columbas legendo reperi, ex quibus, si attente considerentur,*

[54] G. FERGUSON, *Signs and symbols in Christian art*, New-York, 1961, pp. 15-16. — M. M. DAVY, *Initiation à la symbolique romane*, Parijs, 1977, p. 222.

[55] PL 197, cc. 13-55 (lib. I ,cap. 1-56) — In verband met dit tractaat, zie : Ch. DE CLERCQ, *Hugues de Fouilloy, imagier de ses propres œuvres ?*, in : *Revue du Nord*, XLV, 1963, pp. 31-6 ; F. OHLY, *Probleme der mittelalterlichen Bedeutungsforschung und das Taubenbild des Hugo de Folieto*, in : *Frühmittelalterliche Studien*, 2, 1968, pp. 162-201 ; Ch. DE CLERCQ, *La nature*, pp. 279-302 ; N. HÄRING, *Notes on the « Liber Avium » of Hugues de Fouilloy*, in : *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, XLVI, 1979, pp. 53-83.

[56] Het werk *De avibus* is door Y. GOBRY, in *Dictionnaire de spiritualité* VII, 1969, v. 880 naar voorgangers gedateerd tussen 1122-25. De argumenten die hij hiervoor aanhaalt in zijn thèse complémentaire « De claustro anime d'Hugues de Fouilloy », Parijs, 1965 (gedactyl.) lijken geen steek te houden (pp. 26-34). Wel bevat het bronnenmateriaal van Saint-Laurent-au-Bois enkele aanwijzingen. De bestemmeling van het *De Avibus - conversus Rainerus* — kan daarvoor dienen. Er zijn er twee met die naam, die na 1171 sterven (Parijs, Bibliothèque nationale, lat. 12583, f. 98^{v} (VIII. Id. Febr.) en f. 105^{v} (XI. Kal. Iul.). We halen deze gegevens uit W. SIMONS, *Reguliere kanunniken tussen ordo antiquus en ordo novus. De priorijen van Saint-Laurent-au-Bois en Saint-Nicolas-de-Regny*, Gent, 1977-78 (onuitgegeven licentiescriptie), die we voor verdere gegevens erg danken. Een *Rainerus* is als convers genoemd in een opsomming van getuigen in 1153-54 (Amiens, Bibliothèque des antiquaires de la Picardie, ms. 62, f. 7^{r}). Toen was hij er klaarblijkelijk de nieuwst ingetredene. Het werk heeft dus als terminus a quo « kort voor 1153 » en als terminus ad quem « 8 sept. 1172-4 » (overlijdensdatum van Hugo).

simplicium mentes ad perfectionem poterunt edoceri, columbam scilicet Noe, columbam David, columbam Jesu Christi. Noe requies, David manu fortis, Jesus Salvator interpretatur. Peccatori autem dicitur : Peccasti (Eccli. XXI), quiesce. *Si igitur vis esse Noe, quiesce a peccatis. Ut David esse possis, operare fortia. Si salvari desideras, a Salvatore salutem postula* ». Zielerust, sterkte en zieleheil zijn natuurlijk punten die — buiten de context van het tractaat als geheel — de interesse van een regerend graaf wel konden weerhouden. De combinatie van *Realpolitik* met vier kardinale deugden zal wel eens zielsproblemen gesteld hebben. Vergeten we in deze optiek niet dat als Filips aan Hildegard van Bingen om raad vraagt in verband met zijn (een?) geplande tocht naar Jeruzalem, de zieneres antwoordt dat hij het eeuwig geluk zal kennen als hij maar *justus* is : *...ut absque proprietate voluntatis tuae judicia tua justa sint, ne a summo Judice...tibi dicatur* : *Quare proximum tuum sine justitia mea interemisti?* [57].
Hugo gaat verder en haalt Psalm XXXIII v. 15 aan : *Diverte a malo, et fac bonum, inquire pacem.* Dit wordt in een context geplaatst die ons naar de kruisvaardersideologie voert : *Diverte ad arcam Noe. Praeliare cum David praelia Domini. Inquire pacem cum Jesu in Jerusalem.*

Keren we even terug naar het *Liber Floridus.* Hier wordt een band gelegd tussen kruisvaarders en palm. Onder de palmboom der deugden staan de namen van de koningen en de patriarchen van Jeruzalem na de eerste kruistocht [58].

Men zou kunnen aanvoeren dat dit zegeltype van Filips al in 1170 gebruikt werd [59], toen Filips nog geen reis naar het H. Land had ondernomen. Sluit dit de symboliek van de « *tres columbae* » i.v.m. de kruistochten uit? Naar onze mening niet. Waren deze idealen niet vurig aanwezig bij elke vorst van die tijd? Waren ze niet vooral aanwezig bij Filips, wiens vader vier keer de reis ondernomen had. Was zijn moeder,

[57] PL 197, cc. 187-8.

[58] f. 76v. Cf. P. C. Mayo, *The Crusaders under the Palm. Allegorical plants and cosmic kingship in the Liber Floridus*, in : *Dumbarton Oaks Papers*, XXVII, Washington, 1973, pp. 31-67.

[59] de Hemptinne, o.c., 2, p. 457.

Sybilla, niet de dochter van Fulco V van Jeruzalem? Zou hij niet zelf de reis ondernemen in 1177 en er in 1191 sterven [60]?

7.3. *Oorsprong van het zegeltype*

Men heeft geconstateerd dat dit zegeltype oorspronkelijk enkel in gebruik is geweest in die gebieden die Filips uit hoofde van zijn vrouw Elizabeth van Vermandois bestuurde : Vermandois, Valois, Amiénois [61]. Pas later gebruikte hij het soms in Vlaanderen. Is dit zo, dan zijn de « concipiënten » van de zegelthematiek ook wel in die zuidelijke gebieden te zoeken.

Dit wordt des te waarschijnlijker als we bedenken dat de auteur van het tractaat *De avibus* Hugo van Fouilloy is. Hij was een bekende figuur uit het kloosterwezen in die gebieden : hij stond aan het hoofd van de priorij te Saint-Laurent-au-Bois van 1153 tot 1172-74, nadat hij voordien Saint-Nicolas-de-Regny had bestuurd, beide in de omgeving van Amiens [62]. Diederik van de Elzas had op raad en met toestemming van zijn zonen Filips en Matheus bepaalde garanties gegeven aan Saint-Laurent [63], en hij was, net als zijn vrouw Sybilla, in het *necrologium* opgetekend [64]. Hugo was een auteur met reputatie op het gebied van allegorie en theologie. Vaak trouwens zou hij verward worden met Hugo van Saint-Victor. Zijn faam had de kanunniken van Saint-Denis te Reims ertoe gebracht hem in 1149-50 vruchteloos als hun abt te verkiezen. Hij overleed op 8 september 1172-4 [65]. Krachtlijnen uit verschillende hoeken convergeren : alles wijst erop dat dit zegeltype met palm en vogels inderdaad voor en in de gebieden van Filips' vrouw Elizabeth tot stand is gekomen, aan de hand van een symbolentaal die net voordien in datzelfde gebied,

[60] Zie o.m. H. VAN WERVEKE, *Een Vlaamse graaf van Europees formaat. Filips van de Elzas*, Haarlem, 1976.

[61] de HEMPTINNE, o.c., p. 458.

[62] Ch. DEREINE, *Fouilloy, Hugues de*, in : *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, XVII, cc. 1271-8 : deze vermeldt 1173 als overlijdensdatum. Veiliger is het zich te houden aan 1172-1174.

[63] Amiens, Bibl. Antiq. Pic., ms. 62, f. 26^{r}.

[64] Parijs, Bibl. nat., lat. 12583, f. 97^{v} en 102^{v}.

[65] Zie nt. 62.

uit de pen van een bekend auteur, was tot stand gekomen. Strookt dit met de chronologische aanduidingen?

Het eerste bekende gebruik van het zegel dateert van 1170. Het jaar voordien was Egypte volledig bezet door Saladin. Het hof van Jeruzalem voelde zich bedreigd en stuurde boodschappen naar de grote vorsten in het Westen om een nieuwe Kruistocht te organizeren. Onder die vorsten bevond zich Filips van de Elzas [66]. Dit kan de reden zijn voor de drie duiven in de boom, die wij in de kruisvaardersideologie situeren.

7.4. *De verantwoordelijke: Robrecht van Ariën?*

De eerste bewaarder van de matrijs van dit zegel is Robrecht van Ariën, de raadgever van Filips, eerst in de bezittingen van Elizabeth, nadien in Vlaanderen zelf. Zijn biografen hebben allen gewezen op de uitzonderlijke rol die hij heeft gespeeld in de vorming van Vlaanderen als een « moderne staat » (rationeel en uniform stedelijk recht, invoering van baljuws, economische politiek door de stichting van nieuwe steden) [67]. Dat hij de bewaarder is van het zegel, dat hij zelf kanselier van Vermandois-Valois-Amiénois was vooraleer die waardigheid op te nemen in Vlaanderen [68], suggereert dat hij ook voor de aanmaak — en voor de thematiek — verantwoordelijk kan zijn geweest. Dat hij als belangrijk prelaat (proost van de kapittels van Brugge, Sint-Omaars, enz. en nadien bisschop van Atrecht en elect van Kamerijk) op de hoogte was van recente geschriften van « best-selling » auteurs, is zeker niet onwaarschijnlijk. Zo kon hij aan het « De avibus » de duiventhematiek ontlenen.

[66] GUILLELMUS TYRIUS, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, in : *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, I, Parijs, 1844, pp. 959-60. — Cf. R. GROUSSET, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem*, II, Parijs, 1935, pp. 539-41.

[67] Zie in laatste instantie H. VAN WERVEKE, *o.c.*, pp. 35-37.

[68] A. VERHULST - Th. DE HEMPTINNE, *Le chancelier de Flandre sous les comtes de la maison d'Alsace* (1128-1191), in : *Handelingen van de Kon. Commissie voor geschiedenis*, CXLI, 1975, pp. 293-5.

8. Besluit

Het palmmotief op de zegels van Diederik van de Elzas is de afbeelding van de deugdzame, die meer bepaald de kardinale deugden (*prudentia, iustitia, fortitudo* en *temperantia*) in acht neemt. Deze kwamen uit de Griekse oudheid, via Rome, in een gechristianiseerde zin in de Karolingische tractaten (Hrabanus, Alcuinus) terecht en zo in het *Liber Floridus*. Diederik van de Elzas moet en zal volgens die deugden regeren, en voornamelijk volgens de *iustitia* waartegen zijn voorganger Willem Clito zo zwaar had gefaald. De oorsprong van de thematiek is onder de clerici te zoeken, die nauw in contact stonden met de graaf, en haast zeker te Sint-Omaars in augustus 1128. Proost Ogerus zelf komt in aanmerking als ontwerper.

De toevoeging van de drie duiven op een der zegeltypes van Filips wijst op de drie duiven uit de H. Schrift. De auteur Hugo van Fouilloy, uit het gebied waarvoor het zegel bedoeld was, legde in zijn *De Avibus* de band met het H. Land. Dit kan de waarschijnlijke verklaring zijn voor het voorkomen van het motief vanaf 1170 : in 1169 was hij aangezocht om samen met andere grote vorsten een nieuwe Kruistocht te organizeren. Het vermoeden, dat zijn kanselier Robrecht van Ariën in het concipiëren betrokken was, lijkt niet ongegrond.

Que nous apprend Renier de Saint-Laurent sur Rupert de Deutz?

par

Hubert SILVESTRE

(*Bruxelles*)

Rappelons d'abord quelques données biographiques sur Rupert dit de Deutz* ou de Liège, et sur le moine liégeois

* Abréviations des œuvres de Rupert de Deutz :

Anulus = *Anulus seu Dialogus inter Christianum et Iudeum* (éd. Rh. HAACKE, Rome, 1979).

DDO = *De divinis officiis* (éd. Rh. HAACKE, *CCCM* 7).

De glorif. = *De glorificatione Trinitatis et processione Spiritus sancti* (*PL* 169, 13-202).

De incendio = *De incendio <Tuitiensi>* (éd. H. GRUNDMANN, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, t. 22, 1966, p. 441-471).

De med. mortis = *De meditatione mortis* (*PL* 170, 357-390).

De Trin. = *De Trinitate et operibus eius* (éd. Rh. HAACKE, *CCCM* 21-24).

De vict. Verbi Dei = *De victoria Verbi Dei* (éd. Rh. HAACKE, *MGH, Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, t. 5, 1970).

In Apoc. = *Commentaria in Apocalypsin* (*PL* 169, 827-1214).

In CC = *Commentaria in Cantica Canticorum* (éd. Rh. HAACKE, *CCCM* 26).

In Ioh. = *Commentaria in evang. S. Iohannis* (éd. Rh. HAACKE, *CCCM* 9).

In RSB = *Super quaedam capitula regulae divi Benedicti abbatis* (*PL* 170, 477-538).

Super Matth. = *De gloria et honore Filii hominis super Mattheum* (éd. Rh. HAACKE, *CCCM* 29).

En outre :

Le Chronicon = H. SILVESTRE, *Le Chronicon Sancti Laurentii Leodiensis dit de Rupert de Deutz*, Louvain, 1952.

Renier. Tout donne à penser que Rupert est né vers 1075-1076 à Liège ou dans les environs. Il fut offert très jeune à l'abbaye de Saint-Laurent sise sur le Publémont qui domine le cœur de la cité. Il y fit profession monastique. De 1092 jusqu'en août 1095, en compagnie de son abbé Bérenger chassé de Saint-Laurent par l'évêque Otbert, il résida à à Évergnicourt (dans le Laonnois, entre Reims et Laon), où l'abbaye de Saint-Hubert possédait un prieuré. Il reçut l'ordination sacerdotale, qu'il avait postposée pour divers motifs, vers 1108/1109 [1]. Sa première œuvre notable, le *De divinis officiis*, date de 1110-1111. Bientôt entraîné dans de vives controverses théologiques, il trouva un peu chanceusement un soutien inconditionnel en la personne de Cunon, abbé de Siegburg et futur évêque de Ratisbonne (1126-1132). Dès la fin de 1114, semble-t-il, il séjourna à plusieurs reprises à Siegburg avant d'y vivre à demeure d'avril 1119 à la fin de 1120. Il fut alors élu abbé de Saint-Héribert

J. VAN ENGEN, *Rupert von Deutz = Rupert von Deutz und das sogenannte Chronicon sancti Laurentii Leodiensis. Zur Geschichte des Investiturstreites in Lüttich*, dans *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, t. 35, 1979, p. 35-81.

Le P. Hildebrand Bascour, O.S.B., du Mont César à Louvain, a eu la bonté de lire ces pages et de me faire part de remarques toujours si pertinentes. Je lui en sais sincèrement gré.

[1] Il était généralement admis que Rupert avait reçu l'ordination sacerdotale à la fin de 1106, car lui-même laissait entendre que l'événement était postérieur à la mort de l'empereur Henri IV (7 août 1106) et au pardon accordé le 10 novembre de la même année à l'évêque simoniaque Otbert par Pascal II (cfr *Super Matth.* XII, p. 381), mais M. L. ARDUINI et J. VAN ENGEN ont démontré tous deux, indépendamment, que c'est seulement en 1108/1109 que le moine liégeois a su vaincre, grâce à des apparitions dont il s'estima gratifié, les scrupules qui l'avaient jusque-là retenu d'accéder à la prêtrise (cfr *Contributo alla biografia di Ruperto di Deutz*, dans *Studi Medievali*, 3e série, t. 16, 1975, p. 537-582 et *Rupert of Deutz (ca 1075-1129), Monk, Theologian, and Controversialist at the End of the Gregorian Reform*, Univ. of California, diss., 1976 ; cette dissertation, remaniée, aura bientôt les honneurs de l'impression). Leurs arguments m'ont entièrement convaincu. L'étude de l'érudite italienne procure en outre la meilleure orientation bibliographique sur Rupert (compléments dans *Revue d'Histoire ecclésiastique*, t. 72, 1977, p. 802-803 et dans *Bulletin de théologie ancienne et médiévale*, t. 12, 1978, p. 319).

de Deutz grâce au soutien de l'archevêque de Cologne, Frédéric Ier de Schwarzenburg. Il y mourut le 4 mars 1129. Il a laissé la production théologico-exégétique la plus vaste — équivalant à près de quatre volumes de la *Patrologie latine* de Migne — qui ait été réalisée en Occident depuis S. Augustin. Péchant par la prolixité et un certain manque de méthode, cette production n'en brille pas moins par des traits d'incontestable originalité, voire de hardiesse. L'homme, au demeurant, d'une sensibilité frémissante, est très attachant [2].

Un de ses successeurs, au XIIe siècle, à l'abbaye de Saint-Laurent fut Renier (*Reinerus*) [3]. On ignore la date précise de sa naissance, mais on peut tenir pour assuré qu'il vit le jour dans l'intervalle des années 1110 à 1125. En effet, son écrit à certains égards le plus remarquable, le *De ineptiis cuiusdam idiotae*, a été rédigé pas beaucoup après le 14 juin 1158, et une grande partie de sa production est antérieure à cette date. D'autre part, Renier a survécu, probablement de peu, à l'abbé Éverlin, lequel est mort en 1188. Hormis l'hypothèse où il aurait atteint l'âge le plus avancé, sa date de naissance ne saurait être reculée au-delà de 1110. Ce millésime et l'année 1190 paraissent bien viser les limites extrêmes de son existence. On est peu renseigné sur la vie de Renier qui s'est sans doute déroulée à l'ombre du cloître, où il résidait depuis son enfance (cfr « a puero », *Vita Reginardi, Prol.*), de la manière la plus paisible. Il nous livre lui-même le nom de deux de ses maîtres laurentins, le *scolasticus* Jean

[2] Je me suis efforcé de le montrer dans une contribution aux *Mélanges Jacques Stiennon : Premières touches pour un portrait de Rupert de Liège, ou de Deutz* (à paraître fin 1982).

[3] Voir ma *Notice sommaire sur Renier de Saint-Laurent*, dans *Le Moyen Age*, t. 71, 1965, p. 5-16 et l'*Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum Medii Aevi*, 3e partie : XIIe siècle, 2 vol., Bruxelles, 1977 et 1979, cfr vol. 2, p. 208-210 et *passim* (ces deux volumes ont pour auteur M. McCormick). Comme plusieurs érudits l'ont déjà pressenti à bon droit, le *Triumphus Lamberti de castro Bullonio* (cfr *Index*, 3e partie, vol. 1, pl 95-96) doit être retiré du nombre des œuvres de Renier. La thèse de K. Hanquet à ce sujet est irrecevable. Par contre, je suis enclin à admettre que Renier est bien l'auteur du *Breviloquium de incendio ecclesiae S. Lamberti Leodiensis* (cfr *Index*, 3e partie, vol. 2, p. 157-158), et je m'expliquerai à ce sujet à l'occasion.

et Nizo [4]. Il était prêtre [5], mais il ne semble avoir jamais rempli une charge particulière (*prior, cantor, prepositus, scolasticus*, etc.) [5bis]. Sa santé laissait apparemment à désirer, car il évoque à l'occasion des maladies non exactement spécifiées qui le contraignirent parfois à garder longtemps la chambre [6]. Si la vie de Renier est mal connue, des informations passablement abondantes et précises nous renseignent sur sa production littéraire. C'est qu'il prit soin d'énumérer minutieusement ses écrits, du moins jusqu'aux environs de 1160, époque de rédaction du *De ineptiis*, œuvre sur laquelle il convient de s'attarder un instant.

Ainsi que l'avait déjà remarqué M. Manitius [7], le *De ineptiis* revêt un caractère exceptionnel dans la littérature médiévale antérieure au XIIIe siècle puisque aussi bien, seul, le

[4] Cfr *De ineptiis cuiusdam idiotae libelli tres ad amicum, lib.* I, éd. W. ARNDT, *MGH. SS*, t. 20, 1868, p. 593-603, voir p. 598-599.

[5] Cfr M. YANS, *Le cartulaire de l'abbaye de Saint-Laurent-lez-Liège, conservé au British Museum*, dans *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, t. 47, 1967, p. 23-137, voir p. 54 où Renier est rangé parmi les moines-prêtres, témoins d'une charte de 1170 (avant le 10 juillet ou après le mois d'août) émanant conjointement de l'abbé Éverlin de Saint-Laurent et de l'abbé Marsile de Saint-Gilles. Deux « Reinerus » sont également signalés comme « accoliti », mais ils ne peuvent évidemment concerner notre Renier qui, à cette époque, devait avoir dépassé la cinquantaine et qui avait acquis du renom par ses publications. Pour les chartes de Saint-Laurent, il faut consulter également le mémoire de M. MARÉCHAL-LAUMONT, *La formation du domaine de l'abbaye de Saint-Laurent de Liège (1034-1187)*. Liège, Université, mémoire dactylographié, 1971. A noter que c'est dans une charte du 10 février 1160 qu'on trouve la première mention de Renier. La dernière mention se lit dans une charte datable du 1er septembre au 25 décembre 1181.

[5bis] A l'occasion, Renier instruisit des confrères (cfr « eruditioni me fratrum pro viribus impenderem » : *De ineptiis...*, p. 601, ligne 16), mais probablement sans avoir de titre spécial à cet effet.

[6] Cfr *De ineptiis cuiusdam idiotae...*, p. 600, lignes 20-54 et *Triumphale Bulonicum*, p. 583, lignes 16-21 (K. Hanquet place la maladie en 1141, mais il me semble que l'année 1143 correspond mieux aux dires de Renier). Si, comme je le crois, le *Breviloquium de incendio ecclesiae S. Lamberti* est bien de Renier, on pourrait y relever une troisième attestation de maladie survenue à notre moine.

[7] Cfr *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, Munich, t. 3, 1931, p. 162.

Libellus illustrium virorum archisterii Casinensis de Pierre Diacre (1107 - après 1153) peut lui être comparé [8]. Dénommé parfois mais à tort « De claris scriptoribus monasterii S. Laurentii Leodiensis » ou « De gestis abbatum S. Laurentii Leodiensis », le *De ineptiis cuiusdam idiotae libelli III ad amicum suum* comprend trois parties, dites *libelli*. Dans la première, Renier dresse un inventaire de la production littéraire émanée de l'abbaye de Saint-Laurent depuis les origines, c'est-à-dire le second tiers du XIe siècle, jusqu'au milieu du siècle suivant ; il donne le nom des auteurs et notamment celui de tous les abbés — à l'exception d'un seul, ignoré à dessein [9] — depuis Étienne jusqu'à Wazelin II [10], fournit quelques détails biographiques sur la plupart d'entre eux et établit un relevé bibliographique individuel. C'est à Rupert, la gloire de l'abbaye liégeoise, qu'est consacrée la notice de loin la plus développée. Dans la seconde partie sont énumérées les propres œuvres de Renier, entremêlées d'assez nombreuses notules autobiographiques. La troisième et dernière partie renferme des considérations mystiques sur les Antiennes O des derniers jours de l'Avent. Laissée inachevée, à moins qu'elle n'ait été tronquée par un copiste, elle n'offre pas d'intérêt historique.

C'est la notice dévolue à Rupert que l'on voudrait soumettre à l'examen. Dans une première partie, on en repro-

[8] Sur Pierre Diacre du Mont-Cassin, que de bons connaisseurs n'ont pas hésité à considérer comme « mentally somewhat unbalanced » et qui en tout cas fut un faussaire avéré, voir les études de H. Bloch, P. Meyvaert et H. Hoffmann.

[9] Il s'agit de l'abbé Wolbodon (1076-1077, 1092-1095), petit-neveu de l'évêque du même nom. Il avait dilapidé les biens de l'abbaye et jouissait de la protection de l'empereur Henri IV et de l'évêque Otbert.

[10] La date de la consécration de l'abbé Étienne paraît être le 1er novembre 1026 ou 1027 ; sa mort survint le 12 janvier 1060 ou 1061 (cfr *Le Chronicon...*, p. 363-366). Quant à Wazelin II, son abbatiat débuta peu après le 30 octobre 1149, date du décès de son prédécesseur Wazelin Ier, et il se termina avec sa mort survenue le 24 juin 1158 (cfr à son sujet R. VANDER PLAETSE, dans *Sacris Erudiri*, t. 24, 1980, p. 245-264).

duira le texte d'après l'édition W. Arndt [11], mais en le disposant en tranches de portée autonome et munies des références aux sources. L'éditeur allemand s'était borné à relever huit emprunts bibliques (six citations et deux réminiscences). En fait, outre 39 marques littérales d'influence scripturaire et une formule typiquement horacienne, on compte des parallèles nombreux et significatifs avec des passages d'œuvres rupertiennes.

Dans la seconde partie, on s'efforcera de mesurer ce que la notice apporte d'original — c'est-à-dire de non divulgué par d'autres documents — et de crédible touchant la biographie de Rupert et le détail de sa production livresque. En ce qui concerne celle-ci, ce sont les écrits de jeunesse — antérieurs à l'ordination sacerdotale — qui posent le plus de problèmes et sur lesquels, en conséquence, se portera une attention particulière.

I

a. Inter hos velut inauris aurea et margaritum fulgens, Robertus emicuit, homo qui attenderet sapientiam, et prudentiae inclinaret aurem suam, qui quereret eam quasi pecuniam, et sicut thesauros effoderet illam.

Horace, *Carm.* I, 12, 46-48 : [...] micat inter omnes / Iulium sidus, velut inter ignes / Luna minores.

Prov. 25, 12 : Inauris aurea et margaritum fulgens [...]

Prov. 5, 1 : [...] attende ad sapientiam meam, et prudentiae meae inclina aurem

Prov. 2, 4 : si quaesieris eam quasi pecuniam, et sicut thesauros effoderis illam, [...]

[11] W. Arndt a basé son édition sur un codex du XIIe siècle — peut-être l'original partiellement autographe — issu de l'abbaye de Saint-Laurent et qui périt dans l'incendie qui ravagea en 1914 la bibliothèque de l'Université de Louvain où il était conservé sous la cote n° VI Ianssens Theol. profana. Une bonne description en est donnée par L. BETHMANN dans *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, t. 8, 1843, p. 483-485. Voir aussi à ce sujet W. ARNDT, dans *MGH. SS*, t. 20, p. 559-561.

b. Hic a puerulo penes nostrum est educatus monasterium, ut aetate sic virtutibus germinavit feliciter, ingeniumque memoria roborante, cum adderet scientiam, addebat et laborem.

In RSB I, col. 480 A : [...] quod a puerilibus annis monachus et coenobii claustris fui contentus, sive detentus...
2 *Mach.* 15, 12 [...] qui a puero in virtutibus exercitatus...
Luc. 1, 80 : Puer autem crescebat et confortabatur spiritu...
Luc. 2, 52 : [...] Iesus proficiebat sapientia, et aetate, et gratia...
Is. 45, 8 : germinet Salvatorem
Eccl. 1, 18 : [...] et qui addit scientiam, addit et laborem.

c. Etenim quod sibi legendo infundebat, aliis docendo refundebat, in oratione tamen sedulus et contemplatione, matutinis maxime excubiis. Quibus quanto secretius, tanto insistebat devotius, dum concalesceret cor eius intra se, et in meditatione sua exardesceret ignis.

L'idée que Rupert enseigna (cfr « docendo ») peut être tirée d'un passage de la lettre que Wibald de Stavelot lui adressa pour lui demander le *De laesione virginitatis* (cfr *PL* 170, 544 D-545 A). Au surplus, Renier nous apprend lui-même que l'abbé Wazelin II avait été le disciple de Rupert (« Viri tam illustris [*i.e.* Rupert] eruditus est magisterio Wazelinus abbas noster septimus... », *De ineptiis*, I, p. 597). L'attrait de Rupert pour la prière, et notamment la prière nocturne (cfr « matutinis maxime excubiis »), est attesté dans plusieurs endroits de ses œuvres (cfr e.a. *Super Matth.* XII, p. 369, l. 248-251, p. 370, l. 304, p. 372, l. 376, p. 383, l. 770, etc.). Cela dit, il faut ajouter que, selon Rupert lui-même, Cunon s'étonnait que les dons qui lui furent dévolus pour interpréter la Bible n'avaient pas, à l'exemple des Pères, une contrepartie « in vigiliis, in ieiuniis, et ceteris bonis, quibus adhibitis clarificari solet sensus hominis » (*Super Matt.* XII, p. 366).
Luc. 24, 32 : Nonne cor nostrum ardens erat in nobis...

d. Nec aberant lacrimarum adipes. Hos adolebat in odorem suavissimum Domino, revera cui suavius nichil est spiritu contribulato, corde contrito et humiliato.

Pour la « gratia lacrimarum », voir e.a. *De Trin.* 21, 3,p. 1148-1149 et *De med. mortis* I, 9, col. 366 C.

Super Matth. XII, p. 373 : [...] dum solito plus dolerem et abundantius flerem...

Lev. 17, 6 : [...] et adolebit adipem in odorem suavitatis Domino.

Num. 18,17 : [...] et adipes adolebis in suavissimum odorem Domino.

Ps. 50, 19 : Sacrificium Deo spiritus contribulatus ; cor contritum et humiliatum...

e. Unde fruebatur sepenumero illustratione divina, limpidique gliscebat in eo intellectus aurora, quoniam ut scriptum est, bene consurgit diluculo, qui querit bona.

Prov. 11, 27 (littéral).

f. Aperuit ergo illi sensum sapientia Dei, ut intelligeret scripturas, ut tractaret de illis summa facultate, summa utilitate. Potest in eius hoc pervidere opusculis, cuius oculum vel glaucoma invidiae, vel lippitudo impericiae non scandalizat.

Super Matth. XII, p. 373 : [...] Deus librum suum, id est Scripturam sanctam mihi aperuit... (cfr *Luc.* 24, 45 : Tunc aperuit illis sensum ut intelligerent Scripturas)

Super Matth. XII, p. 366 : [...] tam efficaciter sive utiliter [...] facultas...

In RSB I, col. 490 D (il est question de Norbert de Xanten qui avait accusé Rupert d'hérésie) : Quid magis in hoc asperneris, inscitiam ne an invidentiam? Nam nisi fuisset inscius [...]. Si non esset invidus [...] (en cette occurrence, Rupert s'adresse à Cunon de Siegburg).

Super Matth., Prol., p. 3 : Poteram ego iam hoc in capite sermonis illi, quem bene nosti [Rupert s'adresse à Cunon qui a bien connu Norbert], respondere iuxta quod meruit : qui quoniam non simplici oculo legit, ambulavit in tenebris et ita offendit, ut semetipsum non solum invidum, verum etiam demonstraret satis imperitum.

g. Igitur cum adhuc esset iunior, scripsit libellum metrice in laudem Spiritus sancti, cuius proficiebat magis aspiratione, quam alicuius magistri eruditione.

Il s'agit du poème en l'honneur du Saint-Esprit que Rupert composa comme lorsqu'il était encore « in scholaribus » et dont il nous livre un extrait dans le *Super Matth.* XII, p. 380-381 :

[...] scribendo libellum hymnorum in laudibus Spiritus sancti [...] [cinq strophes sapphiques]. Sic incipiens magnam intus versabam materiam, per angustum foramen ubertim prodire non valentem, dum metricis pedibus verba ligando, ut in scholaribus assuetus eram, longum in paucis sermonibus laborem assumerem.

Rupert composa durant sa jeunesse un autre poème également en l'honneur du Saint-Esprit (un extrait en est donné dans le *Super Matth.* XII, p. 377 et le texte intégral se lit p. 422-424).

Pour l'expression « cum adhuc esset iunior », voir *infra, sub i.*

Super Matth. XII, p. 386 : Ego, quamvis et ipse nonnullos in disciplinis scholaribus patres habuerim, et in libris artium liberalium non segniter studiosus exstiterim, hoc profiteor, quia visitatio ab altissimo melior mihi est quam decem patres eiusmodi [...]. Rappelons que S. Augustin, au livre IV de ses Confessions, signale à trois reprises (XVI, 28.30.31), qu'il fut capable d'assimiler les arts libéraux (« omnes libros artium, quas liberales vocant ») et la logique sans l'aide de maîtres. Dans la *Vita Augustini* attribuée à Rupert ces passages sont repris. Il y a là un parallèle évident avec l'extrait cité ici du *Super Matth.* et, donc aussi, un indice en faveur de l'authenticité rupertienne de ladite *Vita.*

h. Item alium de diversis scripturarum sententiis,

Catalogue de la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Laurent (XIIIe s.), éd. J. GESSLER, Tongres, 1927, p. 36 : « Libellus eiusdem Roberti de diversis scripturis metrice compositis » (*sic* pour « compositus »).

Thierry, *alias* Thiodericus, de Deutz, Catalogue des abbés du monastère établi en 1164, éd. O. HOLDER-EGGER, *MGH, SS,* t. 14, 1883, p. 565 : 13 œuvres de Rupert dont le « Liber metrice compositus ». S'agit-il dudit *Libellus*?

Cette œuvre de Rupert paraît perdue.

i. tercium nichilominus annectens versu heroyco de incarnatione Domini.

Dans le Prologue à son *In CC* (p. 6), Rupert signale que, lorsqu'il était jeune, il avait rédigé l'esquisse d'un commentaire sur le Cantique auquel il avait attribué le titre, un peu paradoxal à première vue, de *De incarnatione Domini* : Ante annos

aliquot cum essem iunior, cingere me volueram, et huius nominis opus aggredi, scilicet de Incarnatione Domini [...]. Il ne nous précise pas que cette esquisse était en vers, mais comme il nous confie d'autre part (voir *supra, sub g*) que dans sa jeunesse il ne composa que des pièces métriques, on peut le déduire [12]. Pour la formule « cum essem iunior, cingere me volueram » (cfr *Ioh.* 21, 18 : cum esses iunior, cingebas te), voir *supra, sub g.*

A l'exception de deux vers insérés dans le Prologue de l'*In CC*, ce poème *De incarnatione Domini* semble perdu, mais il était encore conservé au XVIe siècle à l'abbaye de Saint-Laurent à Liège et dans la maison des chanoines réguliers de Bethléem-lez-Louvain (cfr la recension de l'étude de M. MITTLER dans *Bulletin de théologie ancienne et médiévale*, t. 12, 1978, p. 318, n° 881).

j. Uno etiam libello statum nostrae prosecutus est ecclesiae, videlicet a quibus exstructa sit, quae bona vel quae mala de manu Domini ab Evraclo Leodiensium episcopo usque ad Obertum susceperit.

Iob 2, 10 [...] si bona suscepimus de manu Dei, mala quare non suscipiamus [...]

Les problèmes posés par ce *Libellus* seront examinés dans la seconde partie de l'article.

[12] A l'école médiévale on s'essayait à versifier avant que d'écrire en prose. Cette habitude de rimailler en latin à l'école s'est prolongée jusqu'au XIXe siècle comme le révèle ce passage des *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* de E. RENAN : « L'éducation que ces bons prêtres me donnaient était aussi peu littéraire que possible. Nous faisions beaucoup de vers latins ; mais on n'admettait pas que, depuis le poème de *La religion* de Racine le fils, il y eût aucune poésie française » (*Œuvres complètes*, t. 2, Paris 1948, p. 732). A propos de Pirandello (1867-1936), J. HORRENT observe : « Comme beaucoup d'écrivains, comme tous les lettrés du temps, Luigi Pirandello commença par écrire des vers [...] » (*Les romans de Luigi Pirandello*, dans *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique*, 5e série, t. 63, 1977, p. 167-168, voir p. 167). Voir aussi P. Stotz, *Dichten als Schulfach — Aspekte mittelalterliche Schuldichtung*, dans *Mittellateinisches Jahrbuch*, t. 16, 1981, p. 1-16 (Rupert est mentionné aux p. 7-8).

k. De hac eadem quoque materia aliud opusculum Saphyco confecit metro.

Sont visés ici les *Carmina de S. Laurentio* (éd. H. BÖHMER, dans *MGH, Lib. de Lite*, t. 3, 1897, p. 622-641) dont la première strophe est en vers sapphiques. Au sujet de ce poème inachevé que Rupert composa en exil, à Évergnicourt, entre mai et août 1095, voir *Le Chronicon*, p. 401, *sub Carmina de S. Laurentio* (ajouter 38-40 et supprimer les quatre dernières références qui concernent les *Carmina de S. Lamberto*) et J. VAN ENGEN, *Rupert von Deutz*, p. 79-81. J'ai eu naguère des doutes sur l'authenticité rupertienne de ce poème, mais depuis (cfr *Revue d'Histoire ecclésiastique*, t. 67, 1972, p. 545), j'ai acquis la conviction que cette hésitation n'était pas de mise. Si on admet que le c. 48 du *Chronicon S. Laurentii* est de Rupert ou inspiré immédiatement de son *Libellus*, on ne peut éviter une contradiction avec le poème. Celui-ci a manifestement été rédigé loin de Liège et le c. 48 en question nous décrit ce qui s'est passé à Saint-Laurent quand Rupert n'y était plus. A. CAUCHIE avait déjà relevé cette difficulté (cfr *La Querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai*, Louvain, 1891, t. 2, p. 46, n. 1).

l. Vitam denique sancti Augustini, necnon et sanctae Odiliae virginis radiante melioravit stilo. De sanctis Theodardo martyre, Goare ac Severo confessoribus cantus composuit.

Il est possible que la Vie de S. Augustin transcrite par une main du xve s. dans le ms. Bruxelles 9368, qui a appartenu à Saint-Laurent, soit l'écrit mentionné ici (voir *Le Chronicon...*, p. 40 et 88, n. 2). Le remaniement de la Vie de Ste Odile et les *cantus* semblent perdus.

m. Factus presbiter, tum vero accessit ad cor altum, quia totius iam intentionis atque ingenii vela in verum explicans austrum, de divinis officiis sive sacramentis, quae celebrantur in aecclesia per anni circulum, edidit libellos XII. Deinde in ęvangelium Iohannis libros XIV. De sancta Trinitate et operibus eius libros XLII, ubi degustes omnia scripturarum poma, scilicet nova et vetera, quae dilecto se dicit servasse aecclesia. Apocalypsin petente Frederico ar-

chipresule Coloniensi XII libris, similiter XII prophetas XXXI clarissime explanavit. De victoria verbi Dei XIII libros, et in ęvangelium Mathei item XIII scripsit, quorum scilicet declarat penultimo, quam mirabiliter, quam gloriose gratiam scribendi de sursum a patre luminum acceperit. Nanque ut litteris hoc mandaret, prorsus institit Cuno Sigebergensis abbas, qui invitum diutiusque renitentem per tremendum nomen sanctae Trinitatis adiuraverat.

Ps. 63, 7 : accedet homo ad cor altum

Ainsi qu'il nous l'apprend lui-même, Rupert ne composa ses œuvres importantes qu'après avoir reçu l'ordination sacerdotale (cfr « Factus presbiter... » ; *Super Matth.* XII, p. 381-384 ; voir aussi l'*Epist. dedic.* au *DDO*, p. 1 et *De incendio*, c. 15, p. 460). La liste des sept œuvres citées dans ce passage du *De ineptiis* correspond à celle que l'on trouve dans le *In RSB* I, col. 489 D. L'ordre est exactement le même et les similitudes textuelles garantissent que Renier s'est référé en l'occurrence à cette œuvre et non aux épîtres dédicatoires du *DDO* et du *De glorif.* dans lesquelles Rupert a également énuméré ses écrits (voir à ce sujet le tableau dressé par P. Dinter, *Rupert von Deutz, Vita Heriberti*, Bonn, 1976, p. 100). L'éditeur W. Arndt a noté que Renier avait d'abord attribué 12 livres au *De vict. Verbi Dei* et qu'il a ensuite corrigé le chiffre en 13. L'œuvre contient, en effet, 13 livres, mais dans l'*In RSB* Rupert en a mentionné par erreur 12. Ce détail confirme bien que c'est dans ce commentaire que Renier a puisé ici son information. A noter aussi qu'il a bien observé (cfr « penultimo ») que le livre XII du *Super Matth.* était constitué pour une grande part de confidences autobiographiques.

Hab. 3, 3 : Deus ab austro veniet

Cant. 4, 16 : Surge, aquilo ; et veni, auster [..] (cfr *In Cant.*, p. 92-93, voir p. 93, lignes 331-332 : Ita surge aquilo ; et veni auster ; veni Sancte Spiritus, cui diabolus aquilo contrarius est [...]).

Cant. 7, 13 : [...] omnia poma : nova et vetera, dilecte mi, servavi tibi

Iac. 1, 17 : Omne datum optimum et omne donum perfectum desursum est, descendens a Patre luminum [...]. Même référence

biblique dans un même contexte dans *Super Matth.* XII, p. 366.

Super Matth. XII, p. 366 : Auditis causis, tu homo simplicis oculi [*i.e.* Cunon], ac totus lucidi corporis, dixisti : Scribe haec mihi. Me prorsus abnuente tu iterum atque iterum repetens atque exigens, ut haec scriberem, cum nuda prece nihil obtineres, magnum nimis et forte vinculum, quo me traheres, collo iniecisti, scilicet, adiurationem sancti ac tremendi nominis : Per Patrem, inquiens, et Filium et Spiritum sanctum praecipio tibi, ut haec scribas mihi.

n. Divino quippe liberaliter dono adgaudebat, quo illum benivolus uti exactor instantissime hortabatur, et conferens cum eo sepius de scripturis, delectabatur in eius dictis vel scriptis, sicut in omnibus divitiis.

Super Matth. XII, p. 366-367 : Non ignoro, pater et domine mi, quin talis ac tanta vehementia de radice vel fonte dilectionis prodierit, qua nostra semper opuscula quibuscumque potest commendare properas, homo cuius oblita est invidia [...] tu tantopere compellis, et pro quibus nimium vehemens exactor, cum recusarem, ut iam dixi, adiurationem quoque adhibuisti.

De vict. Verbi Dei, Prol., p. 1 : Nuper cum tu hospes optabilis, pater coenobii Sigebergensis, nostrum presentia tui serenares habitaculum, nos more solito semoti a caeteris aliqua conferebamus de sanctarum maiestate scripturarum.

A propos de l'intérêt que Cunon portait aux écrits de Rupert, voir ce qu'en dit ce dernier (références dans *La répartition des citations nominatives des Pères dans l'œuvre de Rupert de Deutz, Mélanges H. Bascour*, Louvain, 1980, p. 295).

o. Sacrarum siquidem erat studiosissimus lectionum, cuius scientiam mores egregii adornabant et religio. Qui Radisponensium quoque postea factus est episcopus.

Rupert n'est pas avare d'éloges à l'égard de Cunon (*v.g.*, cfr *Super Matth.* XII, p. 366 : [...] tu homo simplicis oculi, ac totus lucidi corporis). Le même verset de *Matth.* 22, 23 (ou *Luc.* 11, 34) « Si oculus tuus fuerit simplex, totum corpus tuum lucidum erit » est appliqué au même Cunon dans la lettre dédicatoire du *DDO*, p. 4, l.117. Voir aussi le Prologue à l'*In Apo-*

calypsin (PL 169, 825-826) : « [...] vir religione illustris, et in sacris studiosus litteris, dominus Cuno [...] ».

Super Matth. XII, p. 390 : Ratisponensis ecclesia pastore suo viduata pastorem te, id est pontificem, sibi elegit... (cfr aussi *DDO, Prol.*, p. 1).

p. Quin et ipse Robertus ecclesiae prelatus iam fuerat Tuiciensi, defuncto illius loci abbate. Circa quod ministerium quamvis satageret, atque instar Marthae sollicitus esset, interdumque turbaretur erga plurima, tamen instar Mariae unum sedulo preponebat necessarium. Sedebat etenim secus pedes Domini et audiebat verbum illius, quandoquidem meditationi nichilominus sanctae et scribendi studio invigilaret.

A l'extrême fin de l'année 1120, Rupert remplaça l'abbé Markward, qui venait de décéder, à la tête de Saint-Héribert de Cologne, grâce à l'appui de l'archevêque de Cologne, Frédéric Ier de Schwarzenburg. Plusieurs de ses écrits datent de son abbatiat.

Luc. 10, 40 : Matha autem satagebat circa frequens ministerium [...] ; 41 : [...] sollicita es et turbaris erga plurima ; 42 : [...] unum est necessarium. Maria [...] ; 39 [...] sedens secus pedes Domini, audiebat verbum illius.

q. Cui mos etiam erat tam laudabilis, ut si quando minorem sibi adesse gratiam sentiret — nam corpus, quod corrumpitur, aggravat animam, et deprimit terrena inhabitacio sensum multa, maxime exteriora cogitantem — humi ante dominicum sese addiceret crucifixum, et a sancto et vero, qui habet clavim David, qui aperit et nemo claudit, claudit et nemo aperit, peteret quod clausum erat aperiri.

A plusieurs reprises, Rupert nous rapporte ses expériences mystiques avec le Christ en croix (cfr *In CC* V, p. 110-111 ; *Super Matth.* XII, p. 369 : « vidi ipsum vigilans in cruce viventem Filium hominis », voir aussi p. 372 et p. 382).

Sap. 9, 15 : corpus enim quod corrumpitur, aggravat animam et terrena inhabitacio deprimit sensum multa cogitantem.

Apoc. 3, 7 : Haec dicit Sanctus et Verus, qui habet clavem David, qui aperit et nemo claudit, claudit et nemo aperit.

r. Humiliter querenti, fideliter pulsanti, mox aperiebatur, dum luce intellectui superfusa mirabili modo audiret, quid

loqueretur in ipso dominus Deus, cuius utique lingua calamus scribae velociter scribentis, cuius qui approprinquant pedibus, accipient de doctrina illius. Adeo enim se diligentem ditaverat, adeo thesaurum pectoris eius repleverat, ut duo insimul aut tres vix possent excipere scriptores quae dictabat.

Matth. 7, 8 : omnis enim qui petit, accipit ; et qui quaerit, invenit ; et pulsanti aperietur.

Ps. 44, 2 : [...] Lingua mea calamus scribae velociter scribentis

Deut. 33, 3 : [...] qui appropinquant pedibus eius, accipient de doctrina illius.

Prov. 8, 21 : ut ditem diligentes me et thesauros eorum repleam (cité par Rupert dans *In RSB*, I, 480 C).

Super Matth. VIII, p. 229-230 : Credens quippe et sciens omnia possibilia credenti, ecce ita caritati me impendi, ut uno eodemque tempore circumsedentes duo calamum in mente mea tinguant notarii [13].

s. Qua ex re superfluum non fuit, quod aspexerat aliquando in visu noctis sapientiam Dei, verbum Dei se deosculans, cuius scilicet totum existeret corpus quasi de auro formatum purissimo, a quo et fistulae prominebant undique complures, quae vivas cum impetu in illum aquas profundebant. Nam et psalmista : Declaratio, inquit, sermonum tuorum Domine illuminat et intellectum dat parvulis, id est humilibus, quo altorum noticia secretorum, quae solis debetur amicis, ditescant, affatimque irrigentur, quemadmodum ipsa quoque sapientia dicit : Ego sapientia effudi flumina, ego quasi trames aquae immensae de fluvio. Ego quasi fluvius Dorix, et sicut ductus aquae exivi de paradyso. Dixi, rigabo meum ortum plantationum, et inebriabo partus mei fructum, et factus est michi trames abundans, et fluvius meus propinquavit

[13] L'expression « calamum in mente tingere (ou tinguere) » remonte au moins à CASSIODORE (*Inst.* II, 2, 11) dont s'inspire sans doute SUIDAS (3930, *sub v.* Ἀριστοτέλης) et que reproduit ISIDORE DE SÉVILLE (*Etym.*, II, 27, 1). On la retrouve chez Abbon de Fleury, chez un disciple de Pierre de Poitiers († 1154) et, sous une forme un peu particulière, chez Pierre le Vénérable (les références à ces auteurs sont données dans le *Bulletin de théologie ancienne et médiévale*, t. 13, 1981, p. 70-71).

ad mare, quoniam doctrinam quasi antelucanum illumino omnibus, et enarrabo illam usque in longinquum.

Super Matth. XII, p. 382-382 : [...] dormienti somnus meus hoc modo suavis exstitit mihi. Videbam stans coram altare [...] dominicam crucem et in ipsa Domini salvatoris imaginem. [...] amplexatus sum eum, diutius exosculatus sum eum. [...] cum inter osculandum suum ipse os aperiret, ut profundius oscularer.

In RSB I, 480 CD : Sed vidi sapientiam Dei, vidi quodammodo Verbum incarnatum, Christum filium Dei, totum aureum, totum quasi corpus habentem optimo ex auro formatum, et ex ipso vivas aquas in me cum impetu profluentes, per complures fistulas ex ipso eius corpore undique proeminentes. Voir aussi *De glorif.*, II, 18, 49 BD.

Ps. 118, 130 : Declaratio sermonum tuorum illuminat, et intellectum dat parvulis.

In RSB I, 481 A : [...] ut non desit mihi secretorum eius, quae solis debetur amicis [...]

Eccli. 24, 40 : Ego sapientia effudi flumina ; 41 : ego quasi trames aquae immensae de fluvio ; ego quasi fluvii dioryx, et sicut aquaeductus exivi de paradiso. 42 : Dixi : rigabo hortum meum plantationum, et inebriabo prati mei fructum. 43 : Et ecce factus est mihi trames abundans, et fluvius meus appropinquavit ad mare ; 44 : quoniam doctrinam quasi antelucanum illumino omnibus, et enarrabo illam usque ad longinquum. Cette longue citation est reprise dans le *In RSB* I, 480 D.

t. Itaque idem Robertus etiam in cantica canticorum scripsit libellos VII, in Samuelem sive David libros XV. De glorificatione Trinitatis et processione Spiritus sancti libros IX. Tractatum quoque condidit V libellorum, quem Anulum titulavit, eo quod fidei altercationem inter christianum contineat et Iudeum. Nec non super quibusdam capitulis regulae sancti Benedicti IV edidit libellos, in quorum videlicet primo denarrat quantos invidorum assultus, quales passus sit molestias calumniantium quod esset hereticus, quod sacras pravis sensibus scripturas temeraret. Quocirca et iuvenculus ad Anselmum Laudunensem scolasticum atque Wilelmum Cathalaunensem episcopum, opinatissimos tunc Franciae magistros, libellum scripserat apologeticum de voluntate Dei,

in quo illis repugnat, qui iuxta heresim Colitianorum dicerent, Deum velle malum fieri, non quidem malum afflictionis, quod plane interdum necesse est ad correptionem peccantium inferri, sed quodcunque passim malum, quod sit bono virtutique contrarium.

Dans la liste de ses œuvres insérée dans l'épître dédicatoire au *DDO*, p. 3, Rupert mentionne, entre autres, l'*In CC*, le commentaire (perdu) sur les Rois, l'*Anulus* (on spécifie non pas cinq, mais trois livres, ce qui correspond à la réalité). Dans la liste insérée dans la lettre dédicatoire au *De glorif.*, col. 11-12, on repère, parmi d'autres écrits, l'*In CC* (on y lit douze livres au lieu des sept que ce commentaire compte effectivement : erreur de copiste ou coquille de Migne ?) et le commentaire sur les Rois. Dans le prologue au *De glorif.*, col. 11 A, Rupert mentionne l'*Anulus*. Sauf erreur, Rupert ne mentionne jamais le *De glorif.*, ni l'*In RSB*. Quant au *De voluntate Dei* (PL 170, 437-454), Rupert s'y réfère — et le résume — dans l'*In RSB* I, col. 481 B-489 C.

In RSB I, 477 D : [...] de quibusdam capitulis regulae beati Benedicti [...] ; 481 B : [...] invideruntque [...]. 481 C : [...] haeresim Florini, dicendo et pertinaciter affirmando quod Deus velit malum fieri [...]. Scis [Rupert s'adresse à Cunon] enim [...] haereses fuisse duas sibi contrarias, Colitianam atque Florianam. Nam Colitiani [...] dixerunt Deum nullum omnino facere malum [...] non malum quod est virtuti contrarium, sed malum afflictionis, quod oportet fieri interdum propter castigationem malorum, id est peccatorum [...]. 481 D Floriani [...] dixerunt Deum creasse mala [...]. 482 A : Magistri magni ac praeceptores nominati, praeclara totius Franciae lumina [...]. 482 D ; Nam alter eorum magister simul et episcopus, alter quovis episcopo famosior, quamvis ipse non esset episcopus. [...] iuvenculus 483 B : Nunc primum videtur demonstrare, quibus ex capitulis Scripturarum comprobare voluerint suum illum sensum de voluntate Dei [...]. 496 B : At illi me ex hoc diffamare coeperunt, tamquam haereticum [...].

Touchant le *De voluntate*, que Rupert ne mentionne nulle part nommément dans ses écrits, tenir compte de l'allusion suivante : « De quibus omnibus [les critiques dont il avait été l'objet] in illis apologeticis meis sufficienter enarravi [...] »

(*In Ioh., Epist. dedic.*, p. 3), dans laquelle on peut voir une référence, entre autres, au *De voluntate Dei* que Renier qualifie de « libellus [...] apologeticus ». (En fait cette qualification aurait mieux convenu au *De omnipotentia Dei* [PL 170, 453-478] dans lequel Rupert se défend contre les attaques que lui avait values le *De voluntate*).

De vol. Dei, 437 C : [...] o magistri temporibus nostris inclyti, Wilhelme Cathalaunensis pontifex, et Anselme, Laudunensis lucifer [...].

De omnip. Dei 455 B : [...] libellum scribens de voluntate Dei [...] On aura remarqué que Renier attribue par mégarde aux « Colitiani » l'hérésie des « Floriani ».

u. Nonnulla etiam scripta, seu contra criminatores suos seu contra irreligiosos quosdam ediderat, quorum unus presbiter, immo concubinarius, presbiteros concubinis licenter uti posse, menstruatis astruxerat pagellis, alter de monacho clericus, immo de columba factus fuerat corvus, qui errorem suum allegationibus defensans improbis, mallet in seculo fluctuare et periclitari, quam apud Noe verum, id est Christum, intra monasterii archam requiescere et salvari.

Gen. 8, 6.8 : [...] Noe [...] arcae [...] corvum [...] columbam.

Développant une hypothèse émise naguère par Ch. Dereine, J. Van Engen est d'avis que le premier opuscule décrit par Renier s'identifie avec le traité contre le mariage des prêtres édité par D. De Bruyne, d'après le ms. Liège, Univ. 230 (XIIe s., prov. Saint-Trond), dans la *Revue bénédictine*, t. 35, 1923, p. 246-254 (cfr *Rupert of Deutz (ca 1075-1129), Monk, Theologian, and Controversialist at the End of the Gregorian Reform*, diss., Univ. of California, 1976, voir p. 300-305 ; cette dissertation, remaniée, aura bientôt les honneurs de l'impression). Cette identification me paraît problématique. Quant au second écrit, qui semble perdu, il pourrait, toujours selon Van Engen (*op. cit.*, p. 296-299), se rapporter à l' « affaire Ellenhard » (dans les premières années du XIIe s., le chanoine Ellenhard avait quitté la cathédrale d'Utrecht pour entrer dans un monastère du diocèse de Trèves, mais, après y avoir séjourné trois ans, il voulut recouvrer son canonicat ; son cas, qui devint un classique du genre, fut débattu par les chapitres de Minden, de Munster et de Liège). Il n'est pas impossible, en

effet, que Rupert ait rédigé un essai en relation avec cette controverse. On peut cependant se demander s'il ne vaudrait pas mieux se rallier à l'hypothèse de Ch. DEREINE (cfr *Les chanoines réguliers au diocèse de Liège avant S. Norbert*, Bruxelles, 1952, p. 98, n. 3) qui voyait dans le 4e livre de l'*In RSB* l'écrit visé par Renier. Il faut savoir en effet, d'abord que les quatre livres de l'*In RSB* sont en quelque sorte autonomes et qu'ils traitent de sujets bien définis, ensuite que le 4e livre précisément réfute les vues d'un chanoine régulier non identifié pour qui l'accès d'un moine à un ordre soumis à la Règle de S. Augustin ne faisait aucun problème. En faveur de cette hypothèse, rappelons que l'*In RSB* est l'une des deux œuvres relativement importantes à laquelle Rupert ne se réfère jamais, l'autre étant le *De glorif.* pour lequel toute référence eût été pratiquement impossible, Rupert l'ayant composé à la fin de sa vie, tout juste avant le *De med. mortis* laissé inachevé. Cela donne à penser que Rupert ne considérait pas l'*In RSB* comme une œuvre en soi, mais plus simplement comme ce qu'elle est en réalité : le recueil de quatre opuscules traitant de points en relation avec la Règle de S. Benoît.

v. Evenit preterea, ut circumpositas Tuiciensi cenobio grave incendium officinas corriperet atque absumeret. Undique seviebant immaniter flammae, ipsum iam cenobium subsideret periculo, nisi divina irrorasset miseratio. Ut enim videre aliquibus datum est, sydereae desuper claritatis persona astitit, quae sui amictus ora veluti quodam flabello insurgentes ignium globos eventilaret. Refugere igitur vapores, illesa emicuit domus illa, impleto haut dubie, quod ad Dominum propheta dicit : Cum iratus fueris misericordiae recordaberis. Parrochitanam vero aecclesiam depasta sunt incendia. Sed ibi nichilominus Christi gloriose magnificata est dextera. Cum fuerit nanque tanta conflagratio, ut etiam campanas liquefecerit eiusdem ecclesiae, armariolum tamen ligneum, in quo pixide clausum corpus dominicum habebatur, corrumpi adustione non potuit, sacrosanctum scilicet suum servante Sancto sanctorum, cuius caro requievit in spe, cuius non derelicta fuit anima in inferno, cui datum est non videre corruptionem. Quin etiam corporale, quod in longo hastili quidam pretulerat e fratribus, in ipsas decidit flammas. Cum

putaretur autem exustum, miro resilivit modo, atque in aera libratum, longius ab igne integrum se illibatumque in terram deposuit. Nec minus hoc fuit quam tribus pueris Babylonicam olim tepuisse fornacem, quando et beluinus extremuit tyrannus nil eos lesisse corruptionis, dum neque capillus capitis eorum adustus, neque sarabara sunt immutata, nec odor ignis transivit per eos. Quae videlicet ad memoriale perpetuum ipse Robertus aureo et compunctionis pleno descripsit libello, quem intitulavit De incendio, alterum quoque subtexens De meditatione mortis.

De incendio, I : [...] in hoc monasterio Tuitiensi [...] quemadmodum propheta dixit ei : cum iratus fueris, misericordię recordaberis (*Habac.*, 3, 2) [...] ; III : [...] quidam de fratribus raptum e sacrario ferens corporale dominicum longo hastili [...] hastile cum corporali mediis flammis [...] a Deo permissus ignis miro modo corporale integrum occulta et nobis incognita vi de medio sui reiecit et longius reppulit [...] corporale [...] integrum et illesum ; IV : [...] monasterii parochianam ecclesiam [...] incendium salvumque et incolume reliquisse cum claustro monasterium ; tantum autem collaterales domos sive officinas [...] Viderunt enim plerique illorum et hoc publice fatentur quia viderunt virum speciosissimum super monasterii culmen levo latere sive cubito innixum et sublata manu dextera impetum ignis abigentem, qui iam turrim campanariam introrsum corripuerat ; V : Pixidem ligneam et in ea corpus dominicum habuerat secus altare de more repositum in fenestra sive absida introrsus in muro tegulis ligneis compacta [...] signa quoque metallica miro modo ardendo sponte concrepantia et concrepando ardentia de altitudine ardentis campanarię turris excidissent non solum fracta, verum etiam pęne liquefacta [...] Sola autem pixis illa cum corpore dominico incolumis et intacta permansit [...] : VI : [...] cum tribus pueris tuis in medio Babylonię fornacis [...] et corporale incommutatum, sicut saraballa puerorum illorum commutata sive adusta non fuerunt.

Act. 2, 26 : [...] caro mea requiescet in spe

Ps. 15, 10 : [...] non derelinques animam meam in inferno, nec dabis sanctum tuum videre corruptionem.

Dan. 3, 94 : [...] capillus capitis eorum non esset adustus, et sarabala eorum non fuisset immutata, et odor ignis non

transisset per eos (Rupert s'était contenté de faire une allusion à ce passage de Daniel [cfr p. 1447, ligne 16], et c'est Renier qui l'ayant perçue a repris textuellement le verset).

Dans son édition, H. GRUNDMANN n'a relevé aucun parallèle avec le texte de Renier. Une plus grande attention sur ce point l'eût amené à préférer la leçon « sarabara » (p. 447, ligne 15) que lui offrait le seul manuscrit à sa disposition, à savoir le *Bruxellensis* 9739-40 (s. XII², prov. Saint-Laurent de Liège), à « saraballa » (cfr Vulgate : « sarabala »), puisque le *De ineptiis* offre « sarabara ».

w. Cuius [*i.e. De meditatione mortis*] aliquantam partem dum confecisset, o ! ille caelestis phylosophiae assessor, ille divini symmistes eloquii, mortem obiit, plenus utique dierum, sicut et ante aliquod sibi tempus per revelationem illud fuerat dictum, quod in Iob legitur : In abundantia ingredieris sepulchrum. Oliva inquam fructifera in domo Dei o ! subitae adusta est febris aura et emarcuit. Robertus scientia et virtutibus par doctoribus summis, appositus est populo sanctorum, inter quos verae pacis ac iocunditatis oleo, et divini lumine conspectus immarcessibiliter fruatur, iuxta quod scriptum est : Qui docti fuerint, fulgebunt quasi splendor firmamenti, et qui ad iusticiam erudiunt multos, quasi stellae in perpetuas aeternitates.

Le *De meditatione mortis*, qui est resté inachevé, est la dernière œuvre de Rupert.

1 Par. 23, 1 et *Iob* 42, 16 : plenus dierum.

Super Matth. XII, p. 374-375 : Rupert fait allusion à un songe au cours duquel un être céleste (sans doute le Christ) lui annonça : « Adhuc octo annos victurus es », prédiction qu'il interpréta comme une annonce de sa mort dans un délai de huit ans ; en fait, la victoire à laquelle il était fait allusion désignait son ordination sacerdotale qu'il reçut, en effet, à l'époque prévue (probablement en 1108/1109).

Iob 5, 26 : Ingredieris in abundantia sepulcrum [...].

Ps. 51, 10 : [...] sicut oliva fructifera in domo Dei [...].

Gen. 32, 25 : [...] et statim emarcuit [...] (voir aussi *Iob* 33, 19 : marcescere)

Ier. 14, 13 : pacem veram

Ps. 44, 8 : oleo laeticiae

Dan. 12, 3 : Qui autem docti fuerint, fulgebunt quasi splendor firmamenti ; et qui ad iustitiam erudiunt multos, quasi stellae in perpetuas aeternitates (à deux reprises, Rupert cite ce verset dans le *De Trinitate*, et l'une des deux fois, c'est dans le livre XL de l'ensemble ou dans le livre VII « De scientia » de la troisième partie consacrée aux Œuvres du Saint-Esprit (cfr *CCCM* 24, p. 2044) : on peut conjecturer que c'est à dessein que Renier a désiré appliquer à Rupert le verset de Daniel que celui-ci avait allégué à propos des Pères de l'Église. Et il faut encore observer qu'à la fin de la *Vita Augustini* attribuée à Rupert, on voit également la même métaphore de Daniel évoquée en l'honneur de l'évêque d'Hippone.

II

Quand Renier naquit — vraisemblablement dans le courant de la seconde, voire au début de la troisième décennie du XIIe siècle, — Rupert († 4 mars 1129) était encore en vie. On peut cependant exclure qu'ils se soient jamais rencontrés, car, rappelons-le, dès 1114, par intermittence, et dès avril 1119, de manière définitive, Rupert avait quitté Saint-Laurent pour Siegburg d'abord, pour Deutz ensuite. Au demeurant, si Renier avait eu un contact personnel avec l'homme considéré à juste titre comme la gloire de l'abbaye, il eût pu sans doute difficilement renoncer à en faire état. Il est certain toutefois qu'il a connu des moines qui avaient fréquenté Rupert à Saint-Laurent, comme par exemple l'abbé Wazelin II (1150 - 14 juin 1158) dont il nous apprend lui-même (*De ineptiis*, p. 597) qu'il avait été l'élève du futur abbé de Deutz. Ces confrères auraient pu lui communiquer sur ce dernier des informations de première main. Le fait est que, au terme de l'analyse à laquelle la notice sur Rupert vient d'être soumise, on est contraint d'admettre que Renier ne nous apporte a u c u n renseignement inédit sur la vie de son illustre prédécesseur, à l'exception peut-être d'un détail sur les circonstances de sa mort : à l'entendre, elle aurait été

subite [14]. Renier est parvenu à élaborer sa notice d'environ 1200 mots en recourant presque exclusivement, d'une part à la Bible (39 emprunts), d'autre part aux propres écrits de Rupert, à savoir essentiellement le commentaire sur quelques points de la Règle de S. Benoît, le *Super Mattheum* et le *De incendio Tuitiensi*.

S'il ne nous fournit pratiquement aucun renseignement nouveau sur la vie même de Rupert, Renier nous apporte en revanche quelques précisions non négligeables touchant la liste de ses œuvres.

Avant d'aborder ce point, il convient de se rappeler que la production littéraire de Rupert doit être divisée en deux parties d'ampleur tout à fait inégale, l'une qui se situe avant son ordination, l'autre dont l'importance est beaucoup plus grande qui lui est postérieure. Dans le *Super Mattheum* XII, p. 381, Rupert déclare de manière formelle que ce n'est qu'une fois prêtre qu'il se mit à composer des ouvrages relatifs aux Saintes Écritures : « N o n d u m enim plene mihi acciderat id, quod supra memoravi, dictum a Sapientia : Sit vena tua benedicta (*Prov.* 5, 18), id est n o n d u m , cum suscipere potuissem, ordinem presbyterii susceperam. Scriptum est autem : Labia sacerdotis custodiunt scientiam et legem requirunt ex ore eius, quia angelus Domini exercituum est (*Mal.* 2, 7). Ad hoc ergo (ut reor, et sicut postmodum expertus sum) interim differebar, ut prius in isto gradu consisterem, et t u n c d e m u m ad tractandas ecclesiastico more sacras Scripturas legitimam acciperem oris apertionem ». Auparavant il n'avait rédigé que des écrits mineurs en vers dont il nous livre d'ailleurs deux extraits : il s'agit d'hymnes en l'honneur du Saint-Esprit écrites au lendemain d'apparitions dont il fut gratifié de la part précisément de la troisième Personne de la Trinité (cfr *Super Matth.* XII, p. 377) : « Ipse

[14] Renier a pu induire cette précision du fait que le *De med. mortis*, la dernière œuvre de Rupert, est demeurée inachevée. On observe que dans cet opuscule (I, 5, col. 361-362), Rupert décrit les effets rapides et spectaculaires de la fièvre en partant d'un passage de Job (33, 19-21) et que les mots « marcescere » et « febris » auxquels il recourt se retrouvent chez Renier (« febri », « emarcuit »). Quant à l'expression « plenus dierum », elle s'applique mal à un homme mort au début de la cinquantaine (*ca* 1075/1076 - 4 mars 1129).

est enim sanctae regenerationis nobis auctor in baptismo, et ipse est ignis quem Dominus noster Iesus Christus misit in terram, et voluit vehementer accendi. Hoc ergo utrumque in oratione sive hymno, quem tunc de ipso composui, gratulanter confessus sum his verbis : <suivent 16 vers> »[15] ; (cfr *ibidem*, p. 380-381) : « Iam quale initium fecerim, qualem vocem primam ediderim post illam, quam praescripsi, inundationem fluminis, scribendo libellum hymnorum in laudibus Spiritus sancti, non praeteribo ; tu [*i.e.* Cunon] more solito sedulus audi : <cinq strophes sapphiques>. Sic incipiens magnam intus versabam materiam, per angustum foramen ubertim prodire non valentem, dum metricis pedibus verba ligando, ut in scholaribus assuetus eram, longum in paucis sermonibus assumerem ».

C'est à la suite d'une série de songes prémonitoires et de visions que Rupert prit la résolution de solliciter l'ordination sacerdotale postposée jusque-là pour diverses raisons rappelées au début de cet article : « [après une vision du Christ en croix qui l'attira à lui et l'embrassa longuement] Denique extunc mihi nonnihil provenit secundum sensum dictorum huiuscemodi, quia, cum ad me reversus fuissem et intra vigilias nocturnas visum huiusmodi suavissime retractarem, sicque interpretarer illam altaris et ipsius Domini oris apertionem, quot sacramentorum eius profunda deinceps clarius intelligere deberem : interea paulatim amor illius sacerdotalis officii menti sese infudit, tantumque excrevit ut mox die facto dicerem patri meo spirituali me non velle amplius reniti, immo velle ire cum primum iuberet, et suscipere iugum Domini, causa tamen tacita quae acciderat, ut iam dixi. Gratulatus est, et ut primum adfuit tempus ordinationis, hunc sacrum, licet indignus, ordinem suscepi » (*Super Matth.* XII, p. 383). Un mois après son ordination, Rupert bénéficia d'une ultime apparition (cfr *ibidem*, p. 383-384) qui le confirma définitivement dans sa vocation d'interprète privilégié de la Bible et,

[15] Le poème, comprenant 22 strophes de 4 vers, a été édité dans son intégralité dans le même tome 29 du *CCCM* (cfr p. 422-424) d'après le ms. Bruxelles 9578-80 (Van den Gheyn 1406). Il s'agit d'un poème en vers rythmiques imitant la structure du dimètre iambique illustré par S. Ambroise et Sédulius (voir D. Norberg, *Introduction à l'étude de la versification latine médiévale*, Stockholm, 1958, p. 106-109).

comme il nous le rapporte lui-même, à partir de ce moment il ne put plus se taire, ni cesser d'écrire : « Eiusmodi voluptatem viventi in corpore saltem gustasse iucundum est, iucunditatis et exsultationis thesaurus est. Verum dicere liceat quia, nisi illa repentina sanctae voluptatis inundatio cito se continuisset, animam velociter vi sua de corpore in modum torrentis abstraxisse secumque detulisse poterat : unde et melius iam scio, quomodo sentiendum sit quod Deus ad hominem locutus est : Non enim videbit me homo, et vivere potest (*Exod.* 33, 20). Sed, ut dixi, cito subsistit inundans illa vis amoris, paulatimque decessit ; ego autem extunc os meum aperui, et cessare quin scriberem nequaquam potui, et usque nunc, etiam si velim, tacere non possum » (*ibidem*, p. 384) [16].

La première œuvre que Rupert composa après son ordination fut le *De divinis officiis*. Il ne la dota d'aucune dédicace, car il ne voulait pas avoir affaire avec Otbert, l'évêque simoniaque et excommunié, à qui il eût dû normalement s'adresser en la circonstance [17]. Ce n'est que bien plus tard, en 1126, qu'il la fit précéder d'une épître dédicatoire en bonne et due forme, épître adressée à son protecteur et ami, l'abbé Cunon, à l'occasion de son élévation au siège épiscopal de Ratisbonne.

Renier est parfaitement au courant de la distribution de la production rupertienne en deux lots tout à fait inégaux que départage la date de l'ordination.

En ce qui concerne les écrits postérieurs à l'ordination, Renier en énumère 17. Pour 15 d'entre eux, on l'a vu, il se base sur deux des trois listes que Rupert avait lui-même dressées. Deux œuvres citées par Renier, assez brèves à ce qu'il

[16] Voir aussi *Epist. dedic.* au *DDO*, p. 2 (« [...] totus eram possessus ab ea, quae me tacere non sinebat [...] ») et *Prol.* à l'*Anulus* p. 183 (« [...] ut si velim, de ipso tacere non possim »). L'expression est reprise à un passage des *Dialogues* de S. GRÉGOIRE (I, 4, 8) que Rupert reproduit dans l'*In RSB* IV, col. 533 : « [...] atque ex illo die, etiam cum voluero, de Deo tacere non possum ».

[17] Le problème était très ressenti à l'époque. Voir, par exemple, la lettre de WALTER DE HONNECOURT (s. XI *ex.*) à un moine qui hésite à se faire ordonner par un évêque simoniaque, lettre découverte et éditée par G. MORIN dans *Revue bénédictine*, t. 22, 1905, p. 165-180 (édition reprise dans *Études, textes, découvertes*, Maredsous-Paris, t. 1, 1913, p. 479-486).

semble, ne sont pas mentionnées par Rupert. Il s'agit de deux écrits de nature polémique, l'un contre le concubinage des prêtres, l'autre relatif aux problèmes suscités par le passage d'un moine à l'état canonial (celui-ci pourrait éventuellement s'identifier, on l'a vu plus haut, avec le 4e livre de l'*In RSB*). Le silence de Rupert à leur sujet ne doit pas être considéré comme rédhibitoire, car deux autres écrits de nature polémique, dont l'authenticité paraît sûre (*Altercatio monachi et clerici quod liceat monacho praedicare* et *Quaestio utrum monachis liceat praedicare*), ne sont pas non plus signalés par lui. L'attribution à Rupert des deux opuscules auxquels se réfère Renier ne soulève donc pas de problème en soi. Il est possible d'ailleurs que c'est à des écrits mineurs de ce type, comme aussi au *De voluntate Dei* et au *De omnipotentia Dei*, que les mots « et alia pauca » font allusion dans l'épître dédicatoire du *De divinis officiis* [18].

Que nous apprend Renier concernant les écrits antérieurs à l'ordination ? Il cite à ce propos sept écrits en vers et trois en prose. Du *Libellus* en l'honneur du Saint-Esprit (voir *supra, sub g*), on a conservé une hymne intégrale et des extraits d'une autre. De l'hymne intitulée *De incarnatione Domini* deux vers seulement nous sont parvenus, mais l'œuvre est attestée au moyen âge à Saint-Laurent de Liège et chez les chanoines réguliers de Bethléem-lez-Louvain (voir *supra, sub i*). Le seul manuscrit connu qui nous ait transmis les *Carmina de S. Laurentio*, le codex Cambrai 410 (386) (Cath., XIIe s.), offre un texte tronqué. Tout donne à penser que Rupert a lui-même interrompu le poème une fois qu'il eût réintégré Liège avec son abbé Bérenger en août 1095 (voir *supra, sub k*). Le *Libellus de diversis scripturarum sententiis* n'est pas conservé, mais il se trouvait à Saint-Héribert de Deutz au XIIe siècle et à Saint-Laurent au moins dès le XIIIe siècle (voir *supra, sub h*). En revanche, on n'a repéré jusqu'à présent aucune trace des *cantus* en l'honneur

[18] Il n'est pas impossible que Rupert ait composé un opuscule contre le concubinage des prêtres — encore que cela me paraisse peu probable, — mais, de toute manière, comme dit plus haut, le texte anonyme revendiqué pour lui par D. De Bruyne et J. Van Engen ne me semble pas pouvoir lui être attribué.

de Théodard, l'évêque-martyr de Liège († *ca* 670), et des confesseurs Goar et Sévère. A propos de ces deux derniers saints, il convient de faire observer qu'on lit le texte de leur *Vita* respective consigné dans un manuscrit du début du XIIe siècle qui a appartenu à l'abbaye de Saint-Laurent, le *Bruxellensis* 9636-37 (Van den Gheyn 3228) : fol. 62-65^v (Goar, BHL 3565) et fol. 233^v-236 (Sévère, BHL 7692) [19].

Un problème se pose pour les écrits en prose qu'énumère Renier, car Rupert, on se le rappelle, indique clairement que ses premières œuvres furent des poésies (voir *supra, sub g*). En ce qui concerne la *Vita Augustini*, la difficulté n'existerait pas si on pouvait être assuré d'identifier l'œuvre de Rupert avec la *Vita Augustini* copiée à la fin du XVe siècle par un moine de Saint-Laurent, Jean Boes, dans un manuscrit actuellement conservé à la Bibliothèque royale de Bruxelles sous la cote 9368 (VdG 3225) [20]. Ladite *Vita* est dotée d'un titre explicite : « Vita Sancti Augustini Ypponensis quam composuit magister Robertus, abbas Tuiciensis et monachus huius loci ». Les Bollandistes ont édité le prologue, mais, pour le

[19] Depuis 1092, l'abbaye de Saint-Laurent possédait l'église paroissiale de Meeffe (arrondissement de Waremme). Le 29 novembre 1149, l'évêque Henri de Leez lui concéda le prieuré de cette localité qui était dédié à S. Sévère (cfr U. BERLIÈRE, *Monasticon Belge*, t. 2, *Province de Liège*, Maredsous, 1928, p. 119-120 et M. MARÉCHAL-LAUMONT, *La formation du domaine de l'abbaye de Saint-Laurent de Liège (1034-1187)*, Liège, Université, mémoire dactylographié, 1971, p. 185-186). S. Sévère est commémoré le 22 octobre dans un obituaire liégeois de la fin du XIe siècle (cfr M. COENS, *Un calendrier-obituaire de Saint-Laurent de Liège*, dans *Analecta bollandiana*, t. 58, 1940, p. 48-78, voir p. 75 ; H. WELLMER a vu dans cet obituaire le nécrologe personnel de l'évêque de Liège Henri de Verdun (1075-1091), cfr *Persönliches Memento im deutschen Mittelalter*, Stuttgart, 1973, p. 110-113). Récemment, dans *Germania Sacra*, N.F. 14 (Berlin/New York, 1980), F. Pauly a consacré des notices détaillées à l'histoire des collégiales de St-Sévère et de St-Goar situées dans l'archidiocèse de Trèves. Au sujet de *Bruxellensis* 9636-37, voir G. PHILIPPART, *Les légendiers latins et autres manuscrits hagiographiques*, Turnhout, 1977, p. 15 et *passim*.

[20] Au sujet de ce manuscrit, voir G. PHILIPPART, *Les légendiers latins* ..., p. 59 et *passim*.

reste, elle est inédite [21]. Elle consiste essentiellement en extraits textuels des Confessions de S. Augustin encore que, dans la dernière partie, on observe des rapprochements avec des passages de la *Vita Augustini* de Possidius. D'autres œuvres, non encore identifiées, me paraissent également avoir été mises à contribution. Les extraits des Confessions sont reliés entre eux par quelques mots ou quelques phrases dus au compilateur. La manière dont Renier présente cette production (« Vitam [...] sancti Augustini [...] radiante melioravit stilo ») n'est pas tout à fait adéquate si est effectivement en cause la pièce conservée dans le *Bruxellensis*. En effet, le compilateur reprend le plus souvent littéralement le texte d'Augustin et, dès lors, il n'est pas question d'une « amélioration de style ». Quant à P. Courcelle [22], il s'exprime de manière ambiguë quand il déclare que, selon Renier, « Rupert a amélioré le style de Possidius ». Renier ne fait pas allusion à Possidius. D'autre part, je ne vois pas dans cette compilation la marque de cette « enflure » dont fait état le regretté Courcelle (« Rupert [...] est plus personnel [que Yves de Chartres], mais non exempt de défauts graves, l'enflure surtout [...] »). Je le répète, la part du compilateur est minime (sinon dans le choix même des extraits qui est évidemment significatif), et ce n'est pas dans les raccords, ni même dans la préface qu'on peut trouver l'emphase déplacée qui est ici stigmatisée. De mon côté, j'avais jadis hésité à accepter l'attribution de l'opuscule du *Bruxellensis* à Rupert parce que lesdits raccords sont soumis à la rime de manière assez régulière [23]. Or, on le sait, dans aucune de ses œuvres connues Rupert ne recourt systématiquement à la prose rimée, allant jusqu'à supprimer cet ornement de style dans son remaniement de la *Vita Heriberti* de Lambert de Deutz [24]. Ayant eu l'occasion de revoir le texte, il m'est apparu que les

[21] Cfr *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae Regiae Bruxellensis*, t. 2, Bruxelles, 1889, p. 328.

[22] Cfr *Les Confessions de S. Augustin dans la tradition littéraire*, Paris, 1963, p. 267-269.

[23] Cfr *Le Chronicon...*, p. 40 et 88, n. 2.

[24] Cfr *ibidem*, p. 85-88.

rimes, sans être inexistantes, sont peu nombreuses. Au demeurant on pourrait admettre que dans un écrit de jeunesse Rupert ait adopté la rime pour la délaisser par la suite. En conclusion, l'attribution à Rupert de la *Vita* transcrite dans le *Bruxellensis* est assez probable, mais il conviendrait avant de porter un jugement plus assuré de la soumettre à un examen approfondi que rendrait seule possible une édition préalable.

Le remaniement de la *Vita Odiliae* n'a pas jusqu'ici été retrouvé. Si la part de Rupert s'est effectivement limitée à un apport d'ordre stylistique, on pourrait assez aisément concevoir qu'il ait pu se livrer à cet exercice, de type assez scolaire, antérieurement à son sacerdoce.

Le troisième et dernier écrit est d'une tout autre nature (voir *supra, sub j*). Il s'agit cette fois d'une œuvre capitale pour l'abbaye de Saint-Laurent puisque, comme le titre circonstancié l'indique, elle consiste à retracer son histoire, ou, si l'on veut, le récit de ses moments fastes et de ses périodes malheureuses, depuis sa « fondation » (« a quibus exstructa sit ») par l'évêque Éracle (959-971) jusqu'à l'époque d'Otbert (1091-1119) et en passant donc par les épiscopats de Notger (972-1008), Baldéric II (1008-1018), Wolbodon (1018-1021), Durand (1021-1025), Réginard (1025-1037), Nithard (1038-1042), Wazon (1042-1048), Théoduin (1048-1075) et Henri de Verdun, dit le Pacifique (1075-1091). Il va de soi que les abbés de Saint-Laurent devaient nécessairement être également évoqués dans une histoire de leur maison : Étienne (1026/1027-1060/1061), Lambert (1060/1061-1069), Éverard (1069-1070), Wolbodon (1071-1076, 1092-1096), Bérenger (1077-1092, 1096-1116). Il ne s'agit plus cette fois d'une œuvrette ! En contradiction formelle avec ce qu'il nous apprend, Rupert aurait donc composé avant son ordination un ouvrage d'une telle envergure. Pourquoi avoir voulu nous tromper de la sorte ? Pourquoi avoir pris le risque de proférer une contre-vérité susceptible d'être aussitôt démentie ? Il serait au demeurant étrange que les responsables de l'abbaye aient confié à un jeune moine, sans la moindre réputation, le soin de rédiger une histoire de leur maison qui à ce moment, s'il faut en croire le libellé du titre, couvrait près d'un siècle et

demi [25]. Cela paraît déjà bien suspect, mais ce qui montre qu'on a affaire à une attribution non fondée, c'est d'une part la trop grande explicitation du titre — Renier veut nous faire accroire que la fondation de l'abbaye de Saint-Laurent remonte à Éracle et que l'abbaye a effectivement « vécu » depuis cette date : ce qui est controuvé [26], — d'autre part la malencontreuse précaution qu'il croit devoir prendre de préciser que les *Carmina de S. Laurentio* traitaient du même objet (voir *supra, sub k*). Or nous possédons ce poème inachevé qui a été édité à plusieurs reprises et étudié avec beaucoup de soin par les érudits [27]. En quoi consiste-t-il ? Essentiellement en lamentations et en prières adressées à Dieu, à la Vierge et aux saints patrons de plusieurs églises liégeoises

[25] L'épiscopat d'Éracle, le premier évêque cité, s'étend de 959 à 971, et celui d'Otbert, le dernier cité, de 1091 à 1119. La date de rédaction du *Libellus* doit coïncider avec celle des *Carmina de S. Laurentio*, c.-à-d. la première moitié de l'année 1095, d'une part parce que Renier associe étroitement les deux écrits, d'autre part parce qu'il n'eût pas été permis à Rupert d'exhaler ses sentiments « grégorianistes » après son retour à Liège qu'avait permis la réconciliation de son abbé Bérenger avec Otbert. J. Van Engen propose la date de *ca* 1100, mais il n'existe aucun argument en faveur de cette datation qui, au contraire, se heurte à de graves objections.

[26] Comme pas mal d'érudits l'avaient déjà pressenti et comme F. VERCAUTEREN (*Note sur les origines de Saint-Laurent de Liège*, dans *Saint-Laurent de Liège...*, Liège, s.d. [1968], p. 15-24) et H. WELLMER (*L'évêque Éracle et sa fondation de Saint-Laurent de Liège, ibidem*, p. 41-47 ; quelques précisions à ce sujet dans *Revue d'Histoire ecclésiastique*, t. 65, 1970, p. 247) l'ont établi, c'est une troisième collégiale et non un monastère qu'Éracle eut l'intention d'édifier à Liège. Les premiers travaux ébauchés furent laissés à l'abandon sous les épiscopats de Notger (972-1108) et de Baldéric II (1008-1018), et ce pour des raisons que J. Demarteau avait déjà perçues il y a plus d'un siècle. Ce n'est qu'avec Wolbodon (1018-1021) et Durand (1021-1025) que l'on peut parler des débuts de la fondation et de la construction de l'abbaye de Saint-Laurent. L'évêque Réginard acheva l'édifice, dota l'établissement, le consacra le 3 novembre 1034 et plaça à sa tête l'abbé Étienne.

[27] Citons, entre autres, B. Hauréau, E. Dümmler, H. Böhmer, A. Cauchie, D. Norberg, H. D. Rauh et J. Van Engen (les références aux travaux de ces auteurs sont fournies dans mon livre sur *Le Chronicon...* et dans la seconde annexe de l'article de J. VAN ENGEN, *Rupert von Deutz...*).

dans le but de conjurer le drame que vivaient l'abbaye de Saint-Laurent et plusieurs de ses « consœurs », les abbayes de Florennes, de Brogne, de Saint-Trond et de Saint-Hubert, soumises qu'elles étaient aux persécutions d'Otbert. Leurs abbés avaient été brutalement démis pour faire place à des créatures de l'évêque simoniaque, beaucoup de moines vivaient en exil, les patrimoines monastiques étaient dilapidés [28]. L'opuscule de Rupert est un spécimen très honorable de poésie lyrique. En aucune façon, il ne peut être assimilé à une histoire de l'abbaye de Saint-Laurent depuis sa fondation jusqu'à l'épiscopat d'Otbert. Le seul évêque antérieur à celui-ci auquel il est fait quelques fugitives allusions est son prédécesseur immédiat, Henri de Verdun (cfr IX, 70 ; X, 8 et 29 ; XII, 66). La relation établie par Renier entre l'écrit en prose et le poème est donc fallacieuse, car en dernier ressort le seul point commun de part et d'autre est qu'il s'agit de l'abbaye de Saint-Laurent. Ici est exclusivement envisagée la crise que cette maison — et d'autres — connurent sous la férule d'Otbert, là c'est son histoire depuis ses débuts qui est censée être retracée. Le *Libellus* auquel fait allusion Renier — document particulièrement précieux pour Saint-Laurent à la fois par la célébrité de son auteur et par son objet — fut curieusement introuvable à l'abbaye lorsque les mauristes Martène et Durand y firent leur visite [29]. On ne put mettre à leur disposition qu'une médiocre compilation qui se présentait de manière équivoque comme dérivant de l'œuvre rupertienne. W. Wattenbach s'est efforcé de reconstituer cette œuvre sur la base de l'édition Martène et lui a donné le nom de « Ruperti Chronicon S. Laurentii Leodiensis ». Il a été établi dans ma dissertation doctorale de 1952 que cette tentative avait échoué [30], et, récemment, J. Van Engen qui a

[28] Wolbodon est imposé à Saint-Laurent, Gislebert, prieur d'Hastière, l'est à Florennes, Guiremond, moine de Saint-Jacques, l'est à Brogne, Lupon l'est à Saint-Trond et Ingobrand, moine de Lobbes, l'est à Saint-Hubert.

[29] Cfr *Veterum scriptorum ... amplissima collectio*, t. 4, Paris, 1729, col. 1033-1036.

[30] Le meilleur connaisseur des débuts de l'histoire de l'abbaye de Saint-Laurent, feu le professeur P. BONENFANT, déclarait : [...] M. Silvestre [...] démontre de façon, je ne dirai pas seulement éclatante,

soumis mes vues à un examen critique en a convenu : « Rupert n'a jamais composé un *Chronicon S. Laurentii* et l'édition de Wattenbach est tout au plus susceptible d'être utilisée par commodité pratique. Les 36 premiers chapitres dans cette édition peuvent être désignés comme les *Gesta fundatorum et abbatum ecclesiae S. Laurentii in monte Leodiensi* (composés entre 1190 et 1245) et là-dessus les vues de Silvestre et les miennes sont convergentes » [31]. Mais à partir de là, la position de J. Van Engen et la mienne se séparent radicalement.

Je rappelle d'abord ma position. Selon moi, le *Libellus* dans lequel, à en croire Renier, le jeune Rupert « se serait attaché à décrire l'état de l'abbaye, c'est-à-dire à rappeler qui avaient été ses fondateurs et quels avaient été les bienfaits et les malheurs qu'elle avait reçus de la main de Dieu depuis l'évêque de Liège Éracle jusqu'à Otbert », ce *Libellus* n'a jamais existé. L'insertion de sa mention dans la riche nomenclature bibliographique de Rupert a été, selon moi, la raison

mais surabondante, que la première partie du *Chronicon Sancti Laurentii* n'est en aucune manière le compendium d'une œuvre perdue de Rupert, mais a été rédigé vers le milieu du XIIIe siècle afin de documenter Gilles d'Orval. C'est dans sa plus grande part, une compilation d'œuvres conservées et notamment d'œuvres renériennes. Le reste n'a aucune valeur historique » (*Revue belge de Philologie et d'Histoire*, t. 32, 1954, p. 198-200). Les autres critiques ont également admis l'essentiel de ma thèse (W. Holtzmann, Th. Schieffer, H. Sprömberg, Ph. Schmitz, F. Masai, Ch. Lays, F. Vercauteren), mais certains d'entre eux (Schieffer, Schmitz et Lays) ont émis des réserves notamment à propos du rôle que j'attribue à Renier. Je reviendrai sur ces questions dans un article de la *Revue d'Histoire ecclésiastique* consacré à l'examen des vues de J. Van Engen qui, sur certains points importants, ne peuvent se concilier avec ma présentation des choses.

[31] « Ein *Chronicon sancti Laurentii Leodiensis* hat es nie gegeben, und Wattenbachs Ausgabe sollte — wenn überhaupt — nur aus praktischen Gründen zitiert werden. Die ersten 36 Kapitel in Wattenbachs Ausgabe sollte man als *Gesta fundatorum et abbatum ecclesiae S. Laurentii in monte Leodiensi* zitieren und dazu Silvestres Kommentar und meinen Anhang [...] heranziehen » (p. 77). Voir aussi p. 63 : « Rupert hat nie eine Chronik geschrieben ; insoweit hat Silvestre [...] ganz bestimmt recht » ou encore p. 49 : « Für Silvestre war es vor allem wichtig nachzuweisen, dass die *Gesta* von Reiners Viten beeinflusst worden sind und deshalb nicht Ruperts Arbeit sein können. Das hat er auch überzeugend gezeigt ».

déterminante qui a poussé Renier à rédiger le *De ineptiis*, œuvre d'un caractère si singulier pour l'époque. Il va de soi que, par la même occasion, il a veillé à satisfaire un amour-propre personnel et à glorifier l'héritage littéraire de sa maison. Une fois conférée à Rupert la paternité de cette chronique-fantôme, il suffisait à Renier de rédiger ses trois *Vies* d'évêques (Éracle, Wolbodon et Réginard) et de les présenter comme de pures compilations pour que tous les détails fournis au sujet des débuts de Saint-Laurent, dont on ne trouvait aucun garant dans la chronique officielle des évêques de Liège — la Chronique d'Anselme [32], — fussent censés repris à Rupert et dotés de ce fait d'une autorité inattaquable. Renier écrivit en premier lieu la biographie de l'évêque Wolbodon (1018-1021), alors que pourtant Éracle († 971) est antérieur d'un demi-siècle, parce qu'il suivait la ligne de moindre résistance et qu'il lui était ainsi loisible de poser de précieux jalons. Le terrain préparé, il réussit dans la *Vita Evracli*, grâce spécialement à l'épisode fictif de Léon de Calabre [33], à combler l'hiatus

[32] La dernière étude parue sur cette chronique est celle de J.-L. KUPPER, *Les « Gesta pontificum Leodicensis aecclesiae » du chanoine Anselme*, dans *Problématique d'histoire liégeoise*, Liège, 1981, p. 30-41.

[33] VAN ENGEN (cfr p. 75) paraît accorder quelque crédit à cette historiette parce qu'il se fie à l'épitaphe dont fait état Martène. La découverte « providentielle » d'épitaphes est fréquente au cours des polémiques du temps entre maisons religieuses rivales (cfr N.-N. HUYGHEBAERT, *Une Translation de reliques à Gand en 944*, Bruxelles, 1978, p. LXVII-LXVIII). J. LEJEUNE s'accordait entièrement avec moi au sujet du fameux évêque Léon qui aurait livré la Calabre à Otton II — celui-ci y connut l'échec retentissant du Cap Calone (13 juillet 982) ! — et dont aucune source contemporaine ne fait état (cfr *Art mosan aux XIe et XIIe siècles*, Bruxelles, 1961, p. 167). On sait que les moines d'Hastière fabriquèrent au début du XIIIe siècle de fausses pierres tombales pour démontrer que leur église conservait les ossements de S. Serenus (un évêque asiatique aussi fictif que Léon de Calabre) et de Ste Reminiscinde (princesse mérovingienne fantomatique) (cfr C. DENS, *L'ancienne église abbatiale d'Hastière*, dans *Annales de la Société archéologique de Bruxelles*, t. 31, 1923, p. 43). Au XIVe siècle, dans le conflit qui l'opposa à son homologue de Saint-Jacques, l'abbé de Saint-Laurent argua notamment du séjour laurentin de Léon de Calabre pour tenter de prouver que son abbaye était plus ancienne que sa consœur. C'est sans doute à ce moment, si ce n'est plus tôt, que la fameuse épitaphe vit le jour. Si elle impressionne M. Van Engen, elle laissa sceptique le prévôt de la cathédrale de

considérable qui séparait les deux premières mentions de Saint-Laurent dans la chronique d'Anselme : la première qu'on lit dans le chapitre dévolu à Éracle (le projet, d'ailleurs avorté, de cet évêque concernait une collégiale et non un monastère) et la seconde qu'on trouve dans le dernier des chapitres consacrés à Wolbodon, où l'on apprend que ce prélat fut inhumé dans l'enceinte du monastère encore inachevé. De cette manière, et quoique les dates de consécration, impossibles à contester, fussent en sa défaveur — 25 juillet 1030 pour Saint-Jacques, 3 novembre 1034 pour Saint-Laurent — l'abbaye de Renier l'emportait sensiblement en ancienneté sur sa compétitrice et acquérait dès lors un argument appréciable en faveur de sa prééminence [34]. La troisième *Vie* d'évêque que Renier rédigea, au plus tôt dans le second tiers de 1182, fut celle de Réginard (1025-1037) : il ne lui restait plus qu'à corroborer et à asseoir définitivement la thèse défendue, implicitement cela va sans dire, dans les *Vitae Wolbodonis* et *Evracli*. Toutes les informations que ces trois *Vitae* prétendent ajouter au sobre témoignage d'Anselme sont dépourvues de la moindre valeur historique : le brouillard artificiel qu'elles projettent pour masquer le déroulement de manœuvres bien définies se dissipe entièrement par la confrontation et critique des sources [35]. Il faut ajouter que ce

Saint-Lambert, Jean Aegidii, qui, en 1405, rendit une sentence favorable à Saint-Jacques (références dans *Le Chronicon*, p. 243).

[34] F. VERCAUTEREN (voir article cité plus haut, n. 26) déclarait : « Renier de Saint-Laurent — M. H. Silvestre l'a souligné avec raison — voulait démontrer que l'abbaye de Saint-Laurent était de fondation plus ancienne que celle de Saint-Jacques ; à cette fin, il importait de saper une tradition qui reposait sur les *Gesta* d'Anselme » (cfr p. 16). C'est le moment de rappeler que vieillir une institution était alors le meilleur moyen d'accroître son importance, et cela non dans l'absolu, mais relativement à d'autres institutions avec lesquelles on était en compétition. Très vite, par suite de la surenchère, on remonta aux Apôtres, et si possible à S. Pierre lui-même, certains n'hésitant pas à pousser jusqu'au vieil Élie de l'Ancien Testament. C'est cette idée, et elle seule, qui explique toute la querelle de l'apostolicité des Églises de France et toutes les querelles apparentées.

[35] C'est ce qui est démontré, de manière surabondante (pour reprendre l'expression de P. Bonenfant), dans mon livre sur *Le Chronicon*. Récemment, dans son *Heribert, Kanzler Ottos III. und*

n'est qu'après le décès de Wazelin II (14 juin 1158) que Renier osa attribuer à Rupert la paternité du fameux *Libellus*. Sans doute parce que cet abbé était alors le dernier moine de Saint-Laurent survivant qui avait personnellement connu Rupert. Il savait, lui, que ce dernier n'avait pas rédigé une histoire de l'abbaye. A moins de bénéficier de sa complicité, il eût été impossible, de son vivant, d'avancer une telle contrevérité. Je soupçonne que c'est avec la connivence de l'abbé Éverlin (1161-1188) que Renier établit le plan pour évincer Saint-Jacques. Éverlin était un ancien moine de cette maison et il avait sans doute supporté avec peine qu'un moine de Lobbes, devenu abbé de Florennes, un nommé Drogon (1155-1173), ait été appelé à la tête de son abbaye. Il va de soi que la confraternité renouvelée entre Saint-Jacques et Saint-Laurent en 1168 n'est nullement incompatible avec des manœuvres qu'elle servit au contraire à camoufler (cfr *Le Chronicon*, p. 244). Quoi qu'il en soit, il est impensable que Renier ait pu manigancer de la sorte sans que son abbé l'ait su et approuvé, sinon incité. Si donc cet abbé ne fut pas Éverlin, ce dut nécessairement être Wautier (1158-1161).

J. Van Engen n'admet pas cette théorie qu'il juge simplement « phantastisch » [36]. Selon lui, le témoignage de Renier est sûr : Rupert a bien rédigé le *Libellus* que son confrère lui attribue. Il consistait non pas en une chronique, mais en réflexions personnelles et pieuses sur l'histoire de sa maison de profession (« Der junge Rupert verfasste keine Chronik,

Erzbischof von Köln (Cologne, 1977), H. MÜLLER a confirmé ces vues et a relevé un anachronisme supplémentaire qui m'avait échappé dans la *Vita Wolbodonis* de Renier (voir mes remarques à ce sujet dans *Scriptorium*, t. 34, 1980, p. 332-336).

[36] « Die beiden Gründe sind ebenso phantastisch wie Silvestres ursprüngliche Hypothese » (p. 40). L' « ursprüngliche Hypothese » est celle d'attribuer à Renier l'idée d'avoir fait endosser à Rupert la responsabilité d'une chronique sur Saint-Laurent que celui-ci n'aurait jamais rédigée. Les deux desseins (« die beiden Gründe ») de Renier sont, d'une part, son désir de vieillir Saint-Laurent pour établir sa prééminence sur Saint-Jacques (on vient de voir que F. Vercauteren juge cet objectif évident), d'autre part d'assurer la crédibilité des actes faux émanés de Saint-Laurent (ce fait a été selon moi démontré pièces en mains dans *Le Chronicon*, p. 237-239, p. 261, n. 1, p. 263-264, p. 273, p. 400, etc.).

sondern eher religiöse Reflexionen über die Geschichte seines Mutterklosters [...] ») (p. 76). Ce *Libellus* avait disparu à l'époque du mauriste Martène, mais Renier l'avait utilisé pour composer ses *Vitae* d'évêques et peut-être aussi son *De ineptiis*. Entre 1190 et 1245, un anonyme rédigea, sur la base notamment de ce *Libellus*, une compilation relatant l'histoire de la fondation de l'abbaye, les *Gesta fundatorum et abbatum ecclesiae S. Laurentii in monte Leodiensi*, qu'Adrien d'Oudenbosch plaça au début de sa propre chronique en y consignant des annotations dans les marges par lesquelles il attestait notamment que, sur des points essentiels, le texte des *Gesta* était conforme à celui du *Libellus*. L'ensemble fut imprimé par Martène. Tout manuscrit tant du *Libellus* que de la compilation a disparu. La tentative de Wattenbach de reconstituer le texte du *Libellus* à partir du texte des *Gesta* a avorté, et au demeurant il faut admettre que l'entreprise était irréalisable étant donné le caractère « sui generis » du *Libellus* que l'érudit allemand n'avait d'ailleurs pas perçu. La perte du *Libellus* n'est pas très dommageable d'un point de vue proprement historique, car il s'agissait d'effusions lyriques et de développements « mystiques » plutôt que d'un récit de caractère événementiel. En revanche, cet écrit nous aurait fourni des données intéressantes sur les sentiments éprouvés par le jeune Rupert face à la crise que traversait l'Église à son époque. Les autres documents qui nous renseignent à ce sujet — essentiellement les *Carmina de S. Laurentio*, mais également, de manière plus voilée, plusieurs autres œuvres de Rupert — le font apparaître comme un grégorien radical, hostile à toute compromission avec les clercs simoniaques considérés par lui comme des hérétiques.

Le jugement porté par Van Engen sur l'attitude de Rupert à l'égard des clercs de son temps rebelles aux injonctions des papes réformateurs est fondé [37], mais ses vues sur le *Libellus* sont, à mon avis, irrecevables.

[37] A. CAUCHIE avait déjà très bien mesuré la sincérité et l'acuité des sentiments « grégorianistes » de Rupert, de même qu'il avait parfaitement observé que, en dépit de « la douleur et de l'indignation de son âme, jamais il ne laisse échapper un cri de haine ni de vengeance : il demande justice, il appelle le triomphe du bien, mais en même temps

Tout d'abord, le contenu du *Libellus* tel que le voit l'érudit américain ne correspond pas au titre très explicite donné par Renier. Ce dernier a voulu ôter toute ambiguïté à ce sujet : le *Libellus* est un récit de fondation (« a quibus exstructa sit ») et une description des avatars de l'abbaye pendant près d'un siècle et demi (« quae bona vel quae mala de manu Domini ab Evraclo Leodiensium episcopo usque ad Obertum susceperit »). Prétendre réduire le contenu de ce *Libellus* à de simples réflexions personnelles et pieuses sur l'histoire de l'abbaye, c'est refuser de se conformer à l'analyse qu'en livre Renier, le seul auteur qui nous fournisse un témoignage de première main à son propos. Au surplus, ces réflexions d'un grégorien radical n'auraient jamais été admises par l'abbé Bérenger qui, après une courbe rentrante, s'était réconcilié avec Otbert et avait été rétabli par lui dans tous ses droits : ce n'était pas le moment de risquer un nouvel affrontement [38]. D'ailleurs, ce qu'on nous présente comme des

il prie pour ses oppresseurs, il veut la conversion des coupables plutôt que leurs châtiments » (*La Querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai*, t. 2, Louvain, 1891, p. 64). Rupert savait allier des sentiments religieux très vifs avec un esprit de tolérance assez rare pour l'époque (voir, à ce sujet, mes *Notules à propos d'une Histoire de la tolérance*, dans *Revue d'Histoire ecclésiastique*, t. 58, 1963, p. 532-544, cfr p. 539-544).

[38] Bérenger était en faveur des thèses grégoriennes et il s'était vivement élevé contre Otbert qui l'avait chassé de Saint-Laurent. Mais bientôt il se rendit compte que de sa politique intransigeante découlaient les conséquences les plus désastreuses pour son abbaye. L'intrus Wolbodon dilapidait le patrimoine monastique et l'abbé Étienne II de Saint-Jacques, maître du terrain, avait la confiance de l'évêque et bénéficiait de son soutien (Saint-Jacques était la seule autre abbaye bénédictine de la ville, laquelle comptait, outre la cathédrale, pas moins de sept collégiales, toutes ralliées à Otbert). Bérenger estima donc indispensable de conclure un compromis afin de récupérer son office abbatial. Comme l'a observé CAUCHIE, « c'était en quelque sorte un opportuniste » (p. 79, n. 4). On perçoit dans la Chronique de Saint-Hubert une rancœur des jusqu'au-boutistes à son égard (déjà notée par CAUCHIE, p. 38, n. 1). Sans prendre parti dans ce débat, il faut admettre que si Bérenger ne s'était pas réconcilié avec Otbert, son abbaye aurait périclité. On comprend que chez certains moines de Saint-Laurent, l'attitude d'Étienne II de Saint-Jacques et de ses émules n'ait pas été prisée. Voir, par exemple, ce passage

vestiges de ces réflexions pieuses sont, en fait, pour la plus large part, des développements exégétiques sur des passages de l'Écriture, et Rupert lui-même nous apprend que le don d'interpréter la Bible ne lui fut concédé qu'après son ordination, laquelle se situe en 1108 ou en 1109 [39]. Selon Renier, rappelons-le, la rédaction du *Libellus* se place au même moment que celle des *Carmina de S. Laurentio*, c'est-à-dire avant août 1095. Il est déjà abusif de déplacer cette rédaction vers 1100 comme le fait Van Engen, mais de toute manière même celui-ci est obligé d'admettre que le *Libellus* fut composé avant l'ordination.

Seconde objection. L'attestation que l'on trouve dans le catalogue de la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Laurent au XIIIe siècle (« Libellus de constructione huius monasterii ») ne peut que viser un écrit à caractère proprement histo-

des *Carmina* de Rupert : « Me [*i.e.* Sion ou l'Église] carus amat grex monachorum./ At sunt aliqui vana sequentes,/ aequumque vocant quod fit inique./ Ve! qui tenebras lumen appellat,/ Qui dulce quod est dicit amarum » (IV, 10-14). Wolbodon et les moines qui s'étaient attachés à lui étaient d'abord visés par cette apostrophe, mais Étienne II n'en était certes pas exclu. Bérenger, on peut en être assuré, n'aurait jamais admis qu'à son retour à Saint-Laurent un de ses moines eût rédigé un pamphlet contre les simoniaques. C'est du reste sans doute la raison pour laquelle le poème de Rupert resta inachevé : il fut interrompu par le raccommodement survenu entre Bérenger et Otbert. Et Van Engen croit pouvoir placer alors la rédaction du *Libellus* par Rupert !

[39] Il s'agit essentiellement, en effet, de deux passages assez longs que l'on retrouve dans des œuvres authentiques de Rupert, le premier dans le c. 12 du livre VII du commentaire sur l'Apocalypse, le second dans le c. 18 du livre VIII du commentaire sur la Genèse, ce dernier constituant la première partie du *De Trinitate*. Il est vrai que Rupert n'hésite pas à l'occasion de transposer textuellement des passages d'une œuvre à l'autre (plusieurs exemples en sont donnés dans ma contribution aux *Mélanges Hildebrand Bascour*, Louvain, 1980). Mais ce qu'il est impossible d'admettre, c'est que Rupert ait rédigé ces gloses sur la Bible — qui sont d'ailleurs insérées dans le contexte de manière extravagante — a v a n t son ordination, puisque il nous dit formellement qu'il ne se livra à cet exercice qu'a p r è s avoir reçu le sacerdoce. D'ailleurs VAN ENGEN est ici hésitant. Pour un de ces extraits, il propose une forme dubitative (cfr p. 79) et, à un autre endroit, il les présente tous les deux avec un « vielleicht » (cfr p. 76). Manifestement la conviction n'y est pas.

rique, c'est-à-dire le *Chronicon S. Laurentii* tel qu'Adrien l'avait disposé au début de sa propre chronique [40].

Troisième objection. Une des références que fait Adrien au *Libellus* est des plus suspectes. Voici cette annotation marginale telle qu'elle est rapportée par Martène : « Ista quae de Heribrando dicuntur falsa sunt [il s'agit d'un récit de Jean de Stavelot repris à Jean d'Outremeuse] ; sed contigerunt eo modo, sicut dominus Robertus recitat in libro suo de fundatione huius monasterii » [41]. Il est impossible que Rupert ait pu parler d'Héribrand dans son *Libellus* puisque, en toute hypothèse, la rédaction de cette œuvre se situerait environ 20 ans avant le début de l'abbatiat dudit Héribrand [42]. Il résulte du contexte (« Sed hoc totum falsum est de Oberto, et nihil aliud fuit in veritate, quam id quod supradictum est de intrusione Wolbodonis in abbatiam, ex praecepto Henrici imperatoris, qui tunc temporis in expeditione Italica tendebat versus Romam ») qu'Adrien fait allusion à ce qu'il a écrit aux c. 45 et 46 (éd. Wattenbach ; = *lib.* V, c. 23 et 24, éd. Martène) de sa chronique touchant les maneuvres de Wolbodon pour obtenir d'Henri IV et d'Ot-

[40] VAN ENGEN manifeste de la perplexité face à ce titre : « Ob nun der *Libellus de constructione huius monasterii* Ruperts verlorengegangener Libellus ist, der also in das St. Lorenzer Exemplar des in Deutz geschriebenen Judendialogs eingetragen worden wäre [la mention de la bibliothèque implique que le *Libellus* se trouvait dans un manuscrit de l'*Anulus*], oder — wie Silvestre meint — die *Gesta* sind (nach ihm eine Fälschung auf Ruperts Namen), ist nicht mehr zu klären, da die Handschrift, die im 15. Jahrhundert noch vorhanden war, inzwischen verschwunden ist » (p. 41).

[41] Cfr MARTÈNE et DURAND, *Veterum scriptorum ... amplissima collectio*, t. 4, col. 1081, n.a. Ce passage de la chronique de Jean de Stavelot a disparu, mais on sait qu'il s'était inspiré ici du *Myreur des Histors* de JEAN D'OUTREMEUSE († 1400), voir éd. A. BORGNET, Bruxelles, 1867, t. 5, livre 3, p. 212-221.

[42] La date controversée du début de l'abbatiat de Héribrand a été définitivement fixée par M. de Waha qui a pu établir de manière sûre l'année de la mort de son prédécesseur Bérenger, à savoir le 16 novembre 1116 (cfr *Note sur la mort de Bérenger de Saint-Laurent, la charte de Mont-Saint-Guibert et la Carta de villicatione de Gembloux*, dans *Le moyen âge*, t. 97, 1981, p. 57-69). Héribrand a été consacré le 19 novembre 1116. Quant à la date de sa mort, elle ne fait pas problème : 6 juin 1128.

bert l'éviction à son profit de l'abbé Bérenger. Malheureusement pour Adrien, pratiquement tout ce qu'on trouve dans ce passage de sa chronique [43] se résume en une médiocre compilation des témoignages des *Gesta abbatum Trudonensium* de Raoul, *alias* Rodolphe, de Saint-Trond [44], du *Cantatorium* ou Chronique de Saint-Hubert [45] et des propres *Carmina de*

[43] Cfr c. 44 : « [...] Wolbodo vero cum rege [*i.e.* Henri IV] recessit, et usque ad mortem domni Henrici [*i.e.* Henri le Pacifique] apud eum permansit. [...] » ; c. 45 : « Erat tunc temporis in ecclesia Leodiensi canonicus quidam, Obertus nomine, praepositus Sanctae Crucis, qui accepta licentia eundi Romam, cum invenisset regem in Italia, apud eum se in eius curia cum ceteris capellanis contulit, ubi Wolbodoni nostro familiaris effectus, et ab ipso et ceteris regi Henrico commendatus, tantam familiaritatem apud eum adeptus est, ut eum donum episcopatus habentem Leodium, nunciata sibi morte episcopi Henrici, remitteret, sic tamen, ut data fide coram rege firmaret, quod tertio die post introitum suum Wolbodonem in hac ecclesia, expulso venerabili viro domno Berengero, relocaret. Wolbodo igitur trepudians a mercatoribus huius patriae pecuniam multam mutuo accepit, quam de ecclesia ista persolveret ; unde ipse rex ccc marcas habuit, Obertus autem non parvam inde partem accepit. Itaque fama facti huius Leodium pervenit, scilicet Wolbodonem advenire, et multas secum divitias apportare. Quae fama mox ut monachorum attigit aures, moerebant hi in quibus erat lumen prudentiae ; alii autem qui leves corde erant, cupiditate novarum rerum, nonnulli vero quibus disciplina fuit onerosa, odio praesentis patris tripudiabant. Quid multa ? tota civitas repleta est de nobilitate generis et divitiis Wolbodonis. At ille omnium egentissimus pecuniam mutuam acceperat, quam de carne et ossibus monachorum soluturus erat ».

[44] Cfr livre IV, c. 11, éd. C. DE BORMAN, Liège, 1877, p. 62 : « Tunc vero quidam canonicus Sancti Lamberti, Obbertus nomine, prepositus in eadem civitate in monasterio sanctae Crucis, iam dudum ad imperatorem in Longobardiam profectus fuerat, spe adipiscendi Leodiensem episcopatum, sicut et adeptus est ».

[45] Cfr c. 29 (41), éd. K. HANQUET, Bruxelles, 1900, p. 88-89 : « [...] Erat autem Guolbodo abbas ecclesie beati Laurentii, qui nimium confisus glorie sue et nobilitati longe se aliter habebat, quam conveniret monachice professioni. [...] Sic Guolbodo desperatus Hungariam concessit, indeque ad regem reversus, in expeditione Italica positum, ad mortem usque domni Henrici episcopi, moratus est apud eum » ; c. 68 (80), p. 152-154 : « [...] Otbertum quemdam prepositum ecclesie Sancte Crucis [...]. Interea adhuc superstite Henrico pontifice [*i.e.* Henri le Pacifique], Otbertus morabatur cum principe [*i.e.* Henri IV], et honoratim secum delatis muneribus, prout poterat, ambiebat obsequiis et favoribus, alicuius honoris ab eo abstrahendi obtentu » ;

S. Laurentio de Rupert [46]. A l'exception d'une facile amplification sur les sentiments éprouvés par les deux factions de moines laurentins suscitées par la crise de leur abbaye — ap-

c. 69 (81), p. 155 : « Cuius [*i.e.* Henri le Pacifique] vix audita Otbertus morte, sine electione ecclesiastica de manu regis episcopatum extorsit, cum maximis pactis premiis, tum etiam fidelitatem illi faciens interpositione iurisiurandi » ; c. 70 (82), p. 156-157 : « [...] Hii [*i.e.*Loup de Saint-Trond et Wolbodon] audita eius morte [*i.e.* Henri le Pacifique] adducti in spem recuperandi [honoris], et ipsi pacti sunt pecuniam principi. Otbertus quoque restitutionem eorum ad gratiam eius iuravit, illos quoque secum Leodium deduxit. Dissimulavit tamen interim que intenderat agere, donec consecratus Colonie fidentior esset in malignitatis exercende [executione]. In eadem autem die reversionis sue mandavit Berengero abbati, ut sine dilatione ab ecclesia Sancti Laurentii discederet et Guolbodoni abbatiam libere habendam relinqueret. Berengerus [...] in crastinum Otberto se presentavit, causatus publice coram melioribus civitatis [...]. Succlamantibus quibusque, et hoc nimis iniuriosum esse, nec tale quid illum pati debere, respondit Otbertus, id ipsum se bene recognoscere, sed preceptum domini sui non esse pretereundum sibi, quod sive iustum, sive iniustum illi iuraverat exequendum » ; c. 90 (114), p. 233-234 : « Post decessum domni Henrici Leodiensis legitimi episcopi, Otbertus quidam dono Henrici dicti regis, cum quo in expeditione contra Romanam Ecclesiam morabatur, episcopatum invasit, et hoc sine canonica electione cleri et populi » (ces paroles sont mises dans la bouche de l'abbé Thierry II s'adressant au pape Urbain) ; voir aussi, insérée au c. 71 (83), cfr p. 169, la lettre de Jarenton, abbé de Saint-Bénigne de Dijon, adressée à l'abbé Thierry II : « Cherinthus in quo deterior Otberto ? [...] Otbertus pecuniam dedit ut hereticus fieret [...] ».

[46] Cfr X, v. 13-16, p. 636 :

« Quo postquam caruit presule civitas [*i.e.* Liège à la mort de Henri le Pacifique]
Is qui pulsus erat [*i.e.* Wolbodon], spe sibi reddita,
Ad regem [*i.e.* Henri IV] cupidum tendit et impetrat
Pravum iudicium, dando pecuniam ».

Ibid., v. 30-37, p. 636-637 :

« Statim precipitur [*i.e.* Wolbodon] pontifici novo [*i.e.* Otbert]
Qui presens aderat [*i.e.* à la cour d'Henri IV en Italie]. Isque fidem dedit,
Iurans ecclesiam [*i.e.* Saint-Laurent] prodere venditam.
Ipsi pars fuerat pacta pecunie,
Propter quam modo sunt predia vendita.
Sic eiectus abit pastor ydoneus [*i.e.* Bérenger]
Pastoremque suum pars sequitur gregis,
Illi, nota quibus vox erat illius ».

préhension et tristesse chez ceux qui étaient fidèles à Bérenger, joie et faux espoir pour les moines ralliés à l'intrus, — la seule indication nouvelle qui nous est rapportée concerne le montant exact de la somme que l'empereur reçut du prélat simoniaque, à savoir 300 marcs. On se demande comment le jeune moine eut accès à cette information. Au demeurant, une précision chiffrée de cette nature, que les chroniqueurs patentés ignorent, est curieuse au sein d'un opuscule qui aurait consisté, au dire de Van Engen, en une suite de réflexions pieuses. Ce genre de précision caractérise souvent les faux. C'est dans les évangiles apocryphes, nul ne l'ignore, qu'on nous révèle les noms des deux larrons et de quantité d'autres personnages noyés d'abord dans le plus strict anonymat [47]. Ce n'est pas sur des indices de cet ordre qu'on pourra accréditer la paternité de Rupert à l'égard d'un *Libellus* qu'Adrien en tout cas aurait été bien inspiré de reproduire tel quel si, vraiment, ce document prestigieux avait été à sa disposition : il ne lui aurait pas alors été nécessaire de nous assurer à quatre reprises de la fidélité de sa chronique par rapport à lui [48].

D'une manière plus générale, le caractère suspect du témoignage d'Adrien découle d'un fait d'ordre codicologique sur lequel on avait attiré l'attention dès 1952 [49] mais qui depuis lors n'a pas été relevé. Dans le ms. Bruxelles 10457-62, qui contient entre autres une chronique en vieux-français du moine laurentin Jean de Stavelot († 1449), pas moins de 23 feuillets ont été retranchés. Or ces feuillets correspondent précisément à l'histoire litigieuse des débuts de l'abbaye de Saint-Laurent. C'est Adrien qui s'est livré à cette opération

[47] Une des dernières études consacrées à un de ces anonymes des évangiles est celle de W. Ch. JORDAN, *Stephaton. The Origin of the Name*, dans *Classical Folia*, t. 33, 1979, p. 83-86 (une remarque à son sujet dans *Revue d'Histoire ecclésiastique*, t. 75, 1980, p. 675). Il s'agit de l'individu qui avait tendu au Christ en croix une éponge imbibée de vinaigre, fixée au bout d'un roseau.

[48] Cfr MARTÈNE et DURAND, *Veterum scriptorum ... amplissima collectio*, t. 4, col. 1037, n.a, col. 1078, col. 1081, n.a, col. 1097.

[49] Cfr *Les écrits de Jean de Stavelot († 1449) relatifs à l'histoire de l'abbaye de Saint-Laurent, à Liège*, dans *Revue bénédictine*, t. 62, 1952, p. 143-148, voir p. 145.

et il nous en donne crûment la raison : « Item, unum tractatum de Fundacione et Processu huius monasterii et de abbatibus eius, qui superius in hoc volumine fuerat ligatus folio LXXXIIIº. Sed quia non expedit ea, que ibi habentur, extraneos scire, feci eum pro se poni ». De plus, il a recouvert d'encre et soigneusement raturé les premiers mots de l'opuscule qui se trouvaient au bas du folio 86vb. Dissimulation d'une part, professions répétées de sincérité de l'autre, tout cela n'engendre pas une impression très favorable.

Il est évident qu'Adrien avait perçu les tendances générales (surtout celles concernant la primauté de son abbaye) du *Chronicon S. Laurentii* (j'entends par là la compilation élaborée au milieu du XIIIe siècle sur la base notamment des *Vitae* de Renier), et il ne pouvait évidemment que les prendre à son compte [50], mais par ailleurs il lui était impossible de ne pas constater les anachronismes et les contradictions abâtardissant profondément le factum. Il entra dès lors dans les vues d' « arrangeurs » précédents qui, par des grattages et des mentions additives [51], avaient voulu faire accroire que l'œuvre n'était que le résumé de la véritable chronique de Rupert et que cet abrégé avait été inséré dans un ouvrage plus étendu, lequel aurait été tronqué du début. Il se crut dès lors bien inspiré de noter à la marge du c. 6 du *Chronicon* que l'œuvre en question était un condensé du *Libellus* de Rupert (ainsi pouvaient s'expliquer toutes les déficiences), mais d'autre part que tout ce qui concernait proprement les origines de l'abbaye avait été scrupuleusement reproduit au mot

[50] Jean Aegidii, prévôt de la cathédrale Saint-Lambert, résolut à l'avantage de Saint-Jacques le conflit qui avait mis aux prises cette abbaye et celle de Saint-Laurent au sujet de l'ordre de préséance dans les solennités. La sentence arbitrale, rendue le 16 juillet 1405, fut insérée par ADRIEN D'OUDENBOSCH dans son *Historia monasterii S. Laurentii Leodiensis* (références dans *Le Chronicon...*, p. 243).

[51] Quand le manuscrit du *Chronicon* parvint aux mains d'Adrien, les feuillets contenant l'*Anulus* avaient été soigneusement grattés et remplacés par un résumé des sermons de S. Bernard sur le Cantique des Cantiques. De plus, on avait glissé entre les c. 27 et 28 la mention « Explicit liber quartus. Incipit quintus ».

à mot à partir de ce *Libellus* (ainsi assurait-il le crédit à l'objectif du *Chronicon* qui lui tenait à cœur) [52].

Le *Libellus* de Rupert n'a jamais existé. Il n'est pas impossible, quoique peu probable, que Renier ait composé lui-même un écrit sur les débuts de Saint-Laurent et qu'il l'ait mis au nom de Rupert. De toute manière, cet écrit, s'il a jamais vu le jour, a disparu. Je ne pense pas qu'Adrien, toujours dans l'hypothèse d'un pseudépigraphe rupertien dû à Renier, l'ait jamais eu à sa disposition. Les rares et vagues traces d'un *Libellus* sorti de la plume de Rupert que Van Engen croit pouvoir déceler sont illusoires ainsi que je l'avais déjà montré méthodiquement dans ma dissertation de 1952 pour les 36 premiers chapitres reconstitués par Wattenbach. Il en est de même pour les chapitres suivants (c. 37-50) du début de la compilation d'Adrien dont par ailleurs la part d'originalité est très minime, sinon nulle (par originalité, j'entends ici des renseignements crédibles non fournis par des sources connues). A cet égard j'avais naguère entretenu un certain optimisme — partagé maintenant, ce semble, par Van Engen [53], — mais un supplément d'enquête m'a amené à y renoncer : je m'expliquerai là-dessus à l'occasion.

[52] Pourquoi Adrien n'a-t-il pas recopié le prétendu *Libellus* de Rupert ou, plus simplement, pourquoi ne l'a-t-il pas fixé au début de sa chronique? Il n'aurait pas été contraint à tout moment de nous persuader que le texte de la compilation qu'il avait jugé bon de reprendre coïncidait pour l'essentiel avec celui du *Libellus*. Pourquoi, quand on l'a à sa disposition, préférer à un texte authentique émanant d'un auteur de premier ordre la décoction qu'en a tirée un médiocre plumitif? Tout cela ne tient pas debout. Et je suis persuadé que l'attitude de dom Célestin Lombard, le bibliothécaire de Saint-Laurent à l'époque de Martène, fut similaire à celle d'Adrien d'Oudenbosch (cfr *Le Chronicon...*, p. 320, n. 1 et, sur C. Lombard, ma note *Concernant la première édition des œuvres de Renier de Saint-Laurent : deux lettres inédites de Dom C. Lombard à Dom B. Pez*, dans *Revue bénédictine*, t. 60, 1950, p. 208-214).

[53] « Die Rekonstruktion von Ruperts verlorenem Libellus ist jedoch kein grosser Gewinn für die Geschichte des Klosters und des Lütticher Bistums. Nur die Richtigkeit einiger Details aus Ruperts eigener Zeit, hauptsächlich am Anfang von Adrians Chronik, konnten wahrscheinlich gemacht werden. Die Glaubwürdigkeit des übrigen

En résumé, Renier ne nous apprend pratiquement rien de neuf sur la vie de Rupert que nous ne connaissions déjà par ailleurs. En ce qui concerne ses œuvres, la plupart des informations qu'il nous livre se trouvent dans les propres écrits de l'abbé de Deutz et c'est là que Renier a été les puiser. Le résidu original est mince : peut-être deux écrits mineurs de polémique, deux remaniements de vies de saints et quelques *cantus*. La seule production importante, surtout sur le plan des intérêts de l'abbaye, eût été le *Libellus* dont le titre circonstancié a été rappelé à plusieurs reprises. L'attribution de cette œuvre à Rupert, en contradiction avec le propre témoignage de celui-ci, ne repose sur rien. En lui imputant la paternité de cette œuvre, Renier poursuivait un objectif bien défini sur lequel toute la lumière, je crois, a été faite.

Comment expliquer qu'un érudit de la valeur de M. Van Engen n'ait pu accepter cette théorie? Je crois que cet excellent connaisseur de la théologie de Rupert — son livre actuellement sous presse renouvellera le sujet — ne prend pas suffisamment en compte la facilité avec laquelle au moyen âge on recourait aux falsifications pour de bons ou de moins bons motifs [54] et qu'il ne rend pas justice à la capacité imaginative et créatrice de certains clercs et moines de cette époque. Parmi bien d'autres études, celles de L. Duchesne

Stoffes ist schon von Silvestre gründlich untersucht worden » (*Rupert von Deutz...*, p. 78).

[54] Les clercs du haut moyen âge disposaient sur les laïcs d'une terrible supériorité intellectuelle. Certains d'entre eux se sont contentés d'en user pour rétablir au moyen de faux des droits légitimes que ces laïcs précisément avaient méconnus ; d'autres, moins scrupuleux, se rendant compte de la puissance de l'arme qu'ils détenaient, ont recouru à des falsifications pour atteindre des fins peu honorables ; quelques-uns, enfin, les véritables virtuoses du métier, ont dédaigné la lutte inégale contre des illettrés et se sont attaqués à des confrères. Certains historiens voudraient nous faire admettre que les mobiles de ces clercs faussaires étaient presque toujours élevés. J'ai le regret de ne pas partager cette vue candide, et je crains que dans un assez grand nombre de cas les motivations aient été plutôt terre-à-terre, voire sordides (cfr *Le problème des faux au moyen âge*, dans *Le moyen âge*, t. 66, 1960, p. 351-370).

(touchant les faux suscités par les prétentions à l'apostolicité de nombreuses Églises de France), de H. Fuhrmann (sur les décrétales pseudo-isidoriennes), de O. Holder-Egger, A. E. Verhulst et N. Huyghebaert (sur les faux engendrés par la rivalité entre les monastères de Saint-Pierre et de Saint-Bavon à Gand), de Fr. Baix (*idem* pour les monastères de Stavelot et de Malmedy), de E. Sackur, G. Despy et D. Misonne (*idem* pour les monastères de Waulsort et d'Hastière), de J. M. De Smet (les faux de Brogne), de M. de Waha (les faux de Gembloux), de Th. D. Kendrick (sur les faux escortant *Saint James in Spain*), de L. Saltet (sur les faux d'Adhémar de Chabannes), de H. Bloch et P. Meyvaert (sur les faux de Pierre Diacre du Mont-Cassin), de Chr. Brooke (« Yet forgery was so widespread at this time that it must have been common knowledge that this sort of thing was happening, at least in certain circles ») [55], de N. Huyghebaert (« Les plus célèbres chartriers des Pays-Bas — et ce sont presque toujours les plus anciens — passent à juste titre pour des nids de

[55] Voir le chapitre *Approaches to Medieval Forgery*, dans *Medieval Church and Society*, Londres, 1971, p. 100-120, cfr p. 118. Cette vue de Brooke correspond exactement à ce que j'avais avancé en 1952 (cfr *Le Chronicon...*, p. 262, n. 1) : « [...] les clercs médiévaux discernaient, au moins aussi bien que nous, les véritables mobiles que cachaient ces fatras d'apparitions et de prodiges, mais, en général, ils se gardaient bien d'en contester la véracité, car ils se rendaient compte qu'une telle critique aurait provoqué, si j'ose dire, « une réaction en chaîne » et que personne n'aurait pu en prévoir les contrecoups. Rares étaient les institutions qui n'avaient pas eu recours à de semblables stratagèmes. Ils préféraient à une attaque frontale des maneuvres par les ailes, en ripostant sur le terrain que l'adversaire s'était choisi [...] » et en 1960 (cfr *Le problème des faux au moyen âge*, p. 366) : « Il est évident, en effet, que tous ces clercs tripoteurs de textes ne s'estimaient pas, chacun, être uniques en leur genre. [...] une sorte de gentleman's agreement existait entre eux [...]. Il est rare que des clercs dévoilent ces supercheries, même quand ils en sont les victimes. En général ils préféraient jouer le jeu et recourir, eux aussi, à ces sortes d'arguments. Leur attitude se comprend parfaitement, car dès l'instant où l'authenticité d'un texte était mise en cause, celle de tous les autres devenait suspecte ».

faux ») [56], de B. M. Metzger [57], etc., auraient dû inciter notre savant collègue à se prémunir contre une trop grande candeur et à ne pas se hâter de qualifier de « phantastisch » l'idée tout élémentaire de supposer chez un clerc du XIIe siècle le dessein de créer ou d'imaginer un pseudépigraphe aux fins d'assurer un garant à des thèses innovatrices. Le procédé est des plus classiques, et je suppose que M. Van Engen m'accordera que ce n'est pas par hasard que des adversaires de certaines thèses de S. Augustin ont imputé à celui-ci la paternité d'œuvres authentiques de Pélage comme le *Liber de vita christiana* et le *Libellus fidei ad Innocentium papam*. On s'étonne au surplus que l'érudit américain, si hostile à toute insinuation à l'encontre de la parfaite bonne foi de Renier, accepte sans broncher que, sur les huit chartes en relation directe avec la fondation de l'abbaye de Saint-Laurent, six et peut-être sept aient été reconnues comme fausses ! [58]. Or ces chartes ont été fabriquées à l'époque de Renier et au sein de son abbaye ! Il est plaisant après cela de lire le jugement ingénu porté sur ce moine et sur son successeur Adrien d'Oudenbosch : « Reiner und Adrian [...] dürfen [...] als glaubhafte Zeugen dafür gelten, dass es ein Werk über die frühe Geschichte des Klosters gegeben hat, das Rupert zugeschrieben wurde » [59].

* *

[56] Cfr *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, 1961, p. 111.

[57] Cfr *Literary Forgeries and Canonical Pseudepigrapha*, dans *Journal of Biblical Literature*, t. 91, 1972, p. 3-24.

[58] Selon F. VERCAUTEREN (*Note sur les origines de Saint-Laurent de Liège*, dans *Saint-Laurent de Liège...*, Liège, s.d. [1968], p. 15-24, voir p. 24) et M. MARÉCHAL-LAUMONT (*La formation du domaine de l'abbaye de Saint-Laurent de Liège*, p. 25-27), une des chartes admise comme authentique par P. Bonenfant serait également fausse. D'autre part, la tentative de J. THILL (cfr *Le moulin de la terre de Warlege dans la charte de Réginard pour l'abbaye de Saint-Laurent*, dans *Leodium*, t. 66, 1969, p. 5-15) de faire admettre l'authenticité d'une des chartes invalidées par Bonenfant est irrecevable : l'abbé Poppon de Stavelot y est présenté comme ayant joué un rôle dans la fondation de Saint-Laurent alors que tout le monde admet, y compris Van Engen, qu'il n'y est jamais intervenu. C'est précisément la compilation mise au nom de Rupert qui est responsable de cette allégation...

[59] Cfr p. 43.

En manière d'épilogue

Il est impossible de contester qu'un trop grand nombre de clercs médiévaux se livrèrent à la confection de faux [60]. Vouloir nier ou minimiser ce fait ne paraît pas conforme à une vue objective de la réalité [61]. Sans en aucune façon prétendre être en mesure de juger les personnes — qui est capable de sonder les reins et les cœurs? — il paraît inadmissible d'excuser de manière générale un comportement si contraire

[60] Le célèbre jurisconsulte Charles Dumoulin (1500-1566) estimait que le faux (« crimen falsi ») était le crime clérical par excellence (cfr D. R. KELLY, « *Fides Historiae* »: *Charles Dumoulin and the Gallican View of History*, dans *Traditio*, t. 22, 1966, p. 347-402, voir p. 372-373).

[61] Des efforts désespérés ont été consentis pour tenter de justifier les faux ecclésiastiques. Voici, par exemple, ce que déclare H. Platelle : « les faussaires avaient conscience de travailler à restaurer quelque chose de l'ordre divin altéré par le malheur des temps. Ils étaient au service d'une vérité supérieure, idéale, inaltérable, en face de laquelle l'injustice de fait de telle ou telle situation n'avait aucun droit » (voir à ce sujet le *Bulletin de théologie ancienne et médiévale*, t. 12, 1980, p. 638-639). De même, le P. Y. Congar dont l'appréciation est reproduite avec vive approbation par M. Huglo : « la vérité d'une chose [...] se prend de son rapport à l'ordre voulu par Dieu. Si pour affirmer et faire triompher cet ordre, tel que loyalement on le comprend, il faut changer un nom, une date, fabriquer un document, on ne fait là qu'aider à faire triompher la vérité » (cfr *Miscellanea codicologica F. Masai dicata*, Gand, t. 1, 1979, p. 77, n. 40). Que dans certains cas, ce type d'interprétation soit valable, on peut le concéder, mais il me semble qu'une dose très forte de naïveté est requise pour admettre qu'il s'applique dans la majorité des situations où, à ce qu'il semble, l' « ordre voulu par Dieu » coïncidait étrangement avec des intérêts individuels ou collectifs tout à fait prosaïques. Que ceux que trouble ou chagrine cette constatation se consolent en prenant connaissance du jugement suivant émis par un dignitaire de la Loge, professeur à l'Université de Bruxelles, le regretté John Bartier († 1980) : « [...] les anciens ateliers maçonniques contiennent, comme on le sait, autant de pièces falsifiées que les chartriers des abbayes médiévales » (cfr *Regards sur le Franc-maçonnerie belge du XVIIIe siècle*, dans *Annales historiques de la Révolution française*, n° 197, 1969, p. 469-485, voir p. 469).

aux exigences élémentaires de la morale telles que semblait déjà les avoir admises le maître à penser de l'intelligentsia en Occident à cette époque, S. Augustin [62].

[62] Voir, entre autres, le *De mendacio*, le *Contra mendacium* et le c. 22 de l'*Enchiridion*. Une des dernières monographies qui aborde incidemment ce sujet est celle de A. Di Giovanni, *Verità, parola, immortalità in S. Agostino*, Palermo, 1979 (cfr G. Mathon, dans *Bulletin de théologie ancienne et médiévale*, t. 13, 1982, p. 203).

Willem van Affligem en het dubbele baljuwschap van Thimere de Rogemez

door

Dirk VAN DEN AUWEELE

(*Leuven*)

« Oc was tin tide en riddre goet,
Rike ende wert, wijs ende vroet,
Die was vermart ende oc bekant
In Vlaendren beide ende in Brabant ;
Mijn here Thimeer die riddere hit,
Wat hem oc sider es geschit,
Wildijt verstaen, dat seggic u :
Di rike man, hi was baillu
Van beiden landen ende wale
Voldede in beiden altemale
Dat hem bevolen was te doene ;
Want hi was vromech ende koene ;
Oc was hi hovesch ende melde ;
Beide over Senne ende over Schelde
Was hi baillu in beiden landen,
Alse ons noch seggen diene kanden ... »

(Willem VAN AFFLIGEM, *Leven van Sinte Lutgart*, vv. 8529-8544).

Sinds dr Guido Hendrix in een even boeiende als goed gedocumenteerde studie ernstig voorbehoud aantekende tegen de toewijzing aan Willem van Affligem van het *Leven van Sinte Lutgart*, zijnde de berijmde middelnederlandse recensie van Thomas van Cantimpré's *Vita Sanctae Lutgardis*, hangt er over dit auteurschap een waas van twijfel en onzeker-

heid die Willems reputatie niet ten goede komt [1]. De stelling van Hendrix werd nooit ten gronde weerlegd, enkel marginaal wat bijgestuurd en aangevuld [2]. Zo moet, hier en daar, de indruk wel blijven hangen dat het om een terechte ingreep gaat gebaseerd op hard feitenmateriaal en dat derhalve het plaatsen van minstens een vraagteken achter Willems auteurschap verantwoord is. De berusting van de neerlandici hangt ongetwijfeld samen met de institutionele dimensie van de door Hendrix ontwikkelde argumentatie, die als dusdanig nog steeds bijzonder respectvol behandeld zo niet overgewaardeerd wordt. De mythe van de nauwkeurig afpalende, zekerheid biedende en uitsluitsel brengende instellingengeschiedenis is erg taai, vooral bij niet-institutionalisten. Anderzijds hebben de institutionalisten zelf tot op heden geen oog gehad voor de door Hendrix gereleveerde, hoogst interessante institutionele implicaties van de Thimere-passus uit het *Leven van Sinte Lutgart*. De hele kwestie is blijkbaar aan hun aandacht ontsnapt [3]. Ook schrijver dezes kende het probleem niet. Het werd hem voorgelegd door zijn collega en

[1] G. HENDRIX, *Willem van Affligems auteurschap van het « Leven van Lutgart » getoetst aan het hoofdstuk-Thimere*, *Ons geestelijk erf* 40 (1966) 343-349.

[2] J. AERTS, *Ridder Thimerus van Rogenier uit de « Vita S. Lutgardis »*, *Ons geestelijk erf* 43 (1969) 316-323 ; G. HENDRIX, *Naschrift bij de mededeling van J. Aerts*, *Ibid.* 323-325 ; J. AERTS, *Opmerking bij het naschrift van G. Hendrix*, *Ibid.* 325-326.

[3] G. SMETS, *Henri I duc de Brabant (1190-1235)* (Bruxelles, 1908) 253 ; H. NOWÉ, *Les baillis comtaux de Flandre des origines à la fin du XIVe siècle* (Mémoires de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. Collection in-8 25 ; Bruxelles, 1929) 39-40, 45, 55-60, 82, 376, 391 ; R. HANON DE LOUVET, *Les bailliages de Nivelles-Genappe et de Jodoigne-Hannut au XIIIe siècle*, *Annales de la Société archéologique et folklorique de Nivelles et du Brabant Wallon* 17 (1957) 145-177 ; W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191 - aanvang 1206)* 2 (Publicaties van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van de akten der Belgische vorsten ; Brussel, 1964) 494 l. 6 (in een onechte oorkonde van Boudewijn IX, Valenciennes 1-14 april 1202) ; C. WYFFELS, *Gerechtelijk optreden van de baljuw van Geraardsbergen in Henegouwen in de 13de eeuw*, *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis A/10 ; Leuven, 1981) 91.

vriend R. Lievens (K.U. Leuven), die de Thimere-figuur opnieuw zag opduiken in de bijdrage van C. Wyffels voor het *Liber Amicorum Jan Buntinx* en het dossier, onder verwijzing naar de bijdragen van Hendrix en Wyffels, doorspeelde aan een institutionalist in de stille doch vaste en, zoals blijken zal, verre van ijdele hoop op Willems rehabilitatie. Onze oprechte dank!

Wat is nu deze problematiek en hoe komt Hendrix via institutionele weg tot het opmerkelijke besluit dat Willem van Affligem bezwaarlijk te handhaven is als de auteur van het *Leven van Sinte Lutgart*? Zowel in de latijnse *Vita Sanctae Lutgardis* van Thomas van Cantimpré als in het middelnederlandse *Leven van Sinte Lutgart* wordt vrij uitvoerig gehandeld over een ridder, Tymerus (Thimerus) of Thimere genaamd, die de « wereld » verlaat en monnik wordt te Affligem [4]. Uit andere bronnen blijkt dat deze man een Brabander is, dat zijn intrede rond 1235 te situeren valt en dat hij pas geruime tijd later te Affligem sterft [5]. Thomas van Cantimpré heeft 30 regels over voor deze ridder en houdt het bij vage algemeenheden [6]. De auteur van het *Leven van Sinte Lutgart* wijdt een volledig hoofdstuk van 603 verzen aan deze Thimere en vermeldt hierbij een aantal bijzonderheden over de carrière van de man [7]. In de volgens Hendrix onhoudbare hypothese van Willems auteurschap hoeft dit geen verwondering te wekken. Integendeel! Willem treedt omstreeks 1240-45 (waarschijnlijk 1243) te Affligem in en mag, naar alle waarschijnlijkheid, als een medemonnik van Thimere beschouwd worden [8]. Zijn uitvoerige en precieze informatie haalt hij direct uit de eerste hand. Hij

[4] Thomas CANTIMPRATENSIS, *Vita Sanctae Lutgardis*, ed. *AA.SS.* Jun. 4, 201 (3e ed.); Willem VAN AFFLIGEM, *Leven van Sinte Lutgart*, ed. F. Van Veerdeghem, *Leven van Sinte Lutgart, tweede en derde boek. Naar en Kopenhaagsch handschrift* (Leiden, 1899) 85-90 vv. 8529-9132.

[5] Abdij Affligem, Hss., Beda REGAUS, *Hafflighemum Illustratum* 6, 625-627.

[6] Thomas CANTIMPRATENSIS, *Vita Sanctae Lutgardis*, lib. 2 c. 24.

[7] Willem VAN AFFLIGEM, *Leven van Sinte Lutgart*, bk. 2 hfst. 25.

[8] J. VAN MIERLO, *Willem van Affligem en het Leven van Jesus en het Leven van Sinte Lutgart, Verslagen en meededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde* (1935) 843.

hoeft niet te fantaseren. Deze op het eerste zicht sluitende verklaring, tevens ernstige indicatie voor Willems auteurschap, zou voor iedereen kunnen volstaan, ware het niet dat de auteur van het *Leven van Sinte Lutgart* zich volgens Hendrix op een flagrante en bedenkelijke materiële fout laat betrappen. Hij dicht zijn ridder Thimere een dubbel baljuwschap toe, één in Vlaanderen en één in Brabant [9]. Hendrix stelt dat men niet én grafelijk én hertogelijk baljuw kan zijn, dat beide functies onverenigbaar en niet te cumuleren zijn. De mogelijkheid dat Thimere eerst baljuw in Vlaanderen wordt en pas daarna, dit is na het neerleggen van dit Vlaamse baljuwschap, baljuw in Brabant, biedt volgens Hendrix geen oplossing voor het probleem. Uit de door hem uitgevoerde identiteitscontrole blijkt dat het Vlaamse en het Brabantse baljuwschap van Thimere elkaar kronologisch gedeeltelijk overlappen [10]. Vastgelopen in zijn eigen premissen blijft er Hendrix niets anders over dan aan persoonsontdubbeling te doen en naast de Brabantse Thimere, de ridder Tymerus uit de *Vita Sanctae Lutgardis* van Thomas van Cantimpré, een Vlaamse Thimere te klonen [11]. Zo ontstaat een verwarrende, schizofrene toestand van twee mannen, die luisteren naar dezelfde zeldzame en opvallende naam van Thimere, die beide quasi-gelijktijdig een identieke functie (baljuw) uitoefenen — de éne in Vlaanderen, de andere in Brabant — en die daarenboven allebei op één of andere wijze met Affligem te verbinden zijn [12]. Alleen een bijzonder goed geïnformeerd auteur, een Willem van Affligem bij voorbeeld, mag geacht worden de Brabantse en de Vlaamse Thimere uit elkaar te kunnen houden. Welnu, de auteur van het *Leven van Sinte Lutgart* blijkt daar niet toe in staat te zijn. Hij vereenzelvigt de Brabantse Thimere

[9] Willem VAN AFFLIGEM, *Leven van Sinte Lutgart*, bk. 2 hfst. 25 vv. 8529-8544.

[10] G. HENDRIX, *o.c.*, 347-348 (cf. n. 1).

[11] G. HENDRIX, *o.c.*, 348-349 (cf. n. 1).

[12] Voor de Vlaamse baljuw Thimere : E. DE MARNEFFE, *Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem et des monastères qui en dépendaient* (Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique 2/1-5 ; Leuven, 1894-1901) 358-359 nr. CCLXXIII dd. 1213 ; voor de Brabantse baljuw Thimere : Beda REGAUS, *o.c.*, 6, 625-627.

met de Vlaamse en creëert aldus één mythisch personnage dat én baljuw in Vlaanderen én baljuw in Brabant is. Willem van Affligem zou, gezien de directe informatie waarover hij kan beschikken, beter moeten weten. Dergelijke materiële vergissing zou hij nooit maken. Het *Leven van Sinte Lutgart* is derhalve niet zijn werk [13]. Willem van Affligem niet. Wie dan wel? Een pasklaar antwoord geeft Hendrix niet. Wel meent hij dat de Vlaamse contaminatie van de Brabantse Thimere-figuur op Vlaamse informanten wijst en derhalve op de mogelijkheid van een Vlaams auteurschap voor het *Leven van Sinte Lutgart* [14].

In geen enkele studie over baljuws of baljuwschappen wordt de toch wel boeiende Thimere-passus uit het *Leven van Sinte Lutgart* aan de orde gesteld. Het baljuwschap van Thimere wordt in de voor Vlaanderen en Brabant opgestelde baljuwslijsten nooit gestaafd met een verwijzing naar deze verhalende bron, wel met meerdere verwijzingen naar archivalische bronnen [15]. Want noch in Vlaanderen noch in Brabant is de baljuw Thimere een onbekende. In de Vlaamse archivalische bronnen uit de jaren 1201-1213 treft men een ridder Thimere aan als baljuw van Gent en van Aalst-Geraardsbergen [16]. Hij vormt er een duo eerst met Ghiselbertus, daarna met Lennodus. In de Brabantse bronnen uit die jaren 1216-1235 duikt er eveneens een ridder Thimere op, die zeker vóór 1221 als baljuw van Nijvel fungeert [17]. Voor de Vlaamse en Brabantse institutionalisten is er blijkbaar geen enkel probleem : zij identificeren, elk van hun kant en zonder naar elkaar te verwijzen, zowel de Vlaamse als de Brabantse Thimere met ridder Tymerus (Thimerus) de Rogemez (Rogermer, Rogemes, Rogemeis) [18]. Volkomen terecht overigens, want zowel in de Vlaamse als in de Brabantse archivalische bronnen staat hij expliciet als dusdanig geboek-

[13] G. HENDRIX, *o.c.*, 348 (cf. n. 1).

[14] G. HENDRIX, *o.c.*, 349 (cf. n. 1).

[15] Cf. n. 3, meer speciaal H. NOWÉ, *o.c.*, 376, 391 en R. HANON DE LOUVET, *o.c.*, 156-157.

[16] H. NOWÉ, *o.c.*, 39-40, 54-55, 57.

[17] R. HANON DE LOUVET, *o.c.*, 156.

[18] C. WYFFELS, *o.c.*, 91 n. 3 ; G. SMETS, *o.c.*, 253.

staafd [19]. Het wordt dus van meet af aan bijzonder moeilijk om Hendrixs stelling van de twee Tymeri, een Brabantse (= Tymerus de Rogemez) en een Vlaamse, te volgen. Het bestaan van twee ridders Tymeri de Rogemez lijkt, eufemistisch gesteld, erg onwaarschijnlijk, te meer daar de Brabantse Thimere de enige is om zich als de Rogemez aan te dienen : zijn zoon Daniël wordt niet de Rogemez genaamd [20]. Ten onrechte houdt Hendrix hier geen rekening mee. Hij concentreert zich uitsluitend op de naam Thimere, identificeert de Brabantse Thimere als Tymerus de Rogemez, maar gaat voorbij aan de vaststelling dat zijn Vlaamse Thimere in de bronnen eveneens als Tymerus de Rogemez geboekt staat [21].

Men dient er rekening mee te houden dat Hendrix zijn stelling van de twee Tymeri ontwikkelt vanuit het probleem van het dubbele baljuwschap, meer speciaal vanuit de overenigbaarheid ervan. De vraag is evenwel of de twee baljuwschappen van ridder Thimere wel degelijk kronologisch gedeeltelijk samenvallen. Volgens Hendrix wel. Hij situeert het Vlaamse baljuwschap van Thimere tussen 1201 en 1219, het Brabantse tussen 1213 en 1235 [22]. Aanvaardt men deze termini, dan is Thimere van 1213 tot 1219 baljuw zowel van Gent, Aalst-Geraardsbergen (Vlaanderen) als van Nijvel (Brabant) en staat men inderdaad voor het merkwaardige fenomeen van cumulatie van baljuwschappen over de Vlaams-Brabantse landsgrens heen. Het onderzoek van de bronnen laat evenwel niet toe deze data te bevestigen. De oudste vermelding van Thimere's Vlaamse baljuwschap dateert van 1201, de jongste van 1213 [23]. De akte van 1219, die Hendrix als enig document aanvoert om het optreden van de Vlaamse baljuw

[19] H. Nowé, *o.c.*, 39 ; R. Hanon de Louvet, *o.c.*, 156.

[20] R. Hanon de Louvet, *o.c.*, 156 ; J. Tarlier-A. Wauters, *Géographie et histoire des communes belges. Province de Brabant. Canton de Nivelles* (Bruxelles, 1860) 102 ; J. Aerts, *Ridder Thimerus van Rogenier uit de Vita S. Lutgardis*, *Ons geestelijk erf* 43 (1969) 317-320.

[21] G. Hendrix, *o.c.*, 344-347 (cf. n. 1).

[22] G. Hendrix, *o.c.*, 347-348 (cf. n. 1).

[23] H. Nowé, *o.c.*, 39, 55.

Thimere te staven [24], is niets anders dan een confirmatie van de reeds geciteerde oorkonde van 1213 [25]. Zij biedt derhalve, wat de vermelding van de twee Vlaamse baljuws Tymerus en Lennodus betreft, geen informatie voor het jaar 1219 maar enkel voor het jaar 1213. Na 1213 verdwijnt de Vlaamse baljuw Thimere uit de Vlaamse bronnen. Reeds in hetzelfde jaar wordt voor Gent melding gemaakt van een nieuwe baljuw, Andreas genaamd, die in tegenstelling tot Thimere — men denke aan de duo's Tymerus-Ghiselbertus en Tymerus-Lennodus — steeds alleen opereert, terwijl er voor Aalst-Geraardsbergen reeds in 1215 een baljuw Ivo in de bronnen opduikt [26]. Alles wijst erop dat Thimere zijn ambt als baljuw van Gent en van Aalst-Geraardsbergen in 1213 neerlegt. Pas na het verdwijnen van Thimere uit de Vlaamse bronnen valt zijn verschijning te noteren in de Brabantse bronnen. Niet vanaf 1213. De voor Brabant ingeroepen oorkonde van 1213, waarin de Vlaamse baljuws Tymerus en Lennodus ten tonele worden gevoerd, is een document uitgaande van de Vlaamse graaf Ferrand van Portugal [27]. Het gaat om de ratificatie van een koopcontract waarbij de abdij van Affligem als koper fungeert. Het ligt derhalve voor de hand dat deze akte via de Affligemse cartularia wordt overgeleverd, maar ze is daarom nog niet Brabants en ze bevat, in elk geval, geen enkele aanwijzing noch over de Brabantse ridder Tymerus de Rogemez noch over de Nijvelse baljuw Tymerus de Rogemez. In de Brabantse bronnen treft men dit personage aan vanaf 1216 [28]. Slechts twee keer, in 1221, wordt hij gekwalificeerd als de

[24] G. HENDRIX, *o.c.*, 348 n. 18 (cf. n. 1).

[25] E. DE MARNEFFE, *o.c.*, 385-386 nr. CCXCIX dd. april 1219 (confirmatie door Johannes, bisschop van Kamerijk met verwijzing naar de ratificatie van de verkoop door Ferrand van Portugal).

[26] H. NOWÉ, *o.c.*, 55, 376, 391 n. 1. Er kan trouwens geen enkele twijfel over bestaan dat in 1219 ridder Gerard van Zottegem baljuw van Gent is (H. NOWÉ, *o.c.*, 376).

[27] Hoewel R. HANON DE LOUVET, *o.c.*, 156, dit niet expliciet vermeldt, steunt zijn datum 1213 ongetwijfeld op de in het cartularium van Affligem opgenomen oorkonde van deze datum (E. DE MARNEFFE, *o.c.*, 358-359 nr. CCLXXIII).

[28] J. TARLIER-A. WAUTERS, *o.c.*, 102.

gewezen baljuw van Nijvel, dit wil zeggen tijdens het baljuwschap van zijn vermoedelijke opvolger Arnoldus de Limal [29]. De conclusie is evident : ridder Tymerus de Rogemez bekleedt eerst (1201-1213) een dubbele baljuwsfunctie in Vlaanderen (Gent, Aalst-Geraardsbergen) en pas daarna (vóór 1221 en waarschijnlijk na 1216) wordt hij baljuw in Brabant (Nijvel) [30]. Van cumulatie over de landsgrens heen is geen sprake. Het is onjuist en volkomen overbodig twee Tymeri, een Vlaamse en een Brabantse, in het leven te roepen om die vermeende onverenigbaarheid te omzeilen. De auteur van het *Leven van Sinte Lutgart* weet derhalve zeer goed wat en waarover hij schrijft. Zelfs zijn kronologie — eerst Vlaanderen en dan Brabant — klopt precies. Op grond van de Thimere-passus kan men Willem van Affligems auteurschap van het *Leven van Sinte Lutgart* niet in vraag stellen. Men kan er, op grond van de nauwkeurige informatie van de dichter, enkel een indicatie — het woord argument lijkt te sterk — uit puren om dit auteurschap te schragen.

Dat een Brabander baljuw wordt in Vlaanderen, zijn ambt neerlegt en naar zijn land van herkomst terugkeert om er dezelfde functie uit te oefenen blijft, hoe dan ook, een intrigerend gegeven waarvoor in de huidige stand van het onderzoek geen sluitende verklaring te vinden is. Rekening houdend met de schaarste van het bronnenmateriaal uit de beginnende 13de eeuw lijkt het eerder onwaarschijnlijk dat men in het concrete geval van Thimere de Rogemez ooit het waarom van zijn optie ter zake weet te achterhalen. Wel is het mogelijk enige duiding en toelichting over de Thimere-casus te verstrekken vanuit de politieke context, meer speciaal vanuit de staatkundige ontwikkeling van Brabant, Henegouwen en Vlaanderen.

[29] R. HANON DE LOUVET, *o.c.*, 156 ; J. AERTS, *o.c.*, 318-319 (cf. n. 20).

[30] Dit betekent dat het optreden van Thimere de Rogemez in Henegouwen vóór 1213 te situeren is (C. WYFFELS, *o.c.*, 91).

Men mag niet uit het oog verliezen dat einde 12de - begin 13de eeuw het territorium van deze vorstendommen zich nog volop aan het vormen is, dat hun gebied nog niet nauwkeurig is afgepaald. De landsgrens dient men zich eerder als een grenszone dan als een grenslijn voor te stellen. De betekenis en draagwijdte ervan wordt duidelijk overschaduwd door andere reeds tot lijnen gereduceerde grenzen, zoals deze van Rijk, Kroon en Kerk. De kerkelijke indelingen (bisdom, parochie) beïnvloeden vaak verregaand de wereldlijke omschrijvingen [31]. Toegepast op het grensgebied tussen Brabant, Henegouwen en Vlaanderen impliceert dit dat men ook daar de betekenis van de landsgrens niet moet overschatten, dat men er niet zonder meer een slagboomfunctie mag aan toekennen. Dit geldt zeker voor Vlaanderen-Henegouwen die van 1191 tot 1280 in een personele unie verenigd zijn, wat de vraag naar een precieze afpaling minder urgent maakt [32]. Heel anders is de verhouding Brabant-Henegouwen/Vlaanderen. De expansionistische politiek van hertog Hendrik I (1190-1235) leidt tot conflicten met de Henegouws-Vlaamse graven. In de periode 1182-1195 wordt vooral het Henegouwse gebied aangetast [33]. De Brabantse gebiedsuitbreiding ten koste van Henegouwen houdt onder meer in dat Nijvel

[31] Wij danken drs. E. Van Ermen (K.U. Leuven) die ons ter zake enkele nuttige indicaties bezorgde. — L. VANDERKINDERE, *La formation territoriale des principautés belges au moyen âge* 2 dln. (Bruxelles, 1902²) ; P. BONENFANT, *A propos des limites médiévales, Hommage à Lucien Febvre. Éventail de l'histoire vivante* 2 (Paris, 1954) 73-79 ; L. GENICOT, *Ligne et zone : La frontière des principautés médiévales, Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques* 5e s. 46 (1970) 29-42 ; M.-A. ARNOULD, *Le Hainaut. Évolution historique d'un concept historique, Recueil d'études d'histoire hainuyère offertes à Maurice A. Arnould* (Analectes d'histoire du Hainaut 1 ; Mons, 1982) 15-42 (herziene uitgave van M.-A. ARNOULD, *Les limites du Hainaut. Origines et évolution, Hainaut tourisme* 140 (1970) 74-86, ook gepubliceerd in *Le Hainaut français et belge* (Bruxelles, 1969)) ; J. VERBESSELT, *De oude grenzen tussen Brabant en Vlaanderen-Henegouwen, Eigen Schoon en de Brabander* 65 (1982) 121-154.

[32] C. WYFFELS, *o.c.*, 90 ; V. CAMPEN, *Les terres de débat, Bulletijn der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 31 (1922) 12-26.

[33] G. SMETS, *o.c.*, 12-70.

van Henegouwse tot Brabantse stad wordt omgedoopt [34]. In dit op Henegouwen veroverde gebied wordt omstreeks 1211 (wellicht zelfs iets later) het Brabantse baljuwschap Nijvel opgericht. Thimere de Rogemez blijkt de vroegst bekende maar waarschijnlijk niet de eerste baljuw van Nijvel te zijn [35]. Ongetwijfeld is hij een geboren Brabander [36]. In elk geval, Rogemez, gelegen in de heerlijkheid Eigenbrakel, is zonder betwisting steeds Brabants geweest [37].

Met het Verdrag van Rupelmonde wordt in 1195 een punt gezet achter een dertien jaar durende oorlog tussen Brabant en Henegouwen/Vlaanderen (vanaf 1191) [38]. Tussen deze vorstendommen komt het zelfs tot een vrij duurzame zij het niet rimpelloze alliantie. Zo is de relatie tussen hertog Hendrik I en Ferrand van Portugal (1212-1233) nooit erg goed geweest. De onduidelijke, weinig stabiele en voortdurend veranderende positie, die Hendrik I op het internationale politieke schaakbord ten aanzien van Duitsland, Engeland en Frankrijk inneemt, brengt met zich mee dat de Brabantse en de Henegouwse/Vlaamse belangen niet steeds te synchroniseren zijn. Voor Ferrand is Hendrik I vaak een onbetrouwbare bondgenoot. Te Bouvines (1214) staan beide solidair in het verliezende kamp, maar nog tijdens de slag is de houding van Hendrik I erg dubbelzinnig en onmiddellijk na de nederlaag tracht hij zich ten allen prijze met Filips II August te verzoenen. Maar ook de koning van Frankrijk weet hoe weinig staat hij kan maken op de hertog van Brabant. Het reeds in 1214 verbroken verdrag van Soissons (1213), waarbij Hendrik I zich tot het Franse kamp bekent, moet hem

[34] J.-J. HOEBANX, *Nivelles est-elle brabançonne au moyen âge?*, *Revue belge de philologie et d'histoire* 41 (1963) 361-396.

[35] R. HANON DE LOUVET, *o.c.*, 147-148, 156-157.

[36] J. AERTS, *o.c.*, 316-326 ; Ridder Thimere de Rogemez is waarschijnlijk niet van adel (Beda REGAUS, *o.c.*, 6, 625), maar lijkt eerder tot de stand van de *ministeriales* te behoren (G. SMETS, *o.c.*, 253).

[37] J. TARLIER-A. WAUTERS, *o.c.*, 102 ; M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* 2 (Bouwstoffen voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands 6/2 ; s.l. 1960) 854 (het sigel *LGC* betekent Lille, Archives départementales du Nord, Série G, Cambrai).

[38] G. SMETS, *o.c.*, 69-70.

wel tot nadenken stemmen [39]. Dit Verdrag van Soissons (1213) en de hieruit voortvloeiende alliantie tussen Filips II August en Hendrik I liggen trouwens aan de oorsprong van een ernstig conflict tussen Hendrik I en Ferrand van Portugal, die precies op dat moment breekt met de Franse en zich allieert met de Engelse koning [40]. Ferrand valt Brabant binnen en verwoest er het gebied ten westen van Brussel, de geboortestreek van Thimere [41]. Voor de Brabander Thimere de Rogemez, in deze periode baljuw van Gent en Aalst-Geraardsbergen in Vlaanderen, moeten de zaken wel erg moeilijk liggen. De spanning tussen de uitoefening van zijn baljuwsambt in Vlaanderen en zijn Brabantse origine wordt ongetwijfeld geaccentueerd door zijn Brabantse leenrechtelijke verhoudingen [42]. Als leenman dient hij de verbintenissen van zijn leencontract tegenover zijn leenheer na te komen. Hij moet zijn leenheer trouw zijn, dit wil zeggen dat hij zijn leenheer niet mag bevechten ; hij moet hem helpen en bijstand verlenen in de oorlog [43]. Voor Thimere de Rogemez betekent dit dat zijn ambtelijke verplichtingen als gerechtsofficier in Vlaanderen in botsing (kunnen) komen met zijn Brabantse leenrechterlijke verbintenissen. Wellicht primeren bij hem deze laatste en dient hij zijn ontslag in als baljuw van Gent en Aalst-Geraardsbergen. Voor Ferrand van Portugal houdt dit in dat zijn baljuw nog moeilijk langer houdbaar is. Wellicht ontslaat hij Thimere. In het licht van deze gebeurtenissen lijkt de hypothese dat Thimere de Rogemez precies omwille van deze conflictsituatie zijn ontslag als baljuw van Gent en Aalst-Geraardsbergen krijgt of geeft en naar Brabant terugkeert niet onaanvaardbaar. Anderzijds lijkt het voor de hand te liggen dat Hendrik I best een ervaren gerechtsofficier, tevens trouwe Brabander of minstens slachtoffer van een Vlaamse nationalistische hou-

[39] G. SMETS, *o.c.*, 71-156.
[40] G. SMETS, *o.c.*, 140-142.
[41] G. SMETS, *o.c.*, 142.
[42] J. AERTS, *o.c.*, 318. — Blijkbaar heeft Thimere alleen in Brabant leenrechterlijke verbintenissen, niet in Vlaanderen waar hij enkel als ambtenaar werkzaam is.
[43] F. L. GANSHOF, *Qu'est-ce que la féodalité ?* (Bruxelles, 1968⁴) 67-97.

ding, kan gebruiken voor het nog jonge baljuwschap Nijvel, dat trouwens, net als Aalst-Geraardsbergen, niet zo ver van Rogemez af ligt. Maar dit laatste zal dan wel toeval zijn en het eerste blijft hij ontstentenis aan concreet feitenmateriaal zuiver hypothese, hoewel een vroege Vlaamse en/of Brabantse nationalistische refleks met utilitaire ondertoon als verklaring niet te versmaden is [44].

Wat er ook van zij, de dubbele baljuwsloopbaan van Thimerede de Rogemez is, voor zover bekend, met geen enkele deontologische regel in tegenspraak. Wel dient opgemerkt dat in het begin van de 13de eeuw het baljuwschap nog een onvolgroeide instelling is en dat, derhalve, de deontologie van het baljuwsambt nauwelijks is uitgewerk [45]. Toch zijn er enkele referentiepunten en toetsingsmogelijkheden. Zo is er voor het graafschap Vlaanderen geen enkele normatieve tekst bekend waarin gesteld wordt dat Vlaamse baljuws ook geboren Vlamingen moeten zijn. Toch lijkt het gebruikelijk, zeker in de 14de en in de eerste helft van de 15de eeuw, dat men geen vreendelingen tot baljuw benoemt. Praktische eerder dan principiële bezwaren liggen hieraan ten grondslag. Vanaf 1460 krijgen vreemdelingen stilaan en zonder probleem toegang tot het baljuwsambt in Vlaanderen [46]. Hooguit kan men stellen dat het optreden van de Brabander Thimere de Rogemez als Vlaamse baljuw eerder ongewoon lijkt te zijn, maar dat dit te verklaren is én vanuit de onvoldragenheid van de instelling als dusdanig (begin 13de eeuw) én vanuit de Vlaams-Brabantse alliantie tussen 1195 en 1213. Van zodra de betrekkingen stroever worden, verdwijnt de

[44] P. De Ridder, *Dynastiek en nationaal gevoel in Brabant onder de regering van hertog Jan I (1267-1294)*, *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 33 (1979) 73-99.

[45] D. Van den Auweele, *Un abrégé flamand du « De regimine principum » de Gilles de Rome, Sapientiae doctrina. Mélanges de théologie et de littérature médiévales offerts à Dom Hildebrand Bascour O.S.B.* (Recherches de théologie ancienne et médiévale. Numéro special 1 ; Leuven, 1980) 353-354.

[46] J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten 62 ; Brussel, 1967) 116-117 ; H. Nowé, *o.c.*, 98-110.

Brabander Thimere de Rogemez uit Vlaanderen. Wellicht mag men stellen dat het tot de politieke opties van Ferrand van Portugal behoort de in de jaren 1195-1213 toegenomen Brabantse invloed in Vlaanderen terug te dringen. In tegenstelling tot Vlaanderen beschikt men in Brabant wel over normatieve teksten in dit verband : de Blijde Inkomst van 1356 en de Blijde Inkomt van 1406 (Anton van Boergondië). Enkel geboren Brabanders kunnen er tot gerechtsofficier benoemd worden. Waarschijnlijk gaat het hier om een ouder, zij het niet steeds gerespecteerd gebruik [47]. Voor Thimere de Rogemez is dit uiteraard geen probleem. In Vlaanderen dienen de gerechtsofficieren vreemd te zijn aan hun standplaats, een benoemingsvoorwaarde die men in Brabant niet kent [48]. Thimere de Rogemez voldoet hieraan. Noch voor Vlaanderen noch voor Brabant zijn er cumulatieverboden bekend, niet binnen de landsgrenzen en, a fortiori, niet over de landsgrenzen heen. De cumulatie van baljuwschappen binnen een vorstendom is een bekend verschijnsel [49]. De verplichtingen tot persoonlijke uitoefening van het baljuwsambt en tot residentie in het ambtsgebied remmen de interne cumulatie duidelijk af en maken elke vorm van externe cumulatie nagenoeg onmogelijk of toch bijzonder moeilijk [50]. Het is niet bekend of deze verplichtingen reeds strikt worden toegepast in het begin van de 13de eeuw. Thimere de Rogemez cumuleert enkel in Vlaanderen. Hij is er baljuw van Gent en van Aalst-Geraardsbergen, een cumulatie die men als traditioneel kan bestempelen [51]. Om zijn dubbele baljuwscar-

[47] Ch. KERREMANS, *Étude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs, antérieurement à l'avènement de la maison de Bourgogne (1406)* (Mémoires de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. Collection in-8°, 2e s., 44 ; Bruxelles, 1949) 75-83.

[48] J. VAN ROMPAEY, *o.c.*, 111-116 ; H. NOWÉ, *o.c.*, 98-110 ; Ch. KERREMANS, *o.c.*, 75-83.

[49] H. NOWÉ, *o.c.*, 70-72.

[50] J. VAN ROMPAEY, *o.c.*, 155-161.

[51] H. NOWÉ, *o.c.*, 60-61, 391 n. 1 — A. C. F. KOCH, *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de 13de eeuw* (Antwerpen-Amsterdam, 1951) 201.

rière uit te bouwen beschikt Thimere de Rogemez daarenboven over een belangrijke troef. Afkomstig uit het taalgrensgebied mag men aannemen dat hij behoorlijk tweetalig is, wat voor zijn ambtsuitoefening in Vlaanderen en Brabant niet alleen nuttig maar zelfs noodzakelijk is [52] *.

[52] H. Nowé, *o.c.*, 100 n. 4.

* Wij danken de collega's R. Lievens, J. Buntinx en R. De Keyser voor het nalezen van deze bijdrage.

Zoetendale en Brugge. Het relaas van een «hooftvaert»

door

Erik VAN MINGROOT

(*Leuven*)

Heel haar geschiedenis door is de abdij van Zoetendale [1] sterk op Brugge — en zijdelings ook op Groot-Brugge — georiënteerd geweest.

De inplanting van het klooster verklaarde deze toestand al gedeeltelijk. Gelegen op de grens van drie parochies [2], Maldegem, Heile (Middelburg vanaf het midden van de 15de eeuw) en Moerkerke, behoorde de vestigingsplaats van de abdij Zoetendale tot het Brugse Vrije. Bovendien waren de abdijgebouwen even bezuiden de Brieversweg opgetrokken [3].

[1] Over Zoetendale: J. VAN MALDEGHEM, *Verleden en heden omtrent Zoetendale*, in *Maldegems erfgoed*, dl. I, Maldegem, 1977, blz. 25-33; F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Eekloo*, dl. II-2: *Maldegem*, Gent, 1870/1872, blz. 136-142; W. WEALE, *Notice sur la fondation de l'abbaye de Douxval et sur les abbés qui l'ont gouvernée*, in *La Flandre*, dl. II, 1868/1869, blz. 107-112.

[2] R. CROIS, *Rond het driegemeentenpunt « Zoetendale »*, in *Rond de Poldertorens*, dl. XII, 1970, blz. 160-161.

[3] K. DE FLOU, *Woordenboek der toponymie*, dl. II, Gent, 1921, kol. 772-775, art. *Brieversweg*. Vgl. een afb. van de Brieversweg nabij Zoetendale: M. GOTTSCHALK, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen tot de St.-Elisabethsvloed van 1404*, Assen, 1955, blz. 60/61, nr. 5. Vgl. de kaart van het Brugse Vrije van Pieter Pourbus: BRUGGE, *Stadhuis* (kopie van P. Claeyssens uit 1600/1601); BRUSSEL, *Koninklijk instituut voor het kunstpatrimonium*, nr. 10353; [] MARCHAL, *Notice sur la carte géographique et héraldique du Franc de Bruges, ouvrage de Pierre Pourbus*, Brugge [1850], speciaal de *Indicateur des renvois de la carte du Franc*, nr. 404.

In de 13de eeuw liep deze belastingenweg vanuit Sint-Kruis, over Male, Sijsele, Moerkerke, Heile, Eede, Aardenburg naar Sint-Laureins. Deze baan, een van de voornaamste middeleeuwse verkeersaders uit de streek, bood Zoetendale een rechtstreekse contactmogelijkheid met Brugge. Na het graven van de Lieve tussen Gent en Damme, in 1251-1269 [4], kwam Zoetendale in de onmiddellijke nabijheid te liggen van de Nachtegaalbrug [5], die geslagen werd om de Brieversweg over de Lieve te voeren. De naam Zoetendalebrug, die insgelijks gebezigd werd [6], wijst op de betrokkenheid van de abdij op die toegangsweg naar Brugge. Een nieuwe brug, even verderop, werd in 1457-1461 [7] gebouwd door de baljuw van Brugge, Jan De Baenst [8]: het was de Leestkensbrug, die tot op heden toponymische sporen heeft nagelaten [9].

De oriëntatie op Brugge kwam voor Zoetendale al van bij het begin tot uiting. Inderdaad, de ontstaansgeschiedenis van het Maldegemse klooster was helemaal Brugs getint. Als stichters worden Beatrix de Pola, van (de) Poele, en in tweede instantie haar zoon Jan [10] genoemd. Daarmee komt men in het Brugse adellijke milieu terecht [11]; de stichtersfamilie

[4] W. WATERSCHOOT, art. *Lieve*, in *Winkler Prins encyclopedie van Vlaanderen*, dl. IV, Brussel, 1974, blz. 184[b]. Alle gronden langsheen de Lieve behoorden toe aan de stad Gent; dat zal bepaalde problemen meebrengen (zie hierna).

[5] BRUGGE, *Rijksarchief, Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2710.

[6] K. DE FLOU, *op. cit.*, dl. XVIII, Brugge, 1938, kol. 527, art. *Zoetendale-Brugge*; M. CAFMEYER, *De wateringen van Zuid en Noord over de Lieve op het einde van de 15de eeuw*, in *Album archivaris Jos. De Smet*, Brugge, 1964, blz. 105, nr. 4.

[7] D. VERSTRAETE, *Rond Leestkensbrug*, in *Vrij Maldegem*, jg. 1954, nr. 38; F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis...*, dl. III: *Middelburg*, Gent, 1870/1872, blz. 11.

[8] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2595, oorkonde d.d. 2 januari 1461 n.s.

[9] K. DE FLOU, *op. cit.*, dl. IX, Brugge, 1929, kol. 457-461, art. *Leestjens, Leestkens*.

[10] GENT, *Rijksarchief, Fonds abdij Zoetendale*, z.nr., oorkonde d.d. 8 september 1215.

[11] D. VERSTRAETE, *Zoetendale*, in *Vrij Maldegem*, jg. 1959, nr. 35; L. MILIS, *Orde van Arrouaise*, Brussel, 1979, blz. 69. Vgl. N. BATAVIA, *Bijdrage tot de geschiedenis van de abdij Zoetendale (1215-1584)*, onuitg. akad. verh. Gent, 1966, blz. 23. Voor het huis van Poele:

was afkomstig van de heerlijkheid Ten Poele in Sint-Pieters-op-de-Dijk. Schaarse sporen van dat verband met Sint-Pieters-op-de-Dijk kan men vermoeden in het feit dat de abdij, in augustus 1232, aldaar een jaarrente zocht te verkrijgen [12], en dat de abdij in 1329 vernoemd werd in het memoriaal van Simon de Rikelike, vrijlaat te Sint-Pieters [13]. De band tussen Ten Poele en de streek van Zoetendale is te leggen langs het Maldegemse leengoed van Paddepoele [14], of Poele [15]. Aangezien Zoetendale werd opgericht op een uithoek van het Hof van Paddepoele, heeft het er alle schijn van dat ook dit leen in handen van diezelfde familie van Poele was [16].

De eigenlijke stichtingsplechtigheden speelden zich volledig in het Brugse af. Op 8 september 1215 [17] was er een eerste plechtigheid voorzien in de ambtswoning van de proost van het Sint-Donatiaanskapittel, in de omgeving van de vroegere Sint-Donatiaanskerk. Daar vaardigde proost Willem van Henegouwen (1205-1231) [18], tevens kanselier van Vlaanderen,

zie E. WARLOP, *De Vlaamse adel vóór 1300*, dl. II-2, Handzame, 1968, blz. 460, nr. 176. Voor de heerlijkheid Ten Poele : zie [M. COORNAERT], *De topografie, de geschiedenis en de toponimie van St.-Pieters-op-de-Dijk tot 1899*, Brugge, 1972, blz. 216-219.

[12] F. VAN DE PUTTE (ed.), *Chronicon et cartularium monasterii de Dunis*, Brugge, 1864, blz. 555, nr. CCCCXCV (Papenland : vgl. K. DE FLOU, *op. cit.*, dl. XII, Brugge, 1931, kol. 347). Het document werd uitgevaardigd door de abt van Eekhout, de deken van Sint-Donatiaan en de Brugse landdeken.

[13] J. DE SMET (ed.), *Het memoriaal van Simon de Rikelike, vrijlaat St.-Pieters-op-den-Dijk, 1327-1336*, Brussel, 1933, blz. 34-35.

[14] M. CAFMEYER, *art. cit.*, blz. 105, nr. 2.

[15] K. DE FLOU, *op. cit.*, dl. XII, kol. 886, art. *Poele*.

[16] Vgl. J. VAN MALDEGHEM, *Maldegemse straat- en plaatsnamen*, in *Maldegems erfgoed*, dl. II, Maldegem, 1980, blz. 62 (het idee is van P. L. Goetgebuer O.S.A., te Knesselare).

[17] GENT, *R.A.*, *Fonds abdij Zoetendale*, z.nr. ; W. WEALE, *art. cit.*, blz. 108.

[18] E. REUSENS, *Les chancelleries inférieures en Belgique depuis leur origine jusqu'au commencement du XIIIe siècle*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXVI, 1896, blz. 90-93, nr. X. Hij was grootoom en voogd van de minderjarige gravin van Vlaanderen-Henegouwen en speelde in deze jaren een belangrijke rol in het landsbestuur (E. STRUBBE-L. VOET, *De chronologie van*

de stichtingsoorkonde van Zoetendale uit. Dat gebeurde in aanwezigheid van vier kanunniken van vernoemd kapittel. Kort daarop, in oktober van hetzelfde jaar [19], kreeg de abdij de schriftelijke goedkeuring van gravin Johanna van Constantinopel (1205-1244). De plechtige bijeenkomst, waarop dat stuk uitgebracht werd, vond ditmaal plaats in het Sint-Trudoklooster [20] te Odegem [21] (Assebroek), in tegenwoordigheid van het ganse convent van Sint-Trudo.

Bij beide vergaderingen waren er ook leden van de Brugse Eekhoutabdij aanwezig. In Sint-Donaas twee kanunniken, in Sint-Trudo abt Cono van Eekhout (1209-1223) [22] zelf. Immers, ook de Onze-Lieve-Vrouwabdij van Zoetendale, of *Dulcis Vallis* [23], was een abdij van Reguliere Augustijnerkanunniken [24]. En evenals Eekhout [25] behoorde deze gemeenschap tot de Orde van Arrouaise [26]. De moederabdij voor Zoetendale was de hoofdabdij van Arrouaise zelf [27], en de eerste abt Lambert (1215 - ca. 1230) werd geleverd door de abdij van Waasten [28]. Toch heeft de kleine abdij van

de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden, Antwerpen-Amsterdam, 1960, blz. 366).

[19] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2537.

[20] Vgl., voor deze localisering: K. VAN WONTERGHEM, *Abbaye de Saint-Trond à Odegem, Bruges et Male*, in *Monasticon belge*, dl. III-4, Luik, 1978, blz. 1033; N.-N. HUYGHEBAERT, *Origines et rapports des deux monastères brugeois de Saint-Barthélemy de l'Eeckhout et de Saint-Trond*, in *Augustiniana*, dl. XIX, 1969, blz. 277-278 en 285.

[21] M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, s.l., 1960, blz. 755[b], art. *Odegem*.

[22] N.-N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Saint-Barthélemy de l'Eeckhout*, in *Monasticon belge*, dl. III-3, Luik, 1974, blz. 769-770.

[23] M. GYSSELING, *op. cit.*, dl. II, blz. 1103[a].

[24] *Gallia Christiana*, dl. V, Parijs, 1731, kol. 263; A. SANDERUS, *Flandria illustrata*, dl. III, Den Haag, 1732[2], blz. 247[b].

[25] L. MILIS, *op. cit.*, blz. 65-68.

[26] F. GOSSE, *Histoire de l'abbaye et de l'ancienne congrégation des chanoines reguliers d'Arrouaise*, Rijsel, 1786, blz. 371-373, nr. XXIII; L. COTTINEAU, *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés*, dl. II, Mâcon, 1939, kol. 3049, art. *Soetendael*.

[27] L. MILIS, *L'ordre des chanoines réguliers d'Arrouaise. Son histoire et son organisation*, dl. I, Brugge, 1969, blz. 258-259.

[28] J.-M. DUVOSQUEL, *Abbaye des Saints-Pierre-et-Paul, à Warneton*, in *Monasticon belge*, dl. III-3, blz. 825-826.

Zoetendale aldoor sterk onder de invloed van Ten Eekhoute gestaan. Eekhout zelf beschouwde zichzelf als moederabdij van Zoetendale [29]. Op het einde van de 15de en in de 16de eeuw werden alle overleden Zoetendaalse broeders in het necrologium van Eekhout opgenomen [30].

Een nieuwe band zou gaandeweg ontstaan door het feit dat men zich in Zoetendale, waar het convent normaal slechts een achttal leden telde [31], vaak tot Eekhout wendde voor een kandidaat op de abtszetel. Deze abten werden dan vermeld in het necrologium van Eekhout. Ook in de oorspronkelijke versie, toen alleen de eigen professen van Eekhout in hun necrologium genoteerd werden [32]. Als Eekhoutse abten [33] in Zoetendale ontmoeten wij [34] :

— Jan I (1252/1255 - ca. 1265) ; hij wordt in het necrologium vermeld op 18 januari [35].

[29] BRUGGE, *R.A.*, *Aanwinsten*, nr. 5414 : *Verscheijde ghedenckschrijften raeckende de stadt van Brugge*, dl. II, f. 15^{v} ; BRUGGE, *Archief van het Grootseminarie*, nr. 152/38 : A. VAN DER CRUYCE, *Den oorspronck der abdije van den Eeckhoutte*, f. 16a^{v} ; GENT, *Universiteitsbibliotheek, Handschriftenafdeling*, nr. 462, dl. V : Ch. CUSTIS, *Origine de l'abbaïe de Soetendale*, blz. 323. Zie verder in de literatuur over Zoetendale.

[30] BRUGGE, *A.G.S.B.*, Fonds Eekhout, nr. 145/123.

[31] Vgl. E. VAN MINGROOT, *Teloorgang en afschaffing (1584) van de abdij Zoetendale te Maldegem*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, dl. XXIX, 1978, blz. 98 ; L. MILIS, *Orde van Arrouaise*, blz. 69.

[32] Vgl. hiervan nog de uitgave bij W. WEALE (ed.), *Obituaire de l'abbaye de l'Eeckhout*, in *La Flandre*, dl. III, 1869/1870, blz. 299-382, en speciaal blz. 375-377 : *Index abbatum et monachorum Dulcis Vallis.*

[33] Vgl. J.-B. GRAMAYE, *Antiquitates illustrissimi comitatus Flandriae. Flandria franca*, Leuven, 1708^{2}, blz. 112^{a} (De Brune, Van Heysberghe, Joncman, Tollin, Boud) ; A. SANDERUS, *op. cit.*, blz. 248^{a} (idem) : A. BEAUCOURT DE NOORTVELDE, *Description historique de l'église collégiale et paroissiale de Notre Dame à Bruges*, Brugge, 1773, blz. 306.

[34] Voor de datering van de verschillende abbatiaten : zie E. VAN MINGROOT, *Zoetendale : abtenlijst*, in *Appeltjes van het Meetjesland* dl. XXX, 1979, blz. 310. Een kleine wijziging is noodzakelijk t.a.v. de situering van abt Jan Boud.

[35] *Necrologium*, f. 97^{r} ; W. WEALE, *ed. cit.*, blz. 305.

Jan II Boud (1298/1300 - ca. 1306) ; zijn sterfdatum was 11 november [36].

Boudewijn Tollijn (1360-1368), blijkbaar uit een Brugse familie stammend [37], werd als prior van Eekhout tot abt van Zoetendale gekozen ; hij stichtte een jaargetijde met pitantie in Eekhout, op zijn stervensdag, 16 september 1368 [38].

Jakob De Beer (ca. 1400-1419), overleden op 2 mei 1419 [39].

Antoon I De Mil, prior van Eekhout, werd te Zoetendale, in aanwezigheid van de abt van Eekhout en de proost van de Brugse O.-L.-Vrouwekerk, tot abt van Zoetendale gekozen op 19 juni 1419 [40], waarna een afvaardiging van twee Zoetendaalse kanunniken in Eekhout zijn verkiezing ging melden [41] ; hij zal echter nog in 1419 door de pauselijke kandidaat opzij gezet worden en in 1427 abt van Eekhout worden [42].

Wouter II De Brune (1439-1443), als prior van Eekhout door de paus tot abt van Zoetendale benoemd op 9 oktober 1439 [43], en gestorven op 16 maart 1443 ; hij stichtte in Eekhout een jaargetijde met pitantie voor zijn vader en deed verscheidene schenkingen aan zijn professieabdij [44].

Frans Joncman (1444-1452 en 1454 - ca. 1463), die in Eekhout een jaargetijde met pitantie vestigde op 28 augustus 1462 of 1463 [45].

[36] *Necrologium*, f. 135^{v} ; W. WEALE, *ed. cit.*, blz. 353.

[37] Vgl. E. VAN DEN BUSSCHE, *Inventaire des archives de l'État à Bruges. Franc de Bruges*, dl. I, Brugge, 1881, blz. 13, a° 1265.

[38] *Necrologium*, f. 128^{r} ; W. WEALE, *ed. cit.*, blz. 341.

[39] *Necrologium*, f. 110^{v} ; W. WEALE, *ed. cit.*, blz. 320.

[40] C. VLEESCHOUWERS en M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, *Regesten der cartularia van het bisdom Doornik*, in *Archief- en bibliotheekwezen in België*, dl. XLIV, 1973, blz. 185-186, nr. 154.

[41] *Ibidem* ; de afvaardiging bestond o.m. uit de Zoetendaalse kanunniken Willem Biet en Hendrik Coolman.

[42] N.-N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Saint-Barthélemy ...*, blz. 778.

[43] U. BERLIÈRE, *Inventaire analytique des Libri obligationum et solutionum des archives vaticanes au point de vue des anciens diocèses de Cambrai, Liège, Thérouanne et Tournai*, Rome, 1904, blz. 175, nr. 1565.

[44] *Necrologium*, f. 104^{r} ; W. WEALE, *ed. cit.*, blz. 313, 343.

[45] *Necrologium*, f. 125^{v} ; W. WEALE, *ed. cit.*, blz. 337.

— Kwinten Van Heysberghe (1505-1511) werd op 6 januari 1505 te Brugge tot abt van Zoetendale gewijd door hulpbisschop Raphaël de Marcatel (1487-1508), de beroemde abt van Sint-Baafs-Gent [46], en dit in het refugiehuis op de Nazaretteplaats [47], en met assistentie van de abten van Eekhout en Sint-Andries [48]; hij wordt in het necrologium op 28 mei vermeld [49].

Uit het necrologium [50] kennen wij ook kanunnik Gillis Ruebs, lid van de Brugse rederijkerskamer [51], die in augustus 1522 zijn overgang naar Zoetendale verkreeg [52].

Het omgekeerde deed zich — afgezien van Antoon Mil — blijkbaar ook voor. Abt Corneel Pontcastel van Zoetendale (1511-1541) werd in augustus 1541 tot abt van Eekhout verkozen [53]. Uit het necrologium [54] valt niet op te maken of Pontcastel — afkomstig uit Duinkerken — misschien te voren al in Eekhout had verbleven.

Het is overigens zeldzaam dat wij iets meer te weten komen over het recruteringsveld van Zoetendale. Van enige andere conventsleden is toch bekend dat het Bruggelingen waren:

— abt Pieter Van Torhout (1369-1388), wiens vader te Brugge poorter was en *formator* (beeldsnijder) [55].

[46] K. Van Acker, *Marcatellis (Raphaël de)*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. II, Brussel, 1966, kol. 507-512.

[47] U. Berlière, *Les évêques auxiliaires de Cambrai et de Tournai*, Brugge, 1905, blz. 141-142.

[48] A. Van Lokeren, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand*, dl. I, Gent, 1855, blz. 160; dl. II, blz. 143 (regest; a° 1506).

[49] *Necrologium*, f. 113^{v}; W. Weale, *ed. cit.*, blz. 323.

[50] *Necrologium*, f. 112^{r}; W. Weale, *ed. cit.*, blz. 321, 328, 345.

[51] K. De Wolf (ed.), *Testament rhetoricael van Eduard De Dene*, in *Biekorf*, dl. XLI, 1935, blz. 129; W. Waterschoot en D. Coigneau (eds.), in *Jaarboek « De Fonteine » te Gent*, dl. XXVI-2, 1975, blz. 43.

[52] Brugge, *Stadsarchief*, *Registers der civiele sententies*, a° 1521 1522, f. 212^{v} (met onze dank aan Drs. N. Geirnaert).

[53] N.-N. Huyghebaert, *Abbaye de Saint-Barthélemy ...*, blz. 782; F. Van De Putte en J. Canneel, *Histoire du diocèse de Bruges*, Brugge, 1849, blz. 120^{b}.

[54] *Necrologium*, f. 104^{r}.

[55] Gent, *R.A.*, *Fonds abdij Zoetendale*, z.nr., oorkonde d.d. 25 augustus 1343; Brugge, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 1590, cartula-

Jan Van Male (1303-1304?), uit een Brugse schepenfamilie, wordt vernoemd, als abt van Zoetendale te Middelburg [56], in sommige genealogische werken [57].

met prior Pieter De Baenst (1428 - ca. 1440) en met kanunnik Joost De Baenst (° 1452) [58] komen we terecht in de bekende Brugse patriciërsfamilie [59].

prior Zachee Vander Muelene (1566-1573) [60] was uit Brugge afkomstig [61].

de laatste profes van Zoetendale, in 1574/1575, was nog een Bruggeling, Diederik Bullynck [62].

hoewel *Dammensis* geheten, behoorde de laatste abt, Joris Wittebroot (1566-1584), tot een familie die voornamelijk te Brugge ingezeten was [63]. Zijn nicht woonde

rium, f. 15v. Vgl. A. HAENMERLE, *Alphabetisches Verzeichnis der Berufs- und Standenbezeichnungen*, Hildesheim, 1966, blz. 42, art. *formator*.

[56] Hiermee kan moeilijk een andere abdij dan het Maldegemse Zoetendale bedoeld zijn : vgl. benamingen voor het klooster als « Dulcis Vallis iuxta Middelburg » (1486), « monasterium Beate Marie Dulcis Vallis prope Middelburgum Flandrie » (1565), « Zoetendale bij Middelborgh » (1584).

[57] J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, dl. IV, Brugge, 1860, blz. 416 ; vgl. BRUGGE-ZEVENKERKEN, *Sint-Andriesabdij, Nota's N.-N. Huyghebaert, Zoetendale*.

[58] BRUGGE, *R.A., Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 1590, f. 15v (1428), nr. 2558 (1429), nr. 4 (1440) ; BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief, Farde Zoetendale*, visitatie d.d. 4 januari 1485.

[59] [] BRITZ, *Baenst (Paul de)*, in *Biographie nationale de Belgique*, dl. I, Brussel, 1866, kol. 620-621 (in de 15de eeuw was deze familie vooral te Brugge actief) ; J. GAILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre occidentale. Arrondissement de Bruges*, dl. I-2, Brugge, 1866, blz. 268-271 (twee kapellen De Baenst in de O.-L.-Vrouwekerk).

[60] E. VAN MINGROOT, *Teloorgang ...*, blz. 100.

[61] BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief, Raad van State en Audiëntie*, nr. 900, f. 27v-28r.

[62] BRUGGE, *R.A., Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2674 ; E. VAN MINGROOT, *Teloorgang ...*, blz. 100.

[63] Vgl. J. GAILLIARD, *op. cit.*, dl. I-2, blz. 218-219 en 418 ; A. SCHOUTEET, B. WINDELS-ARICKX en J. DE GROOTE, *Index op de boedelbeschrijvingen en -rekeningen (staten van goederen)*, 2de r., Brugge, 1976, dl. I, blz. 126 en 181 ; dl. II, blz. 560 en 583 ; R. PARMENTIER, *Indices op de Brugsche poorterboeken*, dl. II, Brugge, 1938, blz. 712

er in huize Coolkerke in de Predikherenstraat ; bij haar zou hij in de Geuzentijd de liturgische kostbaarheden van Zoetendale in veiligheid brengen [64].

Tijdens verscheidene abbatiaten in Zoetendale ziet men op oorkondelijk vlak betrekkingen ontstaan tussen beide Arroasische abdijen, te Maldegem en te Brugge. Zowel bij abten van Zoetendaalse professie als bij abten die uit Eekhout overgekomen waren. In november 1269 verscheen er een oorkonde van abt Gillis van Zoetendale (1266/1269 - ca. 1285), aangaande de overdracht van een rente, waarmede de abt van Eekhout Zoetendale wilde bijstaan in een netelige financiële kwestie [65]. Abt Jan II Boud was op 5 september 1302 en 4 augustus 1303 mede-oorkonder bij charters voor Eekhout [66]. De abt van Eekhout en deze van Sint-Andries kwamen in 1347-1348 tussenbeide in een geschil tussen Zoetendale en de familie van Coudekerke [67]. Samen met de abt van Sint-Andries gaf Diederik II van Zoetendale (1347-1360), op 15 april 1351, een vidimus uit van de statutaire *mensa* - verdeling in Eekhout [68]. Op 22 juni 1479 werd een vidimus van de abt van Eekhout uitgevaardigd omtrent een ruilovereenkomst van abt Adriaan Vander Haghe (1464-1481) [69].

(1454/1478), blz. 836 (1479/1496) ; BRUGGE, *Stadsarchief, Vernieuwing van de Wet*, a° 1533-1571, f. 19^{v} ; TIELRODE, *Familiearchief E. Wittebroodt.*

[64] E. VAN MINGROOT, *Teloorgang* ..., blz. 118.

[65] BRUGGE, *A.G.S.B., Fonds Eekhout*, nr. 181/150, cartularium, f. 83^{v} ; BRUGGE-ZEVENKERKEN, *Sint-Andriesabdij, Nota's N.-N. Huyghebaert, Zoetendale.* Vgl. ook de brief van abt Gillis aan de bisschop van Doornik, d.d. 23 januari 1270 n.s. : *loc. cit.*, f. 83^{r} ; nr. 181/151, cartularium, f. 72^{v} ; D.-J. GODEFROY, in *Bulletin de la Société historique et littéraire de Tournai*, dl. XVI, 1874, blz. 83.

[66] BRUGGE, *A.G.S.B., Fonds Eekhout*, charters, nrs. 61 en 62, vidimeringen d.d. oktober 1302 en 19 oktober 1304.

[67] GENT, *R.A., Fonds abdij Zoetendale*, z.nr. oorkonden d.d. 3 november 1347 en 20 mei 1348.

[68] BRUGGE, *A.G.S.B., Fonds Eekhout*, charters, nr. 87 ; DOORNIK, *Rijksarchief, Cartularia*, nr. 75, f. 14^{r}-15^{r} ; C. VLEESCHOUWERS en M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, *Regesten der cartularia van het bisdom Doornik*, in *A.B.B.*, dl. XLIII, 1972, blz. 678, nr. 26.

[69] BRUGGE, *R.A., Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2608.

Nog met andere kerkelijke instellingen uit Brugge had Zoetendale te maken. In maart 1233 n.s. [70] en april 1252 [71] vidimeerde abt Wouter I (1230/1233 - ca. 1252) een reeks documenten uit het archief van de Sint-Donatiaanskerk ; de tweede maal na persoonlijke aanwijzing door paus Innocentius IV (1243-1254), en na eigenhandig onderzoek ter plekke. Abt Diederik I (1285/1287 - ca. 1300) kreeg een dergelijke rol toebedeeld, op 16 juli 1288, bij een document van de graaf voor Sint-Donatiaan [72]. In 1324-1325 werd abt Alard van Zoetendale (1305/1309-1338) door de paus aangesproken om in zijn naam tussen te komen bij het toewijzen van een drietal prebenden in Sint-Donatiaan [73]. Intussen was abt Gillis, op 26 april 1283, oorkonder geweest bij een geldschenking — voor Zoetendale — vanwege de Brugse begijn Christina Wils [74]. Abt Alard van Zoetendale trad op 21 december 1324 op als testamentair uitvoerder in een oorkonde voor de abdij van Sint-Andries [75]. Diezelfde abt kwam in 1330 [76] tot enige vorm van samenwerking met het Brugse Sint-Janshospitaal, namelijk bij een regeling over de onderhoudswerken aan de Vakeleie, de door de abdij gegraven watergang

[70] BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief, Fonds Sint-Donaas*, charters, nr. 107 (samen met o.a. de abten van Sint-Andries en Eekhout en de proost van het O.-L.-Vrouwekapittel te Brugge).

[71] *Ibid.*, nr. 254 (samen met de abten van Eekhout en Ter Duinen) ; A. DEROLEZ, *De valse oorkonde van graaf Arnulf I van Vlaanderen voor het Sint-Donatiaanskapittel te Brugge (961, juli 31)*, in *Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CXL, 1974, blz. 460-461.

[72] BRUGGE, *A.G.S.B., Fonds Eekhout*, charters, nr. 37.

[73] A. FAYEN, *Lettres de Jean XXII (1316-1334)*, dl. I, Rome, 1908, blz. 480, 481, 571, nrs. 1295, 1301 en 1559.

[74] BRUGGE, *R.A., Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2547 ; *ibid.*, nr. 1600, *Catalogus benefactorum collegii Brugensis*, f. 159r ; *Annales de la Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, dl. XXXIV, 1884, blz. 84.

[75] BRUGGE, *R.A., Blauwe nummers*, nr. 7228. Het blijkt anderzijds dat de abt van Zoetendale en deze van Sint-Andries vaak gemeenschappelijk optraden bij vidimeringen e.d.

[76] BRUGGE, *Archief van het O.C.M.W.*, charters, nr. 845, kopie uit 1375.

« Bewester Eede » [77]. Financiële wisselwerking bestond al voorheen : getuige daarvoor een of andere notering in de renteboeken van Sint-Jans, bij voorbeeld uit 1277 of 1300 [78].

Telkens er zich problemen voordeden op het vlak van de contentieuze rechtspraak, trok men vanuit Zoetendale bij voorkeur naar Brugge. Dat deed al abt Gillis bij een twist over poldergronden te Kadzand, afgewikkeld bij de landdeken van Brugge op 15 december 1281 [79].

In verscheidene andere gevallen echter kwam men voor de kasselrijschepenbank, de hoofdbank van het Brugse Vrije [80]. Voor de schepenbank van het Brugse Vrije verkreeg abt Diederik I, op 7 februari 1288 n.s., van de stad Gent het recht om sommige abdijgronden langs de Lieve te draineren [81]. Voor diezelfde schepenen won abt Alard op 2 april 1326/1327 een proces tegen de stad Gent, over landschappelijke werkzaamheden langsheen de Lieve [82]. Op 26 januari en 2 februari 1370 n.s. bevocht abt Pieter van Torhout, ten overstaan van de schepenen van het Brugse Vrije, voor Zoetendale het recht om 300 gemeten grond in het waterschap « Bezuden de Leije » te laten afwateren in de Lieve [83]. Abt Jakob de Beer verscheen op 6 februari 1412 n.s. persoonlijk

[77] D. VERSTRAETE, in *Vrij Maldegem*, jg. 1970, nr. 12 : J. VAN MALDEGHEM, in *Maldegems Erfgoed*, dl. I, blz. 23 ; F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Maldegem*, blz. 14. Voor de belangen van Sint-Jans in de streek bij Zoetendale : vgl. A. VAN DEN BON, *Het achthonderd jaar oud Sint-Janshospitaal van de stad Brugge*, Brugge, 1974, blz. 155-156, art. *Zoetendale*.

[78] L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Encore l'hôpital Saint-Jean à Bruges. Ses premiers comptes*, in *La Flandre*, dl. V, 1874/1875, blz. 268 (a° 1297) ; K. DE FLOU, *op. cit.*, dl. XVIII, kol. 522 (a° 1300).

[79] GENT, *R.A.*, *Fonds abdij Zoetendale*, z.nr.

[80] Vgl. E. WARLOP, *De vorming van de grote schepenbank van het Brugse Vrije*, in *Standen en Landen*, dl. XLIV, 1968, blz. 1-29 ; A. KOCH, *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de XIIIe eeuw*, Gent, 1951.

[81] Ch.-L. DIERICKX, *Mémoires sur la ville de Gand*, dl. I, Gent, 1814, blz. 234-235 ; GENT, *Stadsarchief, Stadscharters*, nr. 147.

[82] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2548/III ; J. VAN MALDEGHEM, *Zoetendale*, blz. 26.

[83] GENT, *R.A.*, *Fonds abdij Zoetendale*, z.nr. ; BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2549, nr. 2711. Watering « Zuid over de Lieve » (Leije = Lieve) : vgl. M. CAFMEYER, *art. cit.* blz. 100.

voor de vierschaar van het Brugse Vrije, in verband met problemen in diezelfde watering « Suyd over de Lieve » [84]. Hetzelfde gebeurde nog in de 16de eeuw. Op 20 mei 1519 liet abt Corneel Pontcastel, voor de schepenen van het Brugse Vrije, een stuk grond te Hannekenswerve (Nl.) gerechtelijk in beslag nemen [85]. Op 27 juni 1522 probeerde hij er hetzelfde te bereiken voor een domein te Sint-Kruis-Aardenburg [86].

Abt Pontcastel had bovendien met de Brugse stadsschepenbank [87] te maken. Op 15/16 mei 1521 werd hij voor de Brugse vierschaar gedagvaard bij een proces over onroerende goederen te Brugge [88]. Op 19 maart 1522 n.s. ging hij er in proces tegen een Brugse aannemer die contractueel overeengekomen herstellingswerken aan de abdijgebouwen niet uitgevoerd had [89]. Ook weinig heuglijke wederwaardigheden werden te Brugge voor de stadsschepenbank geacteerd : geen gemakkelijke stap voor de Zoetendalers, maar het bewijst in de praktijk het gezag van Brugge, als administratief en gerechtelijk centrum, over de abdij. Prior Lieven Van der Beke (ca. 1539-1554) moest op 19 januari 1539 n.s. laten vaststellen dat de abdijgoederen zwaar belast waren [90]. Aangegane schulden noopten abt Zachee Van den Broucke (1542-1566) er op 27 april 1553 toe, voor de Brugse schepenen, een abdijbrood ten laste van Zoetendale te laten optekenen [91]. In 1567-1568 tenslotte trad abt Joris Witte-

[84] *Loc. cit.*, nr. 2554 ; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de la wateringue de Moerkerke*, in *La Flandre*, dl. I, 1867/1868, blz. 392 427 ; dl. II, 1868/1869, blz. 225-226 ; ID., *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Inventaire des chartes*, dl. II, Brugge, 1873, blz. 271.

[85] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2620.

[86] *Ibid.*, nr. 2622.

[87] Vgl. D. VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen te Brugge (1127-1384). Bijdrage tot de studie van een gewone stedelijke rechts- en bestuursinstelling*, onuitg. akad. verh., 3 dln., Leuven, 1977.

[88] BRUGGE, *Stadsarchief*, *Civiele sententiën Vierschaar*, a° 1520-1528, f. 32r.

[89] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2621.

[90] *Ibid.*, nr. 2626.

[91] *Ibid.*, n. 2630. Over het abdij- of abtsbrood : W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, blz. 362-363.

broot op in een proces voor het leenhof van de Burg van Brugge [92].

Van kerkelijk-organisatorisch standpunt kwam de abt van Zoetendale geregeld met Brugge in contact.

Reeds bij de verhouding tussen de twee Brugse kloosters, Eekhout en Sint-Trudo, zo nauw betrokken bij de stichtingstijd van Zoetendale, had de abt een rol te spelen. Het was abt Wouter I van Zoetendale die, op 23 augustus 1248, gravin Margareta van Vlaanderen (1244-1278) en de Doornikse bisschop Walter van Marvis (1220-1252) terzijde stond bij de practische regelingen inzake de boedelscheiding van het dubbelklooster [93].

Bij het typisch Brugse religieuze hoogfeest, de Heilig-Bloedprocessie, was de prelaat van Zoetendale ieder jaar in begin mei een geziene gast [94]. Al voor abt Jan Boud, trouwens een Eekhoutenaar, hebben we terzake inlichtingen voor het jaar 1306 [95]. Een volledige lijst van Zoetendaalse deelnemers bestaat vanaf 1442 [96]. Wij ontmoeten op de Heilig-Bloedprocessie : abt Wouter de Brune in 1442, abt Frans Joncman in 1444, 1446, 1448, 1450-1452, abt P. Van Baerle (1452-1453) in 1453, opnieuw abt Joncman in 1454-1463, abt Adriaan Vander Haghe in 1466-1468, 1470, 1473, 1476, 1478-

[92] *Loc. cit.*, nr. 2713, documenten d.d. 16/17 november 1567 en november 1568.

[93] MALE, *Abdij-Archief*, z.nr. : *Cronyck der abdie van S. Truden*, blz. 6 ; C. BARTHOLOMAEI, *Mantissa*, Brugge, 1654, blz. 31 ; A. SANDERUS, *op. cit.*, dl. II, blz. 121[a].

[94] L. ECKER, *De H. Bloedprocessie te Brugge in de Late Middeleeuwen (1281-1577)*, onuitg. akad. verh., Leuven, 1982, passim (met onze dank voor de verstrekte inlichtingen).

[95] L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire ...*, dl. I, Brugge, 1878, blz. 108, n. 9. Een kanunnik van de H.-Bloedkapel was al vroeger, op 5 januari 1292 n.s., testamentuitvoerder geweest ten gunste van Zoetendale (BRUGGE, *R.A., Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2548).

[96] Vgl. BRUGGE, *Stadsarchief, Fonds Heilig-Bloedkapel*, z.nr : *Register ofte bouck inhoudende de notities van de jaerelicksche processie van het heylich Bloedt ; Notitie vande heeren bisschoppen ende prelaten ende andere ghequalificeerde heeren gheestelick vereert hebbende de processie van het heylich Bloedt* ; BRUGGE, *Archief van de Confrerie van het H. Bloed.* nr. 5 : *Catalogue van de bisschoppen en prelaten de welche het heijlig bloed gedragen hebben tot Brugge inde jaerlycste solemnele processie op den derden meye sedert 't jaar 1443.*

1479, abt Antoon Zeghers (1481-1486) in 1482-1485, abt Roeland Ghijs (1486-1502) in 1501-1502, abt Jan Van Male (?) in 1503, abt Kwinten Van Heysberghe in 1505, 1509, 1511, abt Corneel Pontcastel in 1515-1519, 1525-1526, 1530, 1535, 1539-1540, abt Zachee Van den Broucke in 1542-1543, 1545-1551, 1553-1560, 1563-1564, abt Joris Wittebroot in 1567-1568 en 1570-1576. De prelaat van Zoetendale nam tijdens de processie een plaats in naast of onmiddellijk na de abt van Eekhout.

Abt Adriaan Vander Haghe nam op 10 maart 1472 n.s., samen met de abten van Eekhout, Sint Andries e.a., deel aan de *elevatio* [97] van de relieken van de heiligen Bonifatius, Hilarius en Cyrobaldus in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge, door hulpbisschop Willem van Sarepta (1448-1475) [98]. Op 10 maart 1476 had hij een aandeel in de wijding van de abdis van Sint-Trudo [99]. Abt Antoon Zeghers, van zijn kant, woonde op 4 oktober 1481, in de Sint-Salvatorskerk te Brugge, een synode van de bisschop van Doornik, Ferry van Clugny (1473-1483), bij [100].

De eerste visitaties, die in Zoetendale plaatsvonden, werden vanuit Brugge gedirigeerd, door de vicaris-generaal van het bisdom Doornik met residentie te Brugge. Dat was het geval toen, op 4 januari 1485 [101], in Zoetendale een onderzoek werd ingesteld naar het doen en laten van abt Zeghers en zijn convent. En eveneens op 18 februari 1558, ten tijde van abt Vanden Broucke [102].

[97] *Acta Sanctorum Junii*, dl. I, Parijs-Rome, 1867, blz. 488[a].

[98] U. BERLIÈRE, *Les évêques auxiliaires de Cambrai et de Tournai*, blz. 133-137.

[99] N.-N. HUYGHEBAERT (ed.), *Een kroniek van de Sint-Trudo abdij te Brugge over de jaren 1475-1480*, in *Sacris Erudiri*, dl. V, 1953, blz. 421-422 : « Deze consecracie van mer vrauwen was ghedaan inde presencie van ... mynhere den abt van Zoetendale ende meer andre notable vrienden vanden clooster ».

[100] A. SANDERUS, *op. cit.*, dl. II, blz. 248[a].

[101] BRUGGE, *Bisschoppelijke Archief, Farde Zoetendale*, z.nr.

[102] *Ibidem.* Het is bekend dat ook de abt van Sint-Andries, Jan Van de Weerde (1547-1559), op 14 maart 1558, als commissaris naar Zoetendale werd gestuurd (N.-N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Saint-André-lez-Bruges*, in *Monasticon belge*, dl. III-1, Luik, 1960, blz. 114).

De contacten met Brugge kregen een nieuwe impuls nadat, op 12 mei 1559, het bisdom Brugge was opgericht. Waar ook Zoetendale, gelegen in de dekenij Aardenburg, toe ging behoren [103]. Abt Van den Broucke was aanwezig op de installatie van bisschop Pieter De Corte (1561-1567), op 8 februari 1563 [104]. De begrafenisdienst van Zachee Van den Broucke, op 30 januari 1566, werd geleid door enkele Brugse geestelijken : de abt van Sint-Andries, de deken van Sint-Salvators, de officiaal en de promotor van het bisschoppelijk tribunaal [105]. Nadat bisschop Curtius de abtsbenoeming van Joris Wittebroot bevestigd had [106], kwam de Brugse officiaal Adam Zwinghedau [107] op 1 februari 1566 de nieuwe abt installeren [108]. Dat gebeurde in tegenwoordigheid van de genoemde promotor en van de bisschoppelijke secretaris.

Abt Wittebroot trad op aan de zijde van de nieuwe bisschop Remi Drieux (1569-1594) : als medecelebrant bij de wijding van de abt van Eekhout in 1572 [109] en van de abt van Oudenburg in 1575 [110]. De professen van Zoetendale kregen nu door de Brugse bisschop de hogere wijdingen toegediend. Zo wijdde bisschop Driutius fraters van Zoetendale tot subdiaken op 27 maart en 18 december 1574, in Sint-Donatiaan [111], tot diaken op 4 juni 1574 (in de Heilig-Bloedkapel) en 17 december 1575 (andermaal in Sint-Donatiaan) [112], tot priester op 21 april 1576 (in Sint-Donatiaan) [113].

[103] A. SANDERUS, *op. cit.*, dl. II, blz. 42/43, kaart « Episcopatus Brugensis ».

[104] A. DE LEYN, *Esquisse biographique de Pierre de Corte (Curtius), premier évêque de Bruges*, Leuven, 1863, blz. 60 en blz. 138-140, nr. VIII.

[105] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuieten Brugge*, nr. 2643.

[106] *Ibid.*, nr. 2644/I.

[107] A. DE LEYN, *op. cit.*, blz. 56-58.

[108] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2644/II.

[109] A. DE SCHREVEL, *Notes et documents pour servir à la biographie de Remi Drieux, IIe évêque de Bruges*, in *Annales de la Société d'émulation*, dl. XLVI, 1896, blz. 601-603.

[110] *Ibid.*, blz. 609-610.

[111] *Ibid.*, blz. 439 en 441.

[112] *Ibid.*, blz. 440 en 443.

[113] *Ibid.*, blz. 445.

Al in de Doornikse tijd moesten de prelaten van Zoetendale de financiële jaarbalans van hun instelling te Brugge op het vicariaat voorleggen. Daar waren altijd wel enige problemen aan verbonden geweest [114]. Uit de laatste jaren van het bestaan der abdij, onder abt Wittebroot, hebben wij wel dergelijke jaarrekeningen bewaard : meer bepaald van 30 september 1574 en 30 september 1579 [115]. Na de verjaging van het convent, op het einde van 1579 [116], werd de jaarrekening zelfs opgesteld door een ambtenaar van het geestelijk hof te Brugge, namelijk rond 30 september 1580 [117].

Als wij nu even op onze stappen terugkeren, kunnen wij vaststellen dat Zoetendale op verspreide tijdstippen deelgenomen heeft aan het Brugse stadsleven. Er is al sprake geweest van de Heilig-Bloedprocessie, deze religieuze maar ook stedelijke manifestatie. Geweten is, bij voorbeeld, dat abt Jan Boud, blijkens de stadsrekeningen van Brugge, door de magistraat persoonlijk naar de processie uitgenodigd werd. Diezelfde abt werd, nog in 1306, uitgenodigd op de plechtige uitvaart, in de Brugse dominicanerkerk, van de echtgenote van de stadssecretaris [118] : een ander bewijs voor de contacten met de openbare instanties te Brugge [119].

Toen, bij de aanvang van de 15de eeuw, onderhandelingen aan de gang waren met de Franse koning Karel VI (1380-1422), en de afgevaardigden naar het Franse hof bepaalde financiële eisen stelden, werd abt Jakob De Beer te Brugge, op 17 juli 1403, samen met de abten van Sint-Andries en Ter Doest betrokken bij het overleg ter zake, ten overstaan

[114] BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief, Farde Zoetendale*, z.nr., visitatie d.d. 4 januari 1485, blz. 7 ; aanhangsel bij visitatie d.d. 18 februari 1558, blz. 5.

[115] BRUGGE, *R.A., Fonds Jezuïeten Brugge*, nrs. 2669/1, 2669/2, 2669/4.

[116] E. VAN MINGROOT, *Teloorgang ...*, blz. 104.

[117] BRUGGE, *R.A., Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2669/5.

[118] L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire ...*, dl. I, blz. 138-139.

[119] Vgl. nog J. DE SAINT-GENOIS, *Inventaire analytique des chartes des comtes de Flandre*, Gent, 1843/1846, blz. 261-264, nrs. 892-894 en 906, voor het aandeel van abt Diederik I van Zoetendale bij het protest — te Brugge, in mei-augustus 1297 — van de Vlaamse prelaten tegen de belastingen vanwege de Franse koning.

van de gedeputeerden van de Vier Leden van Vlaanderen [120]. Toen Filips de Goede (1419-1467) en Isabella van Portugal, op 11 december 1440, te Brugge hun intrede hielden, na de recente Brugse opstand van 1437-1438 [121], was abt Wouter De Brune in officiële opdracht present. Hij vergezelde de Brugse magistraat en gildedekens naar Sinte-Kruis, bij de onderwerping aan de hertog. Samen met de abten van Eekhout en Ter Doest hief hij na afloop het Te Deum aan [122]. De abten van Zoetendale werden te Brugge kennelijk beschouwd als prelaten die « erbij hoorden » in moeilijke omstandigheden ; waar men in geval van nood ook kon op rekenen.

Kort na de tragische dood van Karel de Stoute (1465 - 5 januari 1477), richtte de Brugse magistraat, op 12 februari 1477, als eerste tot abt Adriaan Vander Haghe het verzoek om voor het land te bidden [123], dit met het oog op dreigende onlusten. Op 26 maart 1482 ontving abt Antoon Zeghers andermaal een Brugse stadsbode [124] : die was naar Zoetendale, als een van de « eigen » abdijen, gezonden om het inrichten van een processie te bekomen, ter afsmeking van de genezing van de verongelukte hertogin Maria van Bourgondië († 27

[120] W. PREVENIER, *Handelingen van de leden en van de staten van Vlaanderen (1348-1403)*, Brussel, 1959, blz. 275 ; E. SCOTT en L. GILLLIODTS-VAN SEVEREN, *Le Cotton Manuscript Galba B.I.*, Brussel, 1896, blz. XXXVII en 474.

[121] *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. III, Utrecht-Antwerpen, 1951, blz. 271 ; dl. IV, Haarlem, 1980², blz. 217.

[122] J. MEYERUS, *Commentarii sive annales rerum Flandriarum*, Antwerpen, 1561, f. 290ʳ.

[123] L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire ...*, dl. VI, Brugge, 1876, blz. 155 ; ID., *La mort de Charles le Téméraire. Les suites qu'elle eut en Flandre*, in *La Flandre*, dl. XV, 1884, blz. 34 ; E. GAILLIARD, *De « processiën generael » en de « hallegeboden » te Brugge*, Gent, 1912, blz. 1087. « Den XII in Sporkele, ghesonden Ywein Lyne eerst tZoetendale, van daer te Spermaelgen, ten Jacoppinessen, tSint Truden, tSertruesinnen, tSint Andries ende Ter Does ... ».

[124] L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire ...*, dl. VI, blz. 217 ; E. GAILLIARD, *op. cit.*, blz. 1089. Ook hier werd de Brugse bode eerst en vooral naar Zoetendale gezonden. « Doe ghesonden tZoetendale, te Spermaelgen, tSertruesen, ten Jacoppinessen, tSint Truden ende tSinte Kathelinen ... ».

maart 1482). Het was blijkbaar de gewone gang van zaken dat Zoetendale werd aangesproken voor dit Brugs religieus elan in een zaak van groot politiek en dynastiek belang.

Sinds het midden van de 15de eeuw was de band met Brugge nog steviger geworden. Zoals de meeste landelijke abdijen had Zoetendale een refugehuis aangekocht, en wel te Brugge. De aanleiding daartoe was de Gaverse oorlog (1452-1453)[125], die in de streek van Maldegem zware verwoestingen veroorzaakte[126] en die abt Frans Joncman op de vlucht had gedreven[127]. Nadat de rust was teruggekeerd, haastte deze zich om op 29 oktober 1454, tegenover Jan De Bul, het huis Den Eeckenboom met aanpalende gebouwtjes aan te kopen[128]. Dat refugium was gelegen in de Langestraat, meer bepaald op de hoek van de Kerseboomstraat[129]. Men poogde daar een hecht steunpunt, voor beroerde tijden, uit te bouwen. Nog op 26 november 1557 was abt Zachee Van den Broucke bezig de laatste aankopen rond Den Eeckenboom af te handelen[130]. Het zal die Brugse wijkplaats wel geweest zijn die abt Van den Broucke — die nogal vaak buiten zijn klooster vertoefde[131] — tot aansluiten bij de Brugse Sint-Jorisgilde heeft gedreven[132].

Op zuiver materieel gebied heeft het convent van Zoetendale altijd wel met belangstelling naar Brugge uitgekeken. Op

[125] *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. III[1], blz. 271; dl. IV[2], blz. 218.

[126] F. De Potter en J. Broeckaert, *Maldegem*, blz. 89; M.-H. De Lalaing, *Maldeghem la loyale*, Brussel, 1849, blz. 57.

[127] Vgl. E. Van Mingroot, *Zoetendale : abtenlijst, loc. cit.*

[128] Brugge, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2591. Jan de Bul wordt vernoemd in de Brugse stadsrekeningen, bij de voorbereiding van de H. Bloedprocessie : Brugge, *Stadsarchief*, *Stadsrekeningen*, a° 1421-1422, f. 97r.

[129] A. Duclos, *Bruges. Histoire et souvenirs*, Brugge, 1910, blz. 565-566; J. Gailliard, *Ephémérides brugeoises*, Brugge, 1847, blz. 404; L. Gilliodts-van Severen (ed.), *Les registres des « zestendeelen » ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580*, in *A.S.E.B.*, dl. XLIII, 1893, blz. 92, nr. 1021.

[130] Brugge, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2635.

[131] Brugge, *Bisschoppelijke Archief*, *Farde Zoetendale*, z.nr., document d.d. 18 februari 1559 n.s., blz. 5-6.

[132] J. Van Praet, *Jaarboek der keyzerlijke ende koninglijke hoofdgilde van den edelen ridder Sint-Joris*, Brugge, 1786, blz. 222.

16 juni 1228, nog onder abt Lambert van Waasten, verzekerden Johanna van Constantinopel en Ferrand van Portugal (1212-1233) Zoetendale een jaarlijkse toebedeling van vier mud graan, door de Brugse Spijker [133] te leveren op Sint-Maartensdag (11 november) [134]. In augustus 1234 schonk Johanna nog eens zeven mud en drie hoed spijkergraan aan abt Wouter I [135]. In de loop van de tijd werd deze levering voortgezet : abt Pieter van Torhout komt voor in de dossiers van de Brugse Spijker in 1388 [136]. Het rantsoen werd echter aangepast : in 1390 bedroeg het ca. 90 hoed [137]. Ver in de 16de eeuw, ten tijde van de afschaffing, was het opgelopen tot 90 mud graan [138]. De levering werd zelfs nog uitgevoerd in 1583 [139]. Het belang dat Zoetendale aan deze Brugse mondvoorraad hechtte, kan blijken uit het feit dat abt Jan IV Botsart (ca. 1390 - ca. 1400), omwille van achterstallige le-

[133] Vgl. Th. LUYKX, *De grafelijke financiële bestuursinstellingen en het grafelijk patrimonium in Vlaanderen tijdens de regering van Margareta van Constantinopel (1244-1278)*, Brussel, 1961, blz. 33.

[134] RIJSEL, *Departementaal Archief, Rekenkamer*, nr. B 1563, cartularium van Vlaanderen, doc. nr. 148 ; BRUGGE, *R.A., Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2105 ; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire ...* dl. IV, Brugge, 1876, blz. 243, nr. 2 ; A. MIRAEUS en J. F. FOPPENS (eds.), *Opera diplomatica et historica*, dl. III, Brussel-Leuven, 1734, blz. 88, nr. CIV ; O. DELEPIERRE, *Précis analytique des documents que renferme le dépot des archives de la Flandre occidentale à Bruges*, dl. I, Brugge, 1840, blz. XXXII.

[135] RIJSEL, *Departementaal Archief, Rekenkamer*, nr. B 1562, cartularium van Vlaanderen, f. 48^{r} ; PARIJS, *Nationale bibliotheek, Ms. Latins*, nr. 10967, f. 16^{v} ; E. STRUBBE, *Egidius van Breedene (11..-1270), grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij Spermalie*, Brugge, 1942, blz. 172, nrs. III/A/26 en III/A/27 ; M. VANHAECK (ed.), *Cartulaire de l'abbaye de Marquette*, dl. I, Rijsel, 1937, blz. 56-58, nr. LXX-LXXII ; O. DELEPIERRE, *op. cit.*, blz. XXXVIII.

[136] K. DE FLOU, *op. cit.*, dl. XVIII, kol. 522.

[137] BRUGGE, *R.A., Fonds Jezuïeten Brugge*, nrs. 2551-2552, en nr. 1500, f. 17^{v}. Brugse «hoed» als korenmaat : 166 liter (H. DOURSTHER, *Dictionnaire universel des poids et mesures anciennes et modernes*, Amsterdam, 1965^{2}, blz. 171).

[138] *Loc. cit.*, nr. 492, en nr. 1592, blz. 71-73 ; L. DELPLACE, *L'ancien collège des Jésuites à Bruges (1560-1773)*, in *Annales de la Société d'émulation*, dl. XXXIV, 1884, bijlagen, blz. 81.

[139] BRUGGE, *R.A., Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2105.

veringen, tot in de hoogste kringen, bij hertog Filips de Stoute (1384-1404) zelf, zijn beklag ging doen [140].

In andere omstandigheden kon de abdij op financiële steun vanuit Brugge rekenen. Toen, in het eerste kwart van de 15de eeuw, de abdijkerk vervallen was, bood de overheid van het Brugse Vrije in 1424-1427 substantiële hulp aan abt Vaast de Vouguin (1419-1439) bij het herbouwen van de kerk [141]. De stad Brugge droeg in 1426-1427 mede een steentje bij [142].

Ook toen het ronduit slecht begon te gaan, wendde men zich tot Brugge. In het tweede kwart van de 16de eeuw meer bepaald tot één gegoede Bruggeling, Jakob De Boodt. Om te kunnen voldoen aan de bijdrage die Zoetendale opgelegd was in de subsidie, door paus Clemens VII (1523-1534) toegestaan aan Karel V (1519-1555) bij de oorlog tegen de Turken, ging men op 21 mei 1535 een rente te gelde maken bij genoemde Jakob De Boodt [143]. Om te kunnen aanbetalen voor de tweede subsidie, door paus Paulus III (1534-1549) aan keizer Karel toegestaan, ging het convent op 27 april 1546 een lening aan bij diezelfde De Boodt [144].

De geschiedenis van Zoetendale zou aflopen waar het allemaal begon [145]. Nadat in 1579 de Geuzen de kanunniken verjaagd hadden, belandden de meeste Zoetendalers, na een kort oponthoud te Damme, in 1581 tenslotte in Brugge [146]. Ook al was hun refugiehuis toenmaals niet beschikbaar, omdat ze het uit armoede momenteel uit handen hadden gegeven [147].

[140] *Ibid.*, nrs. 2551-2552 (zie hierboven).

[141] W. WEALE, *Notes pour servir à l'histoire des monuments*, in *La Flandre*, dl. II, 1868/1869, blz. 328.

[142] L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire ...*, dl. V, Brugge, 1876, blz. 45.

[143] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2625. Vgl., voor de familie De Boodt te Brugge : A. SCHOUTEET e.a., *Index ...*, dl. I, blz. 67-68.

[144] *Loc. cit.*, nr. 2628.

[145] Vgl., voor het hiernavolgende : E. VAN MINGROOT, *Teloorgang ...*, blz. 109-118.

[146] *Ibid.*, blz. 105-107.

[147] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2669/1, f. 7^{r} ; nr. 2669/2, f. X^{v} ; nr. 2669/7, blz. 30 ; nr. 2669/9, f. 20^{v} ; nr. 2673, blz. 3.

En ook al kende Brugge toen een protestants bestuur (1578-1584) [148].

Het is echter pijnlijk te zien hoe de kanunniken hun heil zochten in Brugge, de stad waar ze altijd naar opgekeken hadden. Immers, de politieke constellatie noopte er bisschop Drieux toe een geschikt inkomen te zoeken voor het nieuwe Jezuïetencollege (1574) te Brugge [149]: dat zou noodlottig worden voor Zoetendale. De eerste slag die de Geuzen aan het convent hadden toegebracht, werd gevolgd door een genadeslag uit de Katholieke gemeenschap zelf. Na een periode van touwtrekkerij, werden de goederen van Zoetendale toegekend aan de Brugse Jezuïeten : door paus Gregorius XIII (1572-1585) op 23 juni 1584 [150], en door koning Filips II (1555-1598) op 7 november 1584 [151].

Abt Wittebroot vond op 4 oktober 1584 de dood in onopgehelderde omstandigheden [152]; hij werd in de abdij van Eekhout begraven [153]. En er werd, zoals 370 jaar geleden, opnieuw een plechtige vergadering belegd te Brugge. Op 29 december 1584 [154] kwamen de twee nog beschikbare leden van het convent, prior Christiaan De Brabandere [155] en kanunnik Filip De Poortere [156], samen met de abt van Eekhout, Mat-

[148] *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. V, Utrecht-Antwerpen, 1952, blz. 106 en 170 ; A. DEWITTE, *Chronologie van de reformatie te Brugge en in het Brugse Vrije (1485-1593)*, in *Brugge in de Geuzentijd*, Brugge, 1982, blz. 40.

[149] L. DELPLACE, *art. cit.*, passim ; A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, *Inventaire sommaire des archives de la Compagnie de Jésus conservées aux Archives de l'État à Bruges*, Ronse, 1904, inleiding ; A. PONCELET, *La Compagnie de Jésus en Belgique*, s.l., 1907, blz. 7.

[150] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nrs. 475 en 2659/I ; A. MIRAEUS en J.-F. FOPPENS, *op. cit.*, dl. III, blz. 252[a]-254[b].

[151] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nrs. 479 en 2659/II ; E. VAN MINGROOT, *Teloorgang ...*, blz. 124-125, bijlage.

[152] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nrs 2669/10, f. 1[r] ; A. SANDERUS, *op. cit.*, dl. II, blz. 248[a] ; W. WEALE, *Notice ...*, blz. 112.

[153] BRUGGE, *R.A.*, *Fonds Jezuïeten Brugge*, nr. 2669/10, f. 2[r]-3[r].

[154] *Ibid.*, nr. 492, nr. 1589, blz. 1-2 ; L. DELPLACE, *art. cit.*, bijlagen, blz. 79-81, nr. V.

[155] J. FRUYTIER, art. *Brabandere (Christiaan de)*, in *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, dl. VI, Leiden, 1925, kol. 181.

[156] J. VAN MALDEGHEM, *Zoetendale*, blz. 28 ; A. DE SCHREVEL, *art. cit.*, blz. 439, 440 en 443.

thijs de Longuespée (1572-1603), in het bisschoppelijk « paleis » op de Burg het vonnis aanhoren. In het bijzijn van bisschop Drieux, officiaal Remi II Drieux (1569-1618) [157], aartsdiaken Jakob Eecke [158], werden de afschaffingsdocumenten afgekondigd.

Daarmee liep de geschiedenis ten einde van een instelling die, als een leidmotief doorheen haar bestaan, de « drang naar Brugge » had gekend. Deze vaststelling geeft ons enig idee van de impact van de stad Brugge op het platteland, met name op een kerkelijke instelling op zowat vijftien kilometer buiten de stadsmuren. Een aantrekkingskracht die bleef bestaan doorheen verschillende politieke systemen, onder de Vlaamse graven, de Bourgondiërs én de Habsburgers. Als satelliet van Brugge heeft Zoetendale zich steeds weer tot de Breydelstad gewend. Men zou zulks kunnen vergelijken met het ten hoofde gaan van een plattelandse dorpsgemeenschap naar de nabijgelegen stad. De « hooftvaert » van Zoetendale naar Brugge toe duurde van 1215 tot 1584. En eindigde in ietwat dramatische omstandigheden [159].

[157] J.-F. FOPPENS, *Compendium chronologicum episcoporum Brugensium*, Brugge, 1731, blz. 169.

[158] *Ibid.*, blz. 92-93.

[159] Bij het slot van dit artikel weze dank gezegd aan Dom N.-N. Huyghebaert, omdat hij ons, bij de voorbereiding van de notitie « Zoetendale » in het *Monasticon belge*, de Soetendaliana uit zijn verzameling fragmenta ter beschikking heeft willen stellen.

Collaboration in a Fourteenth-Century Psalter: The Franciscan Iconographer and the Two Flemish Illuminators of MS 3384, 8° in the Copenhagen Royal Library

by

Kerstin B. E. CARLVANT

(New York)

Among the medieval treasures of Det Kongelige Bibliotek in Copenhagen is a lavishly illustrated psalter of Flemish origin: Gl. kgl. Saml. 3384, 8° [1]. Probably made in Ghent in the third decade of the fourteenth century, this manuscript subsequently travelled widely and found a home in Scandinavia during the late Middle Ages. The Copenhagen Psalter contains a Franciscan picture cycle unique to Netherlandish psalter illustration. A friar thoroughly versed in Franciscan history can be credited with the conception of this unconventional program, which was executed with flair by a leading Flemish illuminator.

First drawn to the attention of a wide audience through Carl Nordenfalk's introduction in an exhibition catalogue of 1952, the Copenhagen Psalter more recently figured promi-

[1] I am indebted to the librarians Dr. Tue Gad and Mr. Svend Gissel for their kindness and assistance during visits to Det Kongelige Bibliotek. — Photographs reproduced by courtesy of Det Kongelige Bibliotek.

nently in Lilian M. C. Randall's published research on marginalia [2]. The present article is aimed at a more comprehensive analysis.

A summary description, presented in part as an *Appendix*, will serve as a foundation for making the following special inquiries.

To begin with, it will be established that the aforementioned master-illuminator did not work alone but was assisted by another painter of lesser caliber : the nature of their collaboration merits brief comment.

Furthermore, the artistic milieu of the master-illuminator, whose hand appears in other Flemish manuscripts, needs to be clarified. This task is particularly pressing, for the internal textual evidence of localization has been excised from Copenhagen 3384, 8°. Therefore, the psalter can be pinned down geographically only through comparison with related and localizable books. Copenhagen 3384, 8° forms part of a complex of richly illuminated manuscripts, wherein another psalter, Douce 5-6 in the Bodleian Library of Oxford, constitutes the focal point. Among the liturgical books in this group, MSS 82 in the Walters Art Gallery of Baltimore, Add. 29253 in the British Library of London, and B.11.22 in Trinity College of Cambridge hold special interest for the study of the Copenhagen Psalter. Still other manuscripts will be introduced below. These individual books await in-depth study, and the group as a whole has yet to be defined and localized conclusively [3].

[2] K. OLSEN and C. NORDENFALK, *Gyllene Böcker. Illuminerade medeltida handskrifter i dansk och svensk ägo*, Stockholm, 1952, p. 42, no. 54, pl. xiii. See also C. BRUUN, *De illuminerede Haandskrifter fra Middelalderen i Det store kgl. Bibliothek*, Copenhagen, 1879, p. 106, and E. JØRGENSEN, *Catalogus codicum latinorum medii aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*, Copenhagen, 1926, pp. 210-11. ** L. M. C. RANDALL, *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*, Berkeley and Los Angeles, 1966, *passim* ; p. 32 lists her numerous reproductions of the Copenhagen Psalter.

[3] G. VITZTHUM first broke ground for study of this group with a perceptive essay focused on an antiphonary formerly in the Weigel and Martin Le Roy collections : *Eine Miniaturhandschrift aus Weigelschem Besitz*, in *Kunstwissenschaftliche Beiträge August Schmarsow gewidmet*, Leipzig, 1907, pp. 62-72 (hereafter : *Schmarsow Festschrift*).

Last, the textual and pictorial sources of the Franciscan iconography require investigation. This iconographic program should, moreover, be evaluated for its commentary on a troubled phase in Franciscan history.

*
* *

Small enough to be held comfortably with one hand, Copenhagen 3384,8° conforms to a type of luxury psalter produced in large quantities in Flanders from the mid-thirteenth century onward. It has the simple textual composition characteristic of such psalters. The core of the book consists of the one hundred and fifty psalms, presented in their biblical sequence without antiphons, hymns, or other liturgical additives. The psalms are followed by the traditional canticles, the Athanasian Creed, a litany of saints, the Office of the Dead, and various prayers.

See also the less meaningful presentation in VITZTHUM, *Die Pariser Miniaturmalerei von der Zeit des heiligen Ludwig bis zu Philip von Valois und ihr Verhältnis zur Malerei in Nordwesteuropa*, Leipzig, 1907, pp. 132-33.

Considering the high artistic quality and iconographic variety of the manuscripts, surprisingly little systematic study has been devoted to the group since 1907. L. M. C. Randall made the chief contribution within her investigations of marginal iconography, as indicated below in the bibliographic notes for individual manuscripts. O. PÄCHT and J. J. G. ALEXANDER stressed the close relationship between Copenhagen 3384, 8° and Douce 5-6 in their catalogue *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library*, I, Oxford, 1966, p. 22, no. 296. These authors suggested a date of ca. 1320-30 for Douce 5-6, which seems applicable to the Copenhagen Psalter as well.

M. A. STONES studied some of the most significant manuscripts in her unpublished doctoral thesis, which provided a useful point of departure for my own research : *The Illustration of the French Prose Lancelot in Flanders, Belgium and Paris 1250-1340*, University of London, 1971, pp. 225-38. I subsequently arrived at a different definition of the group and its relationships to other Netherlandish and North French illumination, as expressed tentatively in my unpublished dissertation, *Thirteenth-Century Illumination in Bruges and Ghent*, Columbia University, New York, 1978, pp. 101-10 ; in *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, II, exh. cat., Ghent, 1975, pp. 348-49, no. 575 (entry for Douce 5) ; and the catalogue cited in note 21.

Originally, a liturgical calendar surely preceded the psalms at the beginning of the book. The loss of this calendar presents a serious handicap in tracing the history of the Copenhagen Psalter, for the calendar is likely to have carried information about the initial destination. To make things worse, the first litany was likewise excised and a new litany was substituted after the manuscript was brought to Sweden, probably in the fifteenth century. At the same time, the original Office of the Dead was altered beyond recognition [4]. This means that none of the textual components most useful for localizing a prayer book of this type survive in the Copenhagen Psalter. Thus, one is reduced to searching for clues to the circumstances of commission and manufacture primarily in the illustrations — that is to say, in the iconographic program and in the chief illustrator's style of painting.

Besides a wealth of marginal illustrations, the Copenhagen Psalter now contains ten full-page miniatures and nine historiated initials. Episodes from the life of St. Francis of Assisi fill the initials, which mark the main liturgical divisions in the psalter text. As was the Flemish custom, each initial is accompanied in turn by a full-page miniature, and a gathering of full-page pictures is placed before the first psalm. These large pictures feature double portraits of saints, among them Franciscan saints (See *Appendix*). Of ambitious conception, the Franciscan program sets the Copenhagen Psalter apart from its family of manuscripts.

To the tally of leaves excised from the Copenhagen Psalter should be added one full-page text miniature (Psalm 38) and probably several prefatory miniatures. In fact, an entire gathering of pictures with Christological subjects may once have preceded the current psalter prefaces. Omission of a Christ cycle from a richly illustrated Flemish psalter would have been truly anomalous, yet there are no physical traces in Copenhagen 3384, 8° to prove conclusively the loss of such a cycle. Similarly, it cannot be ascertained whether the no-longer-extant calendar was decorated with scenes of the months, for in the group of Douce 5-6 illustrated and unillustrated calendars alternate.

[4] For the alterations made in Sweden, see note 57.

In the marginal and secondary decoration, analogies with other members of the family of Douce 5-6 can more readily be found. Manuscripts in this group employ a special type of ornamental initial which surely added to the labor and cost of producing a book. Painted in colors against gold grounds, most of these initials are decorated merely with foliage, but many have human heads, busts, and full figures as well as animals and hybrids filling the interior spaces. Such initials enjoyed great popularity in Flanders ever since the thirteenth century, and in Copenhagen 3384, 8° they were used to mark intermediate psalms [5]. Moreover, the Copenhagen Psalter shares with the group of Douce 5-6 a rich repertory of marginal imagery, likewise derived ultimately from thirteenth-century Flemish sources. In Copenhagen 3384, 8° the marginalia consist of scenes and single figures inhabiting foliate text borders and of figures forming terminals on line endings [6].

Copenhagen 3384, 8° and Douce 5-6 also share a common bond in the marking of Psalm 21 with two images. This psalm was only rarely singled out for illustration in psalter manuscripts, and probably few Flemish antecedents ever existed outside this group. In Douce 5-6, the full-page miniature for Psalm 21 shows an iconographically noteworthy *Man of Sorrows*, a theme interpreting the Passion symbolism traditionally associated with the psalm. The miniature in Douce 5-6 was thus matched to the textual passage with special effort and ingenuity. But the habit of marking Psalm 21 may have become empty routine for this team of artists over time, for neither of the two illustrations in the Copenhagen Psalter utilizes Passion imagery. They merely form part of the continuous series of saintly portraits and Franciscan hagiological

[5] My *Fig. 5* is an indifferent specimen on a leaf reproduced here to prove a different point. See also RANDALL, *Images*, fig. 307. Randall provides illustrations of many more delicate examples: figs. 39, 129, 216, 373, 518, 702, etc. (Douce 5-6) and 423, 508, 553, etc. (Trinity College B.11.22).

[6] Randall's *Images* and other studies by this author admirably cover the important marginalia in the group of Douce 5-6. See notes for individual manuscripts below.

narrative that run through the psalter (See *Appendix*, fols. 42v and 43) [7].

Of the two illuminators who collaborated on Copenhagen 3384, 8°, only one is significant artistically. The Copenhagen Psalter affords a more varied impression of this painter's talent than other manuscripts in which his work survives. Therefore, it is suitable to refer to him as the « Copenhagen Master » here and with a view to future study of his œuvre. The Copenhagen Master was responsible for the overall design of MS 3384, 8° as well as for the actual execution of nearly all the main illustrations and about half the text-page decorations (*Figs. 1-4*) [8].

[7] G. HASELOFF did not acknowledge the illustrations for Psalm 21 but otherwise correctly recorded the iconography of the historiated initials in Douce 5-6 in *Die Psalterillustration im 13. Jahrhundert*, Kiel, 1938, pp. 50-51, table 10. VITZTHUM, however, remarked on this anomaly, *Schmarsow Festschrift*, p. 65. For a reproduction of the *Man of Sorrows*, the most striking large image in the Douce Psalter, see PÄCHT and ALEXANDER, *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library*, fig. 296b. The initial for Psalm 21 in Douce 5-6 shows a man (King David?) in prayer before a vision of the Lord.

Psalm 21 is also emphasized in a much older Flemish psalter now in Darmstadt, in which the initials have the very same Davidic cycle as Douce 5-6 (Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 1211). There is no figural illustration for Psalm 21 in the Darmstadt Psalter, but the psalm is nevertheless distinctly marked with an exceptionally large ornamental initial (it is seven lines high vs. three for the average ornamental initial). The Darmstadt Psalter was made in or near Bruges in the third quarter of the thirteenth century. For a description of the figural program, see L. EIZENHÖFER and H. KNAUS, *Die liturgischen Handschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*, Wiesbaden, 1968, pp. 182-83.

The important *Man of Sorrows* in Douce 5-6 has yet to be analyzed in detail. For a recent survey of English and Northern French psalters with other Passion themes at Psalm 21, see M. H. CAVINESS, *Conflicts Between « Regnum » and « Sacerdotium » as Reflected in a Canterbury Psalter of ca. 1215*, *Art Bulletin*, LXI, 1979, pp. 39-40.

[8] For a breakdown of folios, see note 11. The Copenhagen Master's hand also appears in NORDENFALK, *Gyllene Böcker*, pl. xiii, and RANDALL, *Images*, figs. 28, 49, 51, 64, 69, 119, 152, 234, 312, 322, 389, 424, 437, 439, 475, 479, 481, 546, 580, 660, 738. Much of the marginal illumination in Copenhagen 3384, 8° was indeed carried out

Although the uncommon pictorial program of the miniatures and historiated initials almost certainly was conceived in detail by a Franciscan friar, the Copenhagen Master deserves praise for his imaginative and painstaking realization of this program. The limited space within the initials is cleverly utilized to create clear and legible compositions for often complex scenes. Telling descriptive detail facilitates one's understanding of obscure subject matter, as when the young Francis's garments are colored in stunning pink and maroon to suggest the saint's wealth and worldliness before his conversion (fol. 5).

The effort of interpreting the novel Franciscan program apparently drained energy away from work on the marginalia in the Copenhagen Psalter: the secondary decoration was not carried out on the same unfailingly inventive level, nor with the care that can be admired in certain related manuscripts (fol. 107v, *Fig. 5*). Nevertheless, in the Copenhagen Psalter the master gave proof of his aptitude and experience as a marginal illustrator. At the principal liturgical divisions, he sought to match the historiated initials with appropriate marginal imagery. For example, he selected an ape snaring birds as an analogue for St. Francis as a preacher trying to win the hearts and minds of ecclesiastical potentates (fol. 127, *Fig. 3*). And he employed the allegory of the stag hunt to underscore the identification of the stigmatization of St. Francis with the Passion of Christ (fol. 161, *Fig. 4*) [9]. This and other marginal commentary were not necessarily dictated by the friar-iconographer, but more probably sprung from the Copenhagen Master's own understanding of religious symbolism.

Among the Copenhagen Master's distinguishing qualities is his habit of redrawing contours, hair, and facial features with strong black lines upon the colored surface. This

hastily. Unfortunately, in these reproductions, published to illustrate categories of iconography, substantial enlargement of many images further coarsen their appearance.

[9] For the stag (hart) and especially the stag hunt, see, e.g., P. GERLACH's article *Hirsch* in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, II, Rome-Freiburg-Basel-Vienna, 1970, cols. 286-89.

trait lends a poignancy to the style and in particular to facial expressions. The master's facial type is unmistakable: at once full and long, with an unnaturally wide forehead [10]. The most memorable quality of this illuminator, especially as his work appears in Copenhagen 3384, 8°, is his virtuosity as a colorist. The Franciscan commission may have restrained the range of hues in the Copenhagen Psalter: there are chiefly grays, blues, and tints of orange. But with this narrow palette, the Copenhagen Master worked small wonders. For example, in modelling the orange with white, he created a delicate pink and thus added a brightening pastel note to the otherwise subdued scheme.

The Copenhagen Master worked as well on the presumably older Douce 5-6. Comparison with the Douce Psalter reveals that the painter long nurtured a taste for boldly contrasting areas of light and shade, which he developed to the point of excess in Copenhagen 3384, 8°. The strongly modelled folds of robes and mantles there function largely as billowing surface patterns (*Figs. 1, 2*). Steely, tubular folds, sleek and pleasing to the eye, are used increasingly and underscore the tendency toward abstraction (*Fig. 4*: note the figure of Ursula). Hand in hand with the overly dramatic color modelling go the extremely mannered poses of many figures. These elements intensify the sense of excitement inherent in the master's vigorous style and seen previously. Add to this the lush marginal vegetation, and the list of the master's features spells ripeness in all forms. Doubtless, this psalter represents the Copenhagen Master's maturity, perhaps even the final stage in his career.

Through folio 192 recto, the Copenhagen Master did all preliminary sketching and fully completed all miniatures, historiated initials, and secondary decoration, except nine text-bifolios with marginalia, which an assistant colored and redrew after the master's underdrawings. The master also sketched the two remaining historiated initials and the final full-page miniature, which the assistant subsequently painted

[10] See especially my *Fig. 2*, and further characteristic examples in NORDENFALK, *Gyllene Böcker*, pl. xiii, and RANDALL, *Images*, figs. 52, 210, 594 (Copenhagen Master in Douce 6).

(fols. 193, 226v, 227). This means that the entire Franciscan picture cycle owes its design, but not altogether its execution, to the Copenhagen Master, who likewise established the type of text-page decoration for the psalter as a whole.

It is uncertain, however, whether the master saw the illumination of Copenhagen 3384, 8° to completion. For from folio 192 verso to the end of the book, the style of the less talented assistant dominates. The assistant seems to have been solely responsible for the remaining secondary decoration, from preliminary sketching to coloring and final retouching. He also designed on his own and painted the full-page miniature for Psalm 97 (fol. 192v) [11]. This depiction of two equestrian soldier-saints differs from the other miniatures in the type of border and the double-register composition. As the only large image not laid out by the Copenhagen Master himself, it was perhaps specially requested at a late stage of manufacture by the lady who commissioned the manuscript (see below). This miniature entirely by the assistant's hand

[11] The assistant's contribution in the Copenhagen Psalter can be summarized as follows: (a) He finished a number of leaves with marginalia after the Copenhagen Master's underdrawings: fols. 41-41v, 44-44v, 49-49v, 51-51v, 57-57v, 58-58v, 64-64v, 66-66v, 73-73v, 75-75v, 99-99v, 108-108v, 125-125v, 130-130v, 134-134v, 145-145v, 148-148v, 153-153v. These leaves all form isolated *bifolios* in gatherings otherwise fully executed by the Copenhagen Master himself (i.e., fols. 41-41v and 51-51v constitute one bifolio, etc.). (b) Similarly, three larger images on fols. 193 (historiated initial, Ps. 97) and 226v-227 (miniature and initial, Ps. 109) were painted by the assistant after the Copenhagen Master's preliminary drawings. ** Cf. RANDALL, *Images*, figs. 58, 184, 644 plus 75, 474 (the two latter best exemplify the collaboration). The opening reproduced in the present article as *Fig. 5* shows the Copenhagen Master's hand on fol. 107v and, on fol. 108, line endings colored and redrawn by the assistant over the master's preliminary sketches.

(c) A single full-page miniature on fol. 192v (Ps. 97) and the decoration of the text-leaves from fols. 193v to 350v were executed entirely by the assistant, without the benefit of the Copenhagen Master's sketches. ** Cf. RANDALL, *Images*, figs. 307, 562, 573 (fig. 307, with the beginning of Ps. 121, is published as fols. 160v-161; the correct numbers must be higher, probably 260v-261).

As Nordenfalk observed, the assistant's style resembles that of another Flemish psalter in Copenhagen, Ny kgl. Saml. 41, 8° (chief painter in MS 41, 8°). See note 22.

offers the purest impression of his rather cramped style, but the following miniature and historiated initials, which he completed after the Copenhagen Master's sketches (fols. 193, 226v, 227), also reveal the dissimilarity of the two collaborators. A much frailer figure type and drier foliate forms are features distinguishing the lesser artist. The assistant's handling of modelling and color lacks the Copenhagen Master's prowess and sparkle, and nowhere is there a trace of the mannerism so pronounced in the master's work.

Although the assistant thus shared neither the Copenhagen Master's technical proficiency nor his verve and inventiveness, the illuminations retained a deceptively uniform appearance as long as he worked from the master's preparatory drawings. A similar division of labor — including collaboration by two artists on the very same images — appears to have been relatively common among Netherlandish illuminators in the thirteenth and fourteenth centuries. Most often the lesser artisan in such teams probably lent a hand merely with secondary illumination (minor initials, borders, line endings) [12].

As has been noted in passing, illustrations by the Copenhagen Master survive outside the Copenhagen Psalter as well. But it is not possible to review in detail here even the most intimately related manuscripts in the family of Douce 5-6. A brief outline of that group must suffice, wherein special attention shall be devoted to the evidence of localization contained in individual books.

[12] Awareness of the possibility of such collaboration has repeatedly helped solve riddles of stylistic analysis. For an example from my work on thirteenth-century Flemish illumination, see the entry for London, British Library, Add. 19899 in the exhibition catalogue *Vlaamse kunst op perkament*, Bruges, 1981, pp. 159-60, no. 71.

In this light, it might prove particularly rewarding to examine certain books made in the Meuse region, e.g., Cambridge, Fitzwilliam Museum, 288 of the late thirteenth century. In this and other Mosan manuscripts, modest local artisans are seen collaborating with more accomplished illuminators who had received the larger part of their experience and inspiration in Flanders and elsewhere.

Fig. (fol. 2v)

Fig. 2. (fols. 52v-53)

Copenhagen, Kongelige **Gl.** kgl. Saml. 3384,8°

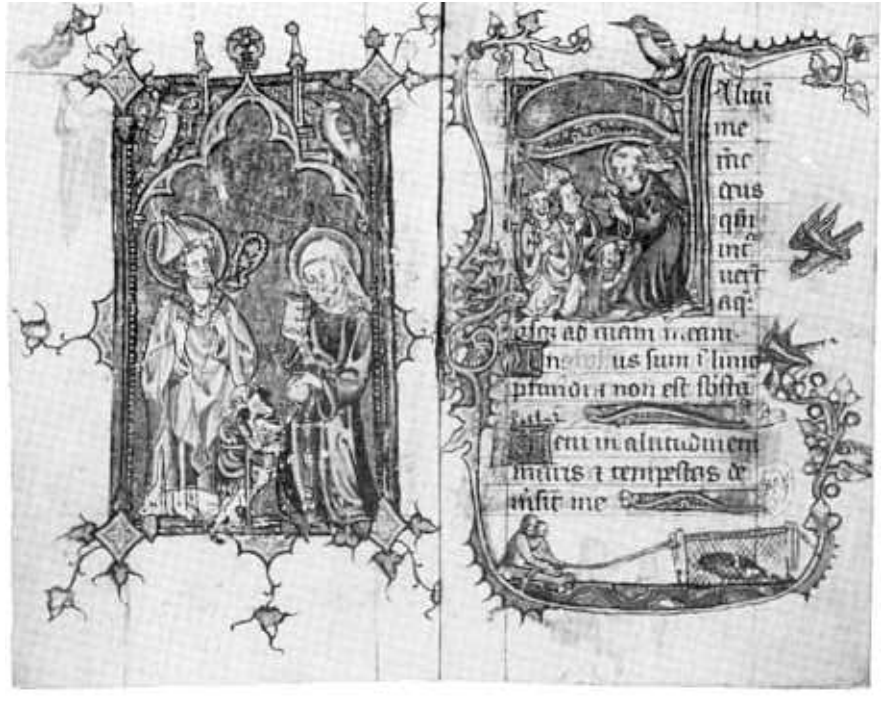

Fig. 3. (fols. 126v-127)

Copenhagen, Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. Saml.

The Copenhagen Master painted all the extant illustrations in Walters 82, a psalter-book of hours datable close to the Copenhagen Psalter. As true of the group as a whole, considerable research remains to be carried out on textual and illustrative features of the psalter-hours in Baltimore. Preliminary investigation reveals a calendar and litany of the Cambrai diocese, tailored for use in the Ghent area. These texts include important Benedictine elements which have yet to be reconciled with representations in the same manuscript of donors or early owners dressed in conspicuously worldly attire [13].

Furthermore, the Copenhagen Master collaborated in a major way with another painter on the undoubtedly older Douce 5-6 [14]. There he showed his best in a series of prefatory miniatures for Douce 5 (fols. 10v-16v), whereas hasty execution occasionally marred his work on Douce 6 (fol. 48 to end). The fluid and forceful drawing distinguishes his hand from the colleague's more delicate and contained style. These two painters, however, were of comparable artistic stature. Their collaboration on Douce 5-6 provides one of several reasons for selecting this manuscript over others as a focal point in analyzing relationships within the larger group. With Douce 5-6 we leave the Copenhagen Master.

The colleague's hand, in turn, can be traced from Douce 5-6 to Add. 29253 in the British Library, a breviary made for use in St. Peter's Abbey in Ghent. Several images of saints venerated at St. Peter's plus numerous textual indications in the breviary make attribution to the Benedictine house indisputable [15]. Because of its unequivocal provenance, Add.

[13] Walters 82 is generously reproduced in RANDALL, *Images*; p. 38 lists plate references and additional bibliography.

[14] For Douce 5-6, see PÄCHT and ALEXANDER, *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library*, p. 22, no. 296, pls. xxii-xxiii, and RANDALL, *Images*, p. 31, with plate references. Both sources summarize the plentiful earlier literature. Cf. also note 3.

[15] In all essentials, the calendar of Add. 29253 is identical with that of the thirteenth-century Missal from St. Peter's now preserved in the Bijlokemuseum of Ghent, MS 60-1 (formerly Dyson Perrins collection, MS 98). Moreover, the sanctoral of the breviary includes a liturgical adaptation of a text pertaining to important relics of St. Peter's. See the recent critical edition: N.-N. HUYGHEBAERT, *Une*

29253 serves as a cornerstone to the group. Moreover, the calendar and litany of Douce 5-6 conform to the use of St. Peter's Abbey. But compared to the calendar of the monastic breviary, the Douce calendar was less conscientiously transcribed; it is simplified in content and also lacks the liturgical grading of the calendar in Add. 29253. The textual references to St. Peter's, therefore, should be weighed critically against other clues to be found in the illustrations of the Douce Psalter: heraldry, representations of female and male donors or owners, and the comparatively prominent imagery of courtly love. Until this evidence has been further explored, Douce 5-6 can be placed in Ghent merely in a general manner.

A manuscript of Jacob van Maerlant's *Spiegel Historiael* in The Hague demonstrates that artists in this group were not restricted to illuminating liturgical books (Koninklijke Bibliotheek, KA XX). The Copenhagen Master's colleague in Douce 5-6 was perhaps responsible for the design of the ambitious picture cycle in this folio volume, which is the only known illustrated copy of the *Spiegel Historiael*. The Middle Netherlandic text indicates an origin in the Germanic Low Countries. Although occasionally ascribed to the Northern Netherlands in the past, the manuscript can now without hesitation be termed South Netherlandish. Artistically, the *Spiegel Historiael* occupies a central position in the group around Douce 5-6, and the earliest recorded provenance traces it to an auction in Ghent in 1782 [16].

Translation de Reliques à Gand en 944 : Le Sermo de Adventu Sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium (Commission royale d'Histoire/Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), Brussels, 1978, esp. pp. xvii-xviii.

I first associated Add. 29253 with the group of Douce 5-6 thanks to the photograph published in RANDALL, *Images*, fig. 618. See also AD. FABRI in *Archives belges*, XV, 1913, p. 196.

[16] For KA XX, see most recently the exhibition catalogue by A. S. KORTEWEG and C. A. CHAVANNES-MAZEL, *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek*, The Hague, 1980, pp. 152-53, no. 61 (with further bibliography). I am indebted to Dr. Korteweg for her generous assistance in my study of this manuscript.

Already VITZTHUM associated KA XX with Douce 5-6, alongside several other manuscripts which turned out to be less relevant (including the *Rijmbijbel* mentioned in note 52); *Schmarsow Festschrift*, p. 66.

A previous stage of artistic development is represented in a book of hours at Trinity College, Cambridge (B.11.22) [17]. The Trinity Hours almost certainly predates all the aforementioned books by at least a few years, and some of them by more, and it reveals how directly this group depended on Flemish and other sources of around 1300. Though the hours has lost very nearly all its main illustrations, the remaining marginalia can still be savored as the work of a prodigiously fertile imagination.

Except for the firm emphasis on Franciscan saints in the calendar, litany, and suffrages, the evidence of localization and early ownership in the Trinity Hours proves inconclusive [18]. Again, we face the task of reconciling textual references to a monastic order with several marginal images of a woman and a man dressed in secular garments. The Trinity Hours likewise includes scenes of courtship. Especially memorable is the calendar picture for May, which shows an amorous couple hawking and paying far more ardent attention to each other than to the sport [19]. This particular subject and the whole calendar cycle provide a vague clue of origin, for they were modelled closely after calendar iconography established in the region of Bruges and Ghent in the thirteenth century.

Two illuminators worked on KA XX. It is the chief artist who provides the link to Douce 5-6. Much research remains to be done on this connection, which is obscured by the greatly dissimilar size of the two books. A second hand played a minor role in KA XX, illuminating fols. 184^{v} and 227 and perhaps assisting on other leaves.

[17] For a description of MS B.11.22, see M. R. JAMES, *The Western Manuscripts in the Library of Trinity College, Cambridge*, I, Cambridge, 1900, pp. 364-73, no. 261. VITZTHUM first linked the Trinity Hours to Douce 5-6 and the Weigel-Martin Le Roy Antiphonary ; *Schmarsow Festschrift*, pp. 63-64. RANDALL has likewise demonstrated much interest in MS B.11.22 and published several excellent reproductions ; see *Images*, p. 37, for a list of plates and additional bibliography.

[18] The Latin texts of the Trinity Hours are preceded by recommendations to the reader in French (see the JAMES catalogue). These French rubrics stand in contrast to the prayers in a Netherlandic dialect inscribed on scrolls carried by marginal figures (fols. 11 and 20^{v}).

[19] See also RANDALL, *Images*, fig. 398 : a couple stung by the arrows of Eros.

Also apparently one of the older manuscripts is the fragment of an antiphonary formerly in the Weigel and Martin Le Roy collections, around which Count Vitzthum centered his early essay on this group. In the twenty-eight remaining leaves of this antiphonary, historiated initials emphasize both Franciscan and Benedictine feasts, and the arms of Flanders occur in the marginalia. The meager and contradictory data carry little promise for reconstruction of the history of the antiphonary [20]. Another early manuscript has a more securely established provenance : the ritual from the Cistercian Abbey of Duinen in maritime Flanders (Bruges, Groot Seminarie, 77/98). Only one miniature, of the Crucifixion, survives in this severely damaged book [21].

[20] In 1906 the antiphonary passed from the collection of T. O. Weigel in Leipzig to that of Martin Le Roy in Paris (present whereabouts unknown). VITZTHUM, *Schmarsow Festschrift.* P. LEPRIEUR, A. PÉRATÉ, and A. LEMOISNE, *Catalogue raisonné de la Collection Martin Le Roy*, V, Paris, 1909, pp. 141-55, no. 34, pls. xxxv-xxxvii.

Erroneous identification of two nuns on fol. 22 recto as Benedictine led Vitzthum to attribute the antiphonary to a Benedictine nunnery. This interpretation, repeated in the catalogue of Leprieur *et al.*, is entirely without foundation, for the two women depicted on fol. 22 recto are St. Clare of Assisi and a Franciscan nun kneeling before the saint (LEPRIEUR, pl. xxxvii). Both wear the knotted belt of the Franciscans, and the saint carries a monstrance, by this time the established attribute of Clare. From this it follows that other descriptions in the Leprieur catalogue must likewise be read with caution. According to this catalogue, one initial depicts St. Benedict (no reproduction), and Benedictine monks are said to be represented kneeling before Benedict and before saints in another two initials. As the color of the habits is not mentioned, the identities of the clerics in question remain in doubt — as does the provenance of the manuscript.

[21] For the ritual, see my entry in *Vlaamse kunst op perkament*, pp. 174-75, no. 81, pl. 72. This Cistercian manuscript contains excellent pen-work decoration, which might have been executed in a monastic scriptorium. There are no painted and figurated initials and borders to compare with other books in the group of Douce 5-6. It is possible that the extant Crucifixion miniature always was the sole illustration in the ritual. This miniature probably represents yet another contribution, an early work by the illuminator identified above as the Copenhagen Master's collaborator on Douce 5-6 (i.e., the hand occurring also in Add. 29253 and presumably in The Hague-KA XX).

In summation, the evidence for the group of Douce 5-6 points to Ghent or the Ghent area as destinations of the books, or it yields no precise geographical clues at all. The sole exception to this conclusion is the ritual from the Abbey of Duinen at Koksijde with its single illustration. Some of these books were clearly made to be used in Ghent proper, and there is reason to assume that most were actually manufactured in that city. Other manuscripts outside the group of Douce 5-6 and documentary evidence could be cited here to demonstrate that Ghent was a major center of the commission and production of illuminated books [22]. During the early decades of the fourteenth century, Ghent seems to have replaced Bruges as Flanders's capital of illumination.

[22] Another psalter in Det Kongelige Bibliotek of Copenhagen, Ny kgl. Saml. 41, 8°, provides a case in point. The calendar and litany indicate that this psalter was made for use in the vicinity of Ghent. Although MS 41, 8° is of a lower level of quality, certain features link it to the group of Douce 5-6.

The responses and versicles for the nocturns in the Office of the Dead agree with those in Walters 82. Copenhagen 41, 8° also shares a distinctive element of secondary decoration with the Walters Psalter-Hours : rather rough text borders with animal-head terminals. More significantly, the chief illuminator of MS 41, 8° may actually have worked alongside illuminators of the group of Douce 5-6 for some time, for the figurated borders (occurring only on pages with historiated initials) were modelled after borders of that group.

Nevertheless, there are numerous good reasons to declare Copenhagen 41, 8° an outsider to the group of Douce 5-6 : the codicological profile, the iconography, and the styles of its two illuminators mark the separateness of this manuscript. The chief painter worked in a Northern style quite distinct in origin from the modes in the Douce group. A second painter, who was responsible for only one miniature (fol. 180^{v}) and the text borders in the first gathering of the psalter (fols. 12-19), emulated a yet more alien tradition, namely the Parisian style of the well-known *Ceremoniale Blandiniense* (Ghent, Universiteitsbibliotheek, 233). The *Ceremoniale* was commissioned for St. Peter's of Ghent in 1322.

For Copenhagen 41, 8° : NORDENFALK, *Gyllene Böcker*, pp. 41-42, no. 53 ; RANDALL, *Images*, p. 35 and figs. 37, 384 ; STONES, *French Prose Lancelot*, pp. 225 ff. For Ghent 233 : bibliographic summary in *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, II, pp. 347-48, no. 574 (K. CARLVANT) ; *Les fastes du Gothique. Le siècle de Charles V*, exh. cat., Paris, 1981, pp. 300-1, no. 248 (F. AVRIL).

This is not surprising, for Ghent was apparently less severely afflicted by political turmoil than Bruges, and at nearly twice the size of its neighbor, it was by far the largest of the populous Flemish towns in this period. Only Paris surpassed it in population density among the cities of Northern Europe [23].

As we have now seen, the other two manuscripts on which the Copenhagen Master worked, Douce 5-6 and Walters 82, are both firmly localizable to Ghent and the Ghent area. Hence, it is reasonable to hypothesize that Copenhagen 3384, 8° was also connected to this region and, like other manuscripts in the same family, probably illuminated in Ghent itself [24]. Illuminators and manuscript makers in this group catered to leading ecclesiastical institutions and a narrow segment of the secular elite. No manuscript illustrates this duality of patronage better than Copenhagen 3384, 8°, which becomes apparent when the iconographic program of the psalter is examined.

*
* *

The historiated initials present the life of St. Francis, from his calling in the first decade of the thirteenth century (fol. 5) to his burial in 1226 (fol. 227). A posthumous miracle dating from the canonization proceedings in 1227-28 is likewise included (fol. 193). Each individual scene conforms to one or more passages in the leading thirteenth-century literary biog-

[23] The population estimate for Ghent in the 1350's : ca. 60,000 ; for Bruges in 1338-40 : ca. 36,000 to 45,000 ; for Paris in 1328 : 80,000. See H. VAN WERVEKE, *Het bevolkingscijfer van de stad Gent in de 14de eeuw. Een laatste woord?* (*Studia historica gandensia*, 195), Ghent, 1975 (with mention of the study by the same scholar published in 1947) and W. PREVENIER, *Bevolkingscijfers en professionele strukturen der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw* (*Studia historica gandensia*, 196), Ghent, 1975, pp. 281-85.

[24] Copenhagen 3384, 8° shares certain technical characteristics with other books in its style group (See *Appendix* for description of MS 3384, 8°). However, the codicological profile of the Copenhagen Psalter cannot be meaningfully analyzed without describing the make-up of all related manuscripts, which would go beyond the scope of the present article. Discussion of whether this family of manuscripts corresponds to one or more workshops is likewise deferred.

raphies of the saint. Not surprisingly, St. Bonaventure's *Legenda Maior S. Francisci*, the official biography of the Order since 1266, provides the chief textual source. A copy of this text was available in every friary [25].

Some twenty-five years previously, the same episodes from Franciscan legend had been painted within the much fuller cycle of murals in the Upper Church of San Francesco at Assisi, the mother church of the Order [26]. Only one scene in the Copenhagen Psalter entirely lacks antecedent among the frescoes of Assisi, a scene which also happens to be the only one not described in St. Bonaventure's text (fol. 127 ; see

[25] The textual sources of individual subjects are listed in the *Appendix*. I have worked from the English translations published in M. A. HABIG, ed., *St. Francis of Assisi, Writings and Early Biographies : English Omnibus of the Sources for the Life of St. Francis*, 3rd rev. ed., Chicago, 1973 (hereafter : *Omnibus*).

St. Bonaventure's *Legenda Maior S. Francisci* (1263) was translated from the Latin by B. FAHY for the *Omnibus*, pp. 627-787. For the Latin version, see *DOCT. SERAPH. S. BONAVENTURAE Opera omnia*, VIII, Quaracchi, 1898, pp. 504-64. ** Abbreviations used in *Appendix* : LM and LM-Mir (for the second part of posthumous miracles).

As for Thomas of Celano, *Vita Prima S. Francisci* (ca. 1229), *Vita Secunda S. Francisci* (1246-1247), and *Tractatus de Miraculis B. Francisci* (1250-1253), see *Omnibus*, pp. 177-611. This is a translation by P. HERMANN first published as *St. Francis of Assisi. First and Second Life of St. Francis, with Selections from Treatise on the Miracles of Blessed Francis by Thomas of Celano*, Chicago, 1963. For the Latin versions, *Legendae S. Francisci Assisiensis saeculis XIII et XIV conscriptae* in *Analecta Franciscana*, X, 1926-1941, pp. 1-331. ** In *Appendix* : I Cel (*Vita Prima*) ; II Cel (*Vita Secunda*) ; Cel TM (*Tractatus de Miraculis*).

[26] See H. BELTING, *Die Oberkirche von San Francesco in Assisi, Ihre Dekoration als Aufgabe und die Genese einer neuen Wandmalerei*, Berlin, 1977 ; for the scenes from the life of St. Francis and their function within the vast overall program, pp. 80-86. Earlier studies stress the dependence of the Francis cycle on St. Bonaventure's biography and theology : A. SMART, *The Assisi Problem and the Art of Giotto*, Oxford, 1971, and P. G. RUF, *Franziskus und Bonaventura. Die heilsgeschichtliche Deutung der Fresken im Langhaus der Oberkirche von San Francesco...*, Assisi, 1974.

Belting favors a date of shortly before 1300 for the frescoes of the Franciscan legend, which were the last part of the program in the Upper Church to be completed : *op. cit.*, pp. 87-88, 104-5.

further below). While the selections from the Franciscan biography in Copenhagen 3384, 8° were inspired ultimately by the more extensive program at Assisi, the psalter cycle does not depend on the Italian murals in iconography. There are innumerable and fundamental formal discrepancies. The Copenhagen Master repeatedly revealed his Northern artistic heritage, as when he borrowed the manger, ox, and ass from Netherlandish Nativity scenes for his *Christmas at Greccio* (fol. 81), or employed the standard formula for the depiction of a soul brought to Heaven for his *Death of a Knight of Celano* (fol. 97v) [27]. In some instances, the psalter and the frescoes emphasize different stages of an event. For example, the Copenhagen initial representing the obsequies of St. Francis focuses on the actual funeral cortège of friars and bishops (fol. 227), whereas the corresponding fresco at Assisi stresses the lamentation over St. Francis's body by St. Clare and her sisters as the procession pauses before the church of St. Damian [28].

In view of these and many other compositional dissimilarities, it must be assumed that the Flemish miniature cycle derived from the Italian murals via a written program of subjects considered suitable for illustration. To complement the scant instructions of such a program, the Northern iconographer and artist turned to the narrative in the literary biographies of St. Francis and primarily to that of St. Bonaventure, as indeed the Italians had initially [29]. In the main, the scenes in Copenhagen 3384, 8° follow the textual passages scrupulously.

In the Copenhagen Psalter, however, it is not primarily the individual subjects that invite comment, but the editorial viewpoint that shaped the content of the picture cycle in its totality. Some of the most crucial and popular events from

[27] The corresponding fresco at Assisi shows the nobleman dying on the floor of the dining hall; SMART, pp. 195 ff., pl. 70.

[28] *Ibid.*, pp. 219 f., pl. 83. BELTING, p. 85, pl. vii.

[29] Possibly, such a program was obtained by transcribing the *tituli* beneath the Assisi frescoes. These *tituli* paraphrased passages from the *Legenda Maior*, a circumstance that may have stimulated the Northerners to seek guidance in St. Bonaventure's original. For the inscriptions at Assisi, see SMART, pp. 263-93.

Francis's legend are naturally included in Copenhagen 3384, 8°, notably the *Stigmatization on Mount Alverna* (fol. 161, *Fig. 4*) and the *Christmas at Greccio* (fol. 181). Similarly, it was necessary, of course, to depict the end of the saint's life, and the choice fell on St. Francis's funeral procession, as noted previously (fol. 227). Only when we turn from these obligatory selections to the remaining themes in the Copenhagen initials does the iconographer's special standpoint become apparent. This iconographer, surely a friar himself, was concerned less with the portrayal of the evangelical Francis than with Francis as the founder and symbol of his Order's union with the Catholic Church. In this respect, the Copenhagen iconographer followed in the footsteps of the theologians who had devised the program at Assisi and even enhanced their fundamental ideas [30]. He went out of his way to expound the mutual dependence of St. Francis and the papal establishment of the Church : as many as four of the nine initials in Copenhagen 3384, 8° affirm this bond.

We look in vain in this fourteenth-century psalter for an image of the Sermon to the Birds at Bevagna. In thirteenth-century Flanders, that emotive theme from Francis's evangelizing had been favored above all other mendicant iconography, and it was singled out to illustrate a suffrage of St. Francis in Trinity College B.11.22, the older book of hours from the same immediate family of manuscripts as Copenhagen 3384, 8° [31].

Another sermon, one of considerable significance in the constitutional history of the Franciscan Order, was substituted in the Copenhagen Psalter : *St. Francis Preaching Before Pope*

[30] See BELTING, pp. 38-45 : « Die 'Interpretatio Romana' oder : der Orden in der Kirche » ; and p. 86. See also SMART, pp. 3-29.

[31] Trinity College B.11.22, fol. 147v. For the *Sermon to the Birds* in the Upper Church at Assisi, SMART, pp. 188 ff., pl. 68 ; BELTING, pl. i.

In the choir windows at Königsfelden (Switzerland), the *Sermon to the Birds* occupies the center of the five-part rendition of the Franciscan legend. The stained glass of this Franciscan double monastery is contemporary with the Copenhagen Psalter (ca. 1325-30). Although the Königsfelden cycle was modelled on Assisi, it has little in common with the Copenhagen cycle. M. BECK *et al.*, *Koenigsfelden*, Olten and Freiburg im Breisgau, 1970, pp. 127-36.

Honorius III (fol. 127. *Fig. 3*) [32]. Special effort was probably expended on the design of this subject for Copenhagen 3384, 8°. It is the only theme not covered by St. Bonaventure's biography. Instead, the large figure of Francis preaching, which dominates the initial, seems modelled directly after Thomas of Celano's description of the saint speaking before the pope with « great fervor of spirit » and « moving his feet as though he were dancing » [33]. When an artist of Giotto's circle painted St. Francis preaching before the Curia in the Upper Church at Assisi, he concentrated exclusively on Francis captivating the papal audience through his magnetism as a speaker [34]. But the Copenhagen iconographer and illuminator stressed another aspect of this sermon as well, namely, Francis's petition to have Cardinal Ugolino, then Bishop of Ostia, appointed as the first official Protector of the Order. Ugolino's appointment in 1220 constituted a momentous step in consolidating the position of the early Franciscan Order and its relations with the Papacy [35].

[32] See R. B. BROOKE, *Early Franciscan Government. Elias to Bonaventure*, Cambridge, 1959, pp. 59-68.

[33] Quoted from Hermann's translation of the *Vita Prima*, 73 ; *Omnibus*, p. 290. For the scene on fol. 127, cf. also *Vita Prima*, 100 ; *Vita Secunda*, 25 ; and *Legenda Trium Sociorum*, 64-65. (As for the *Legenda Trium Sociorum* (1246), see the introduction by T. DESBONNETS in *Omnibus*, pp. 853-86, accompanying N. DE ROBECK's translation, *Omnibus*, pp. 887-956).

Nevertheless, it is likely that the more familiar subject of the Sermon to the Birds was on the Copenhagen Master's mind when he laid out fol. 127, for he designed the marginalia around birds (*Fig. 3*). Curiously, thirteenth-century Flemish Sermons to the Birds first show St. Francis preaching in a pose similar to that on fol. 127 : entranced and taking dancing steps. A fine example is New York, Pierpont Morgan Library, MS 72, fol. 139^{v} ; a psalter made probably in Ghent in the 1270's.

[34] St. Bonaventure, *Legenda Maior*, xii, 7 provides the textual source for the Assisi version. SMART, pp. 195 ff., pl. 74 ; BELTING, pl. vi. In Assisi Francis stands with both feet firmly on the ground.

[35] See BROOKE, esp. pp. 64-66. Brooke discusses the discrepancies between different textual sources corresponding to fol. 127 in Copenhagen 3384, 8° and their conflation of two separate incidents in Francis's life.

Ugolino is introduced a second time as Pope Gregory IX in a scene selected to represent the process of Francis's canonization: on folio 193, *St. Francis Appears After His Death to Gregory IX in Order to Prove the Reality of the Stigmata.* Seeing Francis's wounds and their streaming blood dispelled Gregory's incredulity regarding this crucial aspect of the saint's legend, and the pope subsequently proceeded to canonize his friend [36].

Two other initials in the Copenhagen Psalter also serve to corroborate the existence of vital bonds between St. Francis and the Papacy — that is to say, between the Franciscan Order and the Church. On folio 43, the Franciscan mission to revitalize the ailing Church is formulated symbolically through another papal dream: *Innocent III Envisions St. Francis Supporting the Collapsing Lateran Basilica* [37]. The preceding initial, on folio 5, offers a metaphor of essentially identical meaning. Here, at the beginning of the picture cycle, the saint's early life and conversion are summed up within one scene: *An Image of the Crucified Christ Commands St. Francis to Rebuild the Catholic Church.* In this initial, the ruinous towers of the three churches of St. Damian, St. Peter, and St. Mary of the Angels at Portiuncula, which Francis physically rebuilt, symbolize the universal Church in need of spiritual renewal [38].

In planning these initials, the iconographer thus sought out incidents evincing, on the one hand, the indispensability of the Franciscan Order to the Catholic Church and, on the other, the critical involvement of the Papacy in Franciscan history. The union of the Church and the Order of Friars Minor was stressed already in two consecutive scenes at the

[36] For the *Dream of Gregory IX* in Assisi, see SMART, pp. 216 ff., pl. 88; BELTING, pp. 85-86, pl. vii. Of four scenes dealing with the reality and significance of the stigmata in Assisi, only this one involves a pope.

[37] For the corresponding scene in Assisi, see SMART, pp. 166 ff., pl. 52.

[38] The corresponding Assisi fresco shows Francis in the dilapidated St. Damian but makes no reference to the other two churches mentioned by St. Bonaventure, *Legenda Maior*, ii, 1-8. SMART, pp. 162 ff., pl. 46.

beginning of the cycle, and then this note is echoed at intervals throughout the remaining initials. For this important facet the Copenhagen iconographer likewise took his cue from Assisi, where three of the four themes involving the Holy See occupy key positions in the center of the nave [39]. However, the sheer concentration of papal iconography within the brief Copenhagen cycle requires additional explanation. It is tempting to interpret the particular bias of this picture cycle as an expression of the spirit of deference to papal authority that prevailed with the majority of the Franciscan Order during the middle and late 1320's [40].

As the Minorite Order grew and became entrenched throughout Europe in the thirteenth century, it was transformed from a movement of indigent and often unlettered evangelizers to a more intellectual corps established in specially built convents, a process known as the clericalization of the Order. Even during St. Francis's lifetime, conflicts over this development arose within Franciscan ranks, and this antagonism would continue into the sixteenth century. The controversy is usually identified with two factions: the Spirituals, who favored the absolute poverty and generally austere ideals of primitive Franciscanism, and the Conventuals, who held laxer but often also more practical views regarding property and the Rule.

No attempt can be made here to summarize the step-by-step progression and shifts in emphasis within this dispute during the early fourteenth century. Suffice it to note that the central issue concerned definition of the desired level of poverty and, through it, the style of life in the Order. A series of papal bulls intended to remedy the troubled situation were published in the 1310's and 1320's. From 1317 the controversy entered a particularly grave phase, and Pope John XXII played a decisive part in it. The subject of apostolic poverty was widely debated at the Curia and among the Franciscans. Eventually, with the bull *Cum inter*

[39] For this aspect of the Assisi program, see note 51. Only five of the twenty-eight frescoes of the Franciscan legend in Assisi contain actual images of popes.

[40] The synopsis presented below was drawn chiefly from J. MOORMAN, *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517*, Oxford, 1968, pp. 307-25.

nonnullos issued in November 1323, John XXII shook the entire Order to its foundations by decreeing that the thesis of the absolute poverty of Christ and his apostles was heretical. The pope thereby challenged the essential Franciscan belief in a life of voluntary poverty as the road to spiritual perfection. The friars, now fearful of jeopardizing the very existence of their Order, responded by avoiding open contest of the papal decree. At the next Chapter General, held in Lyon in 1325, they formally adopted an attitude of subservience and reverence in future dealings with the Papacy [41].

The Copenhagen program seems to reflect the ambience of the Chapter at Lyon and perhaps was conceived in 1325-26, or later. It is justifiable to interpret the inclusion of so many scenes pertaining to popes and the Church as a form of bowing to papal authority and of maintaining union with the Church. Moreover, we cannot fail to observe that the iconographer carefully avoided including incidents touching on St. Francis's insistence on poverty in his personal life and in the Rule [42]. Undeniably, the role of the Papacy is viewed favorably in the Copenhagen imagery, as indeed it is in the textual portion of the psalter, where a prayer for a living pope is included among the few surviving original collects [43].

[41] *Ibid.*, p. 318.

[42] Perhaps most noteworthy is the exclusion of St. Francis Renouncing the World (worldly goods) ; Bonaventure, *Legenda Maior*, ii, 4. This episode is painted in the Upper Church of San Francesco and in other short cycles modelled on Assisi, such as the aforementioned Königsfelden glass (ca. 1325-30) and the frescoes of the Cappella Bardi in Santa Croce, Florence (ca. 1317-20). SMART, pls. 48-49 ; BECK, p. 127 ; for the Bardi Chapel, C. GNUDI, *Giotto*, Milan, 1958, pl. 171 (a).

[43] « Omnipotens sempiterne Deus miserere famulo tuo pape (*sic*) nostro et dirige eum secundum tuam clementiam in viam salutis eterne : ut te donante tibi placita cupiat et tota virtute perficiat » ; fol. 334. With the formulation for a pope (*papa nostro*), this prayer seems to have been comparatively rare in Franciscan books : see V. LEROQUAIS, *Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*, Paris, 1934, I, p. 230 ; II, p. 302. Normally the Franciscan formulation was for the minister general (*ministro nostro* ; the Roman for a bishop : *pontifici nostro*). See *ibid.*, I, pp. cvi-cvii ; III, pp. 121, 123, etc. ; and V. LEROQUAIS, *Les psautiers manuscrits latins des bibliothèques publiques de France*, I, Macon, 1940-41, pp. 27, 195, 229.

Once understood, these political overtones should not be permitted to obscure the fact that the Copenhagen cycle was, first and foremost, intended as a pictorial life of St. Francis. This intent is underscored by the content of the full-page miniatures and by their position within the overall program. The miniatures include important portraits of St. Elizabeth of Hungary, St. Clare of Assisi, and St. Francis himself. St. Francis and St. Clare, the founders of the First and Second Orders, are presented together in the picture for Psalm 109 at the very end of the program, a position of honor according to the reasoning of Flemish psalter illustrators (fol. 226v). Though lovingly depicted as an alms-giving tertiary, St. Elizabeth figures less prominently in the middle of the cycle (fol. 126v, *Fig. 3*) [44]. With the exception of these portraits of the most celebrated among early Franciscan saints, the large miniatures appear, upon cursory examination, to make no overt allusions to Franciscan legend.

In actuality, the majority of the remaining full-page images, notably those at the beginning of the book, form an integral part of an effectively balanced program. The male saints portrayed in the first half of the series were singled out by St. Francis as worthy of special veneration. St. Francis stated his preferences in the First Rule. His biographers later commented upon these devotions which became normative for the Order. Thus we encounter in Copenhagen 3384, 8° the two saints John (fol. 3v) and St. Peter and St. Paul, apostles who like Francis himself passionately loved

[44] The identity of the bishop accompanying St. Elizabeth remains in doubt. St. Louis of Anjou, Franciscan archbishop of Toulouse and of royal blood like Elizabeth, is one candidate (canonized 1317). Usually, however, St. Louis is depicted wearing the Franciscan habit under the bishop's mantle; not so in Copenhagen 3384, 8°. See *Lexikon der christlichen Ikonographie*, VII, 1974, cols. 442-45 (S. GRÄN).

Whether the missing miniature for Psalm 38 might have held an image of St. Anthony of Padua (canonized 1232) is equally impossible to prove.

Christ (fols. 4v, 42v) [45]. Then follow St. Lawrence, a deacon like Francis (fol. 52v, *Fig. 2*) [46], and St. Michael, in whose honor Francis fasted for forty days before his stigmatization (fol. 97). Bonaventure explains that « in his ardent zeal for the salvation of souls [Francis] was particularly devoted to St. Michael the Archangel because it is his task to bring souls before God » [47]. It was hardly by accident that the Copenhagen iconographer chose St. Michael to accompany the scene of a soul brought to Heaven in the *Death of a Knight of Celano* (fol. 97v).

Conspicuously absent from the Copenhagen Psalter, as we know it today, are images of Christ and « his glorious mother, blessed Mary, ever Virgin » who naturally ranked first in St. Francis's heart and among the holy personages he specially venerated [48]. This lacuna offers the best proof that an entire gathering of Christological and Mariological miniatures has been excised from the psalter.

Above all other saints, the large miniatures honor St. John the Baptist by depicting or alluding to him three times early in the program. First, there is the handsome image of the *Annunciation to Zachariah*, in which John's father learns of the impending birth of his son (fol. 2v, *Fig. 1*). Next follow the aforementioned full-length portrait of St. John the Baptist, flanked by St. John the Evangelist, and last, within the same miniature, an illustration of a prophetic theme from the Baptist's preaching : an axe laid to the root of a tree

[45] St. John the Baptist, St. John the Evangelist, St. Peter, and St. Paul are listed in the First Rule of 1221, Chap. 23. I shall quote the English edition of B. FAHY republished in *Omnibus*, pp. 27-53. For the Latin version, see *Opuscula Sancti Patris Francisci Assisiensis*, I, Quaracchi, 1904, pp. 24-62.

For St. Peter and St. Paul, see also the commentary of St. Bonaventure, *Legenda Maior*, ix, 3.

[46] See Celano, *Vita Secunda*, 201. The First Rule does not mention St. Lawrence.

[47] Bonaventure, *Legenda Maior*, ix, 3 ; quoted from Fahy's translation, *Omnibus*, p. 699. For the forty-day fast, *ibid.*, xiii, 1. See also the First Rule, Chap. 23, and Celano, *Vita Secunda*, 197.

[48] First Rule, Chap. 23 ; *Omnibus*, p. 51. See also St. Bonaventure, *Legenda Maior*, ix, 3.

(fol. 3v). The latter allegory was traditionally identified as a threat to unrepentant sinners of their damnation at the Last Judgment ; here it should perhaps be interpreted as an admonition to members of the Franciscan Order who had erred in the recent crisis [49].

The reason for emphasizing St. John the Baptist in the Copenhagen cycle is both simple and purposeful. At his birth, St. Francis's mother christened her child John after St. John the Baptist, and only later did his father give him the name Francis, much less common at the time. Celano observes that St. Francis considered the feast of his namesake « John the Baptist to be more illustrious than the feasts of all the other saints, for the dignity of his name left a mark of mystic virtue upon him » [50]. By honoring St. John the Baptist the Copenhagen Psalter thus celebrates St. Francis early in the cycle. The *Annunciation to Zachariah* should probably be interpreted as a typological allusion to the infancy of

[49] Fol. 3v is reproduced in NORDENFALK, *Gyllene Böcker*, pl. xiii. ** « For now the axe is laid to the root of the trees. Every tree therefore that doth not yield good fruit, shall be cut down, and cast into the fire» ; Matt. 3 :10 (Luke 3 :9). St. John the Baptist was addressing here specifically the Pharisees and the Sadducees, two opposing Jewish sects with contrary views regarding strictness in observance of Mosaic law. The Baptist greeted them as a « brood of vipers » fleeing from retribution with no sign of repentance ; Matt. 3 :7 (Luke 3 :7). This theme would appear to have lent itself to warning Franciscan extremists on both sides of the poverty issue. For Pharisees and Sadducees, see, e.g., F. L. CROSS, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford, 1974, pp. 1077-78, 1222.

For the theme of the axe and the tree in art, see, e.g., E. WEIS, *Johannes der Täufer* in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, VII, 1974, cols. 164-90, esp. 181-82. ** French thirteenth-century sculptors favored this subject. See the reliefs accompanying the Foolish Virgins, Judgment Portal, Amiens Cathedral, and St. John the Baptist Preaching, interior west wall, Reims Cathedral ; W. SAUERLÄNDER, *Gotische Skulptur in Frankreich 1140-1270*, Munich, 1970, p. 144 ; p. 160, pl. 230.

[50] Celano, *Vita Secunda*, 3 ; quoted from Hermann's translation, *Omnibus*, p. 364. In this passage, Celano dwells on a comparison between Francis's mother and St. Elizabeth, mother of St. John the Baptist. Cf. also *Legenda Trium Sociorum*, 2.

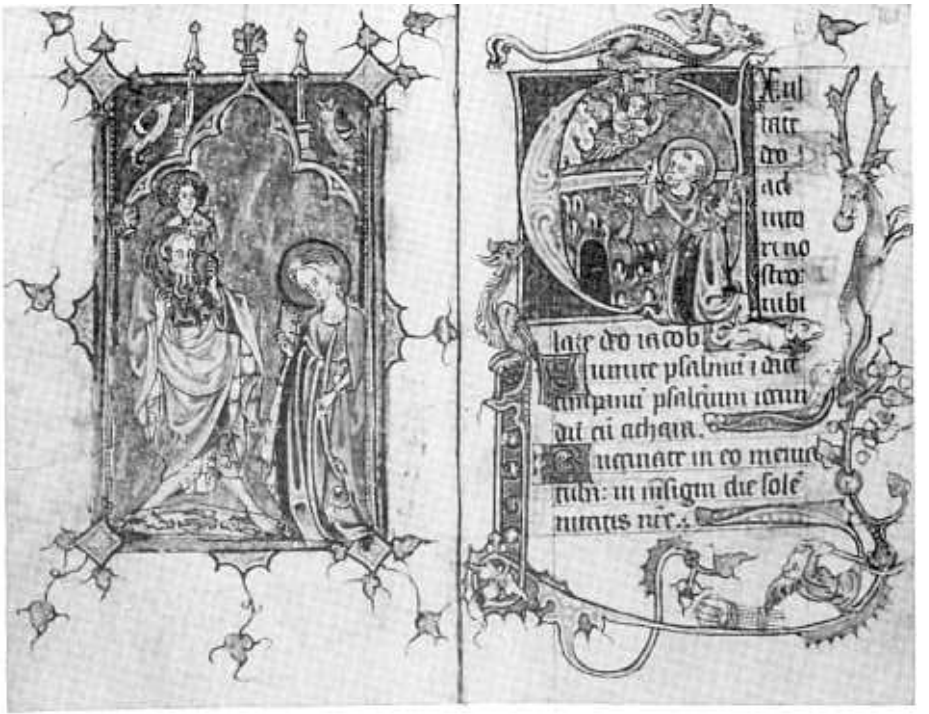

Fig. (fols 60v–61)

Fig. **5.** (fols. 07ᵛ-108)

Copenhagen, Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. 3384,8°

Francis and as a pendant to his funeral procession, which terminates the program (fol. 227) [51].

The female saints portrayed in Copenhagen 3384, 8° appear to have been included rather more arbitrarily, or at least without support from the chief literary sources of Franciscan legend. The pairing of female and male figures within miniatures was dictated by such fetching but superficial similarities in their lives and attributes as were dear to the medieval world. For example, St. Paul and St. Catherine were both beheaded with swords (fol. 42v), St. Lawrence and St. Agnes suffered ordeals by fire (fol. 52v, *Fig. 2*), and St. Michael and St. Margaret vanquished dragons (fol. 97).

In summation, the pictorial program of the Copenhagen Psalter originally opened with scenes from the lives of Christ and the Virgin Mary; these full-page miniatures were excised long ago. Then followed the still extant large portraits of major Christian saints. Saints specially cherished by the Franciscans, including canonized members of the Order,

[51] The saints stressed in the full-page miniatures of Copenhagen 3384, 8° also play leading roles in the Upper Church of San Francesco. But in the grander and more intricate scheme at Assisi, their placement and theological function differ.

For St. John the Baptist at Assisi, see BELTING, pp. 73-75, pls. 53-54. The Baptist is depicted alongside the Virgin Mary, Christ, and St. Francis in mosaic medallions in the vault covering the central bay of the nave. ** Of the six frescoes occupying the lower walls in the same center bay, three coincide with the previously discussed historiated initials in Copenhagen 3384, 8° which illustrate St. Francis's connections with the Church and her popes (St. Francis Called to Rebuild the Church, fol. 5; The Dream of Innocent III, fol. 43; and The Dream of Gregory IX, fol. 97). Cf. *ibid.*, p. 69, *Textabb. C* (after P. Ruf).

St. John the Baptist also figures prominently in other Franciscan monuments; the Annunciation to Zachariah and further scenes from the life of the Baptist are found, e.g., at Königsfelden (BECK, pp. 98-99) and in the Cappella Peruzzi, Church of Santa Croce, Florence (GNUDI, *Giotto*, pls. 157a, 158a-b).

For the Copenhagen miniatures of Sts. Peter, Paul, and Michael, cf. the pictorial program of the Assisi sanctuary: BELTING, pp. 53-68. Altars consecrated to the Virgin Mary, Michael the Archangel, Peter, Paul, and other apostles determined the iconography of the sanctuary in the Upper Church.

ranked foremost in this category. Last in the hierarchy of illustrations came the small historiated initials containing the Franciscan legend with its emphasis on the essential connections between St. Francis, his Order, and the Catholic Church.

As reasoned above, Copenhagen 3384, 8° is associated with Ghent and dated ca. 1325 or slightly later [52]. These conclusions place the manuscript about one hundred years after the friars' first arrival in the Ghent region. The date commonly accepted for the foundation of the Franciscan friary in Ghent is ca. 1226, the year of St. Francis's death [53]. The ongoing crisis in the Order during the 1320's would have lent a dissonant note to the period of the local centennial [54]. Due to the loss of the textual evidence of localization in Copenhagen 3384, 8°, however, no firm hypothesis can be formulated about how this psalter reflects the regional history of the Minorite Order.

[52] For the present, the special character of the Franciscan iconography yields the best argument for a date of the Copenhagen Psalter. Much research remains to be done on the chronology in the group of Douce 5-6 as a whole. Among securely dated works outside this group, the *Rijmbijbel* illuminated by M. van der Borch in 1332 provides one of the most useful comparisons (The Hague, Museum Meermanno-Westreenianum, 10.B.21). A little known psalter in the Koninklijke Bibliotheek of The Hague can be added to van der Borch's œuvre (MS 135.E.15). His style seems to postdate the Copenhagen Psalter. ** See also the manuscripts of the early 1320's discussed in note 22.

[53] See P. DECLERCK, *Bisschop Walter van Marvis en de eerste Minderbroederskloosters in het Bisdom Doornik, Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis « Société d'Émulation » te Brugge*, 95, 1958, pp. 13-14.

[54] H. LIPPENS offered the opinion that the moral climate of Ghent was unfavorable to friars siding with the Spirituals; *Les Frères-Mineurs à Gand du XIIIe au XVIe siècle, La France Franciscaine*, 13 (Lille), 1930, p. 61.

A propos the prominent papal iconography in Copenhagen 3384, 8°, it is interesting that the Papacy (John XXII and other popes) regularly intervened in the hostilities between Flanders and France during the first half of the fourteenth century: see E. DE MOREAU, *Histoire de l'Église en Belgique*, III, Brussels, 1945, pp. 279-301.

The question now arises whether the ambitious pictorial program, with its clerical and institutional overtones, was initially conceived for the minute Copenhagen Psalter and for the lady who undoubtedly commissioned the manuscript. More probably, the Copenhagen miniature cycle was modelled after a lost program of monumental decoration ; if so, the unusual iconography would originally have been devised for a more important commission [55]. As to the lady, she is portrayed praying or saying her *Ave* at three of the principal divisions of the psalter text (fols. 5, 53, 193 ; *Fig. 2*). Dressed in secular attire, she makes her first appearance in the margin of Psalm 1, where patron portraits were normally placed [56]. Clearly, this woman had a very special attachment to the Franciscan Order and perhaps was the benefactress of one or more Minorite houses in the Ghent area. Whether she also provided funds for large-scale decoration of Franciscan convents is not apparent.

Whatever the circumstances of its manufacture, the Copenhagen Psalter contains rare and moving evidence that it was long the treasured possession of a person with an ardent devotion to St. Francis and St. Clare. During meditation, the double portrait of these saints was kissed and touched so frequently that it turned entirely translucent (fol. 226^{v}). The identity of this devotee, of course, shall never be known. She could have been the first, and presumably Flemish, owner depicted in the margins or a sister of the Swedish Brigittine monastery at Vadstena, where the psalter apparently made its home in the late Middle Ages [57].

[55] There are relatively ample records of significant activity in the field of mural painting in early fourteenth-century Flanders. For an inventory of Ghent murals, lost and extant, see the synopsis by M. GOOSSENS in *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, I, exh. cat., Ghent, 1975, pp. 25-103.

[56] A fourth image of a woman occurs by a collect after the Office of the Dead, fol. 350. But this is a prayer to be said for a deceased woman : « Quesumus Domine per tua pietate miserere anime famule tue ... in eterne salvationis partem restitue ».

[57] T. GAD first suggested that the psalter might have been at Vadstena. See his article *Psalter*, in *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder*, XIII, Copenhagen, 1968, cols. 590-91.

APPENDIX

Summary Description of Copenhagen, Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. Saml. 3384, 8°: 352 fols. (fol. 50 occurs twice; fol. 234 omitted); 92 × 62 (58 × 34) mm; gatherings of mostly 12 folios (full-page miniatures conjoint with text leaves); ruled in brown ink with single bounding lines; 15 lines of text; *littera textualis*; post-medieval binding

Fols. (1-1v: blank) 2v-4v: prefatory miniatures; 5-298: psalter; 298-325v: canticles and Athanasian Creed; 325v-330v: *added* litany; 331-335v: collects *added* around a core of original collects (333-334v); 336-352v: Office of the Dead and collects *added* to remains of original Office and collects (336-338v, 348-350v)

The Iconographic Program

(m) = full-page miniature
(i) = historiated initial
[LM ii, 1-8] for this and other abbreviated references to textual sources, see note 25

fol. 2v (m)	*Annunciation to Zachariah. Fig. 1*
fol. 3v (m)	*St. John the Baptist*, with Agnus Dei, and *St. John the Evangelist*, with poisoned cup. Between the saints: an axe laid to the root of a tree [Matt. 3:7-10; Luke 3:7-9]
fol. 4v (m)	*St. Peter*, with key, and *St. Barbara*, with tower and palm

Among several Scandinavian and Swedish saints in the new litany, St. Birgitta ranks notably high (canonized 1391). Vadstena was the mother house of the Brigittine Order, a culturally influential double monastery with important scribal and literary activity. In this light, the textual additions to Copenhagen 3384, 8° should be examined further: the new litany, the altered Office of the Dead, and other corrections (e.g., *sorores* added to a collect for deceased brethren, relatives, and benefactors, fol. 349).

For the more recent provenance of the Copenhagen Psalter, see the JØRGENSEN catalogue (cited in note 2).

fol. 5 Ps. 1 (i) — *Praying before a crucifix, St. Francis is called to rebuild the Catholic Church* (three churches falling to ruin) [LM ii, 1-8]. Margin : woman in prayer

fol. 42v Ps. 21 (m) — *St. Paul*, with sword, and *St. Catherine of Alexandria*, with wheel and sword, trampling on Emperor Maxentius

fol. 43 Ps. 21 (i) — *Pope Innocent III dreams of St. Francis supporting the Church* (the collapsing Lateran Basilica) [II Cel 17 ; LM iii, 10]. Margin : musician

fol. 52v Ps. 26 (m) — *St. Lawrence*, with gridiron, and *St. Agnes*, with flame, palm, and lamb. *Fig. 2*

fol. 53 Ps. 26 (i) — *In a vision Brother Pacificus sees Lucifer's throne reserved for the humble Francis in Heaven* [II Cel 123 ; LM vi, 6]. Margin : woman saying her *Ave* (book with lettering *Ave Maria*). *Fig. 2*

Ps. 38 — [Full-page miniature excised]

fol. 81 Ps. 38 (i) — *St. Francis, as deacon, participating in the celebration of Mass before the Christmas crib of Greccio* [I Cel 84-86 ; LM x, 7]

fol. 97 Ps. 52 (m) — *St. Michael*, with spear and shield, and *St. Margaret*, with cross and book. Both saints trample dragons underfoot

fol. 97v Ps. 52 (i) — *St. Francis predicts the imminent death of a knight of Celano* (knight's family, Francis and friar at table ; knight's soul received in Heaven) [LM xi, 4 ; cf. Cel TM 41]. Line ending, fol. 98 : fool, with bread and club (traditional word-illustration for Ps. 52)

fol. 126v Ps. 68 (m) — *Bishop saint*, with crosier, and *St. Elizabeth of Hungary* (*Thuringia*), dressed as Franciscan tertiary and giving alms to beggar. *Fig. 3*

fol. 127 Ps. 68 (i) — *Preaching before Pope Honorius III, St. Francis requests that Cardinal Ugolino, Bishop of Ostia and future Pope Gregory IX, be appointed the first Protector of the Order* [I Cel 73, 100 ; II Cel 25]. Margin : birds ; ape snaring bird. *Fig. 3* Margin, fol. 132v : St. Francis (? - no halo) preaching from pulpit to group of people ; second friar seated next to pulpit

fol. 160v — *St. Christopher*, carrying the Christ Child, and
Ps. 80 (m) — *St. Ursula*, with book and arrow. *Fig. 4*
fol. 161 — *St. Francis receiving the stigmata on Mount*
Ps. 80 (i) — *Alverna* [I Cel 94-95 ; LM xiii, 3 ; etc.]. Margin : stag with wafer in mouth hunted by dog and hybrid ; half-man threshing sheaf. *Fig. 4*
fol. 192v — *St. Martin* on horseback divides his cloak with
Ps. 97 (m) — beggar. *Other mounted warrior saint charging* : George? (no dragon). [Design in two registers by assistant illuminator]
fol. 193 — *In a dream Gregory IX sees St. Francis showing*
Ps. 97 (i) — *the stigmata, from which blood gushes forth and is gathered up in a vessel by the pope* [LM-Mir i, 2]. Margin : woman in prayer
fol. 226v — *St. Clare of Assisi*, with monstrance, and *St.*
Ps. 109 (m) — *Francis*, showing stigmata
fol. 227 — *St. Francis's closed coffin carried in funeral*
Ps. 109 (i) — *procession and met by St. Clare bidding farewell* [I Cel 116-117 ; LM xv, 5]

Een antihiërarchische disputatie uit de veertiende eeuw

door

Robrecht LIEVENS

(Leuven)

1. In het boeiende handschrift Wiesbaden, Hessisches Haupstaatsarchiv 3004 B 10 [1], een konvoluut dat gedeeltelijk in 1410 werd geschreven, komt op f. 111^{r}-116^{v} een merkwaardige disputatie voor tussen een '*Joffrouwe van oerdinen*' en een '*priester van oerdenen*'. Zo wordt het althans voorgesteld in de inleidende regels. De inhoud echter van hun gesprek verplicht ons deze karakterisering van de personages enigszins te nuanceren en te rektificeren.

2. De al of niet gefingeerde monnik kunnen we nog aanvaarden : hij leest mis (16, 66 en 67) [2] en zingt in gemeenschap (18) de getijden (66) ; toch blijft hij erg onduidelijk, want nergens wordt naar een bepaalde orde of stichter verwezen en sommige elementen of alternatieven vervagen nog meer zijn profiel : hij dient *alle* sakramenten toe (18) en van het hiërarchische gezag — hetzij van paus en bisschoppen (20), hetzij van prelaten (24) — mogen ze daarvoor geld vragen om in hun onderhoud te voorzien. Terecht noemt de inhoudsopgave vooraan in het handschrift hem meer in het algemeen een '*pape*' : « *Ende hier achter sijn questien... van eenre Joffrouwen van oerdenen ende pape* » (fol. 2va).

[1] Zie St. AXTERS, *Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224-1500*, Louvain, 1970, p. 55 en 322.

[2] De getallen tussen ronde haakjes verwijzen naar de door mij genummerde paragrafen van de tekstuitgave.

3. Dat zijn tegenspeelster tot de reguliere nonnen zou behoren wordt verder ook niet bevestigd. Het bevreemdt dat een zo kritisch ingestelde geest zich nergens als non richt tegen haar medezusters of oversten en geen wantoestanden in vrouwenkloosters aanklaagt. Zij verdedigt het standpunt van het gewone kerkvolk en het staat dan ook voor mij vast dat onder deze bewust gekozen camouflage geen non schuilgaat.

Wel een vrouw, denk ik. Omdat dit hele gesprek gedragen wordt door woorden die opwellen uit een verbitterd *vrouwen*hart, ben ik — gezien de in kerkelijke milieus vrij algemeen verspreide geringschatting van de verstandelijke vermogens der 'Adaminnen' — zeer geneigd om hier een vrouwelijk auteur aan te nemen. Zou een man zijn gedurfd kritisch betoog verzwakken door het in de mond te leggen van een vrouw? Dat lijkt me hoogst onwaarschijnlijk.

Kunnen we haar wellicht inlijven bij de mystieke vrouwenbeweging? Er bestaan aanwijzingen in die richting:

a. Een paar maal identificeert ze zich met de '*gerechte liede ende arme afgescheidene menscen*' (75). Hier intrigeert vooral het woord '*afgesceiden*', dat ook in § 79 en in 91 B (als een interkalatie in een citaat uit het *Leven van Jezus*) voorkomt. Ik wil niet teveel belang hechten aan het gebruik ervan in onze tekst, maar er toch aan herinneren dat L. Reypens het door Eckhart gesmede '*abgeschiedenheit*' beschouwt als een '*Bindeglied*' tussen de meester van Hochheim en de Moderne Devotie [3]. Dat Ruusbroec het woord nog niet gebruikt is intussen onjuist: in zijn *Tabernakel* (ed. II, 329, r. 1) spreekt deze over de woestijnvaders die God zochten '*in aveghescedenheit des volcs ende in enicheit haers herten*'. En heeft het bij Ruusbroec wellicht nog niet zijn specifiek mystieke inhoud, bij Jan van Leeuwen is dat m.i. wel reeds het geval.[4] Ook richt zich de vertaler van 1360 met zijn *Der vader boec*

[3] Zie hierover J. QUINT, *Meister Eckharts Traktat 'Von abegescheidenheit'*, in *L. Reypens - Album*, Antwerpen, 1964, p. 303-322, vooral p. 303-309. Voor latere ontwikkelingen zie K. PORTEMAN, *De mystieke lyriek van Lucas van Mechelen*, Gent, 1978, p. 362 en volg.

[4] Ik bedoel niet de door J. W. N. Delteijk in zijn glossarium p. 219 genoemde plaatsen maar wel fol. 76va en 113va, resp. op p. 178 en 211.

tot allen '*die hem om die minne Gods van allen willen afscheden*' [5].

b. Verder ben ik maar op één uitspraak gestoten die binding met de mystiek vertoont, in § 3 nl. waar ze zegt dat alleen de liefdevolle vereniging met God een werk is boven alle hoofdzonden.

Zonder enige twijfel kiest ze partij voor de leken (54 en 86) en reageert fel vanuit een dubbele frustratie : arm en ongeleerd (zie beneden sub 5.2.4. en 5). Het ligt dan ook voor de hand haar binnen deze groep te situeren.

Ik meen nog een nadere aanduiding te vinden in § 81, waar ze zegt dat geveinsdheid in alle standen, zo wereldlijke als kerkelijke, de kop opsteekt, ja zelfs bij de begijnen. Maar dit vermoeden dat ze tot de begijnenbeweging behoort neemt mijn onzekerheid zeker niet weg.

4. Om aan haar antihiërarchische kontestatie vorm te geven koos onze auteur de disputatie, een verre uitloper van de universitaire *quaestio disputata*. De drie vereiste elementen zijn aanwezig : een *quaestio* (het lamentabel verval van de kerk), een *opponens* (een leek) en een *respondens* (een paap). Bij de twee optredende partijen worden evenwel de aksenten duidelijk verlegd : een mak en voorzichtig priestertje, dat schuchter en vaak dom respondeert in antwoordjes van één à twee, maar nooit van drie volle regels (24, 38, 52, 68, 76), wordt volledig overstemd door een agressieve opponens van het vrouwelijke geslacht, die wel de eerste vraag stelt maar verder bijna de hele tijd het felle en soms bijtende woord voert. Natuurlijk staat deze volkstalige diskussie niet op een wetenschappelijk peil. Gelukkig maar, kan men zeggen, want we krijgen nu iets veel waardevollers in de plaats : al citeert deze vrouw ter argumentering de nodige schriftplaatsen, dit dramatisch gesprek wordt toch vooral bewogen door een gepassioneerd gevoel, dat van deze tekst niets minder maakt dan een *document humain* met grote aktualiteitswaarde.

Een overzicht van de Middelnederlandse disputaties geeft St. Axters in *Ons geestelijk Erf* 1943, p. 31-70. Nauwst verwant met de universitaire *quaestiones* zijn de welbekende

[5] C. C. DE BRUIN, in *NAKG NS* 50, 1969, p. 23.

Martijns van Jacob van Maerlant, en hun navolgingen. Daarnaast bestaan er natuurlijk nog andere dergelijke behandelingen van allerlei teologische, dogmatische, morele en profane problemen, zowel in poëzie als in proza. Axters' lijst telt 45 nummers. Wat de inhoud betreft en met name de antihiërarchische stellingname, sluit ons gesprek nog het best aan bij de *dialoog van Meester Eggaert en de onbekende leek*, rond 1344 in de zuidelijke Nederlanden geschreven [6]; onze auteur blijft evenwel veel meer ter zake en vermijdt de wel eens excentrieke uitweidingen van het genoemde, veel uitvoeriger werk.

5. Onze diskussie handelt over *der kerken claghe*, een tema dat vaak opklinkt in de 13de en 14de eeuw. H. Dorresteijn heeft zijn wisselende vormen en betekenis belicht op een sussende en vergoelijkende wijze in een zwakke bijdrage in *OGE* 9, p. 5-23. Van de vele schrijvers noem ik slechts de meest welsprekende : Maerlant in enkele van zijn strofische gedichten, Jan Praet en Jan de Weert met hun snedig protest, Ruusbroec ook met bekende passages uit zijn *Tabernakel* (ed. II, 321 en volg.) en de vinnige Jan van Leeuwen.

5.1. De toon verschilt van auteur tot auteur, de dosering ligt anders, maar de klachten zijn meestal dezelfde. Ook over onze tekst vinden we verspreid een groot gedeelte van deze stereotiepe kritiek.

5.1.1. De grootste oorzaak van het verval ligt in het onverzadigbare winstbejag van de klerus. Alleen de deugden waar ze aan winnen prijzen ze aan en gedogen de zonden die winst opleveren (53). Ze maken de gelovigen blind : met winst leiden ze hen in de put en met winst halen ze hen er terug uit (73). Zelfs uit beelden slaan ze geld (73, 75), uit aflaten (91) en absoluties (23). Voor geld verhuren ze zich om mis te doen (17) [7]. Deze huurlingen zorgen dan ook niet voor hun kudde als goede herders ; ze zijn alleen uit op de melk en de

[6] Zie C. C. DE BRUIN, *Middeleeuws «verlicht» Christendom*, Leiden, 1956.

[7] Ruusbroec vindt dat arme priesters, die '*den menschen dienen metten sacramenten*', wel hun arbeid mogen verhuren om in hun onderhoud te voorzien (ed. IV, 126, r. 26-31).

wol van hun schapen (77, 79). Geen wonder dat simonie hoogtij viert (23, 77, 91 C).

5.1.2. Zoals de farizeeërs (69) leven al die pausen, kardinalen, bisschoppen, dekens, priesters, monniken en mendikanten (89) niet volgens de leer die ze verkondigen (79). Ze teren in ledigheid en in weelde (75 A, 87) ; ze onderhouden dure, behaagzieke vrouwen en kinderen (75 B) met het offergeld der gelovigen. Met al hun boetepreken kunnen deze onwaardige leraars (83) dan ook het kwaad, dat ze door hun slechte voorbeelden stichten, niet rechtzetten (65). Niemand vervloekt Christus meer dan dit soort schriftgeleerden (85).

5.2. Deze klachten worden vrij algemeen gehoord, maar daarnaast schrijft onze auteur uitlatingen neer, die niet meer onder deze stereotiepe noemer zijn te brengen en haar in een bepaald kamp drijven. Aanvankelijk meende ik zelfs ketterse uitspraken te onderkennen, maar deze gedachte moest ik laten varen. Hoewel onze '*regularesse*' duidelijk de grens n i e t overschrijdt, vertoont ze toch trekken die haar met die overkant verbinden. Ze vertoeft mijns inziens in dat overgangsgebied tussen ortodoxie en heresie, waarin vele graden van verwijdering zijn waar te nemen. Ze heeft zeker geen ander geloof maar ze gelooft anders. Haar antisacerdotaal misprijzen keert haar niet van de Kerk af. Ze wil een rigoristische hervorming : terug naar de soevereiniteit van het evangelie, terug naar de evangelische raden en het apostolische leven [8].

Ik som nu een aantal stellingen op, waarin ze afwijkt van het gewone kritische patroon [9]. Elk afzonderlijk bewijzen ze misschien niet veel, maar samen genomen bezitten ze naar mijn overtuiging voldoende bewijskracht.

5.2.1. De terugkeer naar een rigoristische, apostolische kerk van armoede en kuisheid impliceerde een afwijzing van de bestaande, die zo sterk van de oorspronkelijke leer was afge-

[8] H. GRUNDMANN, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Hildesheim, 1961, p. 13 en 506. — G. LEFF, *Heresy in the Later Middle Ages*, Manchester-New York, 1967, p. 8. — H. SCHÜPPERT, *Kirchenkritik in der Lateinischen Lyrik des 12. und 13. Jahrhundert*, München, 1972, hst. 3A.

[9] Voor de keuze van deze stellingen heb ik me vooral gebaseerd op de 'prologue' van LEFF, *o.c.*

weken [10]. Botsten de opvattingen van deze twee, dan viel de keuze niet moeilijk. Haar definitie van de Kerk laat aan duidelijkheid niets te wensen over : « De H. Kerk dat zijn paus, bisschoppen en priesters, maar slechts voor zover ze de wet Gods en het geloof van Christus onderhouden in reinheid van leven en in vrijwillige armoede zoals de H. Petrus » (59-61).

Het evangelie is de enige bron van waarheid (7) en in haar opwinding komt ze zelfs tot de uitspraak dat de gehele Kerk gekeerd is tegen het geloof van Christus (45). Enkele voorbeelden, waarin ze afwijkende stellingen van de Kerk verwerpt, mogen dit illustreren [11] :

5.2.1.1. Zoals de farizeeërs maakt de Kerk eigen geboden en dwingt het volk Gods geboden te breken (69), b.v. door het vervaardigen van beelden (70-71).

5.2.1.2. De Kerk vraagt geld voor het toedienen van de sakramenten (18-20), terwijl Christus dat verbiedt.

5.2.1.3. De paus en zelfs de priesters verdoemen gelovigen, maar dat kunnen alleen de zonden (43-44) [12].

5.2.1.4. Van bij het begin (3) rakelt ze de oude twistvraag op of sakramenten, die door onwaardige priesters worden toegediend, geldigheid bezitten. De officiële leer van de Kerk luidt dat de morele waarde van de werkman geen invloed heeft op de gaafheid van zijn werk, of om het met de woorden van Thomas van Aquino te zeggen : « *Non deserit Christus sacramentum, etiamsi habuerit malum instrumentum* » [13]. Is persoonlijke heiligheid niet noodzakelijk om het 'vat der genade' te vullen, hoeveel genade wordt uitgedeeld hangt wel af van de gesteltenis (persoonlijk geloof, perversitas, enz.) van de

[10] GRUNDMANN, p. 23 en 187. — LEFF, p. 2, 5 en 7.

[11] LEFF, p. 539 : « the church's laws when wrong had to be repudiated ».

[12] M. SPINKA, *John Hus at the Council of Constance translated from the Latin and the Czech with notes and introduction*, New York, 1965, p. 61.

[13] GRUNDMANN, p. 519. — *Dictionnaire de théologie catholique* 10, 1929, 1785. — Fr. MORGOTT, *Der Spender der heiligen Sacramente nach der Lehre des heiligen Thomas von Aquin*, Freiburg im Breisgau, 1886, p. 50. — H. HEITMEYER, *Sakramentenspendung bei Häretikern und Simonisten nach Huguccio*. Roma, 1964, p. 41.

voltrekker en ontvanger. Een sakrament kan geldig zijn, maar geen genade schenken [14].

Aangezien het hier een kapitale zaak betrof — in tijden van zedelijk verval zeker een kwestie van leven of dood — zorgde de Kerk er goed voor dat deze officiële leer tot in de diepste lagen van de bevolking werd gepopulariseerd. Ruusbroec leert het en in vele eksempelen wordt het door een suggestieve beeldspraak verduidelijkt : noch een melaatse noch een hondenkreng bezoedelen het water, een kwade bode verontreinigt het brood niet, modder bezoedelt de zon niet [15].

De Kerk werd verplicht dit standpunt op verschillende synoden te bevestigen, omdat bepaalde sekten zich daartegen verzetten, zoals de Donatisten, de Katharen, de Waldenzen [16], Wyclif en Hus. Bekend is ook de ekstreme zienswijze van Geert Grootes geruchtmakende *Sermo contra focaristas*, uitgesproken in het hol van de leeuw, op de Utrechtse diocesane synode van 1383 : de mis van een publiek fokarist is weliswaar niet ongeldig, maar de gelovige moet ze mijden op straffe van doodzonde [17]. Toen brak de storm los, zijn ortodoxie werd in twijfel getrokken, het kostte hem een preekverbod en de 'maanden zijner schande' begonnen.

Ook onze auteur geeft toe dat de mis van een zondig priester geldig is (9), maar dat gaat niet van harte. Zij legt de nadruk

[14] H. WEISWEILER, *Die Wirksamkeit der Sakramente nach Hugo von St. Viktor*, Freiburg im Breisgau, 1932, p. 86. — HEITMEYER *o.c.*, p. 101-119.

[15] Ruusbroec (ed. IV, 124, r. 13 en volg.) : « *al sijn die priesteren selve in doetsonden ende ter hellen ghebonden, si en moghen die sacramenten niet besmetten noch ontreynen... die onnosele en moghen niet bedrogen werden overmids quaetheit der priesteren.* » Een paar regels verder wijst hij toch waarschuwend op het verschil tussen de echte herders en de huurlingen. — Voor de eksempelen zie C. G. N. DE VOOYS, *Middelnederlandse legenden en exempelen*, Groningen, 1926, p. 234-236. Daarnaast treft men natuurlijk ook eksempelen aan waarin onreine priesters worden gestraft.

[16] *Dictionnaire de théologie Catholique* 14, kol. 593.

[17] J. VAN GINNEKEN, *Geert Groote's levensbeeld naar de oudste gegegevens bewerkt*, Amsterdam, 1942, p. 304-320. — P. T. VAN ZIJL, *Gerard Groote. Ascetic and Reformer*, Washington, 1963, p. 278-294 ; ik citeer uit p. 282 : « There could have been no harsher punishment for a priest than to be left alone with an empty church, to be shunned by his own parishioners as if he were a leper. »

op de ongelijke genadewerking : Petrus werd erdoor gesterkt in zijn geloofsbeleving, maar Judas gestookt tot het kwade (9). Een zondig priester mag geen mis doen (11, 15, 17) [18], want alleen de liefdesvereniging met God staat boven de hoofdzonden (3). Kan een priester de mis niet heiligen of ontheiligen, dan is zijn aandeel daarin zeer gering (5). Dat bij elke mis een zondaar wordt bekeerd, daarvan valt tegenwoordig niets te merken (7) [19].

5.2.2. Met de bijbel in de hand verwerpt ze alle beelden als afgoden (71). God noch zijn heiligen werken door middel van de beelden : beelden verrichten geen mirakels (73). De heiligen zullen we niet met beelden eren maar met heilig leven (73). En toch versiert de Kerk altijd nieuwe beelden met steeds duurdere kostbaarheden (73) en draagt ze met trompetgeschal in processies rond (75 A) in de naam van Christus (91 C). God zal ons nochtans niet vragen of we beschilderde beelden (91 B) hebben gekleed en versierd (31) [20].

5.2.3. Bedevaarten [21] vindt ze verspild geld dat beter aan de armen was besteed. Dwaze gelovigen zoeken genade in Rome of elders, maar ook dat zal God ons niet vragen (31). Hoe ver staan we hier af van de voorzichtige Thomas van Kempen, die ook waarschuwde voor bedevaarten maar dan uit geheel andere overwegingen : « *Qui multo peregrinantur, raro sanctificantur* » (*Imitatio* I, 23, 4). In processies (75 A, 91 C) en in geestelijke broederschappen (75 A) ziet ze dezelfde geldklopperij.

5.2.4. Groot is haar sociale bekommernis en haar solidariteit met de armen [22]. Priesters absolveren wereldlijke vorsten en

[18] Voor deze stelling werd priester Ramihrdus op last van paus Gregorius VII als ketter verbrand ; zie GRUNDMANN, p. 514, vn. en verg. 13-14.

[19] LEFF, p. 8 : « For the Waldensians, Wyclif and the Taborites, a sinful priest could not administer the sacraments ; nor did the latter reconcile a sinner with God... »

[20] GRUNDMANN, p. 368. — LEFF, p. 8 en p. 576 'Popular Lollardy' : « Elaborate ceremonies, church music, excessive worship of saints and images were all attacked. »

[21] *Lexikon für Theologie und Kirche* 10, 945.

[22] GRUNDMANN, p. 194 (et passim). — LEFF, p. 8. — W. L. WAKEFIELD en P. EVANS, *Heresies of the high Middle Ages*, New York, 1969, p. 5. — E. WERNER, *Pauperes Christi*, Leipzig, 1956.

rechters, die het bezit van de armen ontvreemden met valse vonnissen (89). Mispeuteren armen iets, dan krijgen ze zware penitentie of worden te schande gemaakt (53). De Kerk zoekt de vriendschap der rijken en bekijkt de behoeftigen met de nek, terwijl toch al haar overtollige rijkdom het wettige eigendom van de armen is (31). Met hun inkomsten smukken ze liever hun heiligenbeelden dan de armen te kleden en te voeden (75). Terwijl hun behoeftige buurman krepeert, ondernemen ze verre bedevaarten (31). De priesters zouden beter met ontferming de armen opzoeken (33) en gedenken dat ze op hun arbeid teren (87).

5.2.5. Ze is gebeten op de 'geleerden', waaronder ze nu eens de Joodse schriftgeleerden, dan weer de teologisch geschoolden van haar eigen tijd verstaat [23], welke ze praktisch gelijkstelt met volksbedriegers (27, 39, 50). Ze neemt hen kwalijk dat ze hun kennis niet meedelen (51, 83) en niet leven volgens hun eigen leer (51, 79, 85), waardoor ze het recht verliezen als tuchtmeesters op te treden (55). In § 86-87 weerlegt ze dat de leken de geleerden zouden moeten benijden.

5.2.6. Met bepaalde vaststellingen roept ze het einde der tijden op. Christus voorspelde (Matth. 24, 11 en 24) dat dan veel valse profeten zouden opstaan (27). Vaak valt bij haar het werkwoord 'bedriegen' (of zijn afleidingen) (27, 33, 87, 88, 91 B) en de verbinding 'bedriegers des volks' (*fictor*) (23, 29, 87) [24].

Dan zal de liefde verkoelen, staat er bij Matth. 24, 12. En wat zien we thans rondom ons? '*In den tiden der heilighen*' bekeerden zich veel mensen (69) omdat de eerste vurigheid zo aanstekelijk werkte (63), maar nu is het volk slecht en hard (63, 64), nog nooit leefde het zo zondig (79).

Oorlog, hongersnood en aardbevingen zullen de mensheid teisteren (Matth. 24, 6-7). In onze tekst worden de slechte landsheren en hun onderdanen (57) en ook de klerus wegens hun verdorvenheid geplaagd 'van quaden volke' (63). Si-

[23] GRUNDMANN, p. 29 en 419. — Vergelijk ook de 'geleerden' bij Maerlant (*Martijn* I, 782) en in *Wap. Rog.* 118.

[24] Zie M. SPINKA, *Hus*, p. 201.

[25] G. R. OWST, *Literature and Pulpit*, Oxford, 1961, p. 286.

monie wordt bestraft met 'swaer plage ende swaer slage' (91 B).

Naar aanleiding van de *fornicarii* met hun rijkelijke vrouwen (75 C) verwijst ze naar het apokaliptisch visioen van de hoer van Babylon (Apok. 17, 3-6).

In § 27 geeft ze de indruk dat de komst van de antikrist 'In siere groter macht' nabij is ; ook de wereldlijke vorsten staan klaar om hem te ontvangen 'wanneer hi coemt metten prelaten' (29) [26]. Ze gaat niet zover dat ze de paus als de antikrist beschouwt, maar ze is toch aardig in die richting op weg, wanneer ze beweert dat de paus en de Kerk gekeerd zijn tegen het geloof van Christus (45).

5.2.7. Mocht er nog iemand twijfelen of ze naar heresie afglijdt, dan kan ik tot slot nog hun eigen getuigenissen, van hem én van haar, ter adstruktie aanhalen.

5.2.7.1. De regularis bevestigt enkele keren uitdrukkelijk dat ze tegen de kerkelijke leer ingaat :

— *Oft v die paus verbiene ende al die heilige kerke, om dat ghi hen contrarie sprect?* (44)
— *my es leet dat ghi ons dus Jegen sijt* (46)
— *sette wi ons Jegen Onse prelaten, soe verderuen wij ons* (26)

5.2.7.2. Dat haar ideeën niet stroken met de van officiële zijde verwachte volgzaamheid blijkt niet alleen uit de bedreigingen van de regulier maar vooral uit de angst, waarin ze zelf leeft. De priesters misprijzen en haten al wie navolgt wat ze preken (79) en in het bijzonder '*alle gerechtege liede ende arme afgesceidene menscen*' (75), ja ze '*doen ons verderuen*' (91 C), dit is : ze beroven ons van het leven of richten ons te gronde. Wie niet in het ongeloof van de Kerk wil geloven, exkommuniceren ze of verbranden ze als ketters (23) en maken ze aldus tot martelaars (45). Ook in § 26-27 en 42-43 is er sprake van haten en doden, en in § 44 van exkommunikatie door paus en kerk '*om dat ghi hen contrarie sprect*'.

6. Tot slot nog enkele opmerkingen aan het adres van de filologen. Onze tekst is geschreven in een dialekt dat men

[26] LEFF, p. 5 : « the growing sense of apocalypticism ».

het best als algemeen Vlaams karakteriseert. '*Ordineringhe*' (25) en '*beelt*' (= voorbeeld, 79) schijnen eerder naar het oosten te wijzen.

In het schrift valt het grote aantal hoofdletters op, vooral *E*. Merkwaardig is de spelling '*dat tsacrament*' (tweemaal in 9, 11, 14) en '*der tsacraficien*' (11).

De aanwinst voor het MNW is gering. '*Leckeraer*' (75 en 91), '*vrouwencrachtich*' (23), '*invermaninghe*' (7), ook de verbindingen '*quite scriven*' (91), '*die sacramente cureren*' (79) en '*dat ewelike wee*' (de hel, 91) zocht ik tevergeefs bij Verdam, evenals de samenstellingen '*herenhof*' (81) en '*die rechtwilleghe*' (15).

Vermeldenswaard is ook de invloed van het *Leven van Jezus* uit circa 1270, die hier duidelijk is vast te stellen. Niet alleen hele zinnen maar in § 91 een hele passage wordt hieruit overgenomen. We kunnen ons thans nog moeilijk een idee vormen hoe diep de middeleeuwse leek werd getroffen toen hij, voor het eerst lezend in het Dietse evangelie, vaststelde dat al zijn opgekropte wrevel, afkeer en bitterheid over een onwaarachtige klerus, reeds door Christus waren gevoeld en verwoord. Deze passages lazen en herlazen ze en bij het schrijven kwamen die als vanzelf in de pen. Ze konden zich in dit geval gemakkelijk met Christus identificeren omdat ze in dezelfde gemoedssituatie verkeerden : « *die phariseen... en wilden der waerheit niet horen. Ende alsoe eest noch sekerlijc* » (91).

Deze middeleeuwse stem behoort tot een groep, waarvan de overtuiging en de noden zelden tot ons doordringen. Deze zeldzaamheid verleent naar mijn overtuiging aan onze tekst een grote historische waarde. Maar dit is niet alles. *Facit indignatio versum*, de verontwaardiging maakt welsprekend en ik geloof dat hier passages zijn aan te wijzen die we ook litterair zeer geslaagd kunnen noemen. Ik heb reeds heel wat treffende uitspraken van haar aangehaald. Ik volsta, om te eindigen, met een verwijzing naar § 37 (de priesters lezen mis om aards gewin en onderscheiden zich in niets van de ambachtsman die werkt om zijn brood te verdienen) en naar § 73, inzettend met '*Ach, bedrogen volc...*'

Tekstuitgave

De tekst wordt nu zo diplomatisch mogelijk afgedrukt. De indeling en de nummering in paragrafen is van mij ; aldus konden de verschillende paragraaftekens, die de rubricator zonder systeem heeft aangebracht, vervallen. Ook met een (zuinige) interpunktie heb ik het de lezer gemakkelijker willen maken ; verder heb ik eveneens scherpe haken (< >) gebruikt voor wat ik toevoegde, rechte ([]) voor wat ik delgde. De afkortingen tenslotte zijn stilzwijgend opgelost ; slechts drie twijfelgevallen deden zich voor :

a. ih̄c xp̄c : *ihesus* (voluit op f. 113vb) *cristus.*
b. S' (b.v. op f. 112ra) : voluit nu eens *Sente* (f. 113 ^{va}), dan weer *sinte* (f. 115 ^{ra} en ^{va}).
c. sond'en (op f. 111rb) : voluit meestal *sondaren* (f. 111rb, 112ra, 115va), een enkele keer *sondere* (f. 114vb).

Nu hoert. Een disputacie tusschen hem tween Ende dat daer na volghen sal; Want die waerheit wort dicke weder sproken ende weder proeft, om dat men ghewin mint bouen die waerheit.

1 Eene Joffrouwe van oerdinen vraechde Eenen priester van oerdenen Welc dat hoechste werc ware dat die mensche doen moechte.
2. Doen seide hi dat ware mysse doen.
3. Si sprac: mysse mochte die een priester doen die In hoeft sonden ware? Maer godlike minne ende godlike Eeninghe, dat werc es bouen alle hoeft zonden.
4. Hi sprac: alsoe heilich Ende alsoe volcomen es die mysse vanden alder quaetsten priester Alse die mysse die de alderbeste priester doet.
5. Sy sprac: en mach die priester die mysse niet heyleghen noch ontheyleghen, So en heeft die priester gheen deel noch macht aen die misse dan vander consten sijns Ambachts.
6. Hi sprac: wet dat, dat Eene mysse niet en wort ghedaen, van hoe zondeliken priester sy ghedaen wort, het en wort Een ziele daer mede verlost vten vaghevyere Oft Een sondare bekeert van sinen sonden.
7. Sy sprac: vanden zielen en weetic gheene waerheit Dan dat wi ghelouen den woerden gods, Alse die (f. 111[rb]) Ewangelie seghet. Maer wi syen vele missen doen daghelijx ende horen lichte op selken dach C missen,

Titel. Het hs. heeft na *hoert* een punt; desondanks is *disputacie* wellicht lijdend voorwerp van *hoert.* — *hem tween*: de disputerenden worden pas in § 1 duidelijker gepresenteerd. — *dat daer na volghen sal*: waarop dit slaat is me niet duidelijk; het korte traktaatje op de tekst *Ut filii lucis ambulate* (Ephes. 5, 8), dat in het hs. na de disputatie volgt, kan moeilijk bedoeld zijn. — *weder proeft*: verworpen, versmaad.

3. *Maer (godlike)*: slechts, alleen.
5. *vander consten sijns Ambachts*: krachtens zijn ambt.
6. *het en wordt*: of er wordt.
7. *vanden zielen*: over de zielen. — *op selken dach*: op verschei-

Nochtan ghesciet cume binnen Eenen Jare dat hem daer Een zondare ganselike bi bekeert van sinen sonden. Ende die hem te gode bekeeren dat Comt van In sprekene ende van in vermaninghen gods, Ende datse god vercoren heeft Ende sy hebben weder Oec gode vercoren. Ende dit verkiesen heeft ewelike gheweest in der voersienicheit gods Ende deser vercoerne es luttel, Want hi en verkiest nyemen dan dies werdich sijn. Onse vrouwe die moeder gods Ende die propheten ende die gherechtege Die hebben eewelijc vercoren gheweest. Ende alsoe sijn si alle van gode gheroepen [ende vercoren gheweest Ende alsoe sijn sy alle van gode gheroepen ende vercoren] die hem van sonden bekeren toter penitencyen ; Doch al sijnre vele gheroepen, si en Sijn niet alle vercoren. Dese vercorne waren vele Eer, Ja Eer noeyt priester mysse dede, Meer dander nv sijn.

8. Hi sprac : ia ? en gheloefdi niet dat hem die sondaren bekeeren doer die misse der priestren, doer die cracht des heileghen sacraments ende des gebeeds ?

9 A. Sy sprac : Ic gheloeue dat heilec <h> tsacrament Alsoe heilech es ende alsoe volcomen es In hem seluen ende in den heileghen gheloeue, dat geen sonderen noch gheene sonden en moghen ontheileghen noch Ontmaken sine volmaectheit. Want tsacrament dat es Een godlijc wesen (f. 111va) In der cracht ons ghelouen.

9 B. Nu merct dat sacrament, dat Judas nam Ende dat Sinte peter nam, Dat hadde beide Eén cracht ende Eén wesen in hem seluen, Maer het wert ontfaen van Ongheliken personen. Sinte peeter ontfinct met heylegher

dene dagen. — *Ende die* : Maar indien iemand (Stoett § 62). — *van In sprekene* : door ingeving. — *van in vermaninghen* : ontbreekt in het MNW ; wel *vermaninge* 'admonitio, adhortatio'. — *Ende datse* : En omdat ze. — « Multi sunt vocati pauci electi » (Matth. 20, 16). — *waren vele Eer* : waren vroeger talrijk ; het kleine groepje uitverkorenen was vroeger groter dan nu. Een vertaling 'bestonden veel eerder' vindt bij Verdam alleen steun bij één bewijsplaats uit Froissart.

8. *ia* ? : zo ? werkelijk ?

9 A. *dat* (*heilech*) : dat dat (verborgen enklise). — *Ontmaken* : aantasten.

9 B. *Alsoe ghesciet noch* : zo gebeurt het nog (verborgen enklise).

begherten Ende met heilegen gheloeue ende met heilegher minnen tot gode. Daer omme ontfinc hi den heileghen gheest, Ende wert ghesterct in den heilegen gheloeue Ende in te volbringhene die werke des heileghen gheloeuen. Maer Judas die was ongherechtich ende quaet ende vol sonden. Ende daer omme en ontfinc hi niet den heilegen gheest, Maer hi ontfinc den quaden gheest Ende wert vol des duuels Ende wert ghesterct te volbringene sine quaetheit ende sine verradenisse. Ende alsoe het doen ghesciede, Alsoe ghesciet noch. Die goede priestere ende menschen soe si dickere ende langher dat heileghe tsacrament ontfaen met heilegen gheloeue ende met mynnen tot gode, Soe si heileger ende Oetmoedeger ende af ghesceedender worden, ende soe si stercker worden in den heilegen gheloeue Ende in te werkene die werke des gheloeuen. Maer alle die ghene, die dicke tsacrament ontfaen met Eenen sondeliken leuene, Die worden ghelijc Judase ende si worden alsoe ghesterct in hare quaetheit, dat si sonde doen sonder vrese Alse Judas (f. 111vb) dede.

10. Hi sprac : als hem die priesteren biechten ende dan Rouwe hebben, soe vergheeft hem god hare sonden.

1 Si sprac : het hoert den priesteren gods toe dat si die sonden om gode laten Ende hem Reyne van sonden houden bouen alle andre menschen, Om dat si in gods stat gheset sijn Ouer die sacramente ende die menschen te regerene ende die sonden te ver gheuene. Want die sonden sijn vele betre om gode ghelaten dan alle die penitencye die men voer de sonden doen mach, Als men die sonden ghedaen heeft. Want al vergheeft god die sonden om Rouwe ende om penitencye, nochtan blijft die smette der sonden. Daer omme moet die priester gods Reine sijn, die werdich selen sijn der tsacraficien der heilegher sacramenten. Ende soe wie hem ghewone maect sonderlinx leuens ende hem ver Eenicht met bosen sonden,

11. *die sonden... ghelaten* : verg. het eksempel van de molenarinne : « hets beeter die sonde ghelaten dan alle daghe ghebiecht » (De Vooys, Exempelen p. 346). — Hs. *sacraficien*. — *sonderlinx* : afwijkend, ongewoon, speciaal.

die en sijn niet werdich mysse oft Eeneghe tsacramente te doene. Ende si en sijn niet werdich (f. 112ra) zielen te verlossene Noch sondaren te bekeerne Oft sonden te vergheuene. Want dese werken beueelt god den heilegen priesters gods. Daer omme beual hi dese werke Sinte petre ende hem allen die sijn Also Sinte peter was.

12. Hi sprac : alle die werke, die god Sinte petre gaf, die gheeft hi noch allen priesteren : te consacreerne dat heileghe sacrament.

13. Si sprac : dat werc en heilicht den mensche niet, dat Een quaet mensche mach doen Ende die in hoeft sonden sijn ende bliuen tote in hare doot toe.

14. Hi sprac : en heylicht dan dat tsacrament niet allen kerstenen menschen ?

15. Si sprac : dat heilich sacrament en heylicht niemenne dan diet heylichlijc ende zalichlijc ontfaet, Ende volcomelijc daer in gheloeft al dat die heyleghe kerke daer in gheloeft. Ende dit en vermach die sondare niet die in hoeftsonden leeft. Al seghet hi dat hi wel gheloeft in den sacramente, Sine werke toghen dat hi ongheloeuich es ende dat hi Een sondare es. Ende sine biechte es van costuymen, Daer omme en betert hi niet van diere biechten. Maer die ghetrouweghe Ende die recht willeghe die hoeden hem van (f. 112rb) sonden Ende sonderlinge voer alle hoeft sonden.

16. Hi sprac : en es dan niet salichlijc dat wij vele myssen doen ?

17 A. Si sprac : Jaet, oft ghi buyten hoeftsonden leeft ende dan v leuen heilich es Ende ghi met minnen ende met al uwer herten aen gode ghevest sijt. Maer es v leuen ende v herte onreine van zonden, So sidi meer verwaten van gode dan ofte ghi die mysse niet endaet. Want god en mach niet vereenighen metten sonden Noch hi en mach niet Rusten noch duyeren in Een onreine stat.

15. *biechte van costuymen* : gewoontebiecht (uit sleur). — *die ghetrouweghe* : de oprechte. — *die recht willeghe* : de volkomen bereidvaardige (?) ; als verbinding niet in MNW.

17 A. *oft* : ingeval. — *verwaten* : vervloekt, verdoemd. — *vereenighen* : een eenheid vormen. — *duyeren* : vertoeven, het uithouden.

Ende alle, die hem metten doet sonden menghen oft dat daer doot sonden vt comen, Die sijn onreine. Want als si die doot sonden niet En doen metten werken, soe doense metten ghedachten ende met begherten ened metten wille. Hier af en suuerse die biechte niet Die van costuymen ghedaen wert, Want si en gheenen in wendeghe Rouwe en hebben om die sonden voert te latene, Want dit blijft alle tijt in hem Ende die biechte en verdryft die onreine beelden niet.

17 B. Ende oec doen si die myssen vele om ghelt Dat si daer toe ghehuyert sijn, Oft van bedwanghe oft van costuymen Oft om dat mense doen te beter Achten souden. Dese en doen gheene doeghet, Maer si vercopen die doget ende doen on doghet ende sonde. Want die doghet (f. 112va) werken Die en werken niet om loen, Maer si werken doghet om dat si doghet es.

18. Hi sprac : hets ons gheorlouet dat wi van myssen ende van alden sacramenten moghen nemen onsen loen ende van den ghetyden te helpen singhene, om onse noet dorft.

19. Si sprac : wie heeft v dies gheoerloeft?

20. Hi sprac : die paus ende onse bisscoppe.

21. Si sprac : so eest herde seere verwandelt metter heileger kerken, Alse die prelate gheoerlouen die dinghen die onse here ihesus cristus der heileghen kerken verboet : Dat si siluer no gout en souden besitten, Noch ghelt in bighordele. Maer nv willen si hebben den scat deser werelt, Haer onmate ende ongheloue ende vele sonden mede te sterckene.

De spelling is enigszins vreemd ; verg. *ghebuiere* in § 31. Een ww. **duwieren* 'zich schuilhouden', afgeleid van het subst. *duwiere* 'schuilplaats', bestaat voor zover we weten niet. — *dat* (*daer*) : we verwachten (*met*) *dien* ; de auteur is blijkbaar de afhankelijkheid van *met* vergeten. — *doense* : voor *doensese* (apokoinou-konstruktie, Stoett § 220).

17 B. *Dat* (*si*) : omdat. — *van bedwanghe* : door van buiten opgelegde dwang.

21. *bighordele* : geld- of reistas ; zie Matth. 10, 9 : « Nolite possidere aurum, neque argentum, neque pecuniam in zonis vestris. » Zowel het *Leven van Jezus* als het *Hs. van 1348* vertalen *zona* met *bigordele*.

22. Hi sprac : het es gheoerloeft der kerken ende den priesteren scat te hebbene, oft men hem onrecht wilde doen, dat si hem daer mede weren souden.
23. Si sprac : dien oerlof en gaf hem god niet ! Maer si meeren vele sonden ende onrechts, Ende stercken hem daer in met haren scatte, Ende sijn ghierijch ende lecker alse woekeraers, ende houerdich ende oncuychs Alse (f. 112vb) Ouerspeelders. Si dinghen ende striden ende oerloghen alse die prinse der werelt, Ende maken hem mansclachtich Ende vrouwen crachtich. Dit werct al haer grote scat, Die si ghecrighen met symonien ende met myssen ende met aflate ende met karinen te vercopene. Ende si gheuen alle sonden quite Om ghelt, Ende zielen quite vten vaechviere ende van ghesetter penitencie al quite. Ende al dus bedrieghen si tvolc ; ende Soe wie in haren ongheloue niet en willen gheloeuen, Dien bannen si oft si willense bernen van ongheloeue.
24. Hi sprac : wi sijn sculdich ghehoersam te sine onsen prelaten.
25. Si sprac : dats waer Also verre Alse onse prelate ghehoersam sijn Ende si houden die oerdeneringen gods ende sijn ghebode Also, dat wij haers ghebetert ende ghestichticht sijn. Ende dit hoert Allen den prelaten toe.
26. Hi sprac : sette wi ons Jegen Onse prelaten, soe verderuen wij ons.
27. Si sprac : ons ware betre die doot des lichamen dan ver doemenisse der zielen. Want eer antkerst coemt In siere groter macht, soe (f. 113ra) souden vele valscher

22. *oft* : indien.
23. *lecker* : zinnelijk. — *dinghen* : een eis in rechte instellen. — *vrouwen crachtich* : dit adj. niet bij Verdam, wel het subst. *vrouwencracht* 'geweld aan een vrouw gepleegd'. — *karinen* : aflaat verworven door een vasten van veertig dagen. — *gheuen... quite* : ontslaan.
25. *oerdeneringen* : verordeningen ; het MNW kent slechts één bewijsplaats nl. uit *D.Orde* en verwijst verder naar de woordenboeken *Voc.Cop.*, *Teuth.* en *Plantijn.* — *haers* : door hen ; gen. meerv. van oorzaak bij *beteren.*
26. *sette wi ons* : kanten we ons, verzetten we ons (tegen).
27. *voersprac* : « Et multi pseudoprophetae surgent, et seducent

propheten sijn Diet tvolc bedrieghen souden. Dat voersprac cristus selue, Ende dat sprac hi op gheleerde ende op prelate ende op alle die bedriegers des volcs, die scat ende goet ende voerdeel soeken gheueynsdelike, Dat si gheestelijc goet Daer omme ghelouen te gheuene ; dese segghen dat si ghesent sijn in den name gods, Maer si comen om meeringhe haers scats.

28. Hi sprac : die sonden gaen op hem ende niet op ons.

29. Si sprac : die sonden gaen op al tvolc want al twolc es bedroghen van haren bedrieghenissen. Coninghe, hertoghen, grauen Ende alle sondeghe liede sijn hier mede bedroghen, Ende si selen antikerste ontfaen wanneer hi coemt metten prelaten.

30. Hi sprac : dat onrecht Ende dit ongheloeue en merkic in gheenen papen die ic kenne.

31. Si sprac : dats daer omme dat ghi hem ghelijc sijt. En wetti niet dat dyen scat ende ouertollicheit der heyleger kerken der armere gherecht goet es? Ende si nement nv den armen om haere Ouervloeyende quaetheit. hadden si tvolc also ghesterct in haren rechten gheloeue Alsi stercken haer (f. 113rb) ghewin, Het stonde noch wel met Alder heileger kerstenheit ; ende soe en souden die lieden niet soe blint sijn Dat si te Rome oft elwaert souden gaen om gracie, ende laten hare arme ghebuiere van breken bederuen. Want god en sal ons niet oerdeelen dat wij gheene bedevaert en gaen Oft om dat wi die beelden niet en cleeden noch en chieren Die gheest noch leuen en hebben, Maer daer omme sal ons god veroerdelen : Eest dat wi den armen niet bi en staen ende die cleeden ende voeden ende hoer noetdorft helpen alse verre [Als] Alse men die macht heeft.

multos » (Matth. 24, 11). — *dat sprac hi op* : met deze woorden had hij het gemunt op. — *Dat* (*si*) : doordien. — *Daer omme* : in ruil daarvoor (nl. voor geld). — *ghelouen* : verzekeren, verklaren.

31. *ouertollicheit* : « verumtamen quod superest, date eleemosynam » (Lukas 11, 41) ; verg. « geift alemoesene dat overtullich es » (*Leven van Jezus*, ed. Bergsma p. 108). — *Ende* (*si*) : maar. — *ende* (*laten*) : maar. — *breken* : van het subst. *breke* 'gebrek'. — *ghebuiere* : buurman. — *dat* (*wij*) : omdat.

32. Hi sprac : wie kent die erme?
33. Si sprac : god kent die erme. Ende diese mint Ende ontfermenisse op hem heeft met goeder herten, Die soecse. Ende die sijns selues verloechent, Die vintse. Het en was noeyt soe heileghen staet men vanter in Eeneghe bedrieghenisse, Noch noyt soe quaet daer en was yet goets onder ; daer om seide onse heere : ghi en selt niet ordeelen, Soe en wordi niet veroerdeelt.
34. Hi sprac : En selen dan niet de prelate ende die rechteren oerdeelen die quaetheit?
35. Si sprac : Jasi, met ontfermhertichedeN Ende na gheproefder waerheit, Want si ouer trecht gheset sijn.
36. Hi sprac : en moghen die priestre die zielen niet verlossen (f. 113va) met haren myssen ende ghebede?
37 A. Si sprac : vele liede leuen ende steruen In vele doetsonden sonder kennesse sonder Rouwe, ende dan en es nemmermeer verlossenis<s>e daer ane. Maer die penitencie hebben ghedaen van haren sonden ende goede werken hebben ghedaen, die en selen niet veroerdeelt syn. Ende oec seget Sente Jan dat elken volghen sine we<r>ke, Dats : Opera enim in lorum Secuntur illos. Die goede werke doen, hem volghet volheit den loen. Ende die sonde doen, hem volghet die pine. God en verdoemt die goede niet om die sonden der quadere, Noch hi en maecht die quade niet salich [om die quade noch] om die doghet der goedere. Hier omme segghet hi : elken volghet sine werke Ende niet een Anders werk. Want elc es dat hi es voer hem seluen : es hi goet, es hi quaet. Maer es hi met heileghen leuene Ende met ghewaeregher leeren Ende met goeden exemplen ende metter gratien gods, so mach men menschen bekeeren

33. Deze paragraaf klinkt veel minder scherp ; het is alsof ze nu beter begrijpt en de armen haar vertederen. — *seide* : « Nolite judicare, ut non judicemini. » (Matth. 7, 1 ; en verg. Luk. 6, 37).

34. *prelate ende rechteren* : kerkelijke en wereldlijke macht ; of : kerkelijke rechters.

35. *gheproefder* : bewezen.

37 A. *sonder kennesse sonder Rouwe* : zonder berouwvolle belijdenis of bekentenis (in de biecht). — *daer ane* : misschein lezen we beter *aue*? — *Sente Jan* : « Opera enim illorum sequuntur illos. » (Apok. 14,

van haren sonden ter penitencien Ende te kennissen, dat si daer mede behouden bliuen.

37 B. Maer wat die mysse den sielen oft den zondaren helpt, daer af en seghet ons dat heileghe ewangelie niet. Daer omme latict sijn, alsoet es. Want ic vinde vele ghescreuen, dat der (f. 113vb) Ewa<n>gelien niet en bestaet ; Ende dat stercken si Alder meest. Die hem seluen soeken, ende daer omme mysse doen om lijfliken loen, ghelijc dat elc sijn Ambacht doet dat hi gheleert heeft om sine neringhe.

38. Hi sprac : waer omme geuen dan die lieden haer ghelt ende haer goet om myssen ende om ghebet?

39. Si sprac : om hare blintheit ende om haer ongheloue, daer si in gheformeert sijn van den gheleerden die hem seluen zoeken in alle dinc ende in swaeren sonden leuen. Want aelmoesene es men sculdich te gheuene properlike om gode Ende om noetdorft der aermere. Diese also geeft, Sijts seker, Hi en sal sinen loen niet verliesen. Maer Alle die gheene die haren loen eyschen te haren wille, ende lieuer hebben haren wille dan den wille gods, Ende gheuen om dat haren wille ghescieden soude, dese ve<r>liesen haren loen.

40. Hi sprac : noch seghic : dat hoechste werc, dat die mensche werken mach, Es dat die priester van brode mach maken den lichame ons heeren ihesu cristi. Noch die enghele en hebben die mach<t> niet!

13) — Hs. *welke*. — *volheid* : in volheid (akkusatief van wijze, Stoett § 200) ; verg « Videte vosmetipsos, ne perdatis quae operati estis ; sed ut mercedem plenam accipiatis » (2 Joh. 8). Tegen deze verklaring verzet zich *den loen*, dat niet in de vereiste nominatief staat. Wellicht lezen we beter *van loen*. — *Ende* (*die*) : maar — *maecht* : wijst niet op Duitse invloed ; zie Van Loey, Mnl. Spraakkunst II, § 110, b. — (*elken*) *volghet* : verg. boven, waar ze dezelfde tekst van Johannes citeert, maar met het ww. in het meervoud (*volghen*). — *kennissen dat* : bekentenis der zonden, zodat.

37 B. *bestaet* : dat niets te maken heeft met het evangelie. — *stercken* : handhaven, kracht bijzetten. — *lijfliken* : aards.

40. *Noch* : zelfs.

41. Si (f. 114ra) sprac : die macht en hebben si van hem seluen niet, Maer god heuet ghegeuen den worden ende den geloue, ende daer om vermach dat werc een quaet priester gelijc den goeden. Daer om seg ic dat die priester om dat werc heilich no salich en is, want hi dat werc mach doen ende een sondaer sijn.
42. Hi sprac : hoerden dit vele papen, si souden v haten ende vermalendien.
43. Sij sprac : si mochten my haten ende doden. Maer si en hebben gheen macht my te vermaledyene, want hen mach niement vermaledyen dan die sonden.
44. Hi sprac : oft v die paus verbiene ende al die heilige kerke, om dat ghi hen contrarie sprect?
45. Si sprac : Ic en spreke niet Jegen dat geloue ons heren ihesu cristi, Maer die paus ende alle kerken sijn gekeert iegen dat geloue ons heren ihesu cristi. Daer om souden si my haten Ende daer omme selen noch vele martelaren worden, Oft de kerstine wet of tgeloue sal te nieute gaen.
46. Hi sprac : my es leet dat ghi ons dus Jegen sijt.
47. Si sprac : Ic en ben niet iegen die waerheit.
48. Hi sprac : wie es die waerheit?
49. Sij sprac : cristus es die wech die waerheit ende dat leuen. Niement en comt ten vader dan dor hem Ende wie teenne andre dore in wille comen toten vader dan dore hem dat sijn dieue ende mordenaren, Ende si sijn weert ende sculdich der ewiger doot. Ende dat sijn alle die gene, die geestelic goet vercopen om scat ende om

41. *ghegheuen* : nl. die macht gegeven aan, gelegd in de woorden. — *gelijc* : op een gelijke wijze als, evenzeer als (met de datief).
42. *vermalendien* : in het verderf storten, hier bepaaldelijk in de hel brengen.
43. *hen* : het en.
44. *oft v die paus verbiene* : (OVT, konj. van verbannen) indien de paus u in de kerkelijke ban zou doen.
45. *Ic* : heeft de volle nadruk. — *alle kerken* : alle geestelijke gemeenten der gelovigen.
48. « Dicit ei Pilatus : Quid est veritas? » (Joh. 18, 38).
49. « Ego sum via, et veritas, et vita. Nemo venit ad Patrem, nisi per me. » (Joh 14, 6). — *dieue* : « qui non intrat per ostium in ovile

ghiericheit ende om die rijcheit deser werelt, Maer om dat ghi alle uwe goede schinende werke doet om dese dinc, soe bedrieghdi alt volc ende ten (f. 114rb) lesten sal die slach op v comen gelijc dat hi quam op iherusalem. Maer eer dit gesciet, sal tvolc van erderijc beruert sijn ende in bedruckenissen. Ende dat een volc sal dat ander bederuen. Ende om die oueruloyende quaetheit sal die minne vercouden in vele herten.

50. Hi sprac : tijchdi dit ane den papen ende den geleerden?

51. Si sprac : wt hem so comes vele, want si hebben den slotel der consten ende si en louen noch en leeren niet die gerechticheit ; daer mede sluten si hemelrijc voer de liede, ende si en comender selue niet in noch si en latender niement in comen.

Hi sprac : die papen en verbieden niement goet te sine noch wel te doene.

53. Si sprac : si en wisen ocht en raden geen doget dan daer si aen winnen, Ende si gedogen vele ongeorloefder dingen om dat sire aen winnen ende si laten vele sonden regneren om dat sire aen winnen, want die correxie die es elx in die borse. Maer mesdoen arme liede, die niet en hebben te geuene, die setten si swaer penitencie oft si bannense ende scandeliserense. Maer hoe openbaer sonden dat si selue doen, daer af en willen si niet berespt sijn.

ovium, sed ascendit aliunde, ille fur est, et latro. » (Joh. 10, 1). — *slach* : ongeluk, onheil. — *dat een volc* : « Exsurget enim genus contra gentem. » (Mark. 13, 8). De auteur noemt hier enkele tekenen van het einde der wereld. — *quaetheit* : « Et quoniam abundavit iniquitas, refrigescet caritas multorum. » (Matth. 24, 12). Het *Leven van Jezus*, althans het Stuttgartse hs., heeft praktisch dezelfde vertaling : « ende omme die overvloeiende quaetheit... sal ooc vercouden die minne in vele herten. » (ed. Bergsma p. 210).

50. *tijchdi* : van *tigen* (naast *tien*) : legt u dit de priesters ten laste?

51. *comes vele* : comet des vele, komt veel daarvan ; zij zijn de grote schuldigen. — *consten* : van de kennis, de wijsheid. — *ende si* : maar zij. — *louen* : lees *leuen*?

53. *borse* : verg. Ruusbroecs *Tabernakel* (ed. II, 325, r. 5) : « Die correctie es in de borse, maer si en ruert de sielen niet. Grote singerie, die moet men gheven. Ende alse si (nl. bisschop en abt) dat hebben, so es de correctie ende de capittele leden ; want anders en soeken si niet. »

54. Hi sprac : die leeke en souden niet berespen die geleerde, Maer die geleerde selen berespen die leeke.
55. Si sprac : die beresperen en souden niet doen dat werc daer si den anderen af berespen willen. Een lants heere, die dieue ende mordeneren verordeelt ende doetse dooden, hem en behoert niet toe dat hi stele of morde. Ende alsoe en behoret hen niet toe sonde te doene, die andren lieden willen corrigeren van haren sonden.
56. Hi sprac : die heren doen dicke dat si den volke verbieden. (f. 114va)
57. Si sprac : daer omme worden si geplaecht ende oec haer volc, ende god salse verordeelen Ende al dat quade met hem inden dage des ordeels.
58. Hi sprac : wi sijn sculdich te gelouene in de heilige kerke.
59. Sij sprac : dat es waer. Maer segt : wie es die heilige kerke ?
60. Hi sprac : pause, bisscope ende papen, die gewijt ende geset sijn in die stad gods.
61. Si sprac : dat es waer, also verre als si houden die wet gods ende dat geloue ons heren ihesu cristi in reynen leuene ende in williger armoeden, Also sinte peter dede. Dit es die keye ende die steen daer die heilige kerke op gesticht is, Maer niet op siluer noch op gout oft op rijcheit deser werelt ; want van rijcheiden der werelt comt houerde ende nijt ende ghiericheit ende dronkenscap ende oncuyscheit ende manslacht ende ledige weeldicheit, die den mensche trage maect tote allen dogeden. Daer omme verboot onse here alle dese dinc der heiliger kerken, Om dat gods wet ende tkersten geloue daermede al te nieute gaet.
62. Hi sprac : oft die cloestren ende die kerken geen goet en hadden, waer op souden si dan leuen ende haren staet houden ?

57. *geplaecht* : gestraft, gekastijd, met rampen bezocht.
61. *keye* : « tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo Ecclesiam meam. » (Matth. 16, 18). *Keye* bevreemdt hier enigszins, ook omdat het woord in het mnl. nog zeldzaam is.
62. *oft* : indien. — *staet* : stand, rang, status (ophouden).

63. Si sprac : hilden si den staet der heiligen daer die heilige kerke op gesticht es, soe en behoefden si niet alsoe vele goets. Maer nv houden si den staet der houerden ende der oncuyscheit. Daer omme en mochtse al tgoet van eertrijc niet versaden. (f. 114vb) Daer om moet van noode sijn dat sij van quaden volke geplaecht selen worden. Ende dit sal gescien om dat si niet en leuen alse priestere gods, ende om dat si niet en doen dat si den volke leeren.
64. Hi sprac : dat volc es quaet ende hart ; ende daer omme moet men hem hardelic leeren, om te castiene.
65. Si sprac : met al den castiene ende met alden predicatien, die ghi alle doet, soe en castidi die quade nemmermeer voer dat si v sien doen, dat ghi hem leert.
66. Hi sprac : wi bidden vore hem in onse misse ende getiden, in psalmen, in vigilien, in commendatien vor leuende ende voer doode.
67. Si sprac : ghi houdt vele van v seluen ende van uwer bedingen. Maer god en hoert dien sondere niet ; want al beden si vele metter tongen ende haren lippen, si hebben therte toten sonden die sij minnen ende oeffenen. Ende oft v misse ende v gebet geen macht en heeft v seluen te bekcerne, hoe souden dan andre liede daer mede bekeeren van haren sonden ?
68. Hi sprac : den rouwe ende die bekeeringe geeft god den goeden, dies werdich sijn. Ende die worden gesterckt van goeder menscen gebede ende verlicht van harer leeren.
69. Si sprac : dat es waer. In den tiden der heilighen bekeerden hem vele menschen van sonden om haer heilich

63. *van quaden volke* : plunderaars ? Of denkt de auteur eerder aan afvalligen, ketters of kontesteerders ?
64. *leeren* : dresseren.
65. Al uw berispingen en straffen zijn niet in staat (volstaan niet) om de zondaars te kastijden voor het kwaad dat zij van u leren.
66. Hs. *ǥmendatien* : gebeden.
67. *dien sondere* : dat soort zondaar.
68. *rouwe* : berouw. — *verlicht van harer leeren* : geholpen (of tot inzicht gebracht) door hun lering (nl. van de andere goede mensen).
69. *die phariseeuse* : « dicunt enim et non faciunt. » (Matth. 23, 3).

leuen, ende worden gesticht in penitencien ende in heiligen geloue met leeren der heiligen ende met haren gebede . (f. 115ra) Maer die phariseeuse en bekeerden tvolc niet te gode noch toter wet. Want si en daden selue die wet niet, Maer si leerdense den volke. Ende oec dwongen si tvolc die gebode gods te breken Om haers selfs gebode, die si maecten ende selue geboden. Ende alsoot doen was, alsoe eest nv ; want also gierich ende ongerechtich is tpaepscap nv alst doen was.

70. Hi sprac : welc sijn die gebode, die si nv gebieden Iegen die gebode gods?

71. Si sprac : si doen beelden maken, ende bringen tvolc daer toe dat sise aenbeden ende daer aen gelouen dat god ende die heiligen doer die beelden doen. Dit es iegen tgebod gods. Want dat eerste ende tmeeste gebot es dat wij minnen ende aenbeden enen god, die moyses ende die propheten ende alle gherechtige liede aenbeedden ; ende die god ihesus cristus ende die apostelen aenbeedden ; want god noch die heiligen en doen niets niet dor die beelden, Maer doer trechte geloue der oetmoedicheit ende der ontfermicheit werct god dor sine heiligen al sine werke.

72. Hi sprac : en salmen dan die heiligen niet eeren?

73. Si sprac : Jaet, also si gode hebben geheert : met heligen leuene. Maer niet met beelden, daer die ongelouige gode mede eerden, Keysere ende Coningen, die vele heiligen marteliseerden om dat si haer beelden niet en wilden aenbeden, Noch eere noch offerande doen en wilden. Ende oec seget sinte Jan in Apocalipsi : Si die aenbeden den beelden die met handen gemaect sijn van siluere (f. 115rb) ende van goude ende van houte ende van stee-

— *breken* : « et irritum fecistis mandatum Dei propter traditionem vestram. » (Matth. 15, 6) ; « waromme breicti selve die gebode Gods omme uwe gebode die gi set. » (*Leven van Jezus*, ed. Bergsma p. 108).

71. *beelden* : « Ge zult u geen beelden maken. » (Exod. 20, 4). — (*doer die beelden*) *doen* : handelen. — *dat eerste* : « Diliges Dominum Deum tuum... Hoc est maximum et primum mandatum. » (Matth. 22, 37-38). — *die* (*moyses*) : lees *dien*. — *die god* : lees *dien god*.

73. *also* : zoals, gelijk. — *Keysere ende Coningen* : staat syntaktisch op dezelfde voet als *gode* (*eerden*). — *Jan* : « Et ceteri homines qui non

nen ende van eerden ende van metale, Alle die dese oefenen ende aenbeden ende chieren, die sijn gelijc ende selen verdoemt sijn metten prophete Antikerste ende metten drogeneren ende metten manslachtegen ende metten verzwerers ende metten ongelouigen. Nochtan dat dit die kerke weet ende gewarige scrift hier af heeft dat ons in onse wet die beelden verboden sijn, Soe doen si noch die beelden menichfuldigen ende verchieren ende dierbaerder maken van tide te tide, Ende doen den lieden groot goet daer toe gheuen. Ende dit comt van ongeloue ende om ghiericheit der offeranden. Ende si seggen dat die beelden grote mirakel doen. Ach, bedrogen volc, ghi hebt ogen ende en siet niet, Oeren ende ghi en hoert niet ; want die v siende ende horende maken souden, die maken v blint ende doof, want si winnen meer aen die blinde dan aen die siende. Al siende leyden si die blinde inden putte ende si winnen der ane ; Trecken sise weder vte, si winnen der ane.

74. Hi sprac : die papen en vertheren niet den offer der afgode.

75 A. Si sprac : alsmen feeste hout vanden heiligen, En doen si niet haer cassen ende haer beelden vernisscen ende verchieren, Ende en doen sise niet eeren met trompen ende met Instrumenten ende met sange, Ende en eten si dan niet ende drinken daermen den worscap houdt metten offere dat daer geoffert wort? Ende dies gelike

sunt occisi in his plagis, neque paenitentiam egerunt de operibus manuum suarum, ut non adorarent daemonia, et simulacra aurea, et argentea, et serea, et lapidea, et lignea... » (Apok. 9, 20). — *oefenen* : vereren. — *drogeneren* : bedriegers, verleiders. — *verzwerers* : meinedigen ; Verdam kent alleen een paar voorbeelden uit *Sp. d. Sonden.* — *Nochtan dat* : hoewel. — *gewarige scrift* : een betrouwbare tekst bezit, zwart op wit heeft. — *dierbaerder* : kostbaarder. — *om ghiericheit der offeranden* : uit begerigheid naar de offergelden. — *ogen* : « Oculos habentes non videtis? et aures habentes non auditis? » (Mark. 8, 18). — *die blinde inden putte* : zie Matth : 15, 14 : « mar alse die blende den blenden leedt so vallen si bede in den pitte » (*Leven van Jezus*, ed. Bergsma p. 110).

74. *offer* : offergift aan de afgoden.

75 A. *cassen* : relikwieënkasten, -schrijnen. — *daermen* : wanneer men. — *worscap* : maaltijd, gastmaal. — *gulden* : geestelijke broeder-

van gulden, die si den lieden ingheuen te houdene met maeltiden. Ende si doen vele outare maken ende (f. 115va) vele broederscaps, Om dat die liede haer ghiften daer toe gheuen ende grote testamente, Dat si den armen souden geuen te voedene ende te cledene, die si cout ende hongerich laten gaen, ende cleeden die beelden.

75 B. Hier op sijn die papen weeldich ende ledich, Ende dragen diere cledere ende hebben behagelike costelike wiue. Hier af seget sinte Jan in Apocalipsi vanden wiue der oncuyscheit, Dat si es dronken vanden bloede der marteleren ende vanden offre der afgoden. Nu merct die pause cardenale bisscopen ende abde moneke dekene canoneke ende rike papen, ende en houden si niet behagele wiue ende kindere seere verweent opten offer des bloets der martelaren Ende opten offer der beelden die si na hen doen maken? Ende alle beelden, die met handen gemaect sijn, dat sijn in die heilige scrift ende in die waerheit afgode. Want si en hebben geest no leuen, cracht no macht, ende sijn dode dinc ende ongeloue der werelt. Wet dat alle, die nv die beelden oefenen ende aenbeden ende daer aen gelouen, dat sijn Jongeren al der gheender die de martelaren daden doden Ende die de heiligen versmaedden ende bienen vter synagogen, Gelijc dat sij noch versmaden ende haten alle gerechtege liede ende arme afgescheidene menscen, daer si niet ane en winnen. Maer sondaren ende ongelouige ende rike liede, daer si maeltiden of gif-af hebben, die minnensi ende eerense. Ende leckerers ende oncuyscheren der werelt die nemen exempel ane prelaten (f. 115vb) ende ane geleerde.

schap. — *te houdene* : in stand te houden. — *si* (*doen*) : nl. de papen. — *Dat* (*si*) : wat, nl. die giften en testamenten.

75 B. *Hierop... weeldich* : hierop teren ze in weelde (of in wellust?), daarvan leven ze voorspoedig. — *behagelike costelike wiue* : verwende en opgedirkte vrouwen. — *Jan* : « meretrix magna » (Apok. 17, 1) ; « Et vidi mulierem ebriam de sanguine sanctorum, et de sanguine martyrum Jesu. » (Apok. 17, 6). — *Nu merct die pause* : verg. de opsomming in *Karel ende Elegast*, v. 517 : « Bisscoppen ende canoniken, abden ende moniken, deken ende rike papen. » — *ende* (*en houden*) : aan het begin van een vraagzin, zie MNW, sub verbo,

76. Hi sprac : sij sijn geset ouer tvolc alse herden ouer haer scape.

77. Si sprac : die getrouwe herde set sine siele voer sijn scape, Maer die huerlinc vliet als hi den wolf comen siet. het es menich goet scaep verloren bij quaden herden, want die huurlinc en soect niet dan melc ende wolle, dat es geuoedt ende gecleet te sine. Maer der scape en roect hi niet, want hi es een huurlinc ende die scape en bestaen hem niet. Alsoe wet dat sij alle huerlinge sijn, die prelatien oft prouenden gecrigen met gelde ende met machte van heerscapien, Dese die soeken geuoedt ende gecleet te sine ende groten staet te houdene. Maer si en hoeden noch en voeden haer scape niet, want si en leeren haer volc nie met woerden noch met leuene.

78. Hi sprac : die prelate ende rike prochiane die setten andere in haer stede, die tvolc leeren ende cureren die sacramente.

betekenis 6. — *behagele* : hooghartig. — *verweent* : in weelde opgevoed. — *na hen* : naar het model van, gelijkend op de martelaren. — *scrift* : « Quoniam non sunt dii, qui manibus fiunt. » (Hand. 19, 26). — *ongeloue* : bijgeloof. — *oefenen* : vereren. — *Jongeren* : leerlingen, volgelingen. — *bienen* : OVT van *bannen* 'verjaren'. Vergelijk : « vele gheloefder ane hem mar sine dorstens nit lyen om de vreese van den phariseusen dat mense nit ne biene uter synagoghen » (*Leven van Jezus*, ed. Bergsma p. 207 ; Joh. 12, 42). Zie ook « ut si quis eum confiteretur esse Christum, extra synagogam fieret » (Joh. 9, 22 ; Bergsma p. 185). — *leckerers* : gulzigaards, smulpapen ; in deze vorm niet in het MNW, wel *lecker* (subst.), *leckaert* en *leckert* ; zie ook *leckeraren* in § 91. — *oncuyscheren* : hoereerders, wellustelingen ; in deze vorm wel bij Verdam i.v. *oncuuscher*, met meervoud op *-s* en *-en* ; beneden in § 91 wordt de vorm *oncuyschenaren* gebruikt, zoals in het *Hs. van 1348*, fol. 167a.

77. *herde* : Joh. 10, 12 ; « die hurlinc... als hi siet comen den wulf so ... vliet (hi)... ic sette mine ziele vor mine scaep » (*Leven van Jezus*, ed. Bergsma p. 188). — *wolle* : « Uptie wulle men al siet / Der scape sorghe men al vliet » (Maerlant, Stroph. Ged., ed. Verdam-Leendertz, p. 101) ; « alse die tscaep minde alleene om die wulle » (Maerlant, Sp. hist. I[7], 67, 19) ; « Si soeken de wolle meer dan tscaep » (Ruusbroec, Tabern. II, 331, r. 19). — *en bestaen hem niet* : gaan hem niet aan. — *prelatien* : hoge kerkambten.

78. *prochiane* : pastoor, geestelijke. — *cureren* : MNW geeft slechts één voorbeeld, nl. uit *M. en Vr. Heim.* Hier verbonden met *sacramente* : toedienen ; cfr. *kure*, dat ook zielzorg betekent.

79. Si sprac : dat sijn al huerlinge Ende die huerlinge en roeken der scapen. Ende dit scijnt ende sal schinen : het en waren noyt soe vele papen ende leraren alse nv sijn, Ende tvolc en leefde noyt soe sondelic. Si prediken der heiligen leere ende haer leuen, Maer daer na en doen si selue niet. Maer die meest dien navolgen dat si prediken, dien haten si ende versmaden. Ende si sorgen dier menscen yet te wors te hebbene, om dat dier menschen leuen afgesceidenre es ende si den lieden betre beelden voer dragen dan die geleerde.

80. Hi sprac : het gaen dicke liede in heligen scine.

81. Si sprac : dats waer. In allen state vint men geueynsde liede : In heren houe, In cloestere, In kerken, In vierscaren, In geslachten, In gebuerten, In (f. 116ra) beghinen [ende] in armen schine.

82. Hi sprac : alsmen den lieden leert die gebode ende dewangelien ende hem die ontbint, daer mede quijt hem die prochiaen wel ende die lereren, Want si en connen tvolc niet gedwingen.

83. Si sprac : des geens leere en es niet gerecht, die tgoede den lieden prediken ende leeren, ende selue quaet doen. dies en plagen noyt helige leraren ; want die niet bat en leert metten werken dan metten woerden, die en leert niet wel. Ende hi en es oec niet weerdich te sittene In den stoel der waerheit. Vele van hem nemen den slotel der consten ende sluten hemelrijc voer die liede. Noch si en comen selue daer in, noch si en latenre andere in comen ; dit seget de ewangelie.

79. *scijnt* : wordt openbaar, treedt aan het licht. — *daer na* : volgens die leer. — *te wors te hebbene* : ze leggen het er op aan dat het deze mensen tegengaat, steken hen stokken in de wielen. — *beelden voer dragen* : een beter voorbeeld geven.

81. *heren hove* : woningen der aanzienlijken ; als verbinding niet in het MNW. wel *herenhofstede*. — *geslachten* : aanzienlijke families ; de auteur stapt hiermee van de plaatsbepalingen naar personengroepen. — *gebuerten* : geslachten — *in armen schine* : onder het mom van armoede

82. *lereren* : godsdienstleraars, predikers.

83. *stoel der waerheit* : leerstoel : verg. « sedes sapientiae ». — *slotel der consten* : sleutel der kennis ; men zie het volgende citaat. — *ewangelie* : Luk. 11, 52 ; « Wee u scrivere ende fariseen ypocrite. die de

84. Hi sprac : die heilige kerke ende tkersten geloue dat soude onlange staen, en dadent die geleerde.

85. Si sprac : dat en houden si niet staende van hem seluen noch te haerre salicheit, maer vanden ghenen die tgegeloue gesterct hebben In die heilige kerke ; dat prediken si ende leeren den goeden te salicheden ende den quaden ter ewiger verdoemnisse. Onse here en veruloect noch en verdoemt in sijn ordeel geen volc meer dan die scriben ende die geleerde, die de wet leren ende selue niet en doen.

86. Hi sprac : oyt hebben die leeke liede benijt die geleerde.

87. Si sprac : die de perse moet terden ende den arbeit doen, die clagen ouer hen die haren arbeit in weelden (f. 116rb) ende in ouertollicheden verdoen, Ende grote rijcheit vergaderen op armer lieden arbeit. Oec sijn leeke die officien hebben van den geleerden ende sijn van hem gecleet ende geuoedt. Die eeren ende weerden die geleerde om haer gerief Ende dese die helpen den geleerden. Ende oec sijn rike liede die haer kinder ter scolen doen gaen ende leeren om dat si prouenden souden hebben, daer si ledich ende weeldich op souden sijn ende geeert, Op tgoet dat men kerken ende cloestere geeft. Dese en soeken niet die doget ende heilicheit der heiliger kerken Noch te doene die werke der ontfermherticheit Ende die werken des heiligen gelouen (dat sijn die werken der salicheiden), Maer si soeken al weelde ende rijcheit deser werelt ende si bedriegen tvolc met meniger bedriegenissen.

wet leert. die den slotel der konst hebt genomen. ende hebt dat hemelrike den lieden vorgesloten. noch gine comt daer in noch gine laet andre daer in comen. » (*Leven van Jezus*, ed. Bergsma p. 204).

84. *en dadent* : zonder toedoen van.

85. *dat* (*en*) : nl. *tkersten geloue*. — *van hem seluen* : op eigen kracht. — *vanden ghenen* : nl. door de heiligen. — *leren... doen* : « Scribae et Pharisaei... dicunt enim et non faciunt » (Matth. 23, 3).

87. *de perse terden* : zware arbeid verrichten. — *in ouertollicheden* : in onmatigheid en overdaad. — *officien* : ambten, hier eerder baantje. — *weerden* : hoogachten, waarderen. — *gerief* : voordeel. — *dese* (*die*) : eerder onderwerp van *helpen*, dan zoals *geleerde* lijdend voorwerp bij *weerden*.

88. Hi sprac : waer mede bedriegen si ende wien bedriegen sij ?

89. Si sprac : die heren ende vorsten deser werelt, die groot onrecht ende groot gewout doen, die absolueren si Ende ouer trecht in der wet geset sijn, ende ontwisen den armen lieden haer goet met valschen vonnissen om miede oft om onste. Ende woekeraren ende voercopers ende ouerspeelders, dese die absoluerense alle ende latense in haren sonden. Ende en dorrent alle die prochiane niet doen, soe doent die me<n>dicante diet vanden bisscop hebben ; ende men geeft hem tsacrament ende sepulture, Den heeren van ontsiene oft van hem gedreicht te sine ende den anderen om haren scat.

90. Hi sprac : dit en staet v niet te ordeelne.

91 A. Si sprac : si sijn geordelt vten monde (f. 116va) cristi des gods soens ende sijn ordeel staet my te wetene vte sinen monde ; want die hi vloect metten eweliken wee, die ordeelt hi. Dat sijn alle die sitten opten stoel tsher moyses ende die wet leren ende selue niet en doen. Ende alle die hem heilich ende af gesceiden veinsen, ende minnen prelatie ende hoecheit ende tvoersitten ter tafelen ende der liede gruete « Meester ende heere ». Dese die vorsluten dat huys der weduwen met haren geveinsden gebeden ; daer met verslinden si dat men den armen geuen soude. Van buten sijn si gecleet met stoolen ende met fringien ; Maer binnen sijn si gelijc den grauen der doder, Daer die liede al ouer gaen ende si en weten niet watter binnen es, want si sijn vol doder liede

89. *Ende ouer trecht geset sijn* : verst *Ende die...* (MNW 2, 640, bet. 7). De zin zit als volgt in elkaar : ze absolveren die heren, die groot onrecht doen en over 't recht moeten waken, maar ontzeggen... — *ontwisen* : bij vonnis ontzeggen,verbeurd verklaren. — *om miede oft om onste* : voor geld of gunst. — *voercopers* : die inkopen doen met voordelen, waarvan anderen uitgesloten zijn. — *mendicante* : bedelmonniken. — *hebben* : jurisdiktie bezitten. — *van ontsiene* : uit schrik. — *van hem gedreicht te sine* : uit oorzake van door hem bedreigd te worden, onder bedreiging.

91 A. *staet my te wetene* : kan ik vernemen. — *vloect* : « Hi (nl. de scribae) accipient damnationem majorem » (Luk. 20, 47). De au-

gebeente ende groter onreynicheit. Ende also sijn die ypocriten. Oec gaen sij om die werelt omme te soekene eenen clusenare ende alssine vonden hebben, soe maken sine der hellen kint twee werf meer dan si selue [selue] sijn. Die clusenare bediet een paus of een groot prelaet dien si setten in sinte peters stede.

91 B. Nu merct hoe datten nv die Coninge ende die princen der werelt twee vout arger maken dan si selue sijn. Want het es nv al meest symonie dat nv die pause ende die prelate doen want si vercoopen al tgeestelic goet ende die sacramente subtijlike onder eenen geueynsden mantel. Ende alsoe scriuen sij den volke grote

teur citeert dan uit het geheugen enkele passages uit een drietal hoofdstukken van het *Leven van Jezus* (ed. Bergsma p. 202-204, alwaar ook de verwijzingen naar de Latijnse vulgaat) : « Up Moyses stoel sijn geseten die scrivere ende die fariseen... dat si leven (lees met het Luikse hs. *leeren*) dat en doen si selve niet... (si) minnen dat vorsitten ten etene... ende der lieder groete up der maerct. ende van den lieden geheeten sijn rabi... ypocrite. die versloct die huus der wedewen in uwer gevensteit. in langen gebede... (si) draghen grote fringen ende lange. ende si gaen gecleet met stolen... Wee u die gelic sijt der graven dar die lieden up wandelen. ende ne weten niet wat dar binnen es... van binnen sijn si vul van doder lieder gebeente ende van allerande onreinicheit... ypocrite. die omme gaet die zee ende die erde omme te makene enen clusenare. ende alse gine hebt gemaect so maectine der hellen kint tvevout meer dan gi selve sijt. » — *tvoersitten* : (Luk. 11, 43) — *vorsluten* : het woord bevreemdt hier, want Mark. 12, 40 heeft 'qui devorant' en in het *Leven van Jezus* schrijft hs. L *verslindt*, hs. St. *versloct*. Wel gebruikt het *Leven van Jezus* enkele regels hoger het woord *vorsluten* : « ende hebt dat hemelrike den lieden vorgesloten » (Matth. 23, 13 : « clauditis regnum caelorum ante homines ». — *Maer binnen... onreynicheit* : « qui estis ut monumenta... et homines ambulantes supra nesciunt » (Luk. 11, 44) ; « intus vero plena sunt ossibus mortuorum » (Matth. 23, 27). Deze kombinatie Lukas-Mattheus net zo in het *Leven van Jezus*. — *clusenare* als vertaling van 'proselitum' is geweldig intrigerend ; we vinden dit terug in alle door C. C. de Bruin uitgegeven diatessarons, behalve in hs L van het *Leven van Jezus* dat 'enen bekirden mensche' heeft (ed. Bergsma p 205). De toegevoegde glosse dat deze kluizenaar de paus betekent wekt nog meer verwondering. Is dit een toespeling op het trieste verhaal van Celestinus V, de kluizenaar-paus?

91 B. *datten* : dat hem, nl. 'een paus'. — *subtijlike* : sluw. — *quite* : moet waarschijnlijk met *scriven* verbonden worden ; verg.

pardoene ende aflate ende vele sonden quite, daer sij groten scat wt trecken. Ende senden santen van houte (f. 116vb) ende van verwen gemaect achter lande, Daer si groten scat mede beiagen. Ende seggen dat si comen inden name ihesu cristi, Maer en dade dat si halen, si en quamen niet . Daer omme sijn si drogenaren. Want die cristus sent, die en comen om siluer no om gout. Met desen ende met vele andere saken bedriegen si tvolc op ende neder. Ende dese dingen, die nv gescien, die comen al van plagen der sonden. Ende dat eynde en es noch niet, Alse onse heere selue voerseide. Want houerdige drogenaren ende leckeraren ende oncuyschenaren verslinden al gheestelic goet alse helsce draken. Ende dit soe merct ende siet nv al die werelt dore. Ende hier op sal comen swaer plage ende swaer slage.

91 C. Hier af ware noch vele te sprekene Ende dit laten wij nv hier aldus ; want dat paepscap en wille des niet horen noch weten dat si sonde doen ende onrecht doen. Si slachten die van iherusalem : Si souden ons haten ende doen verderuen. Nochtan weten si wel dat dit waer is, Alse die scriben ende die phariseen : sij wisten wel dat cristus waer seide, Maer sij en wilden der waerheit niet horen. Ende alsoe eest noch sekerlijc.

92. Cristus sprac : Niement en salic geuen dien edelen scat des dogens noch oec van minen vernoye, en sij alleene

quite geven (in § 22) en *quite schelden*. Onze verbinding niet in het MNW. — *Maer en dade dat si halen* : maar viel er geen winst te behalen. — *drogenaren* : bedriegers. — *op ende neder* : gheel en al, van hoog tot laag. — *dat eynde* : « Audituri enim estis proelia... oportet enim haec fieri ; sed nondum est finis » (Matth. 24, 6). — *leckeraren* : zie *leckerers* in § 75. — *oncuyschenaren* : Verdam heeft alleen *oncuuscher*, een vorm die ze in § 75 gebruikt . — *merct ende siet* : imperatieven.

91 C. *horen* : verg. Jeremias 7, 24. — *iherusalem* : « Jerusalem, Jerusalem, quae occidis prophetas, et lapidas eos qui ad te missi sunt » (Matth. 23, 37).

92. *sprac* : deze woorden die als bladvulling fungeren, heb ik in het evangelie niet teruggevonden. Bedoelt ze : « Beati qui persecutionem patiuntur... quoniam ipsorum est regnum caelorum » (Matth. 5, 10) ?

der herten die ic wel getrouwe. Hier om peynse elc mensche dat hi daer om poghe Ende om te werken die werken der doeghden. amen.

De evangelist handelt hier niet over het lijden als Godsgeschenk. Dat vinden we wel in Boendales (?) *Wrake* III, 1262-65 (ed. p. 446) : « Want God den ghenen dien Hi mint / Gherne doghen ende vernoy toe sint ; / Want daer an mach hi mercken voort / Dat hi Gode toe behoort. » Voor verheerlijking van het lijden zie ook G. I. Lieftinck, Tauler p. 238 en L. Indestege, *Mnl. geestelijke Gedichten...* p. 98 ; en tot slot het onvergetelijke vers uit hs. Gaesdonck 18, f. 159 : « Onse lieve heer sprect : ic sciep eer liden van nyete, eer ic myne vriende sonder liden liete. »

Les énigmes relatives à la parenté et la légende valenciennoise de l'Âtre de Gertrude (1394)

par

Henri PLATELLE

(Lille)

Aux XVIe et XVIIe siècles on racontait à Valenciennes une bien étrange histoire à propos de l'apparition d'un cimetière suburbain quelque deux cents ans plus tôt, au XIVe siècle. Nos témoins s'appellent Louis de La Fontaine dit Wicart qui écrivait en 1552, François Le Febvre dont la compilation date de 1581, Simon Le Boucq qui est revenu à plusieurs reprises sur ce sujet entre 1615 et 1650 [1]. Tous ces auteurs se répètent, non seulement sur le fond, mais même pour les

[1] Louis DE LA FONTAINE dit WICART, *Les Antiquités de Valenciennes*, ms. Douai, 1183, t. II, f. 133-134^v^ (ce manuscrit est illustré de belles peintures d'Hubert Cailleau) et ms. Valenciennes 670, livre II f. 188-190 (ce manuscrit est en mauvais état, avec une foliotation désordonnée) ; *Recueil* de François LE FEBVRE, ms. Valenciennes 668, f. 33 et v° ; Simon LE BOUCQ († 1657), *Annales de la ville de Vallenchiennes* (1615), ms. Valenciennes 672, p. 159-160 ; *Antiquités de Valenciennes* (composé de 1619 à la mort de l'auteur), ms. Valenciennes 1003, f. 154-155 ; *Histoire ecclésiastique de la ville et comté de Valenchiennes* (1650), éd. A. DINAUX, Valenciennes, 1844, p. 209-212 ; *Recueil* de Dom BUBRY (prieur de Saint-Saulve, 1783), ms. Valenciennes 1096, f. 41. Actuellement toute cette histoire est rappelée à Valenciennes par une jolie stèle, due au sculpteur Albert Bottiau appliquée sur la tour de la Dodenne, c'est-à-dire dans le voisinage de la rue de l'Atre de Gertrude, qui commence juste au delà de la ligne des anciens remparts. A côté d'une figure de femme, on y voit le quatrain hermétique qui va nous occuper.

formules qu'ils emploient. Simon Le Boucq a pourtant le mérite d'encadrer son récit de quelques pièces d'archives supplémentaires, ce qui lui permet de rectifier la chronologie, sans pourtant s'écarter vraiment de la tradition. Ecoutons donc notre premier témoin, Louis de La Fontaine.

I. Une étrange histoire

« Histoire incertaine de la première institution de l'attre Gertrud, ensemble l'accroissement d'icelle jusques à ce jour. Capitre LXIe.

L'histoire suivante a esté par moy extraicte d'un bien anchien libvre escript a la main et me semble assez fabuleuse. Je le remetz au jugement du benevole lecteur. Environ l'an de Jesu Christ mil IIIc et XL estoit en la ville de Vallenchiennes ung homme de son stil marissal, duquel le non sera mis en silence pour l'enormité du cas. Celuy aiant une fille eagiée de XVI a XVII ans, esprins de sa formosité, s'énamoura de telle sorte que par constraincte ou aultrement la congneut charnelement et la rendit encheinte. Or donc celuy son pere perchevant son ventre s'enffler simula l'affaire et pour couvrir mieux et garder son honneur, dict d'aller a Rome et faire le voiage de Sainct-Jacques de Galice et mena avec luy sa fille. Apres qu'il eut attinct le pays d'Italie par fault d'argent se mitz desoubz ung maistre de son stil et le servit l'espace de trois mois bien et reallement et tellement que son maistre le print en tres grand amour pour son bon service et pensoit que sa fille fut sa femme, espouze. Le temps venu que Dieu avoit ordonnez, la fille s'achousa d'un filz, et le leva des saints fondz de baptesme son maistre italien, luy imposa son nom qui estoit Jean et fut depuis surnomez de par son pere Jean Marisaux.

Demy an apres la nativité de cest enfant, le dit Marisal s'en voulut retourner avec sa fille aux Pays de Haynault et en la ville de Vallenchiennes dont il estoit natif et print congié de son maistre, lequel luy [a] tres instamment de luy laisser son filz et ne veult permettre que son pere l'emportast, ains

a. mot passé : demanda.

promist le faire nourir et luy donner par apres des biens quand il seroit en eage, tant avoit prins en amour le dict maistre son filloeul. Le marissal retourné en Vallenchiennes de son voiage commencha a besoigner de son stil comme [b] son partement et sa fille gouverna fort sagement XVIII ans en suivant. Et ce temps creut tellement leur filz en Italie qu'un jour aiant propos avec son parain demanda qui estoit son pere, lequel respondit qu'il estoit du pays de Haynault. Il print volonté au filz de visiter les pays et print congé de son parain, lequel el laissa partir bien emus (?). Cheminant, le jeune [c] transversa toute la Germanie, auquel chemin accomply myt bien demi an devant arriver en Haynault et apprint auchunement le langage franchois. En la fin aborda en Vallenchiennes ou faisoit encore demourance de son pere et vint justement arriver devant la maison de ledit pere, ignorant touttefois ou il estoit arrivez. Vint la a demander maistre et il fut recheupt a vallet et demora en ledite maison trois mois. Au temps le pere marissal trespassa de ce monde et laissa la soeul fille heritier de ses biens. Laquelz, apres le deciez de son pere, retint a sercice le dit filz et demy [d] apres le print a mary, sans demander d'ou il estoit.

Apres qu'il eurent esté ensemble par auchunes années en mutuelle confabulation, la femme interroga son mary de son origine. Lequel fit respons qu'il estoit natif d'Italie, qu'il estoit venu chercer son pere en Haynault. Lequel il tenoit encor vivre et faire sa residence, comme luy avoit affermez son parain marisal a son partement. La femme demanda plus avant et, par enseignes indubitables, congneu quil estoit [e] et frappé aut cœur de vehemente douleur et, en pleurs et cris, luy déclara le cas comme il estoit advenu. Celuy Jean Marisal, sentant son peché abominable, habandonna sa femme et se tyra a Rome, confessa au pape et eult telle penitence que sa vie durant ne polroit vestir de linges [1bis] et polroit manger du pain et boire de l'eaue, et apres son trepas seroit mis en sepulture en terre prophane, loingt de terre

b. mot passé : avant.
c. mot passé : homme ou garçon.
d. mot passé : an.
e. quil estoit : qui il estoit.

saincte appertenant aux chrestiens seullement. Ce qu'il promist accomplir et en ceste maniere eut absolution du dit pape de touz ses pechés. Et par ce peult on veoir que sa femme lui estoit par proximité mere, soeur et femme et luy nepveux de son pere et mourut ledit marisal l'an de Nostre Seigneur mil trois centz nonante quatre et fut encheveli en ung sien pret hors de la porte Cardon du dit Vallenchiennnes et fut faict une croix de marbre noir sur sa tombe pour la memoire de la chose et fit on graver sur la dite croix ung marteau et un fer de cheval et mettre son epitaphe en cuivre, tel comme il s'enssuit :

L'an mil trois cens nonante quattre!
fit la croix faire de cest attre
Jean Marissaux ly plain chevant
qu'a vos prieres soit perchevant
et aussi veult li treille parachever
Duquel Dieu vueille son ame recepver.

et fut faict de luy une aultre epitaphe en quattre ligne de rethorique

Cy gist le pere, cy gist le filz,
Cy gist la mere et son mary,
Cy gist la femme et son baron
et tout ne fut qu'une femme et hon ».

Le récit se poursuit encore par la relation de plusieurs épisodes qui constituent une sorte d'épilogue. Cette sépulture de hasard, destinée à deux réprouvés, ne serait devenue vraiment un cimetière chrétien qu'une centaine d'année plus tard, quand le terrain aurait été acheté à cette fin par un riche bourgeois nommé Henri Mustelier et qu'une chapelle fut construite à force de quêtes (1492). La version de Simon Le Boucq, plus fidèle à la chronologie, diffère d'ailleurs notablement de celle de ses prédécesseurs sur ce point. Rete-

1bis. Cette proscription du linge de toile et par conséquent des chemises est empruntée aux pratiques monastiques et fut effectivement imposée aux pénitents. Voir sur ce sujet l'article savoureux de Dom L. Gougaud, *Lineis ne utantur ad carnem*, dans *Anciennes coutumes claustrales*, Ligugé, 1930, 24-36. Bien entendu, un détail exact comme celui-ci ne tranche pas la question de la vérité d'un récit.

nons au moin un renseignement capital, donné par nos trois sources : le monument de Jean Marissal s'élevait primitivement à l'endroit même où l'on construisit ensuite la chapelle du cimetière. En conséquence, la croix fut déplacée et à la double épitaphe succéda une nouvelle inscription (sur la croix ou sur les murs de la chapelle ?) rappelant la fondation de cette chapelle de cimetière.

II. Un récit et une double épitaphe

L'origine première de ce récit nous échappe. Nous avons vu que Louis de La Fontaine invoquait « un bien anchien libvre escript a la main » ; c'est possible ; mais de toute façon, il s'agit de la fixation de la tradition orale, réalisée soit par cet auteur inconnu, soit par Louis de La Fontaine sous ce paravent commode. Un point pourtant doit nous retenir dans cet examen critique. Nos témoins ont bien conscience de l'allure « assez fabuleuse » de toute cette histoire ; ils n'osent pourtant pas la rejeter entièrement, car ils savent qu'il a existé une ou des inscriptions et qu'ils ne voient pas quelle autre interprétation proposer. L'attitude de Simon Le Boucq à cet égard est tout à fait typique [2]. Il soulève de fortes objections contre la légende : il sait que le nouveau cimetière est apparu en 1349 et non en 1394 ; il souligne l'absurdité de la pénitence prétendûment imposée par le pape à un homme qui avait péché innocemment et qui avait reconnu sa faute ; mais en même temps il déclare : « L'épitaphe, qui at esté veu du passez et que nous coucherons ci après, nous manifeste et asseur y avoir eu quelque chose de semblable audit rapport », ce qui n'est pas mal raisonné. On voit donc que les épitaphes forment le noyau dur de la légende. Tout tourne autour du problème de leur existence et de leur portée.

Une remarque capitale s'impose dès l'abord : c'est qu'il faut séparer nettement les deux inscriptions. La première n'a aucun rapport avec la légende ; elle lui est tout à fait étrangère. Elle nous fait simplement connaître un Jean Marissal qui, en 1394, a fait faire entièrement à ses propres frais le calvaire

[2] *Histoire ecclésiastique...*, p. 209-210.

de ce cimetière. Peut-être même est-il mort peu après cette date puisqu'on nous dit qu'il « a voulu » achever le grillage entourant le monument, signe sans doute qu'il n'est pas venu à bout de ce dernier travail? Quoi qu'il en soit, il n'y a rien dans tout cela qui rappelle l'histoire d'Oedipe [3].

La seconde inscription, d'allure hermétique, ne s'accorde elle-même avec la légende qu'au prix d'un véritable abus de mot. Si la tombe renferme bien cette mère et ce fils, époux incestueux, les vers deux et trois se comprennent parfaitement ; mais, dans le premier vers, « Cy gist le pere » ne se justifie pas ; on devrait avoir : « Cy gist la mere ». Si l'on veut à tout prix défendre la formule, il faudrait supposer que Jean Marissal est appelé « pere » simplement parcequ'il a épousé sa mère : il serait ainsi dans le même vers présenté comme le père et comme le fils ! Admettons pourtant que cette épitaphe soit un reflet réel — quoique maladroit — de la légende...

Le problème commence donc à se préciser. La première épitaphe est certainement authentique, car on ne voit pas pourquoi elle aurait été inventée pour illustrer un récit fabuleux, alors qu'elle est sans aucun rapport avec lui et que d'autre part elle est même en contradiction avec lui sur le plan chronologique (le cimetière datant de 1349 et non de 1394). En revanche, la seconde épitaphe, qui est sans doute liée à la légende, fait difficulté. A-t-elle existé vraiment et quelle est sa portée réelle?

III. Le milieu et le moment

Avant de nous attaquer directement à ce problème, nous commencerons par replacer toute cette histoire en son temps

[3] Cette inscription présente des difficultés d'interprétation, dues surtout à la syntaxe assez torturée. Voici la traduction que nous a proposée M. Omer Jodogne, membre de l'Académie royale de Belgique et ancien professeur à l'Université catholique de Louvain : « L'an 1394 fit faire le calvaire de ce cimetière Jean Marissaux, entièrement à ses propres frais, afin de faire appel à vos prières. En outre il a voulu achever le grillage. Que Dieu veuille recevoir son âme ! » (*Chevir* : sortir d'embarras, s'acquitter d'une dette ; *plain* : entier, avec valeur d'adverbe ; *veult* doit sans doute se lire *voult*). Nous exprimons notre reconnaissance à M. Jodogne pour ces renseignements.

et en son milieu, ce qui nous permettra — après Simon Le Boucq — de faire ressortir certaines contradictions majeures.

Le cadre de cette histoire, c'est donc la paroisse Notre-Dame de-la-Chaussée. Cette paroisse, on le sait, fut créée, en même temps que celle de Saint-Nicolas, le 2 août 1186, quand on divisa en trois la paroisse Saint-Géry qui était alors l'unique circonscription ecclésiastique de la rive droite, dans le diocèse de Cambrai. Le titre paroissial était attaché dans un cas comme dans l'autre à des chapelles de secours qui existaient sans doute depuis longtemps [4]. Les légendes valenciennoises, toujours généreuses, faisaient même remonter l'église Notre-Dame-de-la Chaussée à une fondation de Pépin le Bref ! Cette église en tout cas se trouvait sur le côté gauche de la rue Cambrésienne — notre actuelle rue de Famars — à l'endroit où cette voie fait un coude pour atteindre la porte de Cambrai (le carrefour de la Place du Canada). Elle se trouvait donc dans le voisinage de la rue des Foulons.

Le territoire *intra muros* de cette paroise s'étendait assez largement sur les deux bords de la rue Cambrésienne. Sur le côté droit, il allait de la rue des Anges à la porte Notre-Dame ; englobant ainsi complètement Notre-Dame-la-Grande qui était pourtant le siège d'une toute petite paroisse autonome limitée à quelques fragments de rues ; sur le côté gauche il était borné par la Rhonelle et un fragment de la rivière Sainte-Catherine, au delà desquels s'étendait la Paroisse Saint-Nicolas. Plusieurs maisons religieuses très importantes étaient établies dans ces limites : l'Hôtel-Dieu (1430) [5] et le couvent des Dominicains (1233), auxquels vinrent s'éjouter plus tard les Sémériennes, (1611), les Badariennes (1663), les Carmes déchaussés (1679) et les divers refuges des abbayes de Fontenelles (1491), de Denain et

[4] Sur tout ceci voir notre article *Le développement de Valenciennes du Xe au XIIIe siècle. Étude topographique,* dans *Les Mélanges Lefrancq,* Cercle archéologique de Valenciennes, 1976 (1978), p. 21-51 (ici p. 36-37). Les actes relatifs à ce partage sont publiés par S. Le Boucq, *Histoire eccl.,* p. 58-59.

[5] Il faut noter cette présence de l'Hôtel-Dieu sur la paroise Notre-Dame-de-la-Chaussée ; elle contribua à rendre plus aigu le problème des cimetières.

d'Haspres. Plus important pour notre propos, Notre-Dame-de-la-Chaussée contrôlait également une vaste zone située hors des remparts : une partie du faubourg Notre-Dame, le faubourg de Cambrai, le hameau de La Briquette et le terrain proche des remparts où devait précisément s'établir le cimetière de L'Atre de Gertrude sur la route qui menait aux Chartreux de Marly.

Notre-Dame-de-la-Chaussée, comme les autres églises paroissiales, possédait son cimetière attenant. Mais il était fort petit, comme on peut le voir sur le plan de 1767 publié par Lancelin [6]. Son insuffisance apparut tragiquement en 1349 quand la Peste noire frappa la cité de Froissart. On se rappelle en effet que le grand chroniqueur a lancé cette estimation, généralement confirmée par les recherches régionales, que « la tierche partie » de la population de l'Europe aurait péri. Naturellement c'est là une moyenne qui ne rend pas compte de tous les cas particuliers ; mais il est bien certain que Valenciennes fut sévèrement touchée. C'est en effet en 1349 que la ville acheta de ses deniers un terrain d'environ 50 ares situé hors de la porte Cambrésienne pour servir de cimetière de secours à la paroisse de la chaussée. Cette acquisition est rappelée dans un acte du 23 mars 1350 n.s. — destiné à règler certains points de détail — qui parle de la « grande mortalité qui estoit quant ces choses furent faictes » [7]. Ainsi donc — pour nous en tenir à ce qui nous intéresse ici — l'apparition de ce cimetière suburbain ne se rattache pas à l'aventure d'un émule d'Oedipe mort en 1394 ; elle s'explique tout simplement — si l'on ose dire — par le passage de la plus grande épidémie dont l'histoire ait gardé le souvenir. Simon Le Boucq, nous l'avons déjà noté, avait souligné cette divergence sans oser en tirer toutes les conséquences.

Ce cimetière de plein vent — même doté d'un calvaire (comme nous le verrons bientôt) — souffrait d'une infériorité notoire par rapport aux cimetières paroissiaux : il ne se blotissait pas auprès d'une église. Cet inconvénient fut sup-

[6] H. LANCELIN, *Histoire de Valenciennes depuis ses origines* (s'arrête en fait à la Révolution), Valenciennes, 1933, reprint en 1977.
[7] S. LE BOUCQ, *op. cit.*, p. 209

primé en 1492 (c'est-à-dire après environ un siècle et demi) quand les paroissiens de Notre-Dame-de-la-Chaussée élevèrent en ce lieu, à force de quêtes, une belle chapelle. Un acte du 16 juillet 1492 rapporte le consentement du patron du lieu, le prieur de l'abbaye de Saint-Saulve, de qui relevait l'église de la Chaussée : toutes les offrandes faites à la chapelle lui resteraient acquises jusqu'à l'achèvement de la construction, mais ultérieurement un tiers reviendrait au patron [8].

Cette chapelle de l'Atre de Gertrude ne tarda pas à bénéficier de fondations pieuses. Le 3 octobre 1497 Henri Mustelier, mayeur de la Tasnerie — cette seigneurie qui relevait de l'abbaye de Saint-Jean au cœur de la vieille ville — y fonda une messe hebdomadaire, pour laquelle il assurait une rente de neuf livres assise sur « un tropeau de maisons » qu'il possédait rue Tournaisienne [9].

A propos de cet Henri Mustelier, Louis de La Fontaine et Simon Le Boucq racontent une anecdote qui a une certaine saveur légendaire. Ce généreux personnage entretenait de ses aumônes une pauvre femme ; mais à la mort de celle-ci, on s'aperçut qu'elle possédait un magot de 600 florins et ses parents la firent inhumer splendidement dans l'église Saint-Jacques. Mustelier indigné ordonna alors — par un curieux souci de compensation — que son propre corps fût placé après son décès « en plain champ avecq les povres passagers et mendians ». C'est même à cette occasion que selon notre premier chroniqueur (mais non selon Simon Le Boucq mieux averti de la chronologie) que tout ce terrain aurait été acheté aux héritiers de Jean Marissal pour en faire un cimetière chrétien. Quoi qu'il en soit, conformément à ses dernières volontés, Henri Mustelier fut inhumé à l'Atre de Gertrude et sa tombe porta simplement la mention « Cy gist Henry Mustelier ». Le sépulture des pauvres aurait donc été choisie pour rétablir par substitution la hiérarchie sociale violée. On peut se demander si cette étrange histoire n'a pas été entièrement imaginée à partir de l'épitaphe laconique d'un riche bourgeois, car naturellement l'acte du 3 octobre 1497 cité à cette occasion n'en souffle mot. Légende née d'une inscription for-

[8] S. Le Boucq, p. 210-211.
[9] S. Le Boucq, p. 211.

mant problème : on aurait là le principe d'explication qui va bientôt s'imposer pour notre énigme.

Cette chapelle suburbaine courait des risques particuliers en raison de sa position. Dans une fondation pieuse de 1509 le donateur prévoit le cas d'une destruction par fait de guerre. C'est ce qui arriva précisément en 1566 sous les coups des iconosclastes [10]. Restaurée dès 1574, elle survécut encore environ un siècle jusqu'au moment où les Espagnols, puis les Français renforcèrent les ouvrages de défense [11]. Sous l'effet des terrassements et des reconstructions dans cet endroit de l'enceinte, la chapelle disparut définitivement en 1678.

IV. La littérature des énigmes relatives à la parenté

Nous pouvons maintenant revenir à l'essentiel, c'est-à-dire au problème de cette épitaphe en forme d'énigme et c'est l'histoire comparative qui va nous orienter vers la solution. Un articulet plein de suc d'E. I. Strubbe paru en 1952 nous ouvre la voie en indiquant quelques cas du même genre et en fournissant de précieuses références bibliographiques [12]. Nous

[10] S. Le Boucq, p. 212.

[11] Sur ces travaux, voir E. Mariage, *Les fortifications de Valenciennes*, Valenciennes, 1891-1895, texte + album.

[12] E. I. Strubbe, *Een raadsel op de verwantschap*, dans *Biekorf*, 53, 1952, p. 246-248. Ces énigmes juridiques présentent en fait un problème qu'un homme entraîné peut trouver. Elles ne sont donc pas à confondre avec les devinettes pour rire dont Bruno Roy a donné la définition suivante (*Devinettes françaises du Moyen Age*, *Cahiers d'études médiévales*, t. III, Montréal-Paris, 1977, p. 15-16) « la devinette se fonde sur un élément trompeur, d'allure métaphorique ou paradoxale. Le jeu consiste donc à tromper et à se laisser tromper. Au fait celui qui est questionné *ne doit pas* trouver la réponse ; s'il la connaît, c'est qu'il l'apprise antérieurement et il fausse le jeu en la dévoilant ; s'il ne la connaît pas, il doit rendre publique son ignorance, jusqu'à ce que le suspense soit aboli par le meneur de jeu ». Il n'est donc pas étonnant que les devinettes publiées par B. Roy — d'après des recueils de la deuxième moitié du xve siècle — ne contiennent pas d'énigmes juridiques du type qui nous intéresse. On remarquera tout de même la concordance chronologique marquant l'essor de ces différents jeux.

pouvons ainsi constater qu'au XVe siècle, spécialement en Allemagne, s'est développée toute une littérature d'énigmes relatives aux liens de parenté. Les juristes prenaient plaisir à imaginer des cas étranges d'où résultaient des liens de parenté invraisemblables, contradictoires en apparence. Dans ces jeux, ils ne tenaient parfois aucun compte des empêchements de mariage les plus sacrés : c'est ainsi que l'inceste intervient souvent dans leurs suppositions ; parfois au contraire ils s'appliquaient à respecter tous les interdits canoniques, tout en créant une situation aux conséquences extravagantes. Le but de ces jeux était d'exercer la subtilité d'esprit aussi bien chez l'auteur que chez le lecteur...

Des récréations juridiques de ce genre se trouvent dans l'œuvre du canoniste italien Johannes Andreae (Giovanni d'Andrea), *Lectura super arboribus consanguinitatis et affinitatis* [13]. Ce traité eut un énorme succès, puisqu'on en connaît au moins une trentaine d'éditions incunables et bien d'autres encore après 1500. Or dans certaines de ces éditions des environs de 1500 le traité est enrichi d'*Aenigmata* ou de *casus*, non point par les soins de l'auteur mort depuis 1349, mais par ceux de ses continuateurs. Voici quelques uns de ces cas extravagants.

Comment une mère peut-elle dire à son fils : « Tu es mon frère et mon petit-fils » ? (*Ave nepos, frater, dixit filio suo mater*). L'explication est facile si l'on fait intervenir deux fois l'inceste, comme dans l'affaire de Valenciennes. Titius, fils de Civa, commet l'inceste avec sa mère et de cette union naît Bertha. Bien des années plus tard, le même Titius récidive et commet l'inceste avec Bertha et engendre cette fois

[13] Giovanni d'Andrea, canoniste italien (vers 1275-1347), auteur de commentaires sur les *Décrétales*, le *Sexte*, les *Clémentines*, d'additions au *Speculum juris* de Durand de Mende. L'ouvrage qui nous intéresse *Lectura super arboribus consanguinitatis et affinitatis* est analysé en détail par R. STINTZING, *Geschichte der populären Literatur des römisch-kanonischen Rechts in Deutschland*, Leipzig, 1867. C'est cet auteur qui, en classant les différentes éditions incunables de la *Lectura*, fait ressortir l'existence d'un groupe comportant des *aenigmata* ou *casus* (p. 166-168). Ces deux références étaient indiquées dans l'article d'E. I. Strubbe. Nous avons consulté la *Lectura* dans une édition de 1505 (Nuremberg) conservée à la B.N. à Paris.

Petrus. C'est cette Bertha qui peut prononcer la formule citée plus haut en s'adressant à Petrus. Celui-ci naturellement est son fils, mais c'est aussi son frère (puisque Bertha et Petrus sont nés tous deux de Titius) et c'est également son petit-fils, puisque par une union incestueuse Bertha a eu pour mari Titius qui est indiscutablement le grand-père de l'enfant ! (voir notre schéma, n° 1).

Seconde énigme : un comte a sous ses ordres douze chevaliers, dont quatre sont ses fils, quatre ses beaux-frères et quatre ses gendres et pourtant tous sont les fils légitimes d'une même mère. La solution est la suivante : le comte en question a quatre sœurs et quatre filles ; après la mort de sa femme, il se remarie avec une veuve qui pour sa part avait huit fils de son premier mariage. Quatre de ceux-ci épousent les sœurs du comte (ce sont les beaux-frères), quatre autres épousent les filles (ce sont les gendres) et enfin de cette seconde union le comte a quatre fils. Comme on le voit, les douze chevaliers sont bien les fils légitimes de la seconde épouse...

La troisième énigme se présente comme un défi : *Quod duo fratres cum duabus suis sororibus possunt contrahere matrimonium* : deux frères peuvent contracter légitimement mariage avec leurs deus sœurs. Ce paradoxe hardi semble avoir amusé les juristes, car on le retrouve à la base d'une devinette reproduite par Strubbe d'après un manuscrit de Gand du début du XVIe siècle [14] et il a inspiré également l'énigme célèbre reproduite sur un tableau de l'Hôtel de ville de Nimègue et, cette fois, le problème est accompagné de sa solution.

Donnons tout d'abord la traduction du texte gantois [15] :

« La jeune femme dit :
Regardez cette merveille, vous, mes excellents amis,
qui prenez votre consolation dans l'imagination.

[14] Strubbe reproduit à la suite les deux énigmes contenues dans le manuscrit comme si elles concernaient le même cas et ne fournit pas de solution.

[15] STRUBBE, p. 247.
De joncvrauwe zeght :
Anscaut dit wondere, ghij vrienden vercooren
Ende die in ymagineren nemt solacie,
Want dese twee jonckers, staende hiervooren,

En effet, ces deux hommes qui se tiennent devant
sont mes oncles du côté de mon père ;
les deux autres derrière, par la grâce de Dieu,
sont mes oncles du côté de ma mère ;
et ces deux enfants, jubilation de mon cœur,
sont mes propres enfants en qui je mets ma joie.
Et ce vieil homme est maintenant, en ce moment, leur père à tous et mon époux par mariage. Maintenant cherchez comment cela peut être ».

Le principe de la solution est le suivant : un homme épouse successivement deux veuves qui avaient elles-mêmes des enfants nés d'un premier lit. Rien n'empêche par la suite ces enfants de se marier entre eux, et même, si d'une telle union naît une fille, rien n'empêche le vieil homme devenu deux fois veuf d'épouser cette fille. On obtient alors un schéma de cet ordre :

1er temps Huybert épouse Anna (veuve de X)

Adam et Arent Gijsbert

2e temps : Huybert épouse Beel (veuve de Y)

|

Bartel et Barent Jacomijn

3e temps Gijsbert épouse Jacomijn

Charlotte

4e temps : Huybert épouse Charlotte

Casper et Coenrat

En conséquence de cet imbroglio, Charlotte peut dire que les deux premiers jeunes hommes (Adam et Arent) sont les

Zijn mijn oems, van mijns vaders nacie ;
Dander twee hierachter, bij der Gods gracien,
Zijn mijn oems, van mijnder moederlicker zijden ;
Ende deze drie kinderen, mijnder herten jubilacie,
Zijn mijns zelfs kinderen, daerin ic verblijde ;
Ende des oude man es nu ten tijden vader van al
Ende mijn getrauwet man ; nu merct hoe dit wezen can.

frères (= demi-frères) de son père (Gijsbert) ; que les deux suivants (Bartel et Barent) sont les frères (= demi-frères) de sa mère (Jacomijn) et que les deux derniers sont ses propres enfants. Tous les six pourtant sont les fils de Huybert au sens strict et même ses propres enfants, à elle, dans un sens plus large. On voit aussi comment on peut prétendre qu'un frère peut légitimement épouser sa sœur puisque Gijsbert et Jacomijn sont tous deux les enfants (= les beaux-enfants) d'Huybert !

Strubbe avait, en terminant son article, publié une seconde énigme d'après le même manuscrit gantois du début du XVIe siècle. Comme nous n'avons pas ici de solution toute préparée, elle nous impose un travail de détective fort intéressant. En voici la traduction [16] :

« Le jeune homme demande :
Vous, belles femmes, voulez-vous me communiquer brièvement de qui sont ces enfants, s'il vous plaît ?
La jeune femme répond :
Nous vous satisferons par une information officielle.
Si vous faites attention, vous serez très malins.
Nous sommes toutes deux la grand mère de ces enfants,
Mais en même temps chacune de nous est leur mère.
Ils sont pour cette raison les frères de nos époux
et nos enfants sont les pères de nos enfants
et chacun d'eux l'oncle des autres. Que Dieu soit leur protecteur, car ils sont tous venus d'un lit légitime.
Comment cela s'arrange, soyez en le devin » !

[16] STRUBBE, p. 248.
De joncman vraecht :
Ghij vrauwen fijn, wilt mij cort brieven
Wiens kinderen dit zijn, eyst hu ghelieven.
De joncvrauwe antwoordt :
Wij sullent hu berechten bij bescheede,
Wilter up letten, ghij werdes te vroedere ;
Wij zijn deser kinderen grootvrauwe beede,
Ooc es elc onser van hemlieden moeder,
Ze zijn daertoe onser mannen broedere,
Ende ons kinderen zijn onser kinderen vadere,
Elc oom van anderen, God zij huers behoedere,
Want het es van gherechten bedde algadere.
Hoe dit bijcomt, weest daeraf gheradere.

La solution est à chercher dans un schéma impliquant des mariages simultanés et des croisements de générations (voir notre schéma n° 2). Dans cette hypothèse en effet toutes les données du problème sont vérifiées :
1) Les deux femmes sont à la fois mère et grand mère par rapport aux jeunes enfants (mais d'une manière sélective). Alphonsine est la mère de Paul et la grand mère de Pierre ; Judith est la mère de Pierre et la grand mère de Paul.
2) Les jeunes enfants sont les frères des époux. En effet, Pierre est le frère d'Alfred (l'un des époux), car tous deux sont nés de Judith ; Paul est le frère de Jules (l'autre époux), car tous deux sont nés d'Alphonsine.
3) « Nos enfants sont les pères de nos enfants ». C'est parfaitement exact, à condition de comprendre d'une manière sélective : l'enfant d'une des deux femmes est le père de l'enfant de l'autre femme. Jules (enfant d'Alphonsine) est le père de Pierre (l'enfant de Judith) ; Alfred (enfant de Judith) est le père de Paul (enfant d'Alphonsine).
4) Enfin « chacun de ces enfants est l'oncle des autres ». Commençons par le cas des deux plus jeunes, Pierre et Paul. Pierre, fils de Judith, est l'oncle de Paul (fils d'Alfred, fils de Judith) ; Paul, fils d'Alphonsine, est l'oncle de Pierre (fils de Jules, fils d'Alphonsine). Mais, comme Pierre, oncle de Paul, est aussi frère d'Alfred, il s'en suit que cette même qualité d'oncle doit être donnée à Alfred ; de même, comme Paul, oncle de Pierre, est aussi frère de Jules, ce dernier doit également être considéré comme l'oncle de Pierre ! ! !

Il existe bien d'autres énigmes du même genre. Et certaines, nous le verrons, présentent des ressemblances étonnantes avec celle de Valenciennes. Nous devons maintenant nos informations à A. L. Millin († 1818) qui dans ses *Antiquités nationales* a décrit avant leur destruction tant de monuments devenus « biens nationaux ». Or à l'article « Notre-Dame d'Ecouis », il fournit à propos d'une inscription du type qui nous intéresse tout un dossier relatif à des cas parallèles. Certains de ses renseignements se retrouvent d'ailleurs, par d'autres voies, dans les curieux ouvrages de G. Peignot († 1849), un polygraphe infatigable, qui sous des pseudonymes divers a publié des recueils de singularités en tous genres, parfois fort utiles.

Commençons par l'épitaphe de la collégiale d'Ecouis (fondée en 1311 par Enguerrand de Marigny, actuellement dans l'Eure) [17] :

« Ci gît l'enfant, ci gît le père,
Ci gît la sœur, ci gît le frère,
Ci gît la femme et le mari
et ne sont que deux corps ici.

« La tradition, déclare Millin, est qu'un fils de Madame d'Ecouis avait eu de sa mère, sans la connoître et sans être reconnu, une fille nommée Cécile. Il épousa ensuite en Lorraine cette même Cécile qui était auprès de la duchesse de Bar. Ainsi Cécile était fille et sœur de son mari. Ils furent enterrés dans le même tombeau en 1522 à Ecouis ».

Il est à peine besoin de faire remarquer, après Millin, que « cette histoire n'est rapportée par aucun historien digne de fois ». Plus intéressante pour nous est la constatation que la même épitaphe se retrouve, à peu de choses près, dans plusieurs églises. Notre auteur cite par exemple celle qu'on pouvait lire dans l'église d'Alincourt, village situé entre Amiens et Abbeville [18] :

« Ci gît le fils, ci gît la mère,
Ci gît la fille avec le père,
Ci gît la sœur, ci gît le frère,
Ci gît la femme et le mari,
Et ne sont que trois corps ici ».

L'explication, rigoureusement la même que dans le cas précédent, est rapportée dans le *Trésor des almanachs*, imprimé à Paris en 1781, p. 59. Cette épitaphe fournit même le sujet d'un roman intitulé *Le criminel sans le savoir* (Paris, 1783), dont l'*Année littéraire* de 1784 rendit compte avec indignation : « De tels forfaits doivent être ensevelis dans un oubli

[17] A. L. MILLIN, *Antiquités nationales*, t. III, Paris, 1794, article XXVIII, *Notre-Dame d'Ecouis*, p. 6-7 ; PHILOMNESTE (= G. PEIGNOT), *Le livre des singularités*, Dijon-Paris, 1841, p. 155 (Peignot devait cette information à Alexandre Lenoir, († 1839) le célèbre fondateur du Musée des monuments français.

[18] MILLIN, *op. cit.*, p. 7 note 13 (long développement) ; PHILOMNESTE, *Amusements philologiques*, Dijon, 1824, p. 171.

éternel, et loin d'applaudir à ce commentaire d'une épitaphe, j'aurois souhaité qu'on effaçât l'épitaphe elle-même ». Puissent nos lecteurs se montrer plus indulgents à notre égard !

Nous récidivons en effet, en reproduisant, après Millin, une inscription allemande de Lübeck [19]. Elle disait : « Miracle sur miracle ! Ci gisent trois (défunts) : le père, le fils et la mère, la sœur, la fille et le frère, le mari et la femme. Trois âmes et une seule chair ». Les données sont identiques au cas précédent. La pointe finale s'explique par le fait que ces trois être n'en font qu'un, puisqu'ils sont formés de la même chair et du même sang.

Enfin une stèle italienne — dont Millin ne fournit pas la localisation et qui a tout l'air d'être une création d'humaniste — pose à nouveau l'enigme qui nous est devenue familière et en donne l'explication [20] : « Je suis Hersile, je repose ici ; à mes côtés est Merulla qui fut ma sœur, ma mère et mon épouse. Vous niez le fait et, fronçant le sourcil, vous le regardez comme une énigme du Sphinx. Elle est plus juste que celle de Délos. Mon père m'a eu de sa fille ; elle est devenue mon épouse ; elle a donc été à la fois ma sœur, mon épouse et ma mère ».

On aura remarqué que la situation présentée ici est très exactement celle de la légende valenciennoise, tandis que les trois cas précédents (où le premier inceste est commis par la mère) étaient identiques à la première énigme de Johannes Andreae. On ne sort pas d'un petit cercle de problèmes classiques.

[19] MILLIN, *op. cit.*, p. 11.
« Wunder over Wunder !
Hier liegen dree dorunder
Vater, Sohn unde Moder
Suster, Dochter unde Broder,
Man un Wyff,
Dree Seelen un en Lief ».

[20] MILLIN, p. 10.
« Hersilus hic jaceo, mecum Merulla quiescit,
Quae soror et genetrix, quae mihi sponsa fuit.
Vera negas, frontemque trahens aenigmata sphingis
Credis ? Sunt Pythio vera magis Tripode.
Me pater e nata genuit, mihi jungitur illa,
Sic soror et conjux, sic fuit illa parens ».

Pour être complet, nous citerons, encore d'après Millin, une autre épitaphe allemande, qui cette fois ne repose pas sur l'inceste, mais tend au lecteur un véritable piège [21]. En voici la traduction : « Ces enfants sont nos enfants ; leurs pères sont nos frères ; tout cela cependant s'est fait par mariage légitime. Dites à présent quel est notre degré de parenté ». Ce texte se lisait, paraît-il, au témoignage d'un théologien écossais, John Major ou Mair († 1550), sur un tableau représentant deux femmes tenant chacune un enfant sur leurs genoux, tandis que sur les côtés deux hommes — les maris — se tenaient debout. L'explication toute simple consiste à supposer que ces hommes placés latéralement sont à la fois frère de la femme près de qui ils se trouvent et mari de l'autre. Parlant d'une manière globale, les deux femmes peuvent alors dire à propos de leurs enfants : « Leurs pères sont nos frères ». C'est une astuce d'expression assez voisine de celle que nous avons relevée dans l'inscription de Gand.

Nous pouvons maintenant revenir à notre point de départ. Il est évident qu'à partir de la fin du Moyen Age les énigmes relatives à la parenté ont constitué un véritable genre littéraire. Ces textes hermétiques se présentaient habituellement sous la forme d'épitaphes et, par la force des choses, se mouvaient dans un cercle étroit d'hypothèses, où l'inceste jouait souvent un rôle de premier plan. L'inscription valenciennoise est identique à l'un de ces textes, très voisine de plusieurs autres, et tout nous invite à la ranger dans cette catégorie. Ces épitaphes fantaisistes — surtout quand elles étaient placées dans des églises — devaient nécessairement se rapporter à une tombe précise, sans quoi elles auraient perdu toute justification. C'est une hypothèse qu'on est en droit de faire même lors qu'on manque d'information particulière. Or, pour Valenciennes, nous connaissons ce point d'insertion : le monument funéraire de Jean Marissal, déjà pourvu

[21] MILLIN, p. 8-9.
« Diese Kind sind unsre Kind,
Ihre vater unsre Bruder sind,
Und dieses doch in rechter Eh,
Nun rathe wie die Sipschaftf steh ? »

d'une épitaphe, sur lequel à une date inconnue, mais sans doute assez tardive, on a ajouté une seconde épitaphe, sans prendre garde que la première n'avait aucun rapport avec la seconde. Pourquoi a-t-on procédé à cette addition? C'est malheureusement ce qui nous échappe; mais tous ces cas paralèlles nous ouvrent des perspectives sur ce que nous pouvons appeler « l'horizon légendaire » de l'époque, c'est-à-dire la facilité avec laquelle se créaient et se répandaient des légendes, volontiers coulées dans un moule classique. C'est un point sur lequel nous aurons à revenir.

V. La réalité rejoint la fiction. Une autre interprétation de l'énigme valenciennoise

C'est qu'en effet tout n'est peut-être pas dit. Souvenons-nous de l'avertissement de Boileau [22] :

« Le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable ». Or précisément on a la preuve que des situations familiales aussi extravagantes que celles exposées jusqu'ici ont réellement existé et — qui plus est — dans le cadre des mariages parfaitement conformes aux lois du temps, qu'elles soient religieuses ou civiles. Cela nous invite naturellement à reprendre l'examen de notre enigme valenciennoise pour voir s'il est possible de lui trouver un autre sens moins scandaleux et, si possible, moins bizarre.

Pour nous faire comprendre, nous commencerons cependant par un cas réel, relativement récent, qui a déjà été exploité par E. I. Strubbe. Il a l'avantage de bien poser un certain type de relations matrimoniales. Ce cas est emprunté aux *Tribunaux comiques* de Jules Moinaux, consultés ici dans l'édition de 1886. Ce titre et le fait que Jules Moinaux soit le père de G. Courteline ne doit pas nous faire croire à une œuvre d'imagination. Cet auteur était chroniqueur judiciaire à *La gazette des tribunaux* et son ouvrage rassemble simplement à quelques unes de ses meilleures chroniques, consacrées

[22] BOILEAU, *Art poétique*, III, 48.

à des affaires particulièrement pittoresques. On doit naturellement supposer que les noms ont été changés [23].

Représentons-nous donc d'une part un veuf, Blancheton père, et son fils et d'autre part une veuve et sa fille. Pour la commodité de l'exposé, nous appelerons ces quatre personnages : Blancheton père, Blancheton fils, Jeanne (pour la mère) et Louise (pour la fille). Deux mariages sont conclus simultanément, mais selon des lignes croisées : Blancheton père épouse la fille, Louise, et Blancheton fils épouse la mère, Jeanne. Des relations de parenté vraiment extravagantes sont ainsi créées, puisque Blancheton fils devient le beau-père de son père et Louise la belle-mère de sa mère Jeanne. Le problème se corse encore du fait que ces deux unions ont produit des enfants : un garçon que nous appelerons André chez Blancheton fils et une fille que nous nommerons Catherine chez Blancheton père. Ce jeune André devient du même coup le beau-frère de son grand-père (puisque cet André est le frère de Louise, l'épouse de Blancheton père) et la jeune Catherine la belle-sœur de sa grand-mère (pour une raison analogue). De plus ces enfants sont oncle et tante l'un par rapport à l'autre (comme dans l'énigme de Gand citée plus haut). Tout cet imbroglio apparaît assez clairement sur notre schéma n° 3.

Or la justice eut à intervenir dans cette affaire pour un problème de succession. A la mort de Blancheton père, Blancheton fils s'empara des affaires du défunt. La veuve protesta, en faisant valoir que Blancheton fils n'était que le beau-père du défunt et qu'à ce titre ses droits sur l'héritage étaient naturellement moindres que ceux de la veuve. Le tribunal se déclara incompétent, ce qui revenait à donner raison à Blancheton fils.

Nous pouvons maintenant en venir à l'énigme valenciennoise. qu'il nous faut encore une fois reproduire :

« Cy gist le pere, cy gist le fils,
cy gist la mere et son mary,
cy gist la femme et le baron,
et tout ne fut qu'une femme et hom ».

[23] *Les tribunaux comiques*, Paris, 1886, p. 1-4.

Il s'agit donc de deux personnes qui furent mari et femme ; mais il faut que la femme puisse en même temps considérer son mari comme son père et comme son fils. Notre hypothèse se déroule en deux temps. Le premier comporte deux mariages croisés du type qui vient d'être présenté entre d'une part un veuf et son fils et d'autre part une veuve et sa fille. La seconde étape commence quand les deux parents ayant disparu, les deux enfants, libérés de leur première union, se marient entre eux. On obtient ainsi notre schéma n° 4. Dans cette hypothèse toutes les données du problème sont respectées. Jean Marissal a bien été le père (= beau-père) et le fils (= beau-fils) d'Antoinette, avant de devenir son mari.

Cette solution souffre pourtant d'une grave faiblesse, car un sérieux empêchement d'affinité s'opposait certainement à ce que Jean Marissal épousât la fille de sa femme, qui était en même temps la veuve de son père. On pourrait s'en tirer en supposant que Jean Marissal et Antoinette ne sont pas vraiment les enfants d'Albert ou d'Anastasie, mais simplement leur beau-fils ou leur belle-fille, issus l'un et l'autre d'un premier mariage de l'époux décédé de cet Albert et de cette Anastasie. Dans ce cas Jean Marissal et Antoinnette ne seraient nullement des consanguins d'Albert et d'Anastasie, ce qui supprime tout empêchement d'affinité. De plus à ce degré très éloigné, une dispense pouvait toujours intervenir. On a le droit naturellement de trouver extraordinaire cette succession de mariages insolites et de la juger aussi invraisemblable que la légende oedipienne. Nous avons voulu seulement montrer que cette autre lecture était possible, sans absurdité.

C'est qu'en effet la réalité rejoint parfois la fiction. Nous l'avons vu avec l'affaire Blancheton. Une série d'autres cas réels, empruntés à G. Peignot, notre amateur de singularités, va acheter de nous en convaincre [24]. Voici une anecdote tirée par lui du *Journal des débats* du 10 janvier 1819 : « Il s'est fait dernièrement dans le comté de Lancaster deux mariages qui ont produit une singulière alliance. Un Gentelman épousa une dame, dont peu après le frère épousa la fille de son mari, née d'un premier lit. Les deux couples vinrent à avoir chacun

[24] PHILOMNESTE, *Amusements philologiques*, p. 171.

un enfant, le premier une fille, l'autre un garçon. Il arrive par conséquent que cette dame est à la fois mère de son frère, sœur de sa fille et grand-mère de son neveu ; que sa petite-fille est nièce de sa sœur, tante de son cousin et sœur de son oncle ; que le jeune homme est frère de ses père et mère, fils de sa sœur, oncle de sa femme et frère de sa nièce ; que sa femme est sœur de ses père et mère, fille de sa sœur, nièce de son mari et tante de sa sœur ; que son fils est petit-fils de sa tante, la plus âgée de ces dames, et le cousin de la petite-fille, sa tante ». Toutes ces inversions de parenté se vérifient parfaitement, si l'on prend soin d'établir le schéma de ces unions et si l'on admet que les mots *père, mère, sœur, fils* soient pris souvent dans le sens de beau-père, belle-mère etc.

Voici une autre anecdote matrimoniale [25], tirée par Peignot d'un *Choix de curiosités* traduit de l'anglais en 1822 : « Une dame anglaise a pu dire en toute vérité : Mon père est mon fils et moi je suis mère de ma mère ; ma sœur est ma fille et je suis la grand-mère de mon frère « ... Voici l'explication qu'en donne l'auteur du *Choix*, p. 183 : « Un certain Mr. Hardwood avait de sa première femme deux filles, dont l'aînée fut mariée à Jean Coshick. Ce Jean Coshick avait de sa première femme une fille qui épousa le vieil Hardwood, qui en eut un fils. Alors la seconde femme de Jean Coshick pouvait tenir le propos énigmatique que nous venons de citer ». (Voir notre schéma n° 6).

On est ici très près de l'affaire Blancheton. Les deux dernières anecdotes racontées par Peignot, avec références à l'appui [26], vont plus loin encore, car elles nous font connaître des situations absolument identiques à celles qui avaient excité la verve de Jules Moinaux. Or il s'agit de mariages anglais parfaitement réels, conclus en 1837 et 1838. Nous reproduisons le texte de notre source, avec les commentaires amusés des journalistes du temps sur ces inversions de pa-

[25] PHILOMNESTE, *Le livre des singularités*, 1841, p. 155-156. Nous avons pu vérifier à la Bibliothèque Nationale à Paris que cette information se trouve bien dans ce *Choix de curiosités*, traduit de l'anglais en 1822.

[26] PHILOMNESTE, *Le livre des singularités*, p. 156-157.

renté. Nous connaissons maintenant parfaitement tout cela, ce qui nous dispense d'ailleurs d'établir le schéma de ces alliances. (Se reporter au schéma n° 3, concernant l'affaire Blancheton).

« Les journaux anglais du mois de juin 1836 rapportent l'anecdote suivante : Il y a quelque temps un fait probablement unique dans son genre s'est passé à Cambden. Un homme veuf et déjà d'un certain âge devient amoureux d'une très jeune fille et l'épouse. Peu après le fils que ce veuf avait eu de son premier mariage devient amoureux de la mère de la nouvelle femme de son père, femme du reste à la fleur de l'âge ; il lui offre sa main et l'épouse. Ainsi voilà un père gendre de son fils et une épouse qui devient non seulement belle-fille de son propre beau-fils, mais encore belle-mère de sa mère, qui elle-même se trouve être la belle-fille de sa fille, tandis que le mari de celle-ci est beau-père de son père. Ce sera une bien autre confusion s'il vient un jour des enfants de ces deux mariages singuliers ».

« Autre problème généalogique. Une veuve du comté d'Essex, âgée d'une quarantaine d'années a épousé un jeune homme et est devenue mère. Le même jour la fille que cette veuve avait eue de son premier mariage s'est unie au père du jeune marié. Voici le résultat de ce double hymen disproportionné pour les âges : la veuve est évidemment grand-mère par alliance de son mari et bisaïeule de son propre fils. Maintenant comme le fils d'une bisaïeule est nécessairement le grand-père ou le grand-oncle des descendants qu'elle peut avoir, on demande si cet enfant à la mamelle n'est pas son propre grand-père (Extrait du journal anglais *l'Essex-Herald* 1837) ».

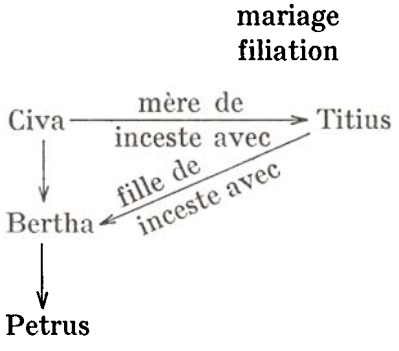
VI. Conclusion. Un aspect de la genèse des légendes

Cette série de cas singuliers et pourtant authentiques nous oblige à laisser ouverte, ou du moins entr'ouverte, la possibilité d'une interprétation « réaliste » de l'épitaphe valenciennoise. Dans cette hypothèse elle traduirait l'histoire vraie de Jean Marissal et aurait été fixée sur son monument par ses proches peu après sa mort.

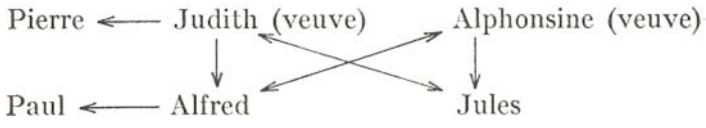
C'est pourtant peu probable. Comme nous l'avons exposé plus haut, à la fin de notre § IV, les ressemblances de fond et

SCHÉMAS EXPLICATIFS (on a souligné les noms réels)

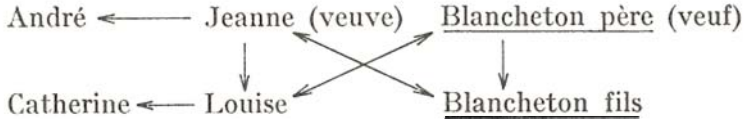
1. *Enigme de l'ouvrage de Jacobus Andreae (fin XVe s.)*

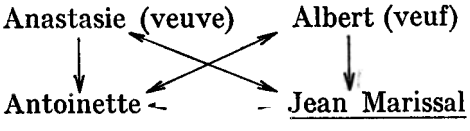
2. *Enigme d'un manuscrit de Gand (début XVIe s.)*

3. *L'affaire Blancheton (Paris, fin XIXe s.)*

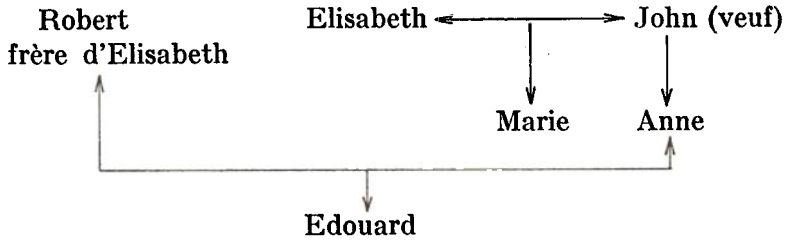

4. *Hypothèse pour l'énigme de Valenciennes éliminant l'inceste*

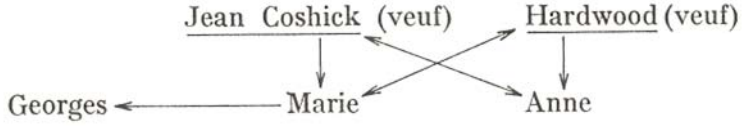

(problème d'empêchement d'affinité pour cette dernière union, qu'il faut lever par d'autres hypothèses)

5. *Affaire de 1819 dans le comté de Lancastre*

6. *Affaire Hardwood 1822*

7. et 8. *Deux affaires anglaises de 1836 et 1837*

exactement le même schéma que dans l'affaire Blancheton.

de forme entre notre épitaphe et la littérature des énigmes juridiques nous obligent pratiquement à ranger ce texte parmi ces productions. Ce serait donc tardivement et par hasard que Jean Marissal, un personnage bien réel, a été doté d'une histoire scandaleuse, à partir du moment où l'on aura attaché sur sa tombe cette épitaphe, qui n'était en fait qu'un amusement d'école. On peut penser que quelque détail de son existence encore vivant dans les esprits favorisait cette affabulation. En tout cas, il est certain que cette épitaphe n'a rien à voir avec la naissance du cimetière de l'Atre de Gertrude et que le double inceste appartient au répertoire de la fable [27]. Telle est la solution qui semble tenir compte de toutes les données du problème.

[27] Le thème de l'inceste, inspiré de l'histoire d'Oedipe, revient souvent dans les contes médiévaux à propos de personnages au destin exceptionnel ; ainsi en est-il pour le traitre Judas dans la *Légende dorée* de Jacques de Voragine († 1298) et — ce qui est plus curieux —

La légende de l'Atre de Gertrude est donc née d'une inscription abusive et cette constatation nous invite en terminant à élargir un peu nos perspectives, car il existe d'autres cas de fables qui ont une semblable genèse. Nous pouvons les cueillir chez les spécialistes de la critique historique. Voici pour commencer l'histoire de ce comte de Gelstein en Thuringe [28] qui aurait obtenu du pape Grégoire IX (1227-1241) l'autorisation de vivre avec ses deux épouses : sa femme légitime et la jeune sarrasine qui lui avait permis de fuir la captivité endurée au cours d'une croisade. Or tout ce roman repose sur la pierre tombale d'un comte du même nom, mort en 1494, où l'on voyait le défunt entouré de ses deux épouses successives. Comme l'une d'elles portait une coiffe assez insolite d'allure orientale, on avait échafaudé — en violentant d'ailleurs la chronologie — toute cette légende, dont la première attestation est de 1584.

Autre exemple curieux : à deux reprises au moins, une inscription romaine mal comprise donna naissance au même saint mythique. Au XVIe siècle, le célèbre humaniste dominicain André Resende (1498-1573) enquêtait dans le diocèse d'Evora au Portugal pour la révision du bréviaire [29] et dans une paroisse le curé lui montra avec fierté la pierre servant d'autel où l'on pouvait lire *viarum curandarum*, ce qui pour le prêtre voulait dire *saint Viar, évêque* (*curandarum* étant à son avis l'équivalent de *curam curarum*, « le grand surveillant », l'évêque). Naturellement il s'agissait tout bonnement d'une inscription romaine relative à un intendant des chemins publics (*praefectus viarum curandarum*). Bien entendu, l'enquêteur s'empressa d'agir auprès de l'ordinaire pour faire

pour le pape saint Grégoire le Grand dans les *Gesta Romanorum*, une compilation du début du XIVe siècle, qui eut un immense succès. Pour Judas, il faut se reporter à la notice consacrée à saint Mathias (J. DE VORAGINE, *La légende dorée*, éd. Garnier-Flammarion, Paris 1967, t. I, p. 214-219) ; pour les *Gesta Romanorum*, voir la traduction allemande d'H. HESSE, Francfurt-am-Main, 1978, p. 73-90, ou la traduction anglaise de Ch. SWAN, London, 1894 (reprint 1970), p. 141-153.

[28] Cité par le P. Ch. DE SMEDT, bollandiste, dans *Principes de la critique historique*, Liège-Paris, 1883, p. 188-190 (à propos de « L'autorité de la tradition populaire »).

[29] Texte cité par J. GESSLER, dans *Stromata mediae et infimae latinitatis*, Bruxelles, 1944, p. 62-63.

cesser ce culte absurde. La même aventure se répéta un siècle plus tard quand arriva à Rome au temps d'Urbain VIII (1623-1644) une demande d'indulgences pour la fête de saint Viar [30]. L'enquête, qui concernait ici encore une église d'Espagne, révéla également que la seule preuve de sainteté de ce personnage était une pierre où l'on pouvait lire « *S. Viar...* », simple reste de la formule déjà citée, et il ne fut plus question d'indulgences...

Tous ces exemples, joints à l'affaire valenciennoise, nous montrent combien l'opinion populaire est réceptive aux légendes. dès qu'elle peut s'appuyer sur un indice matériel, apparemment indiscutable : une épitaphe énigmatique, une figure tumulaire, une inscription romaine à demi effacée ... Souvenons-nous de l'attitude de nos informateurs valenciennois des XVIe et XVIIe siècle : l'histoire de l'Atre de Gertrude ne leur dit rien de bon, mais ils se sentent tenus par les deux épitaphes, qu'ils ne songent pas à dissocier. Le bon peuple naturellement n'avait même pas cette réaction de recul et ne pouvait qu'adhérer avec pleine confiance, sur la foi d'une telle « preuve ». C'est sur ce terrain de la genèse des légendes que notre étude trouve, semble-t-il sa pleine justification.

[30] Ch. DE SMEDT, *op. cit.*, p. 192-193.

Over enkele rekeningen en over de financiële toestand van de Sint-Andriesabdij onder het abbatiaat van Pieter II Maets

door

Jacques MERTENS

(*Brugge*)

In 1452 werd Pieter Maets gekozen als tweeëntwintigste abt van de Sint-Andriesabdij. Dat deze verkiezing niet zomaar voetstoots door iedereen aanvaard werd, is bekend. Antoine Haneron, raadsheer en rekwestmeester van Karel de Stoute, aartsdiaken van Kamerijk (Cambrai) ambieerde de abbatiale waardigheid. Algemeen verzet vanwege de monniken brachten Haneron ertoe Christiaan Sage naar voren te schuiven, maar ook dit maneuver mislukte en in het voorjaar van 1464 waren de moeilijkheden voor Pieter Maets van de plank [1].

De kroniek van de abdij verhaalt dat de abt zich van zijn ontvanger ontdeed : Arnoldus Helle, monnik en algemeen beheerder-keldermeester van het klooster [2] werd in 1467 de laan uitgestuurd. De abt, zeer gedrukt onder de schulden [3], eiste van de ontvanger immers geldelijke steun, maar be-

[1] N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Saint-André-lez-Bruges* in : *Monasticon belge t. III. Province de la Flandre occidentale. Premier fascicule.* Liège, 1960, p. 86-129, p. 109.

[2] J. WEALE, *Chronica monasterii Sancti Andreae iuxta Brugas*, Brugge, 1868, p. 145, « huius loci monachum et generalem monasterii rectorem sive cellerarium ».

[3] *Ibidem*, p. 145 : « gravique ... debitorum pondere pregavatus ».

halve het gebruikelijke jaarlijkse pensioen [4] wilde Helle niets geven. Toen ging de abt bij Helle zoete broodjes bakken [5]. De hoge ouderdom en het vijftigjarig kloosterschap van Helle inroepend, kon Maets er hem toe overhalen zijn functie neer te leggen. De bedoeling van de abt was niet de rust en het gemak van de oude ontvanger maar zijn zorg betrof zijn eigen hebzucht en geldnood [6]. Eens Helle weg, zou hij immers zelf de inkomsten van de abdij kunnen ontvangen en uitgeven [7] en hij stelde een lekenontvanger, Pieter Commanderere aan, om des te vrijelijker over de inkomsten voor eigen gebruik en volgens eigen goeddunken te kunnen beschikken [8]. Zo onttrok hij het beheer aan de kloostergemeenschap. Bovendien richtte hij een ware ravage aan in de beheersdokumenten, die aan het vuur werden prijsgegeven [9]. Dit alles leidde tot zoveel heibel dat Pieter Maets uiteindelijk ontslag nam als abt in het jaar 1479, ongeveer zes jaar voor zijn overlijden in 1485 [10]. Tot daar het relaas uit de kroniek van de abdij.

Een inzicht in de goederen van de abdij kunnen wij krijgen via chartrier, landboeken en renteboeken [11]. Het chartrier van de Sint-Andriesabdij is vrij goed bewaard en omvat meer dan 400 oorkonden. De landboeken en de renteboeken daarentegen zijn eerder laattijdig. De landboeken klimmen slechts op tot in de 16de eeuw en enkele renteboeken dateren uit de laatste decennia van de 15de eeuw. Misschien, als we de kroniek mogen geloven, is de wijze waarop Pieter Maets in het archief van zijn abdij huis hield, hier niet vreemd

[4] *Ibidem* : p. 145 : « ... preter consuetam annuam pensionem abbatibus ... ».

[5] *Ibidem*, p. 146 : « blandioribus ... verbis ».

[6] *Ibidem*, p. 146 : « non ut illius quieti ac commodo studere querebat, sed sue avaricie ac necessitudini ... ».

[7] *Ibidem*, p. 146 : « ut ... ipse ... cuncta monasterii emolumenta recipere posset et dispensare ... ».

[8] *Ibidem*, p. 146 : « (ut) sibi liberius universa monasterii emolumenta suo applicare posset usui et dispositioni, quendam secularem (Petrum) Commanderere, ... constituit receptorem ... ».

[9] *Ibidem*, p. 146 : « multosque ipsius Arnulphi Helle aliosque quamplures libros receptorios, ... combussit ... ».

[10] N. HUYGHEBAERT, *op. cit.*, p. 110.

[11] N. HUYGHEBAERT, *op. cit.*, p. 88-89.

aan! Aan de andere kant weer bleven veel oorkonden en meer bepaald, uit de periode van zijn abbatiaat, enkele rekeningen bewaard [12]. Zij gaan over de jaren 1465 tot 1475 en zijn van de hand van Pieter Commanderere, het mannetje dat de abt volgens de kroniek in de plaats van Arnold Helle als ontvanger had aangesteld. Welke financiële toestand blijkt uit deze rekeningen?

Volgens Pieter Commanderere sluiten de door hem voorgelegde rekeningen met volgende bilans:

Jaar	Ontvangsten	Uitgaven	Saldo
1464-65	3051-11-11	1643-07-01 ob.	1408-04-09 ob.
1465-66	2101-06-03 ob.	2130-04-03 ob.	-28-18-00
1470-71	1676-11-08 ob.	(1794-16-07)	-118-04-10 ob.
1471-72	2019-05-06 ob.	2033-00-14 ob.	-13-15-08
1474-75	1768-12-01	2081-19-07	-313-07-06

De rekeningen zijn opgesteld in ponden, schellingen en penningen parisis « Vlaemscher Munte », de toen gangbare rekenmunt in Vlaanderen. Het enorm batig saldo van het (reken) jaar 1464-65 mag ons niet misleiden. In genoemd jaar werden immers 1500-03-06 lb. uitbetaald aan de abt, zonder dat dit bedrag bij de uitgaven werd opgeteld. Als wij dit wel doen sluit de rekening met een tekort van 91-18-08 ob., waardoor een vergelijking met de andere rekeningen heel wat gemakkelijker wordt.

Met uitzondering van de rekening voor 1464-65, die van 9 april 1464 tot Bamisavond (30 september) 1465, en van die voor 1465-66, die van 30 september 1465 tot Sint-Gillisavond in de *oustmaend* (31 augustus) 1466 loopt, bevatten de rekeningen de financiële verrichtingen telkens voor een volledig jaar, van Sint-Gillis tot Sint-Gillisavond m.a.w. van 1 september tot 31 augustus.

Het detail van de ontvangsten leert ons dat er twee grote groepen inkomsten kunnen onderscheiden worden: diegene, die toegewezen waren aan de fabriek (fabrica) en diegene, die toegewezen waren aan de kloostergemeenschap (conven-

[12] Rijksarchief Brugge (verder R.B.), Découvertes, nrs. 245-249. De in de tekst tussen () staande bedragen werden door ons berekend aan de hand van gegevens in de rekeningen.

tus). De nadere ontleding levert ons volgend detailoverzicht :
a) ontvangsten van erfelijke renten behorend tot de fabriek :

1464-65	267-18-2
1465-66	195-7-5 1/2
1470-71	189-6-8 1/2
1471-72	251-0-1
1474-75	(171-16-6)

b) ontvangsten van erfelijke renten behorend tot het convent :

1464-65	172-15-8 1/2
1465-66	194-14-2
1470-71	167-11-2
1471-72	129-7-11 1/2
1474-75	(162-6-4 1/2)

c) ontvangsten van landpachten en tienden behorend tot de fabriek :

1464-65	1262-0-16
1465-66	1105-9-8
1470-71	881-4-0
1471-72	675-12-4
1474-75	657-14-6

d) ontvangsten van de « census conventus » (= pachten toebehorend aan het convent) :

1464-65	1215-14-8 1/2
1465-66	605-15-0
1470-71	(438-9-10)
1471-72	963-5-2
1474-75	776-14-8 1/2

In 1464-65 valt nog een vijfde belangrijke rubriek te noteren. Zij omvat diverse ontvangsten, o.m. spruitend uit huishuren en patronaatschap en bracht 133-2-0 lb. par. op. In de volgende rekeningen komen deze ontvangsten niet meer voor onder één rubriek.

Erfrenten waren bezet op gronden te: Aartrijke, Beernem, Bekegem, Bredene, Damme, Dudzele, Eernegem, Esen, Ettelgem, Gistel, Heist, Houtave, Ichtegem, Jabbeke, Keiem, Klemskerke, Koolkerke *(Ter Panne)*, Leffinge, Leke, Lisse-

tus). De nadere ontleding levert ons volgend detailoverzicht :

a) ontvangsten van erfelijke renten behorend tot de fabriek :

1464-65	267-18-2
1465-66	195-7-5 1/2
1470-71	189-6-8 1/2
1471-72	251-0-1
1474-75	(171-16-6)

b) ontvangsten van erfelijke renten behorend tot het convent :

1464-65	172-15-8 1/2
1465-66	194-14-2
1470-71	167-11-2
1471-72	129-7-11 1/2
1474-75	(162-6-4 1/2)

c) ontvangsten van landpachten en tienden behorend tot de fabriek :

1464-65	1262-0-16
1465-66	1105-9-8
1470-71	881-4-0
1471-72	675-12-4
1474-75	657-14-6

d) ontvangsten van de « census conventus » (= pachten toebehorend aan het convent) :

1464-65	1215-14-8 1/2
1465-66	605-15-0
1470-71	(438-9-10)
1471-72	963-5-2
1474-75	776-14-8 1/2

In 1464-65 valt nog een vijfde belangrijke rubriek te noteren. Zij omvat diverse ontvangsten, o.m. spruitend uit huishuren en patronaatschap en bracht 133-2-0 lb. par. op. In de volgende rekeningen komen deze ontvangsten niet meer voor onder één rubriek.

Erfrenten waren bezet op gronden te: Aartrijke, Beernem, Bekegem, Bredene, Damme, Dudzele, Eernegem, Esen, Ettelgem, Gistel, Heist, Houtave, Ichtegem, Jabbeke, Keiem, Klemskerke, Koolkerke *(Ter Panne)*, Leffinge, Leke, Lisse-

wege, Loppem, Meetkerke, Middelkerke, Moerkerke, Nieuwmunster, Oedelem, Oostkamp, Oostkerke, Oudenburg, Sijsele, Sint-Jans-op-den-Dijk, Sint-Pieters-op-den-Dijk *(Dendermondsche)*, Sint-Andries *(Straten)*, Sint-Kruis, Slijpe, Snaaskerke, Snellegem, Stalhille, Torhout, Uitkerke, Varsenare, Vladslo, Vlissegem, Werken, Westkerke, Zandvoorde, Zande, Zedelgem, Zerkegem, Zevekote *(Toxendijc, Zwijnsmersch)*, Zuienkerke ; Adegem, Bassevelde, Eeklo, Landegem, Maldegem, Poeke, Sint-Laureins ; Aarsele ; Aardenburg, Heile, Oostburg, Schoondijke, Sluis.

Uit de verschillende posten betreffende de « census conventus » blijkt duidelijk dat het hier niet gaat om cijnzen in de beperkte betekenis van het woord (een vaste vergoeding betaald door de landgebruiker aan de eigenaar), maar, zoals voor de landpachten en tienden vermeld in de « fabrijckebouc », om betalingen voor een duidelijk omschreven tijdpacht van onroerend goed : hofsteden en landerijen. Deze goederen liggen te : Bekegem, Bredene, Dudzele, Ettelgem, Gistel, Houtave, Jabbeke, Koolkerke, Leke, Loppem, Meetkerke, Nieuwmunster, Oostkerke, Schore, Sint-Andries, Sint-Jans-op-den-Dijk, Sint-Pieterskapelle, Sint-Pieters-op-den-Dijk, Snellegem, Stalhille, Zande, Zandvoorde, Zevekote, Zuienkerke.

Zowel de renten als de onroerende goederen van de abdij liggen geconcentreerd in het vroegere Brugse Vrije m.a.w. in de huidige bestuurlijke arrondissementen Brugge, Oostende, (gedeeltelijk) Diksmuide, en in enkele gemeenten van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen. Ook in het arrondissement Tielt (Aarsele) en in enkele gemeenten van Oost-Vlaanderen bezat de abdij renten. In een poging om het onroerend goed nog nauwkeuriger te situeren kan men het gebied tussen Brugge en Gistel vernoemen. Gistel en omgeving lagen trouwens volledig binnen de invloedssfeer van de abdij, die het patronaatschap van Gistel, Moere, Zande, Zevekote en Sint-Pieterskapelle met de bisschop van Doornik deelde [13].

Als de ontvangsten reeds weinig gestructureerd blijken dan is dit nog meer het geval voor de uitgaven. In feite zijn

[13] J. WARICHEZ, *État bénéficial de la Flandre et du Tournaisis au temps de Philippe Le Bon*, in : *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, t. XXXVIII, 1912, p. 7.

er slechts twee grote afdelingen te onderscheiden : a) betalingen gedaan aan de abt en b) uitgaven en betalingen gedaan i.v.m. het dagelijks leven en beheer van de kloostergemeenschap. Deze regeling beantwoordt aan de opsplitsing van de bezittingen in een « mensa abbatialis » en een « mensa conventualis » waartoe de Benediktijnerabdijen reeds vanaf de concilies van Aken (816-817) waren overgegaan [14].

Ziehier hoe beide afdelingen evolueren voor de periode waarvoor wij rekeningen hebben tijdens het abbatiaat van Pieter Maets :

a) betalingen gedaan aan de abt :

1464-65	1500-3-6
1465-66	1039-10-0
1470-71	-
1471-72	1006-4-0
1474-75	942-0-0

b) andere uitgaven :

1464-65	1643-7-1-ob.
1465-66	1090-14-3-ob.
1470-71	-
1471-72	(1026-16-14 ob.)
1474-75	(1139-19-7)

De betalingen gedaan aan de abt bedragen dus telkens ongeveer iets minder dan de helft van de totale uitgaven. Hoe de abt het geld juist gebruikte, is ons niet bekend. Wel weten wij uit de kroniek [15] dat hij veel bouw- en kunstwerken liet optrekken : hij liet een nieuw tegeldak boven het koor leggen, liet nieuwe zetels plaatsen en nieuwe plaveien. Hij liet vijf nieuwe vensters maken, liet werken uitvoeren aan de kastjes waarin de sieraden van de kerk bewaard werden, liet beeldhouwwerk en schilderijen vervaardigen en nog veel meer. Hij liet in de kerk een nieuw orgel plaatsen en in Brugge liet hij een residentie optrekken.

[14] E. PAIRON, *De Financiën van de Sint-Baafsabdij in de 14e-15e eeuw* in : *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. 35, 1981, p. 61.

[15] WEALE, *op. cit.*, p. 151-152.

Toch was, als wij de kroniek van Sint-Andries mogen geloven, de kloostergemeenschap met dit alles niet zo gelukkig : abt Pieter vertrouwde immers zoals bekend de middelen van het klooster aan leken toe en wilde de verschillende kassen blijkbaar versmelten. Bovendien, om gemakkelijker te kunnen worden bevrijd van de zeer zware schuldenlast waardoor hij werd gedrukt, zag hij zich verplicht de dagelijkse portie brood en wijn van de monniken te verminderen. Vanzelfsprekend kwamen de monniken in verzet [16] ! Wij zagen boven waartoe dit verzet uiteindelijk leidde.

De betalingen voor de kloostergemeenschap gedaan, bevatten een aantal interessante posten voor de kennis van de toenmalige prijzen. Wij tekenden o.m. op dat in 1464-65 te Jabbeke een merrie werd gekocht voor 30 lb. par. In 1474-75 wordt 36 lb. par. betaald voor een merrie. In hetzelfde jaar werden schapen gekocht, zowel te Brugge, als te Keiem en te Zande. Ze kostten ongeveer 20 à 35 gro. (= 20 à 35 s. par.) per stuk. De schapen die daags na H. Bloeddag werden gekocht, kostten echter 50 gro. per stuk. Ook in 1470-71 werden schapen aangekocht te Diksmuide. Boter kostte ongeveer 6 lb. per *kupe*. In 1465-66 kostte een vette koe 15 lb. 12 s. par. ; in 1470-71 kostte ze tussen 12 en 18 lb., terwijl een vet « vaarzeken » (vaarsje) 7 lb. 10s. par. kostte.

Te Diksmuide werd bij verschillende gelegenheden laken gekocht. De prijs ervan was ongeveer 28 gro. (28 s. par.) per el ; bij een andere gelegenheid werd 30 gro. per el betaald voor vijf ellen « blaeus lakins » [17]. Verder werden nog kabeljauw, haring, bier en wijn (van Poitou), vijgen, rozijnen, krenten, erwten en elzenplanten gekocht. Op het Proosse en in Zuienkerke werd tarwe aangekocht.

[16] WEALE, *op. cit.*, p. 148 : « ... Insuper ut facilius a maximis quibus premebatur debitorum oneribus eximi posset, nisus est quotidianam monachorum porcionem in pane ac vino ceterisque imminuere ... Nam ob hoc monachi graviter indignati, in ipsum abbatem suum sese unanimiter erexerunt ».

[17] G. DE POERCK, *La draperie médiévale en Flandre et en Artois. I. La Technique.* Brugge, 1951 (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren, 110e aflevering), blz. 167-168.

Zoals reeds werd meegedeeld was Pieter Commanderere een leek die a.h.w. werkte voor de abt. Blijkens zijn rekeningen hield hij te Leke 19 1/2 gemeten in pacht van de abdij voor een bedrag van 26 lb. par. per jaar [18]. Bovendien werd hem een salaris van 100 lb. par toegekend [19]. In andere dokumenten wordt hij vermeld als gezworen schatter van Vladsloambacht in het Brugse Vrije [20].

Gelet hierop en op de vrij talrijke en herhaalde aankopen die de ontvanger te Diksmuide en omgeving (Keiem, Zande) deed, is het niet onwaarschijnlijk dat hij op het pachtgoed te Leke zijn domicilie had.

Met betrekking tot Pieter Commanderere bestaat nog een ander probleempje : zijn eerste rekening eindigt op bamis 1465 en begint op 9 april 1464. Commanderere zelf situeert de rekening « in mijn eerste jaar van ancommene ». Andere stukken bevestigen dit : van 21 april 1464 dateert een procuratie door abt Pieter verleend aan Pieter f. Gerardus Commanderere en aan Cornelis f. Jans Arnouds [21]. Het ligt voor de hand deze akte met de opdracht van Commanderere als ontvanger in verband te brengen. Deze gegevens zouden dan impliceren dat Arnold Helle in alle geval niet t.v.v. Pieter Commanderere aan de dijk werd gezet en ook dat dit niet gebeurde in 1467. Beide beweringen zijn waarschijnlijk te aanvaarden. In het belangrijke chartrier van de abdij, bewaard op het Rijksarchief te Brugge, komt Arnold Helle inderdaad nog voor als ontvanger in een akte van 9 juli 1456. In akten van 5 november 1460 en 19 oktober 1463 wordt evenwel Joos Foytin als ontvanger van Sint-Andries vermeld [22]. Vermits nu Pieter Maets ten vroegste in 1462 als abt verkozen werd [23] — het is bekend dat zijn abbatiaat aanvankelijk nog werd betwist — kan hij moeilijk verantwoordelijk geacht worden voor de vervanging van Helle door Foytin, die reeds plaats vond vóór zijn verkiezing tot abt.

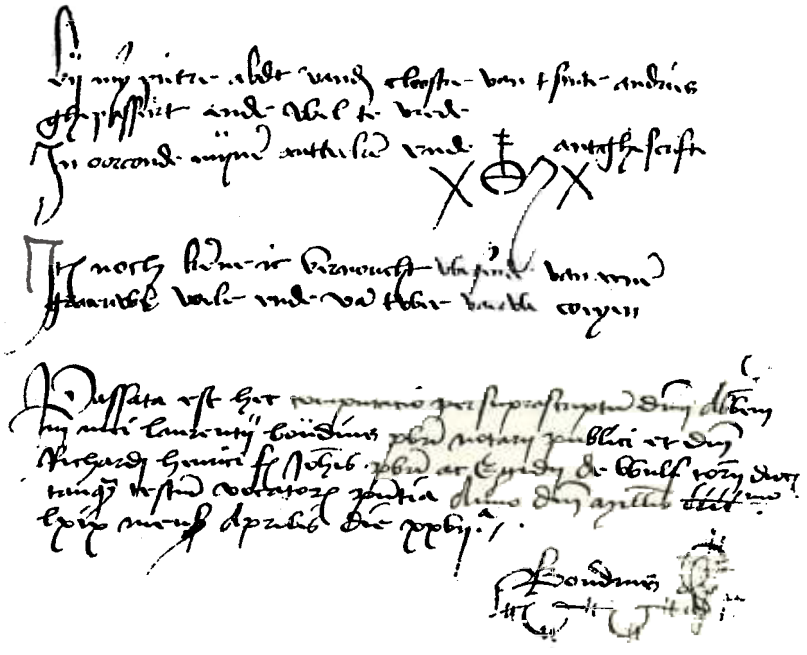
[18] R.B., Découvertes, nr. 247.
[19] R.B., Découvertes, nr. 248.
[20] R.B., Charters met bl. nr., nrs. 5007, 5042 en 6027.
[21] R.B., Charters met bl. nr., nr. 4993.
[22] R.B., charters met bl. nr., nrs. 4960, 7168 en 4986.
[23] N. HUYGHEBAERT, *op. cit.*, p. 109.

O.i. stelt dit alles de nauwkeurigheid van de kroniek in vraag. Bijgevolg wordt het mogelijk dat het financieel beheer onder Pieter Maets toch niet zo rampzalig was als de 16de-eeuwse kroniekschrijver Arnold Goethals het voorgeeft.

Wel blijkt uit de rekeningen dat er jaarlijks een tekort is, maar de vraag is of dit alles dramatisch moet worden opgevat. Ook heerlijke rekeningen uit dezelfde periode en uit dezelfde streek sluiten vaak met een deficit. Dit is het geval voor Wijnendale en Dudzele die respectievelijk met een tekort van 142-0-6 1/4 lb. par. en 213-17-5 lb. par. sluiten in 1485-86 en in 1481-82 [24]. Bovendien lijkt de controle op het beheer vrij behoorlijk. De abt laat immers de rekening passeren voor zichzelf, voor notaris Laurentius Boudins en twee getuigen (Richardus Henrici f. Johannis en Egidius De Wulf) (zie illustratie). Toch valt op dat, in tegenstelling met het verlijden van stads-of heerlijke rekeningen, blijkbaar geen enkele post aanleiding geeft tot een randnotitie waaruit dan een opmerking of een vraag bij het afhoren van de rekening blijkt. Ook de eigenhandige notitie van de abt (zie illustratie) « item noch kenne ic vernoucht wesende van eenen graeuwen voele ende van twee vaerwe coeyen » lijkt ons weinig orthodox. Betreft het hier reeds in de rekening voorkomende aangelegenheden of gaat het om een veulen en koeien, andere dan diegene, die in rekening worden gebracht? Moest dit zo zijn, dan wordt er toch wel los met rekenplichtige verantwoording omgesprongen ...

Een mogelijke aanwijzing dat het met Sint-Andries niet schitterend ging — maar dan niet alleen onder het abbatiaat van Pieter Maets maar in vrijwel de hele 15de eeuw; dus ook onder het zo geroemde beheer van Arnold Helle — kan men vinden in wat volgt: tussen 1415 en 1475 verwier-

[24] J. MERTENS, *De ekonomische leefbaarheid van de lekenheerlijkheid op grond van de heerlijke rekeningen (1300-1500)*, in: *Economische Geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek.* Brussel, 1972, p. 487-489. — Ook te Herzele is de situatie in dezelfde periode niet zonder meer gunstig te noemen (E. SCHOLLIERS, m.m.v. F. DAELEMANS, *De conjunctuur van een Domein: Herzele 1444-1725*, Brussel, 1981).

R.B., Découvertes 246, rekening van de Sint-Andriesabdij, 1465-1466.

ven de Brugse Karthuizers ten minste ± 850 gemeten grond [25] terwijl, in de veronderstelling dat geen amorisatiebrieven verloren zijn gegaan, Sint-Andries over dezelfde periode slechts ± 46 gemeten verwierf [26]. Anderzijds weer mogen wij niet vergeten dat de Sint-Andriesabdij in de hier besproken periode in alle geval een grote bezitter bleef; haar verpacht grondbezit bedroeg ruim 1000 gemeten (± 500 ha).

Is Pieter Maets dan toch niet zo'n verkwistende abt geweest en heeft men wellicht geen reden om ontevreden te zijn over het beheer van lekenontvanger Pieter Commanderere? Wellicht mag men dit veronderstellen ingeval Simon Commanderere, die in 1486 en in 1487 als ontvanger van de

[25] R.B., Charters met bl. nr., nrs. 7534 en 7536.

[26] Algemeen Rijksarchief Brussel, Charters bij de rekeningen der Audiëntie, nr. 1785.

abdij optreedt [27], verwant is met Pieter. In dat geval immers zou ook de opvolger van abt Pieter Maets, de Gentse monnik Joos Russaut [28] het vertrouwen in leden van de familie Commanderere hebben bewaard.

De rekeningen van de Sint-Andriesabdij, die hier aan de orde zijn, doen nog heel wat vragen rijzen. Wellicht zullen sommige ervan kunnen beantwoord worden op het ogenblik dat de diplomatiek van de comptabiliteitsstukken even ver zal gevorderd zijn als die van de verhalende bronnen en van de akten, waartoe de gevierde Prof. N. Huyghebaert, zo'n belangrijke bijdrage heeft geleverd.

[27] R.B. Charters met bl. nr., nrs. 5095 en 4248.
[28] N. HUYGHEBAERT, *op. cit.*, p. 110.

Dom Arnold Bouten, Monnik en Stevenist

door

Aubert-Tillo VAN BIERVLIET

(*Brugge*)

Pieter-Jan Bouten werd op 28 juni 1754 geboren te Zonnebeke als zoon van Jan-Baptist, afkomstig uit Voormezele, en van Anna Theresia Vermeersch, afkomstig van Zonnebeke, en er 's anderdaags door pastoor Gregorius Pyppe gedoopt [1]. De naam Bouten was een bekende naam in de streek [2]. Wellicht waren zijn ouders landbouwers. De doopakte is een van de weinige, die in 't Nederlands zijn opgesteld : « In het jaer duyst seven hondert vier en vijftigh den neghenentwintighsten juny, Ick onderschreven hebbe ghedoopt Pieter Joannes, legitimmen soone van Joannes Baptiste Bouten, gheboortigh van Voormezeele, en Anna Therese Vermeersch, synne huysvrauwe, gheboortigh van Zonnebeke, het kind is ghebooren gister ontrent den twaelfven s'nachts, peter ende meter hebben gheweest Jan Francois Boutten gheboortigh van Zonnebeke ende Marie Catharine Raes gheboortigh van St.Jacob. Was onderteeckent Gregorius Pyppe, Pastor ». Op 15 oktober 1781

[1] Dom Arnold Bouten vinden wij aangehaald o.m. door G. F. TANGHE, *Beschrijving van Oudenburg*, Brugge, 1859, blz. 59 ; E. FEYS en D. VAN DE CASTEELE, *Histoire d'Oudenbourg*, Brugge, 1873, deel I, blz. 435-437 ; V. PIL, *Zonnebeke, heerlijk verleden en zonnige toekomst*, Langemark, 1962, blz. 256-257, 308.

[2] Abbé WEMAERE, *De familie Bouten* (Moorslede), in *Vlaamse Stam*, X (1974), blz. 221-224, Hij behandelt een familie Bouten uit Moorslede, die in de 18de eeuw uitweek naar Frans-Vlaanderen. Wij hebben echter het verband tussen deze familie en Dom Bouten nog niet gevonden.

deed hij zijn intrede in de Sint-Pietersabdij van Oudenburg, en ontving er de naam Arnulphus of Arnoldus, als herinnering aan de stichter der abdij, Sint-Arnold van Tiegem. Op 3 februari 1783 legde hij zijn geloften af, en werd wellicht reeds op quatertemperzaterdag 24 september 1785 tot priester gewijd [3]. Hoge ambten schijnt Bouten in zijn abdij niet te hebben bekleed. Hij was hofmeester en de zorg voor de tuin was hem toevertrouwd. Wanneer hij later als stevenist in konflikt komt met pastoor Simons van Gits (Tielt 4 december 1774 — Brugge 17 november 1853), zegt deze smalend dat hij in zijn abdij « choorezel » was, koorpedel, een soort kerkbediende. Doch zoals wij verder zullen zien, moet dit getuigenis zeer voorzichtig worden gebruikt.

De paar feiten, die wij kennen uit het kloosterleven van Dom Bouten wijzen er op dat hij kordaat optrad tegen zijn abt, en aanstonds de daad bij het woord voegde [4]. Reeds op 17 maart 1793 verwekte hij een incident door het koor te storen. Wellicht bestond deze stoornis hierin dat Bouten in volle kapittel de stilte had verbroken en de abt het verwijt had gedaan dat hij te streng was voor de novicen, die hij had berispt. Wellicht was het toen, dat het ambt van hofmeester hem werd ontnomen : « quod intendentia villae ei adempta sit ». Het incident van 20 juli 1793 zou leiden tot een kanonieke visitatie. Wat was er gebeurd? Op deze dag begon de abt Paulus de Brauwere (Nieuwpoort 29 maart 1735 — Brugge 22 mei 1803), zoals hij reeds herhaaldelijk had gedaan, bij het begin van de metten, ondanks het feit dat er een paar monniken uit de abdij van Sint-Winnoksbergen in Frans-Vlaanderen, Dom Flanderin en Dom van de Mandel, in het koor aanwezig waren, en ondanks het feit dat de kerkdeur openstond, luid te roepen dat men diep moest buigen bij het « Gloria Patri ». Dom Bouten oordeelde niet te kunnen bidden onder zulk geroep en trok er met zijn brevier onder de arm van door, hoewel de abt hem achternariep : Ik wil dat ge in het koor blijft, boer ! Dit laatste woord kan wijzen op het ambt ,dat Bouten in het klooster be-

[3] ABB (= Archief Bisdom Brugge), B 93.

[4] RAB (= Rijksarchief Brugge), Fonds Oudenburg, nr. 38. De meeste gegevens werden verwerkt door A. Hoste, *Paul de Brauwere, abt van Oudenburg* (+ *1803*), Steenbrugge, 1979, passim.

kleedde, het kan wijzen op zijn afkomst, ofwel op zijn onnette manieren. Toen de abt hem een kwartier later de jongste monnik Dom Veremundus Daghelet, die nog zijn professie moest afleggen, achternastuurde, zegde Bouten : Ik wil blijven, als de abt ophoudt het koor te sturen. Hij kreeg echter geen antwoord en bleef weg uit het koor. Daarop kreeg Bouten een zware straf. Hij mocht voor onbepaalde tijd geen mis meer lezen. Zijn portie wijn, alsook de wandeling in de tuin werden hem ontzegd. Tot 15 augustus moest hij de stilzwijgendheid in zijn cel onderhouden. Daarop had Bouten zich geknield voor de abt vernederd, en werd van zijn straf ontslagen, echter niet zonder de waarschuwing van de abt : Zoiets mag niet meer gebeuren. Anders wordt U de wandeling in de tuin voorgoed verboden.

Uit een brief van 24 juli 1793, geschreven door Bouten aan Mgr. F. G. Brenart, bisschop van Brugge, en waarin hij verslag geeft van het incident, vernemen wij dat hij dezelfde dag nog naar Brugge was gereisd om met aartsdiaken J.F. de Gryse te spreken. Wellicht overdrijft hij lichtelijk, wanneer hij schrijft dat de abt « smorgens van het begin der mettenen ende van tyd tot tyd door schreeuwen, tieren ende verdreygen den choor zoodanig verstroyt ende ontstelt hebbende dat geenen eenen naer behoren dat goddelijk officie konde verrichten ». Ook wijst hij er op dat de kerkdeur openstond, en dat er « mysschien wereldlijke, ja zelfs engelschen in de kerke waeren ». De bisschop liet hem op 29 juli antwoorden door aartsdiaken De Gryse, en op 30 juli stuurde Bouten hem een wederantwoord. Omdat zijn gezondheidstoestand het niet toeliet, liet de bisschop op 1 augustus 1793 aan het konvent van Oudenburg weten dat twee visitators, de kanunniken J.F. de Gryse, Willibrord Joris, met kanunnik Albert Caytan als sekretaris 's anderdaags in Oudenburg de visitatie zouden verrichten. Zij kwamen aan in de abdij in de voormiddag van 2 augustus ; de monniken moesten voor hen verschijnen en antwoorden op 21 vragen. Alle monniken spraken ten voordele van Bouten, ook de abt. Deze zegde dat Bouten een voorbeeldig kloosterling was en geen wraaklust koesterde, al leek hij wat verbitterd te zijn, omdat hem vroeger het ambt van hofmeester ontnomen was. Bouten was te « timoratus conscientiae », te angstig van geweten. De abt drong enkel aan op een meer beleefde

handelwijze. Ook de overige kloosterlingen, vooral de prior Gregorius Bouckaert, spraken met lof over Bouten. Men kende van hem geen andere gehoorzaamheid dat wat gebeurd was, men beschouwde hem als een goed en eerlijk kloosterling en priester (Amandus van Elslande), die volgens Maurus Debaudt zo eerlijk is dat hij de dood boven de leugen zou verkiezen. Dom vande Mandel van de abdij van Sint-Winnoksbergen zegde dat hij zelf dacht het koor te verlaten, en dat hij er over verwonderd was dat niet meer monniken het koor verlieten. Alle monniken vonden de straf, aan Bouten opgelegd, dan ook onrechtvaardig en overdreven. In deze paar incidenten kunnen wij ons echter reeds Bouten voorstellen als de latere stevenist. Omzeggens alle monniken gaven hem gelijk, doch enkel Bouten handelde. Aldus zal Bouten ook later als stevenist onvervaard handelen en optreden.

Het oordeel over abt Paulus de Brauwere was echter niet zo vleiend. In het kapittel mocht niemand voorstellen doen of iets bespreken, want hij ging er groot op dat hij door de keizer was aangesteld, en riep : Loop naar de bisschop of naar de paus. Hij liet alle bomen der abdij vellen zonder de kloostergemeente te raadplegen. Hij was te veel afwezig, wat onnodige en grote onkosten meebracht. En terwijl de slaapzaal der monniken blootstond aan de regen, verkwistte hij maar op, door excursies, maaltijden, portretten en alle soorten van wereldse zaken !

Op 16 februari 1797 werd de Sint-Pietersabdij in de Franse Revolutie opgeheven, en de 13 monniken, de abt inbegrepen, moesten vertrekken, met lege handen. Vijf van hen, waaronder de abt, legden de Eed van haat aan het koningschap af, acht weigerden de eed af te leggen. Slechts twee van hen zouden Bouten overleven : Bonifatius Camerlynck, die op 19 juli 1837, een paar maanden na Bouten, in Hardifort (Engeland) overleed, en Dom Veremundus (Norbert) Daghelet, geboren te Veurne op 4 januari 1770. Na de uitdrijving werd hij op 10 mei 1798 tot priester gewijd te Emmerich (Pruisen), en stierf als pastoor van Oudenburg op 7 juni 1852 [5]. Hij was de laatste monnik van de abdij, en aan hem is het te danken dat

[5] Lijst van de laatste monniken van Oudenburg in RAB, Leie Departement 1188 ; A. HOSTE, a.w., blz. 24 ; G. F. TANGHE, a.w., blz. 59.

het Necrologium der abdij bewaard bleef. Bouten was de laatste kroniekschrijver der abdij, en heeft in het « Chronicon monasterii Aldenburgensis » van abt Aniaan Coussere de laatste negen notitiae der abten aangevuld, waaronder deze van abt Paulus de Brauwere [6]. Ondanks het feit dat hij met hem in ruzie geraakte, nam hij geen weerwraak ; de tekst is zo objectief mogelijk geschreven, al klinkt hij wat bitter. Volgens Jan-Baptist Malou, de latere tweede bisschop van het herstelde bisdom Brugge, bezat de abdij van Oudenburg drie kostelijke historische monumenta, de naamloze kroniek uit de 11de eeuw, die Malou zelf uitgaf, de Grote Kroniek, in 1458 door abt Aniaan Coussere begonnen, en de Annalen van Oudenburg, geschreven door Joris Cabilliauw, die monnik was van Oudenburg tussen 1569 en 1577 ; deze kroniek ging verloren. Aan Bouten werd de zorg van de eerste twee kronieken toevertrouwd, toen de meesten van zijn konfraters overleden waren. Samen met andere stukken van Oudenburg werden zij na zijn dood teruggevonden op een hoeve in de omgeving van Ieper, waar hij stierf ; wellicht is hiermee de hoeve van Ignaas Durnez te Passendale bedoeld, waar Bouten overleed [7].

Zoals zijn konfraters moest ook Bouten ergens in dienst van een of ander bisdom zien te komen. Wat wij verder over hem vernemen, is hoofdzakelijk te danken aan Pastoor Jan Simons van Gits, doch dit getuigenis moeten wij steeds « cum grano salis » nemen, zoals wij reeds zegden. Bouten, die de eed weigerde af te leggen, keerde naar zijn geboortestreek terug, de streek van Ieper, en kreeg van het bisdom een plaats toegewezen als mislezer op Sint-Juliaans, in de volksmond Sint-Jelijns, een proostdij onder Langemark sedert 1802, die in 1909 parochie werd. Wij konden een twaalftal ongedateerde brieven van inwoners van Sint-Juliaans inkijken, die in die tijd geschreven werden ; met aandrang vragen zij aan het bis-

[6] N. N. HUYGHEBAERT, in *Monasticon Belge*, III-1, Luik, 1960, blz. 51 ; J. B. MALOU, *Chronique du monastère d'Oudenburg*, Brugge, 1840, blz. 6-9. J. B. Malou geeft op blz. 78 van dit werk Bouten's notitia over Dom Paulus de Brauwere. Een Nederlandse vertaling vinden wij bij A. HOSTE, a.w., blz. 19, en een Franse bij E. FEYS en D. VAN DE CASTEELE, a.w., deel I, blz. 436. — De Kroniek, door Malou uitgegeven, berust in het Groot-Seminarie te Brugge, hs. 127 / 5.

[7] J. B. MALOU, *a.w.*, blz. 6-9.

dom dat er twee missen zouden gelezen worden op Sint-Juliaans, een volkrijke wijk [8]. Wellicht heeft Bouten toen zijn benoeming tot mislezer gekregen. Pastoor Simons beschrijft Bouten als een man, groot van gestalte, « rosagtig en kloek, met eenen rooden mantel zonder hoet ». Hij laat hem doorgaan voor een halve gare : « Hy heeft eene stemme gelyk eene klokke, en kan geweldig klappen : maer zyne redens en hangen niet wel aen een ; zyn verstand is zoo krank, dat de overheyd hem nooyt en heeft bekwaem gevonden om biechtvader te zyn : hy staet zeer wel in zyne eygene gratie en is stout, hooverdig en eygenzinnig ; hy heeft dikwijls revelatien, gelyk al de zotten, en hy weet, wanneer eene ziele uyt het vagevier word verlost. Hij zeyd over 2 jaer aen den pastor van Zonnebeke, dat zynen broeder maer en was verlost aen de consecratie van de 3de misse, en dat hy zoo veele verlichtingen niet meer en had sedert dat er snags een kalf op zyn bedde gelegen had ».

Wie het hoekig karakter van Bouten kende, zoals wij zagen bij de botsingen met zijn abt Paulus de Brauwere, zal gemakkelijk begrijpen dat hij zich aangetrokken gevoelde tot het stevenisme [9]. De verste oorzaak van het stevenisme is het Concordaat, tussen Paus Pius VII en Napoleon gesloten te Parijs op 15 juli 1801. Om een einde te maken aan de wanorde, door de Franse Revolutie ontstaan, deed de Paus in de 17 artikelen van dit Concordaat enkele toegevingen, waarvan de hardste voor de Franse bisschoppen de artikelen 1 tot en met 6 waren ; hierin werd hun gevraagd afstand te doen van hun bisschopszetel. 36 bisschoppen weigerden dit te doen, en gaven op 6 april 1803 de « Réclamations canoniques » uit. Dit leidde in Frankrijk tot een scheuring, de « Petite Église », in twee groepen verdeeld, de jansenistisch getinte groep van Lyon, en de royalistische groep van Vendée, en die nog steeds aanhangers tellen. In ons land zou alles rustig gebleven zijn,

[8] Deze brieven berusten in de Provinciale Bibliotheek en Cultuurarchief, Boeverbos, Sint-Andries, onder 8 AB 5.

[9] Het onstaan van het stevenisme behandelde ik in *Het Stevenisme in Vlaanderen*, Leuven (Davidsfonds), 1966, blz. 13 volg., en de actie van Bouten vooral blz. 148-154, alsook in *Het Stevenisme in Vlaanderen*, in *WIJ*, 20 sept. 1969, blz. 8-9.

indien Napoleon het Concordaat niet had uitgevaardigd met 77 Organieke Artikelen, die een inbreuk waren op de rechten van de Kerk, als Wet van 18 germinal jaar X (8 april 1802). Driemaal protesteerde de paus tegen Napoleons handelwijze, maar tevergeefs.

In ons land werden Franse bisschoppen benoemd, zoals Mgr. de Bexon te Namen en Mgr. Hirn te Doornik, ook in het Vlaamse land, zoals Mgr. de Beaumont te Gent, dat de huidige bisdommen Brugge en Gent omvatte, Mgr. Zaepfel te Luik, waartoe ook Limburg behoorde, en Mgr. de Roquelaure als aartsbisschop van Mechelen. Deze bisschoppen, tenslotte gunstelingen van Napoleon, waren maar al te toegevend aan zijn grillen, en hadden, zoals de aartsbisschop en de bisschop van Namen, ook de onderwerping aan de wet van 18 germinal geëist. De leider van het verzet werd Cornelius Stevens (Waver 26 december 1747 — ibid., 4 september 1828) [10], vicarisgeneraal van het bisdom Namen, die ongenadig uitvalt tegen Napoleon, vooral in zijn brieven, zodat hij zich tot de val van Napoleon moet schuilhouden in zijn « spelonken », en eveneens de laksheid van de bisschoppen op harde wijze geselt, maar die hen wegens hun aanstelling door de Paus als bisschoppen blijft erkennen. Zijn volgelingen, die zeer talrijk waren, vooral onder de geestelijkheid, waren de gematigde stevenisten : zij blijven evenals Stevens de bisschoppen erkennen, maar strijden tegen hun toegeeflijkheid aan Napoleon.

Daarnaast ontstaat het extreme stevenisme. Sommigen menen dat de inbreuken van Napoleon op de Kerk zo groot zijn, dat er een nieuwe kerk is ontstaan, de kerk van Napoleon in plaats van die van de paus ; aldus scheiden zij zich ook af van de bisschoppen, die zij als handlangers van deze nieuwe kerk beschouwen. In ons land waren drie groepen van extreme stevenisten, met een heel eigen karakter. Er was vooreerst de groep Namen-Doornik, met Jumet als centrum. Pastoor Gillis Theys (Eigenbrakel 10 februari 1755 — Jumet 10 maart 1837) [11] werd door de burgerlijke macht uit zijn pastorie verdreven, omdat hij zich niet wilde onderwerpen aan

[10] A. T. VAN BIERVLIET, in *NBW* (*Nationaal Biografisch Woordenboek*), III, 839-857, s.v. Stevens Cornelius.

[11] ID., in *NBW*, IV, 828-837, s.v. Theys Gillis.

de wet van 18 germinal, en dacht dat men terug vervallen was in de vervolging onder de Franse Revolutie. Hoewel hij pogingen deed om tot verzoening te komen met zijn bisschop, kwam het wegens het gemis van een minimum van toegeeflijkheid aan beide kanten, nooit zo ver. De Theysiens vormden het meest fanatieke en onverzoenlijke element van het stevenisme, en de « Vexations de G.F. Theys » (Brussel, 1838), waarvan in 1839 een verkorte Nederlandse vertaling verscheen, werd het « evangelie » van de stevenisten. Toen de gematigde stevenisten bij de val van Napoleon verdwenen, werd de naam stevenist enkel nog voor de extreme stevenisten gebruikt, al had Stevens hen nooit als zijn volgelingen erkend.

Een tweede groep van stevenisme ontstond in Brabant en vooral in het Pajottenland. Verscheidene priesters kwamen in opstand tegen het bisdom. De voornaamste van hen was Filip Winnepenninckx (Watermaal-Bosvoorde 4 april 1760 - Leerbeek 29 december 1840), [12] die op 4 augustus 1803 door de meier uit zijn pastorie van Leerbeek werd verjaagd, omdat hij zich niet wilde onderwerpen aan de wet van 18 germinal. Ook hij was overtuigd, zelfs nog in 1836, dat er een nieuwe kerk gekomen was, een « kerkxken zonder Paus », zoals hij het zou schrijven. Winnepenninckx, die naderhand dacht dat « de vervolging » nu voorbij was, wilde zich aan de bisschop onderwerpen, maar bleef tot aan zijn dood de gevangene van onverzoenlijke « theysiens ». Hij wordt beschouwd als de hoofdman van de stevenisten. Op de plaats, waar hij te Leerbeek stierf, staat een kapel, met deze van Halle-Broekborre het enige bedehuis van de stevenisten.

Het stevenisme is Oost- en vooral in West-Vlaanderen ontstond omstreeks 1810 en is het gevolg van de steeds groeiende aanmatigingen van Napoleon op godsdienstig gebied, de keizerlijke katechismus in 1806, waarbij belasting en militiedienst op straf van eeuwige verdoemenis worden verplicht, de keizerlijke universiteit in 1806-1808, waar volgens keizerlijk decreet van 25 november 1810 de Declaratie van de Franse Clerus van 1682 met de vier artikelen, die de Gallicaanse stellingen tegen de paus bevatten, moeten onderwezen worden, en vooral de aanslag van Napoleon op de kerkelijke staten op

[12] Id., in *NBW*, IV, 966-973, s.v. Winnepenninckx Filip.

17 mei 1809. Op 10 juni 1809 spreekt Pius VII de banvloek uit over de rovers van zijn Staten. Ook het Nationaal Concilie, door Napoleon op eigen hand op 25 april 1811 samengeroepen te Parijs, en geopend op 17 juni, heeft zijn betekenis. De bisschoppen van Gent, Mgr. de Broglie, en van Doornik, Mgr. Hirn, gaan de gevangenis in, omdat zij de rechten van Kerk en paus verdedigen. Het stevenisme in West-Vlaanderen concentreert zich vooral rond enkele pastoors en andere priesters ; zij worden afgesteld, omdat zij na de hoogmis het gebed voor de gebanvloekte keizer niet meer willen zingen, hoewel het bisdom oordeelt dat het verder moet gezongen worden, omdat Napoleon in de bulle van de banvloek niet met naam genoemd werd. Vooral om deze redenen, werden enkele priesters uit hun ambt ontzet, waaronder vier pastoors : Karel Bracke, (Kalken 20 maart 1747 — ibid., 5 september 1827) [13], pastoor van Oostrozebeke, op Pasen 1810, Constant Anckaert (Nokere 10 oktober 1746 — Zonnebeke 5 maart 1819) [14], pastoor van Passendale, op 1 juli 1811, Jozef-Pieter Fattou (Izegem 30 september 1754 — Geluwe 21 februari 1817) [15], pastoor van Zonnebeke, op 29 september 1812, en Jan Priem (Brugge 12 augustus 1761 — ibid., 20 april 1815) [16], pastoor van Gits, die samen met zijn onderpastoor Jan Claeys (Ruiselede 22 februari 1768 — Halle 4 mei 1832), een gewezen karmeliet, op de vooravond van Allerheiligen 1812 door het bisdom uit zijn ambt werd ontslagen. Gits, waar de stevenistische reactie het grootst was kan men als het centrum van het Westvlaamse stevenisme beschouwen. Aldus kwam het stevenisme in West-Vlaanderen tot stand, want sommigen van die priesters, zoals zeker Anckaert, Fattou en Claeys, in mindere mate Bracke en Priem, bleven zich verder als de wettige herders beschouwen, en zetten, ook op andere dorpen, zoals destijds onder het Franse Schrikbewind, in private woningen, vooral hofsteden hun dienstwerk voort. Ook op andere plaatsen in West-Vlaanderen, vooral in de streek van Kortrijk, en in de streek van Ieper, zoals te Moorslede en

[13] Id., in *NBW*, VII, 93-99, s.v. Bracke Karel.
[14] Id., in *NBW*, VI, 3-7, s.v. Anckaert Constant.
[15] Id., in *NBW*, VII, 241-243, s.v. Fattou Pieter-Jozef.
[16] Id., in *NBW*, VI, 807-812, s.v. Priem Jan.

Poelkapelle, waar de geest van het jansenisme bleef voortleven, waren stevenisten en stevenistische priesters.

Wat Dom Bouten betreft, pastoor Simons schrijft dat hij in juni 1819 nog in dienst was van het bisdom, maar in juli 1819 werd afgesteld, omdat hij zonder jurisdictie de stevenistische priester Zilliez of Smet had bediend [17]. In die Zilliez erkennen wij een der zonen van Pieter-Antoon Joly en Anna-Maria van der Beken, Jan-Baptist, geboren te Zottegem op 27 augustus 1765, ofwel Rafaël, geboren te Zottegem op 25 oktober 1769. Beiden waren karmelieten van het St.-Jan Baptistklooster van Edingen, en broers van Maria-Anna-Amelberga Joly (Zottegem 1771 — Leerbeek 1851), huishoudster van pastoor van Vaerenberg te Pamel-Ledeberg en na diens dood in 1825 van pastoor Winnepenninckx te Leerbeek. Zij zou een der oorzaken zijn, waarom Winnepenninckx, die tot verzoening geneigd was, niet tot de gewenste verzoening kwam. Deze « Zilliez » was een der hevigste propagandisten in West-Vlaanderen, onder meer te Gits in 1817, waar hij in botsing kwam met pastoor Simons. Simons zegt dat ook Bouten de diensten verrichtte voor de stevenisten, en noemt uitdrukkelijk de vrienden van Priem en Anckaert te Gits en te Passendale. Hij voegt er bij dat hij in september 1819 « de partye van deze heeren » verlaten heeft, « en hy is opentlyk gevallen in de secte van den Brabander », waarmee Winnepenninckx wordt bedoeld. Intussen blijft hij steeds met lof spreken over Priem en Anckaert en in schijn ook over de paus, « waer door verscheyde Stevenisten, die een diep respect voor den Paus en Mr Priem hebben, bedrogen worden ». Het is merkwaardig dat Simons over twee « secten » in het stevenisme spreekt. Wij kunnen enkel zeggen dat het Brabantse stevenisme, dat vroeger was ontstaan dan het Westvlaamse, harder was in zijn principes. Ook waren er zeker anticoncordataire elementen in geslopen, vooral door het werk van abbé Pierre Vinson (Angoulême 1762 — Parijs 18 oktober 1820),

[17] Het relaas van Bouten's houding en handelingen te Gits door pastoor Simons vinden wij in een brief van 25 jan. 1820 aan Jacob van de Walle, oud-greffier van Gits, die te Brugge woonde, in : *APG* (Archief Pastorie Gits), afdeling stevenisme, en in een verslag van de feiten in : *ABB*, Farde Stevenisme (B 517).

« Le Concordat expliqué au roi, suivant la doctrine de l'Église, et les réclamations canoniques des évêques légitimes de France, suivi du Précis historique de l'enlèvement de N.T.S.P. le pape Pie VII, de ses souffrances, de son courage, et des principaux événements de sa captivité », dat in 1816 verscheen, en dat door Winnepenninckx in « Den tyd is gekomen, dat men de leering van Christus niet meer verdraegt » wordt aangehaald [18]. In ieder geval is er later van deze twee « secten » geen spraak meer.

Van het optreden van Bouten te Gits zijn een paar gevallen bekend, die er op wijzen dat hij niet zacht van aanpakken was. Op 9 januari 1820 werd Pastoor Simons ontboden bij de stervenszieke weefster Catharina de Beuckelaere, weduwe van Philibert de Kemel, die zich wilde verzoenen. De biecht werd voor 's anderdaags geschikt, tegen het gedacht van haar zuster Jacoba. 's Anderdaags 10 januari omstreeks 13 uur ging Simons er heen, maar Bouten, in wie hij eerst Winnepenninckx meende te herkennen, was reeds ter plaatse. « Met genoeg te tempeesten, en aen deur en venster te trommelen » geraakte Simons binnen, en het kwam tot een harde woordenwisseling tussen hem en Bouten, die er tamelijk verwarde dingen uitkraamde om zijn houding te rechtvaardigen. Hij beweerde te handelen met de macht van de paus, zegde dat alle bisschoppen in 1802 afgevallen en geëxcommuniceerd waren door het aanvaarden van de Organieke Artikelen, en dat in de ark van Noë maar 8 mensen waren, een kerk, kleiner dan de zijne. Hij bleek ook onder invloed te staan van hogervermeld werk van Vinson, dat in 1817 te Gits werd uitgedeeld om « de Brabandsche secte » in te voeren : « Dit en vele andere kinderachtigheden spuwde hy uyt, met eene stoutheyd en geweld, dat ik twyfelde of hy zot was of van den duyvel bezeten ». Toen Bouten Simons verweet dat hij veel mensen « tot hunne eeuwige verdoemenisse » leidde, omdat hij na de mis het gebed zong voor Koning Willem I, « eenen geex-

[18] Dit naamloze en ongedateerde pamflet (16 bladzijden) verraadt duidelijk de hand van Winnepenninckx, en is geschreven tussen 1834, daar hij een toespraak van Paus Gregorius XVI op 1 augustus 1834 aanhaalt, en 1840, het jaar van zijn dood. Op blz. 15 verwijst hij naar het werk van Vinson.

communiceerden ketter », meende Simons dat de maat vol was, greep hem « by 't herte » en trok hem niet zonder moeite op straat. Met zijn leidsman koos Bouten zijn gewone weg naar de hoeve van Jan van Canneyt, waar de stevenistische priesters gewoonlijk de diensten voor hun groepsgenoten verrichtten. Katarina de Beuckelaere stierf onverzoend op 14 januari daarop, en werd met een ladder naar 't kerkhof gedragen, omdat de partij van Priem de schraag weigerde te geven.

Een tweede incident, een week na het eerste, was even hard. Op 17 januari 's morgens tussen 8 en 9 uur, kwam Bouten met twee vreemdelingen, « en bewaerd door mannen met stokken daer ingetrokken » om de landbouwer Anthone de Ceuninck te bedienen. Hij zou er, volgens Simons althans, zoveel verdoemenissen tegen de houding van paus, bisschoppen en priesters sedert 1802 uitgesproken hebben, dat « De Ceuninck's dogter Christina is kwalyk gevallen, en door geweld van medecynen maer 's anderdags haer verstand en heeft wedergekregen ». De Ceuninck geraakte aan de beterhand, maar stierf, onverzoend, op 8 juni 1820.

Het was te verwachten dat deze beide incidenten een gerechtelijk staartje zouden krijgen. Er volgden enkele brieven, allen opgesteld in het Frans [19]. Op 19 januari 1820 stuurden burgemeester Louis Bousson en sekretaris Cuvelle van Gits een verslag op van beide gebeurtenissen aan distriktskommissaris Veranneman van Torhout. Zij schrijven dat Bouten tot voor 5 à 6 maanden priester was op Sint-Juliaans en sedert ongeveer tien weken anticoncordatist is, en vragen hem streng te vervolgen. Op 24 januari stuurt Veranneman het rapport door aan de goeverneur van West-Vlaanderen. Op 26 januari stuurt de goeverneur het verslag door aan de minister van justitie en de algemene directeur voor Katholieke Eredienst. Interessant zijn zijn aanmerkingen in de brief aan de minister. De stevenisten erkennen de huidige paus niet (wat evenwel vals blijkt te zijn) [20], zij gaan niet naar de kerk, maar verrichten

[19] Deze brieven berusten in : RAB, Modern Archief, Eerste Reeks 2163.

[20] Er was wel bij sommige stevenisten, zoals een groep uit Namen, een twijfel aan de wettige pauskeuze van Pius VII. In een pamflet

hun eredienst, die de Rooms-Katholieke is, in private huizen. Overigens zijn het vreedzame mensen, die de openbare rust niet hebben gestoord. De goeverneur antwoordt op 26 januari aan Veranneman van Torhout. Hij zegt enkel dat hij de brief van de burgemeester en sekretaris van Gits heeft onderzocht, en voegt er bij dat die brief op een bijna onverstaanbare manier is opgesteld. Als zij het niet kunnen doen in het Frans, mogen zij het doen in het Nederlands!

De veroordeling van Bouten op 1 maart 1820 door de rechtbank van Ieper, wordt 's anderdaags door Pastoor Simons, die samen met Jan en Therese Lenoir als getuige optrad, meegedeeld aan Jakob van de Walle [21]. Bouten werd bij verstek veroordeeld tot drie maanden gevangenis, een boete van 8 gulden en de onkosten van het proces. Simons had verkozen dat hij vrijgesproken werd, op voorwaarde geen voet op Gits of Passendale meer te stellen, « op pyne van 99 jaeren ysers ». Waarschijnlijk hebben de stevenisten van Gits de zaak niet in de doofpot gelaten. Zij beschuldigden Simons dat hij op 10 januari 1820 in het huis van Katarina de Beuckelaere binnengeraakt was « met geweld en breuke », zodat de gemeentelijke overheid van Gits zich verplicht gevoelde, na de getuigen gehoord te hebben, op 13 maart 1820 een officieel stuk op te stellen, waarin gezegd wordt dat er geen schade was aangericht.

Wij denken dat Bouten zijn dienstwerk bij de stevenisten van Gits en Passendale heeft voortgezet. Wij kunnen evenmin aan de indruk ontkomen, dat Simons bij zijn beoordeling van Bouten fel overdreven heeft. Een vriendelijk en hartelijk woord, met begrip voor de opvattingen van Bouten en met de moeilijkheden, die hij achter de rug had, zou veel meer hebben opgeleverd dan een scheld- en vechtpartij. Het zou verkeerd zijn te menen dat Bouten het gezag van de Paus niet erkende. In opdracht van de theoreticus van het stevenisme Louis Glorieux (Kortrijk 24 oktober 1784 — ibid., 2

« Les Frères de la Petite Église, réunis à Namur le 24 Juillet 1808 » (7 blz.), gericht aan Corn. Stevens, beweren zij geen zeker bewijs te hebben van zijn pauskeuze, en beroepen zich op de volmachten, verleend door Pius VI.

[21] Deze brief in : APG, afdeling stevenisme.

maart 1854) [22] die zich naderhand verzoende, ging de stevenist Constant de Vilder uit Nazareth, die ook een tijdlang te Gits verbleef, naar Rome en werd er op 25 augustus 1833 en volgende dagen door Paus Gregorius XVI ontvangen, die hem en zijn groepsgenoten zegde zich met de bisschoppen te verzoenen. Hij had enkele smeekbeden van stevenisten bij, van Glorieux, van hem zelf, van de kapucijn Joannes-Evangelista [23], en een drietal van Bouten, opgesteld op 7, 8 en 18 oktober 1832. Bouten erkende dus het gezag van de paus en streefde naar verzoening [24].

Wij kunnen het betreuren dat Bouten, die tenslotte een eerlijk, maar te voortvarend man was, die verzoening niet vond, Heeft hij het pauselijk antwoord nog gekend? Men weet hoe achterdochtig de stevenisten waren, wanneer iemand vanuit Rome tot hen kwam, zoals wij zien bij de verwarring rond de Rome-reizen van Theresia van Canneyt uit Gits en Theresia de Croocq uit Eeklo in 1852 [25]. Hij stierf, zonder twijfel onverzoend, op 8 april 1837 te Passendale op de hoeve van Ignaas Durnez, waar hij en Pastoor Anckaert de diensten voor hun groepsgenoten hadden verricht, en waar Anckaert « officieel » overleden was [26].

[22] A. T. VAN BIERVLIET, in *NBW*, VI, 357-363, s.v. Glorieux Lodewijk.

[23] De kapucijn P. Joannes-Evangelista, Jozef Vervoort (Aarschot 5 nov. 1760 - Brugge 26 aug. 1835), had sterke stevenistische neigingen zonder evenwel stevenist te zijn. (P. HILDEBRAND, *De Kapucijnen in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*, Antwerpen 1952, deel VII, blz. 396, nr. 2789).

[24] Deze stukken in : *ABB*, afdeling Stevenisme.

[25] A. T. VAN BIERVLIET, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, blz. 192-198.

[26] Volgens de Burgerlijke Stand van Passendale stierf Pastoor Anckaert op de hoeve Durnez aldaar. Zijn opvolger als pastoor van Passendale, L. B. Comyn, beweert dat hij stierf op de hoeve van de kinderen Van den Ameele te Zonnebeke, maar dat de stevenisten hem haastig overbrachten naar de hoeve Durnez, om hem te Passendale te kunnen begraven.

Het Barbara-schilderij van C. Cels in de Sint-Salvatorskatedraal te Brugge

door

Luc Devliegher

(Brugge)

Tijdens het inventariseren van de kunstwerken in de Sint-Salvatorskatedraal te Brugge hadden wij ons, bij het bestuderen van het schilderij van Cornelis Cels « De marteldood van de H. Barbara » (1809), afgevraagd hoe dat werk van de Lierse kunstschilder in de Brugse kerk terecht gekomen was. In de kerkrekeningen was niets te vinden en resolutieboeken uit die tijd zijn er niet. Eerst later vonden wij in het Bisdomarchief, in het dossier nr. S. 367 « Herstellingswerken 19de eeuw » enkele brieven die ons inlichtten over de oorsprong van dit schilderij.

Op 29 juli 1808 laat kunstschilder Cornelis Cels (° 10 juni 1778 te Lier) aan de pastoor en kerkmeesters van de Sint-Salvatorskerk te Brugge een brief afgeven waarin hij voorstelt een schilderij te maken voor het altaar van de H. Barbara of van de H. Job (zie Bijlage). In ruil vraagt hij een schilderij voorstellend de marteldood van een Karmeliet, dat hij in een kleine kapel gezien had. Cels — die in 1800 enkele maanden te Parijs bij de Bruggeling J. B. Suvée gewerkt had — was toen pas terug uit Italië, waar hij gedurende 7 jaar verbleven had. Hij was bezig met een schilderij voorstellend « De onthoofding van Johannes de Doper », voor het hoofdaltaar van de Sint-Gummaruskerk te Lier, in

vervanging van het schilderij van Jacob Jordaens « Kristus aan het kruis tussen twee moordenaars » dat de Fransen in 1794 hadden aangeslagen en dat nu in Bordeaux bewaard wordt.

Op 21 augustus schrijven de pastoor en de kerkmeesters aan Cels dat zij de voorgestelde ruil aanvaarden en als schilderij een « marteldood van de H. Barbara » verlangen. Van uit Antwerpen, waar hij woonde, antwoordt Cels op 15 september dat hij akkoord is met het opgegeven onderwerp, maar dat hij het schilderij dit jaar niet meer zal kunnen maken, wegens zijn werk voor de Sint-Gummaruskerk ; daarna wachten hem ook nog drie kleine schilderijen.

Aangezien men hem nu reeds het schilderij « De marteldood van een Karmeliet » ter beschikking stelt, vraagt hij het per schip op te sturen, opgerold in een kist die hij dan later zal gebruiken voor het Barbara-tafereel. Hij vraagt eveeneens het stilzwijgen over de ruil te bewaren, teneinde geen ontevredenheid op te wekken. Op 25 november wordt het door Cels gevraagde schilderij met een schip (eigenaar J. Maertens) naar Antwerpen gebracht. Op 22 april 1809 schrijft Cels dat hij binnenkort aan het schilderij zal beginnen.

Een brief van 4 oktober brengt het verheugende nieuws dat het schilderij ongeveer klaar is, maar hier en daar nog geretoucheerd wordt. Toch hoopt de schilder zijn werk te kunnen opstellen voor het feest van de H. Barbara.

Van uit Brugge antwoordt men op 24 oktober dat het de bedoeling is het nieuwe schilderij voorlopig te plaatsen op het altaar dat men jaarlijks ter gelegenheid van het oktaaf van de H. Barbara in het midden van de kerk tegen het doksaal opstelt. Dit oktaaf zal op 10 december beginnen. Op 27 november schrijft Cels van uit Gent dat hij daar aangekomen is met zijn schilderij, dat — met succes — in de Akademie tentoongesteld wordt. Nogmaals vraagt hij het stilzwijgen over hun akkoord, omdat hij anders moeilijkheden voorziet i.v.m. de prijs van schilderijen waarvan hij in Gent de bestelling verwacht. Hij zal op 4 december — feestdag van de H. Barbara — met de « barge » (buurtschip tussen Gent en Brugge) aankomen om het schilderij de volgende

C. Cels, Marteldood van de H. Barbara (get. en ged. « C. Cels Liranus 1809 »).
Brugge, Sint-Salvatorskatedraal.
« Hier toont zig een Tooneel, waer op en Bloed en Leeven.
'T Slagtoffer van de deugd aen haeren Godt gaet geeven ».
(beginregels van het lofgedicht uit 1809).

dag te kunnen opstellen. Met een kort dankwoord aan de schilder eindigt de briefwisseling.

Het schilderij van Cornelis Cels geeft, zoals gezegd, een voorstelling van de marteldood van Barbara : een beul grijpt de heilige vast om haar te onthoofden ; achter hen staat de rechter die het vonnis uitsprak. Links, een beeld van Jupiter. In de achtergrond — tussen de benen van de beul — wordt Justina van Antiochië — naar de marteldood geleid in Nicodemia. N.a.v. dit Barbara-schilderij verscheen in 1809 te Lier een lang lofgedicht op C. Cels, waarin vier van zijn schilderijen breedsprakerig bezongen worden, waaronder dit van Barbara (blz. 7-8). De aanvang van de titel van het gedicht luidt : DE LOFBAERE SCHILDERKONST LUYSTERIG AFGEBEELD IN DE NAERBESCHREEVENE VIER AUTAERSTUKKEN. Naast het kronogram in de titel, bevindt er zich een tweede op het einde van het gedicht : IN LIEFDE GESCHONKEN DOOR LIERSCHE VRIENDEN.

Op 3 maart 1859 overleed Cels te Brussel [1]. In de katalogus van zijn schilderijenverzameling die op 19 en 20 april 1864 te Brussel verkocht werd, lezen we onder nr. 10 : « Le martyre de sainte Barbe. Esquisse du tableau qu'il a peint pour l'église Notre-Dame à Bruges. H. 37 cent. L. 31 cent. T. » [2]. Onder nr. 34 staat een schilderij van C. De Crayer, « Marteldood van de H. Willem », afkomstig uit een kerk van Brugge (H. 192 cm, B. 155 cm). Zou dat het schilderij zijn dat Cels in ruil ontvangen heeft? In dit geval echter, zal of de identificatie door Cels (« een Karmeliet ») of deze in de katalogus (« H. Willem ») verkeerd geweest zijn.

[1] Van 1815 tot 1820 was Cels in Den Haag gevestigd. Van 1820 tot 1827 was hij direkteur van de Akademie te Doornik. In 1827 vestigde hij zich te Brussel waar hij tot aan zijn dood woonde.

Zie over Cels o.m. B. JANSSENS, *Liersche kunstschilders*, 1500-1900, Lier, 1942, blz. 20-26.

[2] « *Catalogue des tableaux anciens et modernes délaissés par feu M. Corneille Cels ... et dont la vente publique aura lieu à Bruxelles, Grand' Place 18, les mardi 19 et mercredi 20 avril 1864, à une heure précise* ».

Bijlage

Brief van Cornelis Cels aan de pastoor en kerkmeesters van de Sint-Salvatorskerk te Brugge, 29 juli 1808.

« Messieurs les marguillers et curés de l'église St. Sauveur.

L'amour pour la peinture m'a toujours conduit à travers les mauvaises circonstances de guerre et devastation. Je retourne de Rome où j'ai étudié sept ans la peinture en présence des beaux restes de l'antiquité et la conduite de votre brave concitoyen Mr. André de Muijnck et également du défunt Mr. Suvée, directeur de l'Académie de France. Mes peines et études ont été passablement encouragés par les aristes italiens en me recevant ainsi que Mr. Suvée au rang des professeurs de l'Académie de St. Luc à Rome ; pour avoir montré un tableau au public représentant la descente de la croix de notre Seigneur, tableau actuellement exposé et placé aux cidevant Dominicains, dits la paroisse de St. Paul à Anvers, et qui m'y procure plus d'applaudissement que je n'en mérite.

J'ose vous proposer une échange peu favorable pour mon intérêt en verité, mais assez pour étendre mon peu de talent et réputation dans ces contrées. Sans l'occasion publique quel peintre seroit reconnu tel qu'il est ou qu'il peut être ! Vous manquez dans votre église un bon tableau dans l'autel de Ste. Barbe et un autre dans celui de St. Job. Pour accroitre ma réputation naissante et ne pas faire dépenser de l'argent à l'église, je vous demanderois de faire un tableau pour l'un ou pour l'autre autel susmentionné, à condition qu'en échange vous me cédez le martire d'un saint Carme, enfermé dans une petite chapelle de votre église, tableau qui parait ne pouvoir servir à aucun autel. En outre que ma composition du sujet que vous demanderez ne surpasse les trois à quatre figures et qu'en suite vous trouvant satisfait de ce que je ferai, votre délicatesse me procure un ouvrage où la récompense soit plus généreuse. En cas que la convenance de l'église exige que vous vendiez ce tableau en question, vous pourrez vous adresser à mon cousin Leemans qui sait mes intentions à cet égard.

En attendant réponse décisive, j'ai l'honneur de me nommer votre très humble et dévoué serviteur.

C. Cels, peintre et professeur de l'Académie de St. Luc à Rome.
Bruges, 29 juillet 1808
Anvers, rue des chats n° 1800 ».

Mgr. Gérard van Caloen een vriend van W.H. James Weale

door

Lori VAN BIERVLIET

(*Brugge*)

Toek ik voor het eerst de sfeervolle leeszaal van de abdijbibliotheek van Zevenkerken betrad — op zoek naar sporen van Weale — bemerkte ik er de boekenmolen van Guido Gezelle met enkele piëteitsvolle memorabilia. Hoe zinvol dacht ik deze aanwezigheid in de Sint-Andriesabdij, waarvan de stichter Mgr. Gérard J. van Caloen een levenslange verering koesterde voor de Vlaamse priester-dichter. Toen hij op bijna zeventigjarige leeftijd zijn *Mémoires* schreef, wijdde hij menige gedachte aan Gezelle die hij tijdens zijn jeugdjaren te Loppem-Brugge goed gekend had [1]. In dezelfde periode en in de kring van Gezelle ontmoette de jonge van Caloen ook W. H. James Weale. De herinnering aan deze Engelsman bleek echter bij Mgr. van Caloen op latere leeftijd helemaal vervaagd te zijn. Was hij de archeoloog stilaan vergeten of achtte hij hem onbelangrijk voor het relaas van zijn levensverhaal? Toch staat Weale vermeld in de kroniek van de abdij van Maredsous als *un ancien ami du frère Gérard.* En wanneer de Franse archeoloog G. Rohault de Fleury in 1883 een inlichting wilt winnen over Weale,

[1] Over Gérard Joseph van Caloen, (1853-1932) zie N. N. HUYGHEBAERT O.S.B. in *Biographie Nat.*, dl. 31 (1962), kol. 152-161, s.v. *Caloen, Joseph van*; A. DE MEULEMEESTER, *Guido Gezelle en Joseph van Caloen in Biekorf* dl. 73 (1972), blz. 135-141, 233-240; Mgr. Gérard VAN CALOEN, *Mes Mémoires*, hs. archief Sint-Andriesabdij te Loppem.

richt hij zich uitgesproken tot Gérard Joseph van Caloen. Hun vriendschappelijke betrekkingen waren dus welbekend.

De voornaamste bron daarover is een deels bewaarde briefwisseling van Weale voornamelijk uit de nalatenschap van Mgr. Gérard J. van Caloen in de archieven van de Sint-Andriesabdij te Loppem en van de abdij te Maredsous. Deze documenten onthullen niet alleen de vriendschapsbanden maar eveneens Weale's relatie met Maredsous. Voor de kennis van Weale's leven en werk betekenen zij een waardevolle bijdrage [2].

Het archief van de Sint-Andriesabdij Zevenkerken te Loppem bewaart in het fonds Mgr. Gérard Joseph van Caloen zeven brieven van James Weale (1875-1890) en drie brieven over hem (1883-1890). De Benedictijnerabdij te Maredsous bezit één brief van Weale (1897). Zijn naam staat ook vermeld in de kroniek van deze abdij (1875-1876) waarbij excerpten van drie brieven van Weale aan frère Gérard (1875) [3].

Deze onvolledig bewaarde briefwisseling bevestigt een voornamelijk epistolaire vriendschap vanaf 1875 tot in de jaren 1880. De aanvankelijke drijfveer daartoe was Weale's geloofsijver, gegroeid uit zijn vroegere bekering en strijd tegen het Anglicanisme. Daaruit onstond een persoonlijke vriendschapsverhouding die naderhand evolueerde naar een relatie met andere leden van de communiteit te Maredsous. Men heeft de indruk dat juist deze brieven bewaard werden die in één of ander opzicht te maken hebben met de geschiedenis van de abdij. Daarin treedt Weale naar voor niet zozeer als

[2] Bij diverse gelegenheden werd James Weale beschreven als pionier van de geschiedenis van de Vlaamse Primitieven en als promotor van de neogotiek in Vlaanderen, zie O. DE SLOOVERE in *Biographie Nat.* dl. 30 (1958), kol. 809-814, s.v. *Weale, James*; N. N. HUYGHEBAERT O.S.B., *Quelques lettres de W. H. James Weale relatives à l'exposition des primitifs Flamands de 1902* in *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis Société d'Emulation te Brugge*, dl. CXV (1978), blz. 187-206; D. SABBE, *J. B. Bethune, promotor van de neogotische beweging*, in *Handelingen Kon. Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, dl. XLVI (1979), blz. 312-317.

[3] Mijn oprechte dank aan dom N. N. Huyghebaert, archivaris van Zevenkerken, die zo vriendelijk was mijn aandacht te vestigen op deze belangrijke bronnen. Opgave van de brieven volgt in bijlage. Hierna volgende citaten refereren naar deze opgave.

kunsthistoricus en archeoloog maar als een apostel voor het geloof met een intens actieve belangstelling voor de katholieke liturgie. Precies deze minder bekende aspecten van Weale zijn een revelatie.

De relatie Weale-van Caloen doorloopt drie stadia : het eerste contact met een gemeenschappelijke belangstelling voor geschiedenis en christelijke archeologie tijdens de jeugdjaren van Joseph in het kader van de huiselijke vriendenkring te Loppem-Brugge ; een epistolaire vriendschap vanaf 1875 na de intrede van Joseph te Maredsous ; een verkoeling aan het eind van de tachtiger jaren die gepaard gaat of misschien wel het gevolg is van Weale's vriendschappelijke betrekkingen met andere leden van de communiteit en de bijna voortdurende afwezigheid van Gérard Joseph van Caloen te Maredsous.

Oorsprong van de relatie.

Bij gebrek aan evident bewijsmateriaal is het moeilijk vast te stellen wanneer Joseph van Caloen tijdens zijn jeugd de Engelsman voor het eerst heeft ontmoet [4].

James Weale (1832-1917) woonde sinds 1855 met zijn gezin te Brugge. In de loop der jaren verwierf hij door talrijke publicaties een reputatie als archeoloog, historicus en kunstkenner. Hij was briefwisselend lid van de *Commissie voor Monumenten* (1861), stichter van de *Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc* (1863) en van de *Société Archéologique de Bruges* (1865). Vanaf 1863 gaf hij een tijdschrift uit *Le Beffroi* (1863-1875) op het stramien van Didron's *Annales Archéologiques*, en in 1865 stichtte hij samen met Guido Gezelle het weekblad *Rond den Heerd*, dat hij echter na een half jaar in de steek liet [5].

Weale kende het neogotische kasteel van de familie Ch. van Caloen-de Gourcy te Loppem nog vóór het helemaal vol-

[4] Inzage in het archief van het Loppemkasteel zou misschien antwoord kunnen geven. Dit is echter voor onbepaalde tijd ontoegankelijk.

[5] Lori VAN BIERVLIET, *Kroniek Guido Gezelle - James Weale*, in *Biekorf*, dl. 80 (1980), blz. 254-278.

tooid was [6]. Wellicht was hij één van de genodigden op het banket te Loppem (19 okt. 1864) ter gelegenheid van de bisschopswijding van Mgr. J. J. Faict — waar ook de Engelse kardinaal N. Wiseman aan de eretafel zat. Weale was een beschermeling van Wiseman en van Faict [7]. Doch niet enkel als vurig bekeerling maar ook als propagandist van de Christelijke kunst en bouwstijl en als vriend van Jean en Felix Bethune was Weale welkom bij de ouders van Joseph van Caloen [8].

In 1867 werd de jonge Joseph op voorstel van Felix Bethune aanvaard als lid van de *Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc*. Daardoor kwam hij terecht in de onmiddellijke invloedssfeer van Weale — toenmalige secretaris van deze *Société pour l'étude des Antiquités Chrétiennes et pour la propagation des vrais principes de l'art chrétien*. Weale was de ziel van de *Gilde*, de kenner bij uitstek en de onvolprezen gids tijdens de excursies.

In 1869 werd Joseph van Caloen samen met zijn vriend J. B. Bethune jr. hulpsecretaris van Weale. Voortaan stelde het tweetal de verslagen op van de vergaderingen die duidelijk Weale's stempel droegen : *Weale se faisait un plaisir de donner l'historique de tout ce que nous visitions, de nous citer les noms des auteurs et les dates de la construction. Il connait par cœur, en effet toute cette contrée, il en a fouillé les archives* ... [9].

Men kan zich afvragen in hoever Weale de jonge van Caloen toentertijd beinvloed heeft bij diens groeiende belang-

[6] W. H. J. WEALE, *Bruges et ses environs*, 2e editie, Brugge, 1864, blz. 206.

[7] Weale werd wel eens ten onrechte de bekeerling van J. J. Faict genoemd, o.a. bij J. DE MÛELENAERE, *De verhouding Gezelle-Faict*, in *Biekorf*, dl. 66 (1965), blz. 48. Weale's bekering dateerde van 9 februari 1849 in Islington (Londen) door father F. Oakeley.

[8] Jean Bethune (1821-1894) bouwmeester van het neogotische kasteel te Loppem, zie L. DEVLIEGHER, in *Nat. Biografisch Woordenboek*, dl. I (1964), kol. 188-191, s.v. *Bethune, Jean* ; over Felix Bethune (1824-1909) zie vooral H. ROMMEL, *Mgr. F. Bethune*, in *Bulletin Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc*, dl. XXI (1909), blz. 5-27.

[9] Rapport van de 7e vergadering van de Gilde te Diksmuide in *Bulletin*, dl. II (1871-1873), blz. 46.

stelling en enthousiasme voor archeologie en geschiedenis. Met een aan Weale gelijke slagvaardigheid, ijver en critische zin schreef Joseph teksten voor het *Bulletin* dat onder redactie van Weale te Brugge van de pers kwam. De onderwerpen van deze opstellen lagen opvallend sterk in de belangstellingssfeer van Weale.

Doch niet alleen in de *Gilde* maar ook als lid van de *Société Archéologique de Bruges* (verkozen op 2 mei 1870) heeft Joseph van Caloen Weale van nabij gekend. Deze was toen conservator van de oudheidkundige verzameling. In dezelfde periode installeerde Joseph in de kasteeltuin van Loppem, *le petit musée* — met een persoonlijke collectie antiquiteiten [10].

De intrede in de Benedictijnercommuniteit te Maredsous, op 10 nov. 1872, stelde een einde aan deze oudheidkundige activiteiten van Joseph van Caloen — en voorlopig ook aan het contact met Weale. Hoe oppervlakkig de verhouding tot nog toe mocht geweest zijn, ze is van belang als achtergrond voor de relatie die zich enkele jaren later ontwikkelde — op een totaal ander vlak.

Jarenlange vriendschapsbanden.

In maart 1875 ontmoette James Weale te Roermond enkele Duitse vluchtelingen die door de Kulturkampf omwille van hun geloofspraktijken verbannen werden. Doordat één van hen een aanbevelingsbrief op zak droeg voor dom Wirtz te Maredsous, vormde dit voor Weale de aanleiding om te schrijven aan frère Gérard van Caloen die hij trouwens enkele dagen tevoren nog ontmoette.

Weale voelde zich onmiddellijk betrokken, verantwoordelijk en verplicht om zijn geloofsbroeders in nood te helpen : *j'ai cherché à voir de quelle manière on pourrait venir en aide aux prêtres et exilés pour la cause de l'église,* meldde hij aan Gérard Joseph (brief 6). Te Brugge organiseerde Weale een

[10] Dit gebouwtje is nu als woning ingericht, aan de rechteringang van het kasteelpark, zie V. COGELS-VAN CALOEN, *Le château neogothique de Loppem,* onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Louvain-la-Neuve, 1979, blz. 15.

tijdelijk onderkomen voor vijf à zes bannelingen, waar deze voorbereid werden tot missionarissen voor Engeland.

Van 6 tot 10 augustus 1875 bezocht Weale met twee zonen de nog in aanbouw zijnde abdij van Maredsous [11]. Zijn naam bekleedt een gedenkwaardige plaats in de bewogen periode van haar ontstaansgeschiedenis : *M. W. H. J. Weale, ... un savant anglais, très fervent converti, habitant Bruges, ancien ami du frère Gérard. En apprenant la position difficile où se trouve le Réverendissime Père abbé, le désir qu'il a de chercher un asyle pour sa communauté, il se mit aussitôt en devoir d'en trouver un en Angleterre sa patrie, espérant aussi par là contribuer à la conversion de ce pays* [12].

Reeds na enkele weken slaagde Weale er in door bemiddeling van meest vooraanstaande Engelse katholieken als Lord of Norfolk en Mgr. J. L. Patterson, bishop of Emmaus, een asyl te vinden voor de monnikken van de gesupprimeerde Beuronerabdij : *Weale, l'anglais si dévoué et ses communications donnèrent de plus en plus d'espoir pour la possibilité d'une fondation en Angleterre, à Uppingham, comté de Rutland, par la munificence du Lord of Gainsborough* [13]. Op 2 januari 1876 reisden dom Placide Wolter en dom Boniface Wolff naar Engeland om het aangeboden terrein en de situatie te verkennen. Weale verbleef op dat ogenblik te Oxford : *I am very hard at work here at Flemish Mss — but I write to let you known where I am* berichtte hij op 3 januari aan frère Gérard [14]. Terzelfder tijd signaleerde hij een boek over *cister-*

[11] Sedert 1872 was Jean Bethune, vriend van Weale, belast met de bouwplannen van de abdij.

[12] Hs. in archief Maredsous, kroniek van de abdij van Maredsous voor 1875, f. 59. Belangrijk detail : traditioneel wordt de redactie van deze kroniek tot oct. 1881 toegeschreven aan Gérard Joseph van Caloen.

[13] Pogingen door barones Ch. van Caloen-de Gourcy om in het voormalig Engels Seminariegebouw te Brugge een asyl voor de vluchtelingen in te richten, mislukten. De bisschop van Brugge een vriend van de familie van Caloen, bood evenmin hulp : *Monseigneur Faict ... fit aux religieux l'accueil le plus bienveillant, leur exprimant tout le regret qu'il éprouvait de ne pas pouvoir par suite de ce contre temps offrir dans son diocèse un asyle aux fils expulsés de S. Benoit* (citaat in de kroniek van Maredsous voor 1875, f. 72).

[14] Brief 7. Sedert 1872 werkte Weale geregeld in opdracht van John

cian monastery plans & general arrangement en refereerde naar een werk over *conventual arrangement* dat frère Gérard van hem ontleende [15].

Tijdens de expeditie naar Engeland genoten dom Placide en zijn gezel hospitaliteit bij John Stuart Knill, een oude vriend van Weale en ook bekend aan Gérard Joseph als voormalig gildebroeder van de *Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc.* Toevallig bleek Stuart Knill ook studiegenoot geweest te zijn in Bonn van dom Placide en diens broer dom Maur Wolter, stichter van Beuron en Maredsous [16].

In juli 1876 ging Weale enkele dagen verpozen op het landgoed van Stuart Knill, *The Crosslets* te Blackheath. Daar vernam hij dat het plan van Uppingham niet doorging. Lord Gainsborough opende echter nieuwe perspectieven voor een stichting van de Beuronercommuniteit in Engeland [17].

Weale was bijzonder opgetogen over dit bericht : *je soupire à voir une église de moines ici où la liturgie quotidienne peut se manifester dans toute sa douce et majestueuse simplicité pour frapper l'intelligence de nos frères séparés ...* (brief 8). De bekering van Engeland behoorde tot zijn voornaamste streven. Maar ook de kommer om de toekomst van zijn kinderen impliceert het innig verlangen naar een diepe geloofswereld : *mon petit Thomas, qui a aujourd'hui neuf ans me demande de vous envoyer ses amitiés et de vous dire qu'il faut prier pour lui aussi ... Que je serais heureux de le voir un jour moine* (brief 8). De tweede zoon van Weale had reeds de wens uitgesproken om in het klooster te treden. Daarom-

Charles Robinson (1824-1913) directeur van het South Kensington museum te Londen, vrnl. aan een catalogus der Vlaamse kunstvoorwerpen in het museumbezit. Daardoor verbleef hij dikwijls in Engeland.

[15] De abdijgebouwen te Maredsous waren nog niet voltooid. Gérard Joseph van Caloen was enige tijd belast met de supervisie op de bouwwerken, zie Mgr. Gérard VAN CALOEN, *o.c.*, f. 96.

[16] John Stuart Knill werd als lid van de Gilde verkozen op voorstel van Weale te Diksmuide op 18 sept. 1871, in aanwezigheid van Joseph van Caloen. Over Knill zie vooral J. HELBIG, in *Revue de l'Art Chrétien*, dl. XLII (1899), blz. 88.

[17] Het betreft de stichting van Erdington, waarbij ook Knill betrokken was, zie A. SCHMITT, *Erdington Abbey*, in *Erbe und Auftrag*, dl. 39 (1963), blz. 14-28.

trent verzocht hij dom Gérard of Cyril een retraite mocht volgen te Maredsous, *je préfère qu'il fit cette retraite chez vous plutôt que chez les Redemptoristes qui ont donné la retraite au collège* [18].

In augustus 1878 had Weale Brugge verlaten en was met zijn vrouw en elf kinderen in Clapham (London) gaan wonen. Dom Gérard ontving uitgebreid nieuws over de familieleden die hij dus blijkbaar goed kende. Weale's oudste zoon, Frank was priester te Reading. De oudste dochter Ethel diende Weale tot secretaresse, *elle s'occupe à mettre en ordre mes notes sur l'iconographie des Saints* [19].

Hij had het bijzonder druk in Engeland. Ondermeer had hij er de *Gilde de Saint-Grégoire et Saint-Luc* opgericht (1879), *la première société archéologique exclusivement composée de catholiques qui se a établi chez nous et je pense que sa caractère exclusif fera sa force* [20], schreef hij aan dom Gérard.

Iedere zondag hield Weale als lid van de Sint Vincentius à Paulostichting, een patronage voor twintig jongens. Dit gebeurde met de geldelijke steun van een protestantse vriend, *un si excellent homme, si seulement il pouvait recevoir le don de la foi* (brief 9).

De gedachte aan de abdij te Maredsous vervulde Weale met heimwee : *Ah je ne serai que trop heureux si je pouvais trouver le temps de goûter 2 ou 3 jours de repos dans votre hospitable abbaye* (brief 9). Ondertussen stuurde hij vrienden vanuit Engeland. In oktober 1880 kreeg Maredsous bezoek van Edmund Bishop, *converti, savant liturgiste et très mo-*

[18] Thomas, William Weale ° Brugge 1867 - † Londen 1885 aan tyfus ; Cyril ° Brugge 1857 beeindigde juist de retorikaklas in het collège Saint-Louis te Brugge. In 1880 werd hij opsteller bij een uitgeverij-drukkerij te Londen ; een andere zoon, Bernard Weale ° Brugge 1862 had eveneens plannen om Benedictijn te worden. Op 20.3.1879 schreef hij aan zijn peetvader, Guido Gezelle, *I suppose I will see you in about 6 months over in Belgium, as I think I am going to Maredsous.* Naderhand vertrok hij echter naar Australië *in business ...* zie Lori VAN BIERVLIET, *Kroniek Gezelle-Weale, l.c.*, blz. 270-271.

[19] Brief 9. ; Ethel Weale ° Brugge 1860 - † Doornik 1923, trad in mei 1881 binnen bij de Dames de Saint-André te Doornik.

[20] Brief 9 : deze stichting in navolging van de Gilde in België, wist zich in Engeland slechts moeilijk te handhaven tegenover de traditionele en statige Society of Antiquaries.

deste ... Faites le voir la chapelle avec ses peintures etc. — l'art est sa partie faible. En diplomatisch voegde hij er nog aan toe : *il pourra vous être utile peut-être plus tard, au Musée Brittanique et ailleurs* [21]. Het bezoek van een andere vriend, lid van de Griekse schismatieken, werd eveneens aanbevolen : *j'espère que sa visite chez vous peut lui faire du bien* (brief 10).

Weale en Maredsous.

Door zijn relatie met Gérard Joseph van Caloen heeft Weale zelfs aandeel gekregen in de bouwgeschiedenis van de abdij. Als agent van *Chance Brothers Glass Works* leverde hij Engels glas voor Maredsous [22]. Op 5 februari 1880 beberichtte Weale aan dom Gérard : *Ma fille [Ethel] a immédiatement transmis votre commande à la fabrique & aujourd'hui j'ai reçu avis que les verres vous seront expediés sous peu. J'espère que la caisse vous arrivera en bon ordre* (brief 9). In opdracht van het Gentse glasatelier van J. B. Bethune onder leiding van A. Verhaegen, stuurde hij nog *une douzaine de crayons blancs* naar Maredsous.

Het agentschap voor *Chance Brothers* bood Weale kans om Europa rond te reizen en terzelfder tijd documentatie te verwerven voor zijn liturgische en iconografische studie : *je*

[21] Brief 10 : Edmund Bishop (1846-1917), liturgist en historicus, zie vooral H. LECLERCQ, in *Dict. d'arch. chrétienne et de liturgie*, dl. IX (1930), kol. 1735-1736 ; N. ABERCROMBIE, *The Life and Work of Edmund Bishop*, Londen (1959).

[22] Reeds te Brugge in 1865 hield Weale het agentschap voor het vasteland van West-Europa. Zijn atelier werd aanzien als een filiaal van het glasatelier van Jean Bethune te Gent, zie notitie in Journal des Beaux-Arts, dl. 7 (1865) blz. 171. Uit brieven van Weale aan Jean Bethune en zoon Jean-Baptiste, bewaard in het huisarchief baron E. de Béthune te Marke, blijkt evenwel dat Weale optrad als leverencier van de Engelse firma aan het Gentse atelier ; Chance Brothers Limited was gevestigd te Smethwick bij Birmingham sedert 1824 en produceerde verschillende glassoorten. Vanaf 1930 onder het beheer van Pilkington Brothers Limited, St. Helens, bleef de firma als één van de grootste glasfabrieken in Engeland voortbestaan tot mei 1981. Vluchtig nazicht door L. J. McDonald, group archivist, naar sporen van Weale's agentschap bleef vruchteloos.

suis venu en Allemagne pour visiter quelques pratiques de la Maison Chance ce qui facilite les voyages qui m'étaient nécessaires pour mener à bonne fin mes travaux liturgiques et iconographiques (brief 9).

In februari 1880 te München ontdekte hij in de Koninklijke Bibliotheek een rijke verzameling zeldzame missalen [23]. Betreffende de uitgave van *Bibliografia Liturgica*, stuurde Weale in oktober 1880 een lijst met congregaties van abdijen en kloosters waarvoor speciaal brevieren en missalen gedrukt werden — met het verzoek of dom Gérard ze wilde rangschikken volgens ouderdom (brief 10).

Gérard Joseph van Caloen was toen bibliothecaris geworden te Maredsous, en begonnen aan de uitgave van *Missel des Fidèles* [24]. Hij voerde een campagne voor de kennis van de katholieke liturgie — onder enige invloed van Weale?

Wellicht door de relatie met Maredsous verscheen Weale's naam op de deelnemerslijst van *Les Lettres Chrétiennes, revue d'enseignement, de philologie et de critique*, een veertiendaags tijdschrift gedrukt bij Desclée & Cie te Rijsel, met medewerking van o.m. de Benedictijnen van Solesmes en Ligugé [25].

In 1881 was er sprake van een abdijschool op te richten in Maredsous. Gérard Joseph van Caloen werd naar Engeland gestuurd op verkenning inzake de inrichting en het beleid [26]. Abt Placide Wolter raadde hem bij deze gelegenheid aan : *si vous allez en Angleterre ... ne vous fatiguez pas trop. Séjour auprès de Mr. Knill les matins et soirs surtout, ça est déjà une petite mission aussi et Mr. Knill a une belle bibliothèque ... allez un peu avec Mr. Weale; mais pas trop,*

[23] Hij bereidde de eerste aflevering voor van *Bibliografia Liturgica, catalogus missalium ritus Latini ab anno M.CCCC.LXXV impressorum*, Londen, 1886, in-8°, XII-296 blzn : 2e ed. Londen, 1928, in-8°, XXXII-320 blzn door H. BOHOTTA.

[24] De oorsprong van de gedachte aan deze uitgave blijft in het vage tot nog toe, zie N. N. HUYGHEBAERT O.S.B., *Gérard van Caloen et le Missel des Fidèles*, in *Lettre de Maredsous*, 1982, blz. 6-14.

[25] Prospectus gedateerd 1 mei 1880 in het fonds Mgr. van Caloen, archief Sint-Andriesabdij, Loppem ; Navraag te Solesmes en Ligugé naar sporen van Weale werd ontkennend beantwoord.

[26] Downside Abbeyschool van de Engelse Benedictijnen bestond toen reeds ettelijke jaren. Precies in 1881 werd te Erdington een catholic grammar school opgericht.

parce qu'il est travailleur comme un cheval et vous voudrat [sic] *faire le joindre. Assistez à la guide ça va bien. Allez avec lui au British Museum même peut-être à Cambridge, parce qu'il est fort intéressant de connaître un peu cette ancienne fondation catholique et ses institutions* (brief 12).

Van Caloen bezocht Weale te Clapham op 20 oktober 1881. s' Anderendaags schreef hij aan zijn ouders : *je passais une demie journée chez Monsieur Weale et je visitais avec son fils Westminster Abbey et autres choses* [27]. Er was geen sprake geweest van een gezamelijke uitstap naar het British Museum of naar Cambridge.

In 1883 schreef de Franse archeoloog Georges Rohault de Fleury op advies van dom Gérard aan Weale om de toelating te verkrijgen voor het copyright van een gravure uit een artikel van Weale [28]. De brief werd niet beantwoord.

Blijkbaar verminderde het contact met dom Gérard. *Il y a bien longtemps depuis que j'ai eu des nouvelles ou de vos pères ou de M. Desclée,* schreef Weale in 1890 aan abt Placide Wolter en vroeg om de groeten over te brengen aan dom Gérard (brief 11). De abdijbibliotheek was geabonneerd op Weale's *Analecta Liturgica* [29] en hij stelde dom Placide ook op de hoogte van de uitgave over de geschiedenis van de boekbanden : *les monastères de l'ordre de St. Benoit y occupent une place distinguée* [30].

[27] Mgr. Gérard VAN CALOEN, *Lettres intimes à sa famille*, Brugge, 1933, blz. 141.

[28] Brief 13 ; W. H. James WEALE, *Ivoires sculptés de Genoels-Elderen près de Tongres*, in *Messager des sciences historiques*, Gent, 1859, blz. 1-5.

[29] Verscheen oorpsronkelijk in fascikels : dl. I, Rijsel-Brugge, 1889-1901, in-8°, 355 blzn. ; met E. Misset dl. II, Londen-Rijsel-Brugge, 1888-1892, in-8°, 606 blzn-tafel, 613 blzn-tafel. Reeds in 1881 verrichtte Weale opzoekingen voor deze uitgave, zie brief aan Guido Gezelle, Londen 25 nov. 1881, bewaard in het G. G. archief, stadsbibliotheek, Brugge.

[30] Brief 11 ; dit vormt de inleiding of het eerste deel van *Bookbindings and Rubbings of bindings in the national art Library South Kensington Museum*, Londen, 1894-1898, in-8°, CL-329 blzn. Het onderwerp werd voorbereid in een artikel *La reliure au Moyen Age*, in *Revue de l'art Chrétien*, dl. 33 (1890), blz. 194-199, 293-296.

In augustus 1890 werd Weale benoemd tot conservator van de *National Art Library* van het South Kensington museum. Hij kwam nog geregeld naar België. Op 23 augustus 1891 zetelde hij als jurylid onder de eregenodigden tijdens de jubileumfeesten van de Sint-Lucasschool te Gent. Naast hem zaten John Stuart Knill en dom Hildebrand de Hemptinne, abt van Maredsous [31].

Sedert dom Placide Wolter in 1891 te Beuron verbleef en dom Gérard in 1893 naar Brazilië vertrokken was, correspondeerde Weale nog af en toe met dom Boniface Wolff (1844-1920), liturgist en kenner van patristische en monastieke tradities en met dom Germain Morin (1861-1946) archeoloog en historicus. In antwoord op een brief van deze laatste betreffende een Romeinse schotel in het British Museum, schreef Weale : *it is a very long time indeed since I have seen or heard from any member of your community with exception of Dom Boniface Wolff. I should be glad to hear how Dom Gérard van Caloen is getting on in S. America. Where is Dom Placide now* [32] ? De uitgave van *Analecta Liturgica* was bijna voltooid. Het plan om in de voorbije herfst (1896) Maredsous te bezoeken was niet kunnen doorgaan.

Tijdens de zomermaanden van 1900 was Weale naar Brugge gekomen ter gelegenheid van de 34e vergadering van de *Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc.* Op 27 augustus werden de leden ontvangen in de salons van Madame la baronne van Caloen-de Gourcy te Loppem. Bouwmeester Jean Bethune was reeds overleden maar zijn broer Mgr. Felix Bethune was er wel evenals Jean-Baptist Bethune jr. die voorzitter geworden was van de vereniging. In een speech

[31] *Jubilé de l'Ecole Saint-Luc à Gand*, Gent, 1892, blz. 33 ; onder de aanwezigen bevond zich ook H. Desclée, een der stichters van de abdij van Maredsous en uitgever-drukker van enkele werken van Weale.

[32] Brief 4 : deze ongedateerde brief valt te situeren vóór april 1897, wanneer Weale ontslagen werd als conservator van de National Art Library in South Kensington Museum ; omtrent de Romeinse schotel : dom Germain MORIN, *Le Missorium de St Exupère. Notice sur un plateau offert à l'église de Bayeux par sa premier évêque*, in *Mélanges d'archéologie et d'histoire publiés par l'école française de Rome*, dl. 18 (1898), blz. 363-379.

herinnerde deze aan zijn jeugdvriend Joseph van Caloen die in Brazilië abt van de communiteit van Olinda geworden was en in de nabijheid te Loppem zopas een nieuwe abdij stichtte.

Twee zomers later in 1902 kwam Weale nog eens terug voor de tentoonstelling van de Vlaamse Primitieven waarvoor hij de catalogus opstelde. Toevallig vertoefde Gérard Joseph van Caloen toen ook te Brugge waar hij op 8 september de Sint-Andriesabdij te Loppem inhuldigde. Zou hij bij deze gelegenheid een ogenblik gedacht hebben aan zijn oude vriend James Weale die ooit de tekstuitgave bezorgde van een Latijnse kroniek van de oude Sint-Andriesabdij [33]? Het is niet onwaarschijnlijk dat beiden elkaar toen nog eens ontmoet hebben.

Men kan slechts gissen of Mgr. van Caloen in september 1908 tijdens een Eucharistisch congres te Londen tijd gevonden heeft om de 75e jarige Weale in Clapham op te zoeken ... In 1920 begon Mgr. Gérard van Caloen in Cap d'Antibes zijn *Mémoires* te schrijven. Weale was toen reeds gestorven. In tegenstelling tot Guido Gezelle was zijn roem nauwelijks verspreid geworden. Misschien ligt daar wel de oorzaak voor de nalatigheid van Gérard Joseph van Caloen om de Engelsman te gedenken.

Men kan moeilijk beweren dat er ooit sprake geweest is van een innige zielsverwantschap tussen James Weale en Gérard Joseph van Caloen. Toch heeft Weale wel iets betekend in de jeugdjaren van de jonge van Caloen en later in het leven van de monnik te Maredsous. Zonder twijfel hebben zijn krachtige geest en sterke persoonlijkheid hem beinvloed.

Gérard Joseph van Caloen heeft Weale gekend als een uitgesproken voorbeeld van een bekeerling en neogotieker, die met de gebroeders Bethune de initiator was van de heropbloei van de christelijke kunst in België. Daarenboven heeft

[33] *Chronica monasterii Sancti Andreas euxta Brugas ordinis Sancti Benedicti ab Arnulpho Goethals* ... edidit W. H. Iacobus WEALE, Brugge, 1868, zie daarover N. N. HUYGHEBAERT O.S.B., *Histoire d'une chronique*, in *Les Cahiers de Saint-André*, dl. VI (1949), blz. 117-118.

hij nog het voorrecht genoten om een bijzonder aspect van Weale te beleven : de godsvrucht en geloofsijver die zijn leven en werk bezielden. In die optiek hechtte van Caloen vooral belang aan Weale : een geloofsapostel, betrokken bij het probleem van de Duitse vluchtelingen, slachtoffers van de Kulturkampf, en bij de fondatie van de Beuronercommuniteit in Engeland. Daardoor was hij vermeldenswaard in de kroniek van de abdij van Maredsous als zijn vriend.

Juist deze brieven van Weale werden bewaard die de stempel droegen van een gepassioneerd gelovige, een militant voor de bekering van Engeland en de heropleving van het katholicisme in het algemeen ; die met even grote ijver en enthousiasme werkte *pour la bonne cause de l'église* als voor de studie van een archeologisch of kunsthistorisch onderwerp.

In voornaamste instantie betekende van Caloen voor Weale de schakel met Maredsous en later ook met de uitgeverdrukkers Desclée en De Brouwer. Wellicht door het feit dat van Caloen geen voldoende respons kon geven aan de erudiete en kritische zin van Weale, bleef de correspondentie achterwege. De belangstelling en activiteit op het gebied van de katholieke liturgie en bibliografie blijkt Weale vooral te hebben gedeeld met andere leden van de communiteit nog vóór van Caloen naar Brazilië vertrokken was [34]. Een persoonlijke belangstelling en genegenheid bleken dus niet voldoende gemotiveerd voor een levenslange vriendschapsverhouding.

Gelukkig vond Mgr. van Caloen het toch de moeite waard om brieven van James Weale — slechts een fragment van zijn uitgebreide correspondentie met anderen — te bewaren en mee te sleuren van Maredsous naar Brazilië en Cap d'Antibes — waar hij gestorven is in het jaar van Weale's honderste geboortedag.

[34] Daartoe was hij wellicht geinspireerd door het werk van dr. D. Rock (1799-1871) ecclesiologist en een autoriteit op het gebied van de liturgische geschiedenis. Weale heeft hem nog persoonlijk gekend toen Rock vóór hem talrijke opdrachten vervulde voor het South Kensington museum ; in 1892 zal Weale trouwens een derde herziene uitgave bezorgen van Rock's *Hierurgica, or the holy sacrifice of the Mass*, 1e ed. 1833, 2e ed. 1851 ; over Rock zie *Oxford Dict. of Nat. Biographie*, dl. XLIX (1897), blz. 75, s.v. *Rock, Daniel.*

Bijlage

Brieven van en over W. H. James Weale :

A. Archief van de Benediktijnerabdij Maredsous, Denée.

Excerpten van brieven van Weale aan Gérard Joseph van Caloen in de kroniek van de abdij voor het jaar 1875, hs. f. 59, 61, 64 :

1. Brugge, 28 augustus 1875.
2. (Brugge), fête de S. Rose (1 sept.) 1875.
3. (Brugge), 2 oktober 1875.

Brief van Weale aan dom Germain Morin :

4. Clapham Common z.d. (vóór april 1897), 3 blzn.

B. Archief van Sint-Andriesabdij, Zevenkerken, bij Brugge.

Fonds Mgr. Gérard van Caloen, bundel Maredsous.
Weale aan Gérard Joseph van Caloen :

5. Roermond, 3 april 1875, 2 blzn.
6. (Brugge) 7 juni 1875, 1 blz.
7. briefkaart poststempel Oxford 3 januari 1876.
8. (Blackheath), Transl. de S. Thomas (7 juli) 1876, 4 blzn op briefpapier met wapenschild van John Stuart Knill, een leeuw op ridderhelm met devies Nil Desperandum.
9. München, 5 februari 1880, 3 blzn.
10. (Clapham Common) 2 oktober 1880, 4 blzn.

Weale aan dom Placide Wolter :

11. Clapham Common, 17 januari 1890, 2 blzn.

Dom Placide Wolter aan Gérard Joseph van Caloen over Weale :

12. Maredsous, 24 mei 1881, 3 blzn.

Georges Rohault de Fleury aan Gérard Joseph van Caloen over Weale :

13. Parijs, 17 mei 1883, 4 blzn.
14. Parijs, 8 december 1883, 4 blzn.

« Den kepere zuvere ende bovendien de wapene van Constantinobele » Het wapen en de vlag van Harelbeke

door

Ernest WARLOP

(*Kortrijk*)

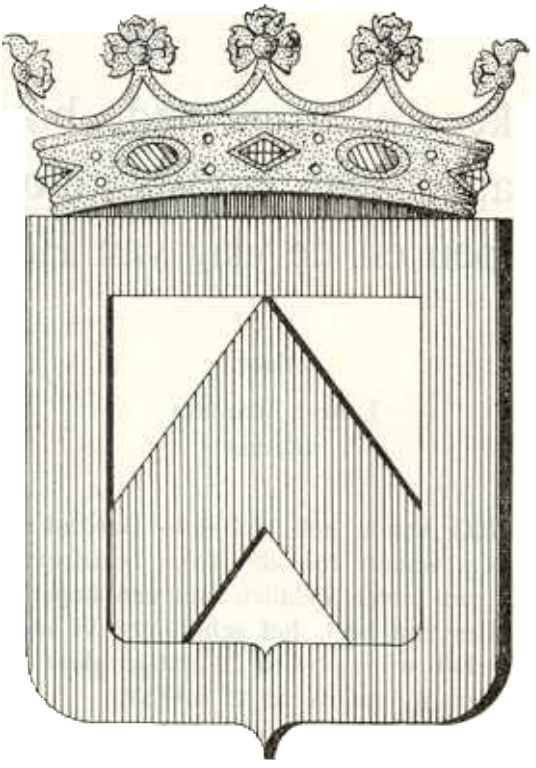
Op 25.6.1823 kende het Hollands Bewind aan de stad Harelbeke een wapen toe dat toen beschreven werd als « eene schild van zilver, beladen met een keper en gezoomd met rand, alles van keel, het schild gedekt met een kroon van goud ». Dit wapen werd bevestigd door een Belgisch Koninklijk Besluit, gedateerd 25.5.1838.

Harelbeke, Bavikhove en Hulste werden samengevoegd tot een nieuwe entiteit die de naam Harelbeke kreeg. De gemeenteraad was geneigd als wapen voor het nieuwe Harelbeke het vroeger stadswapen te kiezen, een handelwijze die door vrijwel alle nieuwe gemeenten, waar een stad deel van uitmaakt, gevolgd wordt.

Een officieuze vraag om advies van een der gemeenteraadsleden bracht ondergetekende ertoe de geschiedenis van het wapen van de stad Harelbeke van dichterbij te gaan bekijken. Dit onderzoek leidde tot verrassende resultaten ...

In het beroemd wapenboek van de heraut Gelre, dat uit de tweede helft van de 14de eeuw dateert, staat er een wapen *Arlebeke* afgebeeld, dat kan beschreven worden als « in goud een keper van keel en een uitgeschulpte zoom van zilver » [1]. Het gaat hier echter niet om het wapen van de *stad* Harel-

[1] P. ADAM-EVEN, *L'armorial universel du héraut Gelre (1370-1395)*, Archives héraldiques suisses, 1971, nr. 1000.

Afb. 1. Wapen toegekend aan Harelbeke op 25.6.1823
(Tekening door de auteur)

beke, maar om dat van een familie van ridders die de naam « van Harelbeke » droegen. Men vindt dit wapen op het zegel van ridder Walter van Harelbeke, heer van Wakken, dat dateert van 1336 [2], en op zegels van ridder Jan van Harelbeke, heer van Wakken, Lembeke en Deerlijk, uit de jaren 1365 en 1367 [3].

[2] Vermeld in G. DEMAY, *Inventaire des sceaux de la Flandre*, Parijs, 1873, I, nr. 1019.

[3] J. Th. DE RAADT, *Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants*, Brussel, 1898-1903, II, p. 34 en 37. Hetzelfde wapen komt voor op een grafzerk gevonden tijdens opgravingen rond de kerk in 1844 (R. OOGHE, F. DEBRABANDERE en Ph. DESPRIET, *Harelbeke*, Kortrijk, 1979, p. 80, afb. 60).

De oudste beschrijving van het wapen van de stad Harelbeke vindt men op een eerder onverwachte plaats. In het familiearchief d'Ennetières, bewaard in het Rijksarchief te Kortrijk, steekt een dokument van omstreeks 1540 waarin gezegd wordt *dat Haerlebeke es de oudtste stede van Vlaenderen, hebbende wapene den kepere zuvere ende bovendien de wapene van Constantinobele, stede zeghele groot ende cleene* [4].

Voor Harelbeke feitelijk een grote eer ... Niet alleen wordt het de oudste stad van Vlaanderen genoemd, maar het bezat daarenboven niet één, maar twee stadswapens, waarvan het ene enkel en alleen een keper vertoonde, het andere het wapen van Constantinopel. Slechts één van deze wapens verschijnt op de bewaarde zegels van Harelbeke, namelijk dat van Constantinopel. Van 1542 tot op het einde van het Ancien Régime staat op het zegel van zaken immers een kruis met in ieder kanton vijf bezanten (ronde schijfjes), schuinkruisgewijze geplaatst [5].

Dit alles wordt bevestigd door Corneille Gailliard, wapenkoning van keizer Karel V, die in 1557 schreef : *Haerlebeque est la plus anchiene ville de Flandres, laquelle porte pour armes, d'argent au chevron de gueulle ; aussy leur a esté donné à porter les pleynes armes de Constantinople, qui sont de gueulle à la croes et vingt besans d'or, à cause de la prouesses que seuz dudict Haerlebecque fierent en la prinze de la ville de Constantinople, avecque le conte Baudewin de Flandres, lequel fut faict empereur. Mais ceste ville fut paravant destruict par les Gotz, Huuns et Wandels* [6]. In modern Nederlands samengevat betekent dit dat de stad Harelbeke een wapen voerde van zilver met een keper van keel, maar dat zij ook het recht gekregen had het wapen van Constantinopel (in keel een kruis van goud met in ieder kanton vijf bezanten van hetzelfde, schuinkruisgewijze geplaatst) te gebruiken.

[4] RA. Kortrijk, Fonds d'Ennetières, nr. 1729.

[5] DE GHELLINCK VAERNEWYCK, *Sceaux et armoiries ... de la Flandre ...*, Parijs, 1935, p. 188-189 (zegels van 1542 tot 1789) (zie afb. 2), RA. Kortrijk, Fonds d'Ennetières, nr. 2046 (zegelfragment van 1550).

[6] C. GAILLIARD, *L'anchiene noblesse de la ... Contée de Flandres ...*, uitgegeven door J. VAN MALDERGHEM, Brussel, 1866, p. 10. ... *Gotz, Huuns et Wandels* betekent Goten, Hunnen en Vandalen.

Voor het midden van de 16de eeuw had Harelbeke dus twee wapens waarvan slechts één — als men tenminste de bekende sigillografische bronnen mag geloven — gebruikt werd voor het stadszegel.

Volgens C. Gailliard mochten de Harelbekenaren het wapen van Constantinopel voeren omdat zij in 1204 graaf Boudewijn IX zo dapper terzijde gestaan hadden bij de inneming van de stad aan de Bosporus. Een pluim te meer op de hoed van Harelbeke, maar waarschijnlijk ook een van de vele legenden waarmee de middeleeuwse geschiedenis van « de oudste stad van Vlaanderen » omweven is. Vermoedelijk was het zo dat Harelbeke en Biervliet in Zeeuws-Vlaanderen van dit wapen gebruik mochten maken omdat de heerlijke rechten op deze plaatsen gedurende vrijwel heel de 13de eeuw in het bezit geweest waren van de keizers van Constantinopel. Hendrik, een jongere broer van Boudewijn van Constantinopel, bezat Harelbeke en Biervliet al op het einde van de 12de eeuw. In 1206 volgde hij Boudewijn op als keizer. Op een of andere wijze slaagde Filips I, graaf van Namen, een andere broer van Boudewijn, erin Harelbeke en Biervliet in handen te krijgen. Na zijn dood in 1212 gingen deze heerlijkheden over op zijn zuster Yolanda († 1219), echtgenote van Pieter van Courtenay († 1228). Deze laatste volgde in 1216 zijn zwager Hendrik van Vlaanderen op als keizer van Constantinopel. De keizerlijke kroon ging na zijn dood achtereenvolgens over op zijn zonen Robrecht († 1228) en Boudewijn van Courtenay († na 1273). In 1261 speelde deze laatste Constantinopel kwijt. In weerwil daarvan bleef zijn zoon Filips van Courtenay († 1283) de titel van keizer van Constantinopel voeren. Zijn dochter Katarina († 1307) deed hem dit na. Als *emperatrice de Constantinople,* nog steeds in het bezit van de *seignorie et justice de Haerlebeke,* verschijnt zij in een oorkonde van 1300. Op 28.1.1301 stond zij Courtenay, Blaton, Harelbeke en Biervliet af aan haar echtgenoot Karel, broer van koning Filips de Schone van Frankrijk, graaf van Valois en Anjou [7]. Als Harelbeke het wapen van Constantinopel mocht

[7] M. WALRAET, *Actes de Philippe Ier, dit le Noble, comte et marquis de Namur (1196-1212)*, Brussel, 1949, p. 31-33, W. K. Prinz VON ISENBURG, *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten.*

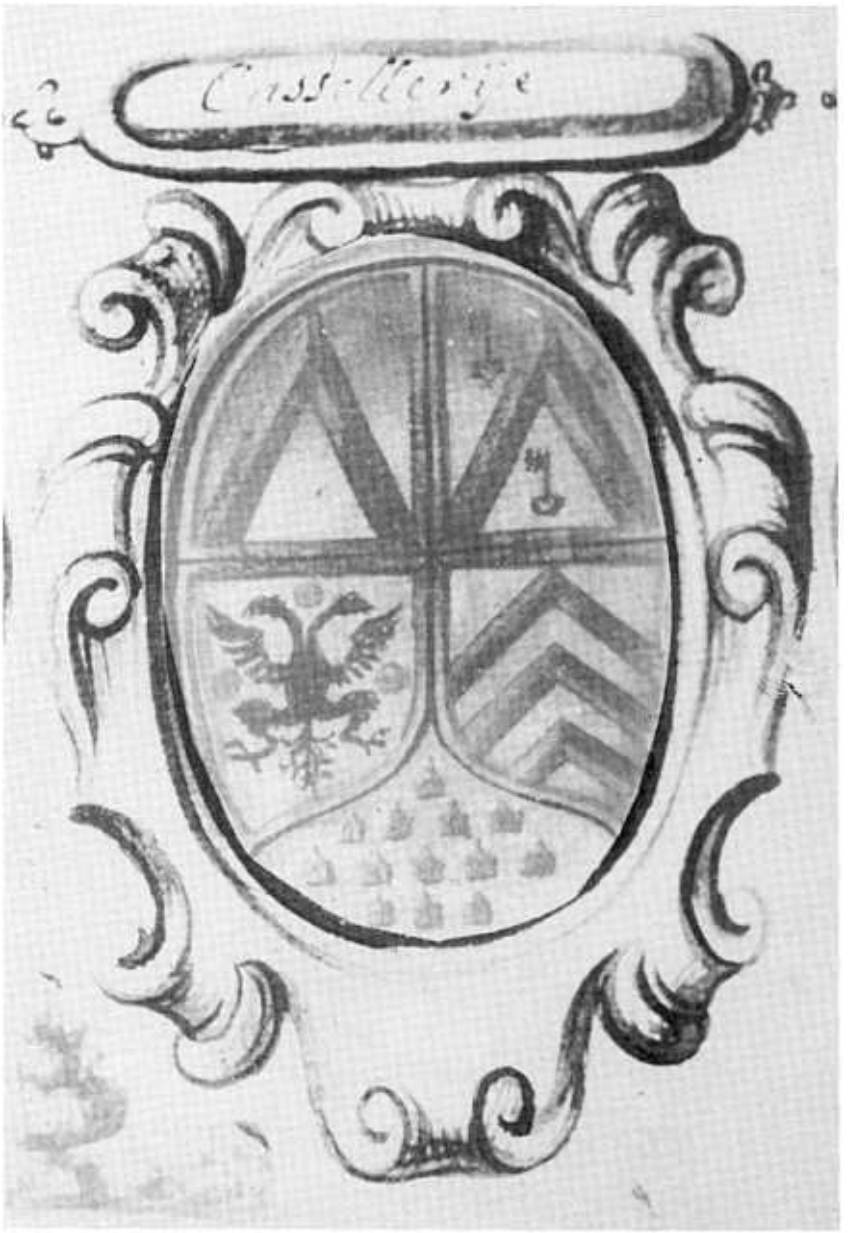

Afb. 2. Zegels van zaken van de stad Harelbeke, 1547 en 1676
(Foto RA. Kortrijk)

Afb. 2. Zegels van zaken van de stad Harelbeke, 1547 en 1676
(Foto RA. Kortrijk)

Het wapen van de kasselrij Kortrijk, 1695
RA. Kortrijk)

Afb. 6. Keizer Boudewijn van Constantinopel, 17de e.
(Foto RA. Kortrijk)

voeren dan zal de reden daarvoor wel geweest zijn dat het gedurende ongeveer een eeuw heerlijke rechten diende te betalen aan de heren of dames die de titel van keizer/keizerin van Constantinopel voerden. Of de Harelbekenaren op dat terrein ook zo dapper meegespeeld hebben, zeggen de oude geschiedschrijvers niet ...

De oorsprong van het wapen met *den kepere zuvere* is niet zo duidelijk. Misschien is er een verband te leggen met het wapen van de burggraven die na de crisis van 1127-1128 te Kortrijk verschijnen. Op het einde van de 12de eeuw blijkt dat zij een wapen voerden waarin alleen een keper voorkwam. Een jongere tak van dit huis voegde daar in de eerste jaren van de 13de eeuw een uitgeschulpte zoom bij. De stad Kortrijk nam dit wapen over. Als men aanvaardt dat Kortrijk niet alleen de wapenfiguren maar ook de kleuren overgenomen heeft van het huis der burggraven, dat ziet het er naar uit dat die burggraven oorspronkelijk in zilver een keper van keel voerden, waar later een uitgeschulpte zoom van hetzelfde aan toegevoegd werd. In zilver een keper van keel, dus juist hetzelfde wapen als de stad Harelbeke [8]. Hadden die Kortrijkse burggraven misschien nauwe banden met Harelbeke?

Band II. *Die auszerdeutschen Staaten*, Marburg, 1953², Taf. 10, 14 en 15, RA. Kortrijk, Aanwinsten, VI/3470, f. 23r. Er is een zegel van de stad Biervliet uit 1407 bewaard waarop er een wapen voorkomt dat gedeeld is van 1. een (streep)kruis met in ieder kanton vijf bezanten, schuinkruisgewijze geplaatst, en 2. een klimmende leeuw. Het schild is getopt met een adelaar (DE GELLINCK VAERNEWYCK, *a.w.*, p. 72) (zie afb. 3). Volgens C. GAILLIARD, *a.w.*, p. 6, was dit wapen *party en pal; le dextre, de gueulle, à la cros et vingt besans tout d'or, qui sont les armes de Constantinople, concquis par seuz dudict Biervliet, le senestre, d'or, au lion de sable.* De inwoners van Biervliet zouden dus bij de inname van Constantinopel even dapper opgetreden zijn als die van Harelbeke en daardoor ook het recht verworven hebben het wapen van het Byzantijnse Rijk te voeren. Wij gunnen deze eer aan het Zeeuwse stadje, maar zijn wapen is eigenlijk niets anders dan een gedeeld 1. Constantinopel 2. Vlaanderen, een reminiscentie aan Hendrik, broer van Boudewijn IX van Vlaanderen en diens opvolger als keizer van Constantinopel. Hij bezat de heerlijke rechten te Biervliet al op het einde van de 12de eeuw (M. WALRAET, *a.w.*, p. 31-32).

[8] Zie E. WARLOP, *Het stadswapen van Kortrijk*, Album Antoon Viaene, Brugge, 1970, p. 341-348.

Tot nog toe weet men niet waar zij vandaan kwamen. Wellicht uit Harelbeke?

De twee Harelbeekse wapens bleven naast elkaar bestaan. Het wapen met de keper verschijnt in een te München bewaard wapenboek uit 1562 [9], in de Codex 350 van het Goethals-Vercruyssefonds in de Stadsbibliotheek te Kortrijk (1560-1570) [10] en op een heraldische kaart van het graafschap Vlaanderen uit 1610 in het Rijksarchief te Gent [11]. In Sanderus' *Flandria illustrata* (ca. 1640) komt er een gravure voor die de stad Harelbeke voorstelt. In de linkerbovenhoek wordt het keperwapen van de stad afgebeeld [12].

Men vindt het wapen met de keper ook terug op de zegels van de kasselrij Kortrijk. Het hierop voorgesteld blazoen is samengesteld uit de wapens van 1. Harelbeke, 2. Tielt, 3. Deinze, 4. Menen, met in de schildvoet dat van de Dertien Parochies, zijnde de vijf roeden van de kasselrij. Het wapen van Harelbeke vertoont alleen een keper [13].

In het *Armorial général* dat in 1696-1710 samengesteld werd op bevel van koning Lodewijk XIV van Frankrijk, wordt het wapen van Harelbeke als volgt beschreven : *de gueules, à une croix d'or, cantonnée de vingt croisettes de même, cinq à chaque canton, posées en sautoir et chacune dans un cercle ou annelet aussi d'or* [14]. Het gaat hier natuurlijk om

[9] München, Bibliotheek, Codex Iconographicus nr. 21, f° 45v, uitgegeven in P. BERGMANS, *Armorial de Flandre du XVIe siècle*, Brussel-Parijs, 1919, nr. 21 (zie afb. 4).

[10] Kortrijk, Stedelijke Openbare Bibliotheek, Fonds Goethals-Vercruysse, Codex 350, f° 203v, uitgeven in E. WARLOP, *Wapenboek van Vlaanderen*, Handzame, 1972, p. 29 en 143. In feite aanziet de auteur van de Codex 350 dit wapen als het blazoen van *le seigneur de Harlebecque*, wat foutief is.

[11] RA. Gent, Kaarten en Plans, nr. 2134, uitgegeven in DE GHELLINCK VAERNEWYCK, *a.w.*, tussen p. 32 en 33.

[12] Wij verwijzen hier naar A. SANDERUS, *Verheerlyckt Vlaandre*, Leiden-Rotterdam-'s Gravenhage, 1935 (anastatische heruitgave Familia et Patria, Handzame, 1968), II, plaat *Harlebeke* na p. 38.

[13] DE GHELLINCK VAERNEWYCK, *a.w.*, p. 115 (zegels van 1690 tot 1764), RA. Kortrijk, Fonds d'Ennetières, nr. 2402 (beschadigd zegel van 1725), Ibidem, Wezerijregisters, nr. 100, Schutblad (zie afb. 5).

[14] BOREL D'HAUTERIVE, *Armorial de Flandre, du Hainaut et du Cambrésis*, Parijs, 1856, p. 139.

het wapen van Constantinopel zoals het afgebeeld staat op de zegels van Harelbeke onder het Ancien Régime. Op deze uiteraard niet gekleurde zegels schijnen de bezanten (ronde schijfjes van een metaal) beladen te zijn met een kruisje [15]. Het *Armorial général* maakt echter gewag van gouden kruisjes geplaatst in gouden ringen. Dit is een manier om de bezant voor te stellen die men o.a. vindt op een gekleurde afbeelding van keizer Boudewijn van Constantinopel in een 17de-eeuws register van de Kortrijkse Groeningeabdij [16]. Bezanten worden thans echter gewoonlijk voorgesteld als effen gouden of zilveren ronde schijfjes [17].

Het blijkt dus dat het wapen van de stad Harelbeke, door de « Hollanders » toegekend in 1823 en door de koning der Belgen bevestigd in 1838, voor de Franse Revolutie NOOIT gebruikt werd door de stad. De oude wapenherauten beschreven het keperwapen steeds als « *in zilver een keper van keel* ». Nergens wordt er gewag gemaakt van de zoom van keel die de « Hollanders » in 1823 aan Harelbeke cadeau deden.

Toen Harelbeke in 1977 een wapen voor de nieuwe entiteit diende te kiezen, werden een deel van bovenstaande bedenkingen naar voor gebracht door wijlen gemeenteraadslid André Lesage uit Bavikhove. Op 3.10.1977 besloot de gemeenteraad de fout te herstellen die in 1823 bedreven werd door het Hollands Bewind en koos unaniem voor « van zilver met keper van keel, het schild gedekt door een gouden kroon ». In deze beschrijving werd echter niet gezegd dat ook de kroon gewijzigd was. Op het « Hollands » wapen van Harelbeke was het schild gedekt met een gouden kroon met vijf fleurons, m.a.w. een markiezen- [18] of hertogskroon [19]

[15] Zie afb. 2.

[16] RA. Kortrijk, Oud Stadsarchief Kortrijk, voorl. nr. 1202, f° 25r (zie afb. 6).

[17] C. PAMA, *Rietstap's Handboek der Wapenkunde*, Leiden, 1961⁴, p. 112-114, G. DE CRAYENCOUR, *Dictionnaire héraldique*, Brussel, 1974, p. 61, G. J. BRAULT, *Early blazon*, Oxford, 1972, p. 127-128, enz.

[18] J. A. DE BOO, *Heraldiek*, Bussum, 1967, p. 86-87.

[19] O. NEUBECKER, *Le grand livre de l'héraldique*, Brussel, 1977, p. 178.

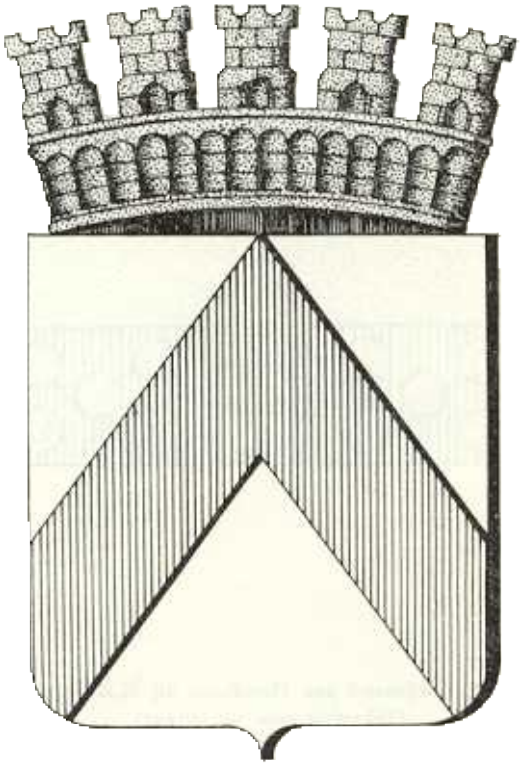
die geen enkele historische betekenis had aangezien Harelbeke nooit een markizaat of hertogdom geweest is. Dergelijke kroon werd door het Hollands Bewind echter vaak gegeven aan kleinere steden [20]. Harelbeke verving deze door niets gerechtvaardigde adellijke rangkroon door een stedekroon met vijf torentjes van goud. Deze symboliseert het stedelijk karakter van de « oudste stad van Vlaanderen ». Zij is niet vreemd aan de streek, want in de 18de eeuw verschijnt zij op de zegels van de stad Kortrijk [21].

De Raad van Adel ging akkoord met de beslissing van de gemeenteraad. Ook de Subcommissie voor Heraldiek gaf een gunstig advies en zorgde voor een correcte beschrijving : « in zilver een keper van keel. Het schild getopt met een stedekroon met vijf torens van goud ».

Het nieuwe wapen van Harelbeke werd uiteindelijk bekrachtigd door een K.B. van 2.2.1981, verschenen in het Staatsblad van 11.3.1981.

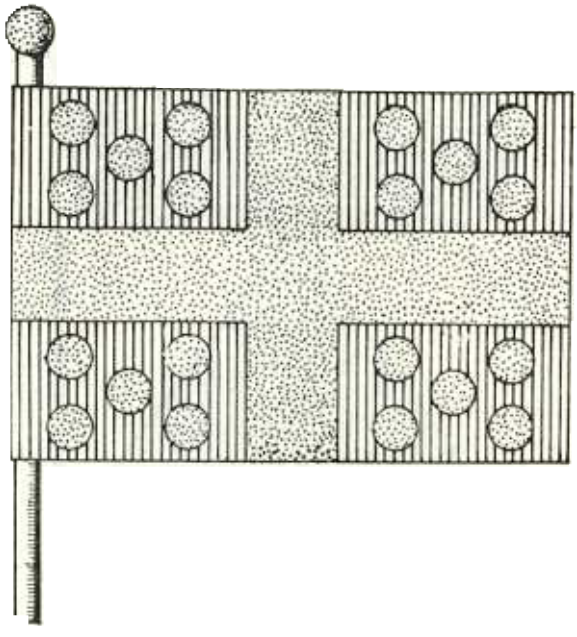
Harelbeke moest ook een vlag kiezen. Op 3.10.1977 opteerde de gemeenteraad voor « een vlag verticaal gedeeld van 1. rood en 2. wit ». Zowel de Raad van Adel als de Subcommissie voor Heraldiek brachten een negatief advies uit omdat te veel gemeenten diezelfde eenvoudige vlag wensten te gebruiken. De Raad van Adel suggereerde wit met een rode keper, de Subcommissie voor Heraldiek sloot zich hierbij aan maar liet ook de mogelijkheid open om het wapen van Constantinopel op de vlag te reproduceren. Om voor de hand liggende historische redenen opteerde de gemeenteraad van Harelbeke voor deze tweede mogelijkheid. In de notulen van de zitting van 14.7.1980 wordt die vlag beschreven : « rood met een geel kruis, in iedere hoek vergezeld van vijf gele penningen, schuinkruisgewijze geplaatst ». Deze beslissing van de gemeenteraad werd ook bekrachtigd bij K.B. van 2.2.1981, verschenen in het Belgisch Staatsblad van 11.3.1981.

[20] J. A. DE BOO, *a.w.*, p. 88.
[21] DE GHELLINCK VAERNEWYCK, *a.w.*, p. 113-114.

Afb. 7. Wapen toegekend aan Harelbeke bij K.B. van 2.2.1981
(Tekening door de auteur)

Bij de keuze van wapen en vlag heeft Harelbeke zich dus uitsluitend laten leiden door heraldische en historische motieven. Er werd komaf gemaakt met de heraldische flop waarmee de stad sedert 1823 opgezadeld zat en teruggegrepen naar de twee wapens uit het Ancien Régime. Het ene werd gekozen als gemeentewapen voor de nieuwe entiteit Harelbeke, het andere als vlag. In feite is deze keuze de beste die kon gemaakt worden. Het wapen met de keper is één der oudste om niet te zeggen hét oudste van de streek.

Afb. 8. Vlag toegekend aan Harelbeke bij K.B. van 2.2.1981
(Tekening door de auteur)

Wellicht gaat het terug op de 12de-eeuwse burggraven van Kortrijk. Anderzijds is er in ons land geen enkele gemeente die zoals Harelbeke het recht heeft het wapen van het Byzantijnse keizerrijk te voeren, wat eigenlijk een grote eer betekent voor de « oudste stad van Vlaanderen ».

Conspectus materiae

M. Coune, Ten Geleide v-x

Tabula Gratulatoria xi-xvii

A. Hoste, Bibliografie van Dom N.-N. Huyghebaert xix-xlviii

D. Misonne, Gérard de Brogne et sa dévotion aux reliques 1-26

L. Milis, « Justus ut Palma ». Symboliek als politiek-ideologisch wapen op de zegels van Diederik en Filips van de Elzas, graven van Vlaanderen (1128-1191) 27-47

H. Silvestre, Que nous apprend Renier de Saint-Laurent sur Rupert de Deutz? 49-97

D. Van Den Auweele, Willem van Affligem en het dubbele baljuwschap van Thimere de Rogemez 99-112

E. Van Mingroot, Zoetendale en Brugge. Het relaas van een « hooftvaert » 113-134

K. Carlvant, Collaboration in a Fourteenth-Century Psalter : The Franciscan Iconographer and the two Flemish Illuminators of MS 3384, 8° in the Copenhagen Royal Library 135-166

R. Lievens, Een antihiërarchische disputatie uit de veertiende eeuw 167-201

H. Platelle, Les énigmes relatives à la parenté et la légende valenciennoise de l'Âtre de Gertrude (1394) 203-229

J. Mertens, Over enkele rekeningen en over de financiële toestand van de Sint-Andriesabdij onder het abbatiaat van Pieter II Maets . 231-241

A.-T. VAN BIERVLIET, Dom Arnold Bouten, Monnik en Stevenist 243-256

L. DEVLIEGHER, Het Barbara-schilderij van C. Cels in de Sint-Salvatorkatedraal te Brugge . . 257-260

L. VAN BIERVLIET, Mgr. Gérard van Caloen een vriend van W. H. James Weale . . . 261-275

E. WARLOP, « Den kepere zuvere ende bovendien de wapene van Constantinobele ». Het wapen en de vlag van Harelbeke 277-286

SINT PIETERSABDIJ — STEENBRUGGE — 8320 BRUGGE 4

Stola S. Godelevae

Referaten van het Colloquium
naar aanleiding van het 9e eeuwfeest van
de dood van Sinte Godelieve

(= SACRIS ERUDIRI XX)
1971. 344 p. — 900 BFr

A. HOSTE

Het necrologium van de Sint-Godelieveabdij te Gistel en te Brugge. 1455-1873

(overdruk SACRIS ERUDIRI XXII)
1977. 100 p. — 100 BFr

A. HOSTE

Dom Paulus Luyckx
eerste overste van Steenbrugge 1879-1887

1979. 132 p. — 250 BFr

A. HOSTE

S. Benedictus
480-1980

1980. 94 p. XX platen — 300 BFr

A. T. VAN BIERVLIET

Geschiedenis van de Sint Pietersabdij van Steenbrugge

1980, 304 p. — 450 BFr

MARTINUS NIJHOFF — LANGE VOORHOUT 9-11 — DEN HAAG